Питър Шугър

Югоизточна Европа под османско владичество 1354-1804

24719
949.7
Ш 96

ИЗДАТЕЛСТВО "КРАЛИЦА МАБ"

ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ ДО 1574 г.

Граници

- Съвременни държавни граници
- Мурад I
- Баязид I
- Баязид II
- Сюлейман I (и до 1574 г.)

Мащаб 1:5 000 000

0 83 125 240 Мили

This edition was published within the Open Society Institute project for translations on Balkan history supported by U.S. State Department in the framework of the Stability Pact for Southeastern Europe.

Това издание е част от проекта на института "Отворено общество" за преводи на трудове по балканска история, поддържан от Държавния департамент на САЩ в рамките на Пакта за стабилност в Югоизточна Европа.

За корицата е използвана картина на Й. Обербауер

Peter F. Sugar
Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804
Copyright © 1977 by the University of Washington Press
Third Printing, 1996

© Превод Николай Аретов
Редактор Росица Градева

© Издателство "Кралица Маб", 2003

ISBN 954-533-055-4

Питър Шугър

Югоизточна Европа под османско владичество 1354-1804

Превод Николай Аретов

Издателство "Кралица Маб"

Предговор към изданието от 1993

Систематичното изследване на историята на Източна Централна Европа извън самия регион започва едва през последните едно-две поколения. Голямата част от местните историци предпочитат да пишат единствено за миналото на собствените си страни. До този момент на никой език не се е появила изчерпателна история на района като цяло.

Тази поредица бе замислена като въведение към предмета и обобщение на известното от предишни публикации, насочено към изследователя, който не е специалист по история на Източна Централна Европа, както и към студентите, които възнамеряват да се посветят на този регион. В някои случаи се наложи да бъдат проведени нови проучвания, за да се разгледа даден проблем или период. Авторите на отделните томове и редакторите предварително обсъдиха общите цели и пътищата за тяхното постигане. Те се надяват, че са постигнали известна съизмеримост, така че десетте тома да образуват едно цяло, а не механичен сбор от текстове. От друга страна отделните автори носят цялата отговорност за изказаните мнения и предложената интерпретация.

Нито един том не е посветен само на една страна. Целта бе да се идентифицират географски или политически единици, които са важни за разглеждания период, а не да се разглежда миналото в духа на чувства и претенции, идващи от по-ново време.

За целите на поредицата границите на Източна Централна Европа са очертани на запад от източната езикова граница на германо- и итало- говорещите народи, а на изток - от политическите граници на Русия / бившия Съветски съюз. Това очертание не е точно дори за конкретните периоди, разгледани в отделните томове. Обсъдено бе доколко би било уместно да бъдат включени и финландците, естонците, латвийците, литов-

ците, белорусите и украинците и бе решено да не се прави опит те да бъдат представяни системно, въпреки че се появяват в отделните книги. Задълбочено са разгледани поляците, чехите, словаците, унгарците, румънците, народите от бивша Югославия, албанците, българите и гърците.

Бе направен опит да се постигне равновесие между регионите и периодите. Три тома са посветени на областите северно от линията Дунав-Сава, три – на областите южно от нея и три – на целия регион. Три разглеждат историята на предмодерните времена и шест – на Новото време. Първият том представлява исторически атлас. Всеки том съдържа библиографски преглед, като сме се стремили да използваме минимален научен апарат, за да направим текста на томовете по-четивен и достъпен по-широката публика.

Редакторите изказват благодарност на Фондация Форд за финансовата подкрепа на това начинание, както и на Института за международни проучвания Хенри Джаксън (бившия Институт за Далечния Изток и Русия) и на петимата му последни директори Джордж Е. Тейлър, Джордж М. Бекмън, Хърбърт Дж. Елисън, Кенет Пайл и Никълас Ларди. Насърчението, което получавахме от тях, ускори реализирането на проекта.

Осъществяването на цялото начинание погълна повече време, отколкото бе предвидено. Двама от първоначално поканените автори починаха, преди да успеят да завършат своите томове, и бяха заместени от други. Отделните томове бяха публикувани в реда, в който се получаваха ръкописите. Надяваме се, че ползата от поредицата компенсира дългата агония на нейното зачеване и раждане, че поредицата ще увеличи знанието за и интереса към богатото минало и многостранното настояще на Източна Централна Европа у читателите по света и ще подтикне към понататъшни проучвания по различни аспекти от историята на този регион, които още чакат своите изследователи.

Питър Ф. Шугър
Доналд У. Тредголд

Въведение

Редакторите на поредицата "Историята на Източна Централна Европа" изискват от своите сътрудници "да се стремят да подготвят томове, които разглеждат всички важни аспекти на историята. Трябва да бъдат разгледани политическите, социалните, икономическите, институционалните и религиозните аспекти ... и всеки автор трябва да се стреми да не придава прекалено голяма тежест на някой от тях." Същата инструкция от 23 март 1963 г. поставя и условието "научният апарат да бъде сведен до минимум" с изключение на специалната глава, посветена на библиографията.

Като един от двамата редактори, поставили тези изисквания, аз ги следвах възможно най-усърдно, докато пишех този том. Да вместя близо петстотин години албанска, българска, гръцка, румънска и сърбохърватска история в ограничения размер, като в същото време разгледам някои аспекти и периоди от живота на унгарците и турците, и да напиша книга, която да отговаря на възприетите норми на историографията, надхвърля моите възможности. В дадените хронологически рамки материалът е организиран географски или по проблеми в глави, които разказват специфични истории. Намерението ми бе да представя хронологически организирана поредица от описателни картини, които в своята цялост рисуват живота в Югоизточна Европа под османско владичество. Ако резултатът задоволява тези изисквания, то аз съм постигнал целта си. Цялата поредица, включително и този том, е насочена към изследователи, които не са специалисти, но проявява интерес към региона на Югоизточна Европа. Стори ми се по-важно да се отговори на очакванията на тези читатели, отколкото да се следват приетите композиционни норми. Изложените обстоятелства и пояснения определят структурирането на този том.

На следващите страници се появяват имена и изрази на

множество различни езици. Освен в случаите, когато на английски [и български] съществува тяхна форма, която на практика е станала част от езика (например везир, султан), или вече са известни под някоя форма (например Виена, Белград) [при българския превод този принцип е приложен и към популярни при нас имена като Солун, Одрин и др.], тези имена и изрази са дадени според съвременния правопис на езика, от който са взети. Градовете са наричани с имената, с които са били известни в разглеждания период (например Константинопол преди 1453 и Истанбул след това), но при първото им споменаване всички варианти са дадени в скоби. Речниците на чужди изрази и географски названия, приложени в края на тома, ще помогнат на читателя лесно да ги идентифицира.

С голямо удоволствие преминавам от техническите уточнения към много по-приятната задача да благодаря за помощта на мнозина, без която не бих могъл да подготвя това изследване. Фондация Гугенхайм и Институтът за сравнителни и чуждестранни проучвания към Вашингтонския университет ми предоставиха щедра финансова подкрепа за изследването. Стипендията на Американския съвет на научните дружества ми осигури необходимото време да подготвя първия вариант на тази книга. Изказвам най-сърдечна благодарност на тези организации.

Списъкът на лицата, които ми помагаха в архиви и библиотеки е прекалено дълъг и не ми позволява да спомена конкретните хора. Бих искал да благодаря на всички, които щедро ми предложиха своето време и знания в следните места: Британския музей и библиотеката на Училището за славянски и източноевропейски изследвания към Лондонския университет; Националната библиотека в Париж; Националната библиотека, Университетската библиотека, Държавните архиви, Историческия институт и Института за източно- и югоизточно европейски изследвания във Виена; Националния архив, Националната библиотека "Сечени" и Историческия институт към Академията на науките в Будапеща; Националния архив, Националната библиотека и Историческия институт "Н. Йорга"

и Института за югоизточно европейски изследвания в Букурещ; Института за история към БАН, Народната библиотека "Кирил и Методий" и библиотеката на БАН в София; библиотеката на Историческия институт към Сръбската академия на науките, Обществената библиотека и Архива на Република Сърбия в Белград; библиотеката на Югославската академия на науките в Загреб; Обществената библиотека, Архива на Република Босна и Херцеговина и библиотеките на Университета и на Музея в Сараево.

Бих искал този списък да бъде продължен, но за съжаление неспособността ми да чета гръцки и отказа на турските власти да ми позволят да работя в Истанбул възпрепятстваха продължаването на моите изследвания.

Накрая, но не на последно място по значение, бих искал да благодаря на двама души, без чиято помощ и разбиране този том никога нямаше да бъде написан. Жена ми Сали прояви голямо разбиране към неизбежните ми отсъствия и за дългите часове, прекарани у дома, които биха могли да преминат някъде на стотици мили, ако трябваше да бъдат взети предвид нейните нужди. Моят колега и приятел проф. Доналд У. Тредголд ми помогна много със своето разбиране, внимание и с вдъхновение, което поражда сътрудничеството с него.

Питър Ф. Шугър

Част първа

Османците

Глава 1
Ранна история и установяване на османците в Европа

1. Мюсюлмански и турски основи на османската държава

В средата на XIV в. Балканският полуостров е обхванат от размирици. Второто сръбско царство се разпада, а Византийската империя, която в предишните векове винаги е успявала да запълни вакуума след подобни катастрофи, е твърде слаба, за да поеме тази роля. Политическият хаос е съпътстван от социални и религиозни противоречия. Нисшите класи се опитват да разклатят властта на традиционната аристокрация, разцъфтяват ереси, зад които често се крият прояви на социални различия. Представителите на управляващите славянски династии воюват помежду си, подобни борби за трона разтърсват Византия. Тези борби довеждат на Балканите една нова сила – османците.

Между 1341 и 1355 императорите Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин, които управляват заедно, си съперничат за престола. Поради липса на подкрепа и войска последният се обръща за помощ към Орхан, владетелят на налагащото се турско княжество на източния бряг на Мраморно море. През 1345 г. първите воини на османците пресичат Дарданелите и така се поставя началото на нова глава в историята на Югоизточна Европа.

След малко повече от сто години, през 1453 г. османците завладяват Византиум, за който двамата Йоановци толкова отчаяно спорят, и го превръщат в столица на обширна държава, която се простира, грубо казано от днешна централна Югосла-

вия до източна Мала Азия. Тази държава, известна на Запад като Османска империя, е наречена "Закриляното от Бога процъфтяващо абсолютно владение на дома на Осман" (Memalik-i mahruseh-i ma' mureh-i 'osmaniyeh). В това любопитно название присъстват двата основни елемента на империята – ислямският и турският. Въпреки че не може да бъде разгледана изчерпателно в този том, все пак ще бъдат споменати някои важни аспекти на системата, която определя съдбата на европейците под османско владичество. Династията на Осман се появява сравнително късно в Близкия Изток и създава държава на основата на вече съществуващи принципи, които дават основание на властта ѝ. По време на шестте века на своето управление османците остават верни на тези принципи, за които вярват, че представляват божественото и светско оправдание на всичко, което те и империята предприемат. По тази причина разбирането на тези принципи е изключително важно.

Представянето на тези особености на исляма, които определят мисленето на османците, предполага известни предварителни бележки за възникването на самия ислям. Мюсюлманският лунен календар започва с годината на *Хиджра* (преселение) през 622 г. сл. Хр., когато Пророкът Мохамед се премества от Мека в Ятриб (Медина). Строго монотеистичната религия, проповядвана от Пророка, обединява юдейски, християнски и традиционни арабски елементи и някои оригинални допълнения. Колкото и да е високопарен в морално и етическо отношение, в теоретично отношение ислямът е много по-опростен от другите монотеистични вери. По тази причина той се оказва изключително подходящ за хората, към които отправя своето послание Пророкът. И тогава, и в наши дни той е подходящ за народи, достигнали до такава степен на цивилизацията, при което се нуждаят от по-висши религиозни и метафизически вярвания, както и от морален кодекс, който регулира обществения живот, но които не са още готови да възприемат теологическите трудности и усложнения на юдаизма или на християнството. Турците са били такъв народ.

Мохамед признава монотеистичните връзки между проповядваната от него религия и християнството и юдаизма. Стих 62 от глава (сура) 2 от *Корана* открито свързва всички монотеисти в една обща съдба до (и включително) деня на Страшния съд:

Онези, които вярват, и юдеите, и християните, и сабеите, онези [от тях] които вярват в Аллах и в Сетния ден, и вършат праведни дела, имат наградата си при своя Господ и не ще има страх за тях, и не ще скърбят.[1]

Това признание надхвърля простата констатация. Мохамед е имал желание да използва християнски и еврейски племена като съюзници и когато неговите владения се разрастват, той ги включва в своята ислямска държава, без да изисква от тях да сменят вярата си. Запазени са няколко договора от неговото време, в които това е ясно казано. Един договор с град Наджран в Йемен от 631 г. изрежда задълженията и данъците, които градът дължи, и след това заявява:

Наджран и неговите жители имат Божията закрила и *димма* [гаранция за сигурност] от Пророка Мохамед, Пратеника на Бога, за себе си, за своята общност, за своята земя и стоки... и за своите църкви и служби [никой епископ няма да бъде отстранен от своя диоцез, нито монах – от манастирски пост, нито църковен епитроп – от църковното настоятелство]... Според условията на този договор [те имат] Божия закрила *димма* от Пророка завинаги, докато Бог дойде със своя закон, ако са верни и изпълняват своите задължения добре, без да бъдат товарени със зло.[2]

---

[1] Цитатите са по: Превод на Свещения Коран. Преведе от арабския оригинал Цветан Теофанов. Второ преработено и допълнено издание. Благотворителна фондация "Тайба". С., 1999.

[2] W. Montgomery Watt, Muhammad at Medina (Oxford: The Clarendon Press, 1956), pp. 359-60.

В този пасаж откриваме първия ислямски елемент, който става основополагащ за живота на хората в Югоизточна Европа под османско владичество. Всеки монотеист, който признава политическото върховенство на исляма и желае да живее в мюсюлманска държава при определени условия става *зимми*, защитено лице. Тази защита надхвърля религиозната свобода, предоставена от цитирания пасаж. Тя включва известно самоуправление, което при османците бива институционализирано и става известно като система на *миллетите*, която е преди всичко политика на самоуправление на малцинствата, основана на религиозната принадлежност. Произходът на тази система може да бъде открит в следните редове от цитирания договор:

Ако някой от тях пожелае някакво право, правосъдието е между тях (т. е. в техни ръце) [Да се види, че те] не вършат зло и не страдат от зло, това принадлежи на Наджран.[3]

Защитниците са първа категория граждани, а защитаваните са *зимми*, натоварени със специални задължения. Най-старото от тях, прилагано през османския период, е поголовният данък *джизие*. Съществуват и други данъци и задължения, установени от началото исляма и възприети от османците, те ще бъдат разгледани в следващите глави.

Това разграничение между мюсюлмани, "хора на книгата", както са наричани другите монотеисти, и езичници, които на теория трябва или да приемат исляма, или да умрат, е основен елемент от мирогледа на мюсюлманите. Той е същностен за разбирането на определението "защитена от Бога" в официалното име на османската държава, той е основанието за нейното съществуване в очите на тези, които управляват империята. Подобно на юдаизма и християнството, ислямът вярва, че човечеството може да живее щастливо, само ако следва Божиите заповеди. Бог неколкократно съобщава своята воля посред

[3] Watt, p. 360.

ством гласовете на пророците. Според мюсюлманите Адам е първият, а Мохамед – последният пророк. Грешниците винаги изкривяват Божието слово в своя изгода, като по този начин заставят Бог да праща нови и нови пророци. Тъй като Бог е вечен, съвършен и неизменен, неговите заповеди винаги са едни и същи; следователно всички "хора на книгата" са получили едно и също послание. Разликата между мюсюлманите и останалите монотеисти е само в това, че мюсюлманите са получили последното и следователно неизкривено послание, докато останалите се придържат към своите погрешни версии на Божественото откровение. Съвършеното разбиране на Божиите заповеди прави от мюсюлманите богоизбрани люде, чийто дълг е да разпространят истинското слово сред цялото човечество.

Тук няма възможност да се разглеждат основните мюсюлмански вярвания за *Корана*, но трябва да се посочи убеждението, че книгата съдържа не думите на Пророка, а на Аллах. По тази причина тя не подлежи на тълкуване или превод, защото преводът изкривява Божията мисъл. *Коранът* съдържа всичко, което човек трябва да знае, за да живее праведно и да си спаси душата.

Когато малката мюсюлмано-арабска общност се разраства до световна империя, става ясно, че все пак е необходимо допълнително законодателство. Общността се обръща първо към пазените от традицията думи на Пророка, след това – на неговите непосредствени наследници, и накрая – към казаното от първите халифи. Тези изказвания, които се приемат за автентични, са събрани и кодифицирани в *хадисите* (традиции). *Хадисите*, заедно с консенсуса, съгласието на учените (*иджма*) и техните разпоредби, опиращи се на аналогията (*къйяс*), и естествено *Коранът*, образуват мюсюлманския законодателен кодекс – *шариата*. Разделенията, които се появяват в мюсюлманската общност, произтичат от противоречивите разбирания за приемливостта на някои *хадиси*, но голямото мнозинство от мюсюлманите се придържат към четирите така наречени ортодоксални правни школи и са известни с общото наименование *сунити*. Османците са *сунити* и се придържат

към *шариата*. Тъй като този закон важи само за мюсюлмани, се налага да се въведе система за немюсюлмани, и тя трябва да следва религиозните различия, тъй като само те са разбираеми за мюсюлманите. Това е споменатата по-горе система на *милетите*.

Правото е нещо изключително важно за всички мюсюлмански държави (включително и за османската), защото религия, право, административна структура и, следователно, предното поведение и спасението, са тясно свързани помежду си. Мюсюлманите не разграничават светско и свещено или религиозно право; за тях право означава *шариат*. Все пак, на практика разграничение съществува и *шариатът* в никакъв случай не е единственото право. Вторият цитат от договора с Наджран показва съвсем ясно, че местните закони и обичаи са уважавани и дори препотвърждавани. По-късно местните закони са потвърдени в управляваните от османците части на Югоизточна Европа при завладяването им. Освен това те често биват включвани в по-късните османски закони, *кануните*, издавани от султаните за нуждите на провинциите.

Кануните са светски закон, при условие, че разглеждаме *шариата* като свещено или религиозно право, нещо, което не е съвсем точно, но е най-близкото до западните представи същността му. Очевидно е, че подобни закони са необходими както в ранната ислямска, така и в по-късната Османска империя, за да се справят с голямото разнообразие от проблеми, които излизат извън рамките на *шариата*. Все пак в една религиозно-правна общност, чийто основен закон на теория отговаря на всички човешки нужди, трябва да се намери оправдание за издаването на допълнителни закони.

По определение по-нисши от *шариата*, тези допълнителни закони се основават на *урф* (*адат*, *йорф*), термин, чийто най-точен превод е обичайно право. Според ранните правници това е закон, чиито правила трябва да се следват при регулирането на държавните дела. Най-тясно свързано с *урф* е *канун*, общо или гражданско право, което регулира междудържавните отношения и взаимоотношенията на гражданите с държава-

та. Когато през XI в. турският елемент започва да доминира, е добавен старият турски принцип *тьорю*, който признава правото на владетеля да издава закони. Тъй като е тясно свързан с ислямската представа за *урф*, той лесно бива възприет от мюсюлманската правна традиция. Тези принципи са правната основа за издаването на многобройни *кануни*, които стават много важни за европейските народи под османска власт. Повечето *кануни* не са нищо друго освен старите закони на отделните региони, потвърдени от османците при завладяването им.

Кадиите (съдиите), които прилагат разпоредбите както на *шариата*, така и на *кануните*, и *мюфтиите* (прависти, които ги тълкуват) също са стари мюсюлмански служебни лица. Османците ги възприемат от предишните ислямски държави и ги пренасят непроменени в Европа. Те принадлежат към *улемата* (множествено число от *алим*), класата на учените мъже, ръководещи просветата, правораздаването, духовния, а често дори научния и културния живот на мюсюлманската общност. Както ще се види, те играят важна роля в живота на османците.

От този кратък преглед на мюсюлманско-османското право трябва да е станало ясно, че османското право не е централизирано в териториално отношение, а подчертано регионално, тъй като за всяка конкретна област, професия, местожителство, социална позиция и пол има и закони, на които те се подчиняват. Това води до важни различия, които ще бъдат разгледани по-късно.

Трябва да се спомене още една ислямска особеност, тъй като тя е жизнено важна за османската държава и нейното население – "Петте стълба на вярата", основните задължения на мюсюлманина. Те са съвсем прости: молитва, даване на милостиня, пост, поклонение на светите места и изповядване на вярата. Естествено османците следват тези основни правила. Всеки османец се опитва да им бъде верен, множество обществени сгради, болници, пътища и пр., построени в Югоизточна Европа, са резултат от тези усилия. По-важни за правилното осмисляне на мисията на османската държава са стихове 190-93 от втората глава на *Корана*:

И се сражавайте по пътя на Аллах с онези, които се сражават с вас, и не престъпвайте! Аллах не обича престъпващите.

И ги убивайте там, където ги сварите, и ги прогонете оттам, откъдето и те ви прогониха! Да заблуждаваш е по-тежко, отколкото да убиваш. И не се сражавайте с тях при Свещената джамия, докато не започнат там да се сражават с вас! А ако се сражават с вас, убийте ги! Такова е възмездието за неверниците.

А престанат ли – Аллах е опрощаващ, милосърден.

И се сражавайте с тях, докато не ще има заблуда и религията ще е на Аллах! И престанат ли, тогава да не се враждува, освен против угнетителите!

Буквалният смисъл на тези редове говори за отбранителна война, осъжда агресията и изглежда, че те са насочени към религиозна група, подложена на преследване. Само един стих – "И се сражавайте с тях, докато не ще има заблуда и религията ще е на Аллах!" – може да бъде разбран като призив за разпространяване на Божието слово със силата на меча. И все пак именно на тези стихове се основава идеята за *джихад*, свещена война срещу неверниците. В нейния османски вариант - *газа - джихадът* става официалното основание за съществуването на Османската империя.

Едно от най-ранните свидетелства, с които разполагаме за Осман, основателя на династията, разказва как неговият бъдещ тъст *шейх* Едабали, водач на мистично братство, тържествено му връчва меча на *газия* – воин на вярата. Осман печели първата си голяма битка срещу византийците като вожд на *газии* при Бафеум (Коюнхисар) близо до Никея (Изник) през 1301 г. За нея султанът на селджуците му дава титлата *бей*. Въпреки че османските владетели прибавят дълъг списък от впечатляващи титли към тези две първи, включително султан (държател на властта), *худавендигяр* (император), *султан-и азам* (най-издигнат султан) и *падишах* (суверен), те винаги запазват *гази* като своя първа титла.

Разширяването на *дар ал-ислям* (владенията на исляма) за сметка на *дар ал-харб* (владенията на войната, владенията на тези, които воюват с исляма) с [illegible] Когато им-

БИБЛИОТЕКА
ЮЗУ "НЕОФИТ РИЛСКИ"
Благоевград
Инв. № 2302

перията престава да се разраства и особено когато започва да се свива, османците започват да чувстват, че са се провалили в своята мисия, възложена им от Бога.

Споменатите ислямски аспекти на Османската империя представят най-важните особености, засягащи живота на хората от Югоизточна Европа. Въпреки че списъкът може да бъде продължен, те са достатъчни за да обяснят мюсюлманската същност на държавата, която е "пазена от Бога". Тя е още и "владение на дома на Осман". В различните държави от Европа, Далечния Изток и дори в арабско-мюсюлманските владения смяната на династиите е често срещано явление, но в една тюркско-турска държава тя е невъзможна. Съществуването на Османската империя е тясно свързано с управлението на една единствена династия – османската. Това е първата важна турска особеност, която трябва да бъде отбелязана и тя може да бъде обяснена чрез развитието на по-ранните турски държави.

Прародината на турския (тюркския) народ са равнините на южен Сибир и безкрайните простори между Каспийско море и Алтайските планини. Ранните турски "държави" в най-добрия случай представляват племенни съюзи, създадени от могъщи мъже, чиято смърт обикновено означава и край на "държавата". Обществото е доминирано от военната аристокрация, *бейовете*; то не само е разслоено, но и притежава зачатъци на известна правна система. Всеки има своето място, но цялата структура се крепи на общата преданост към върховен главатар и, може би, към неговото семейство. В началото на VIII в. населените с турци райони, граничещи с Иран, са подчинени от Абасидите и им осигуряват безкраен приток на роби, много от които заемат важни постове в Багдад.

Към края на X в. край Аралско море възниква съюз между племената гуз и огуз. Известни след приемането на исляма като тюркмени, тези народи са предвождани от някой си Селджук. До средата на следващия век неговите наследници разпростират владенията си на юг и на запад чак до Исфахан. През 1055 слабият халиф Ал-Каим (1031-75) иска да се освободи от тираничното опекунство на друг тюрк, водача на личната му гвар-

дия ал-Басасири. Той се обръща за помощ към владетеля на Селджукската държава Тугрил и го определя за свой най-висш служител. През следващите сто години, до 1157, когато халифите си връщат властта, Селджуците са истинските владетели на държавата на Абасидите. Тяхната титла е султан.

Когато най-накрая са изгонени от Багдад, Селджуците вече са установили властта си на други места. Едно от тях е Мала Азия (Анатолия, Анадолу, Анадол). За това си има причини. Турските воини винаги са търсили силни водачи, и когато Селджуците се установяват трайно в Багдад, те имат повече последователи, отколкото могат да се възползват. Тъй като новодошлите са добри воини и имат желание да воюват, Великите Селджуци, както са наричани владетелите на Багдад, ги изпращат в пограничните райони да се бият за вярата, за честта, за кариера и за плячка. От друга страна те се стремят да се освободят от някои членове на собственото си семейство, които имат възможност или желание, или и двете, да се домогват до султанската титла. Границите с Византия са идеалното място за нежелани роднини.

Мюсюлманските *газии* и техния християнски еквивалент – гръцките *акрити*, създават сурово погранично общество. То е резултат от вековни непрекъснати въоръжени сблъсъци, по време на които граничната линия никога не е твърдо установена, а властта на централното правителство е в най-добрия случай номинална. Тази ничия земя привлича авантюристи с непокорен дух и от двете страни, които се изхранват, като се плячкосват едни други, и оправдават действията си със "защита на своята вяра". Но дори и този необикновен начин на живот се нуждае от правила; появява се суров кодекс на рицарско поведение, възприет и от двете страни.

Скоро след като става господар на Багдад, Тугрил праща племенника си Алп Арслан да пази границите на владенията. През 1071 г. при Манцикерт (Малазгирит), северно от езерото Ван, Алп Арслан печели една от решаващите исторически битки, разгромява Византия и пленява император Роман Диоген. Византия никога не се съвзема от това поражение. Източна

Анатолия е освободена от византийското управление и скоро там възникват няколко независими, главно арменски държави. Никоя от тях не е силна и нестабилността на района примамва *газиите*, които събират лесна плячка. Още през 1072 г. Сюлейман, амбициозен млад роднина на Алп Арслан, е изпратен в Анатолия, начело на голяма армия тюркменски номади. Той завладява голяма част от Мала Азия и през 1082 достига до Никея. Първият кръстоносен поход завладява отново голяма част от Анатолия, но Кълъч Арслан, синът на Сюлейман, се връща в района и установява държавата на румските селджуците в Рум (Рим, Византион). От 1107 до 1307 г., когато тази държава е разгромена от монголите, Румският султанат със столица Коня (Икониум), придобива чертите на пограничната държава на *газии*, както и някои културни белези, които лягат в основата и на османската държава.

Воювайки постоянно не само с Византия и кръстоносците, но и с други турски държави – между които най-важна е тази на Данишмендите – селджукска Анатолия непрекъснато се променя и привлича все повече тюркменски воини. След като битките преминат, тези воини се заселват и земята е най-голямата награда, която могат да получат. Въпреки че съществуват персийски и византийски модел за създаване на подобни военни феодални владения, известни като *икта*, селджуците разгръщат тази практика и постепенно тя еволюира до османската *тимарска* система. В нейната селджукско-османска форма тази система на земевладение, обвързана с военната служба, може да бъде разглеждана като много важна турска особеност, пренесена в Европа. По-нататък *тимарската* система ще бъде разгледана подробно, но тук трябва да се отбележи, че тя е институционалната основа на армията, селскостопанското производство, събирането на данъци и установяването на правораздаване. Тази система е типично турско явление, което се основава на личната преданост и васална зависимост, която, за разлика от европейската феодална система, се дължи директно на владетеля. Между най-нисшия феодал и върховният владетел не съществуват никакви посредници.

Най-типичното, но същевременно и най-усложненото развитие, през което преминават селджуците от Анатолия и по-късно османците, е резултат не само на постоянните военни конфликти, но и на факта, че се появяват малко нови големи центрове като Коня. Провинцията продължава да предпочита начина на живот, характерен за пограничното общество на *газии* и *акрити*. В резултат не се изгражда икономическата база за организирана държава. Няколко са причините за това развитие.

От битката при Манцикерт до края на XIII в. Анатолия непрекъснато е бойно поле. С изключение на относително кратките периоди, когато селджукските владетели са силни, липсва власт, способна да осигури сигурността извън главните градове на Мала Азия. Дори и отделни мюсюлмански или християнски владетели да са били способни да поддържат реда, те са безсилни през социално-етническите фактори, които по това време превръщат Анатолия в турска земя.

Повечето тюрки, които пристигат тук, са тюркменски номади, воини-пастири. Тяхната миграция се засилва през XIII в., когато монголите завладяват първо Централна Азия, след това Персия и накрая Багдад през 1258 г. Тези новопристигнали тюрки се бият за различни княжества и фракции на една територия, която бързо се превръща в предимно селска. Двете големи вълни на тюркското нашествие и миграции разрушават повечето градове.[4] Подобно на Западна Европа, която трябва да намери ново решение на сходен проблем след Преселението на народите и разпадането на Западната Римска империя, Анатолия също трябва да се справи с тази ситуация. Необходима е нова система на производство, търговия и обществен ред.

---

[4] Най-доброто изследване на етно-религиозните промени е Speros Vryonis, Jn., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1971). На 166-67 и 259 с. Врионис изрежда градовете и селата, които са опожарени, разграбени или разрушени, а жителите им – или заробени, или изклани.

И *газите*, и *акритите* се обявяват за "воини на вярата", но и двете групи не са достатъчно образовани и изтънчени, за да разберат истинския смисъл на религията, в името на която воюват. Те са фанатични защитници на своите вярвания, които обаче имат малко общо с онова, което мюсюлманската *улема* или християнските теолози биха приели за правилно разбиране и тълкуване на съответната религия. Религиите от пограничните райони – с тази християнско-мюсюлманска смесица от предразсъдъци, мистицизъм, традиционни, а в някои случаи дори езически вярвания – са много по-близки помежду си от официалните им варианти. Тези народни религии започват да се смесват и постепенно придобиват мюсюлмански особености.

Точно както средновековният западен рицар се нуждае от кодекс за поведение по време на локалните войни на Ранното средновековие, и воинът от Анатолия трябва да изработи свои норми за поведение в съгласие с религиозните си убеждения. Доминиращият турски елемент диктува този кодекс на анатолийското рицарство да се съсредоточи около личността (или семейството) на водача. Тъй като военните и религиозните елементи доминират в пограничното общество, този водач може да бъде или религиозна, или военна фигура, а в идеалния случай – и двете. Когато това не е възможно, се търси тясна връзка между религиозния водач – *шейх*, и военния водач, чиято титла може да бъде султан, *бей* или *гази*.

Съчетанието на икономически нужди, бързи етнически промени, неустановени условия, рустификация, религиозно водачество и неизменното желание за съсредоточаване около личната преданост води до възникването на нова система. Все още не знаем как и кога точно е станало това, процесът е постепенен, разгръща се по време на селджукския период и се налага окончателно по време на шеметния път на Осман към властта.

Това оъркване е отразено и в названията на социалните позиции. Съществуват по няколко наименования на един и същи феномен, а други променят значението си. Достатъчни

са няколко примера. През XIII XIV в. *ахия* означава водач или член на мистично братство, а по-късно – член на търговска или занаятчийска гилдия. *Шейх* означава водач на религиозно братство (синоним на ранното значение на *ахия*), а също и на някои племена; по-късно титлата е отнесена към придворния духовен служител на султана, както и към главния религиозен служител на гилдията. Думата *футува* може да означава цяло мистично братство, но и неговия етичен или рицарски кодекс. Разликата между *суфия*, мюсюлмански мистик, и *дервиш* е само малко по-ясна и в най-добрия случай разкрива определено ниво на мистично извисяване.

Ако се оставят настрани тези трудности, крайният резултат в общи линии може да бъде сведен до възникване на братства на народно-религиозно-мистична основа, които имат елементи от християнството и исляма, както и от народни вярвания, но като цяло са мюсюлмански. Те са оглавявани от "свят човек", *шейх*, а членовете им (*суфия* или *дервиши*) се грижат за духовните нужди на онези, които са избрали да следват етичния кодекс, *футува*, на братството.[5]

Дейността на братствата и нормите на техните кодекси далеч надхвърлят границите на религията и навлизат в социалната и икономическата сфера. Братствата организират или установяват тесни връзки със занаятчиите и *футува* се превръща в регулатор на всички социални и икономически дейности на развиващите се гилдии. Рицарският кодекс също е свързан с тези *футува*, тъй като много от воините стават членове на различни братства.[6] Тези организации се разпространяват и по-

---

[5] Най-общо тези братства могат да бъдат разделени на две групи: организации на *ахи* и *дервишки* ордени. Изложението тук се базира предимно върху *ахи*, а *дервишите* ще бъдат разгледани в следващите глави.)

[6] През разглеждания период подобни връзки съществуват между организациите на *ахиите* и групите на *газите*. По-късно различни части от армията поддържат тесни връзки с различни *дервишки* ордени.

големите си изграждат *текета* (домове за своите членове) и поддържат *завиета* (странноприемници за светски лица) из цялата страна. Тъй като пътуват много и изпълняват не само религиозни задължения, но и участват в дейността на гилдиите, с които са свързани, членовете на братствата изпълняват и други задължения, включително и много важното разпространяване на вести. За управниците и за онези, които се стремят към върха на социалната пирамида, става изключително важно да поддържат възможно най-тесни взаимоотношения с братствата, тъй като тези организации биха могли да разнасят тяхната слава, да им набират воини и да им осигуряват икономически предимства чрез занаятчийските сдружения.

Както видяхме Осман започва да се издига, като се свързва с *шейх* Едебали, чиято *футува* възприема и за чиято дъщеря се жени. Той се научава да се представя за член на братството, като по този начин установява прецедент, следван от всичките му наследници. Така Осман заема идеалната позиция, той става едновременно военен и духовен водач, на когото се дължи лична преданост. По тази причина последователите на Осман, османските турци не са членове на племе или клан, а просто смес от всякакви турци и турцизирани хора с друг произход, които следват Осман и по-късно – неговото семейство. Съществената традиционно турска роля на водача и неговото семейство в обществото и държавата става очевидна, тъй като нищо друго не обединява "османците", извън тяхната преданост към управляващата династия.

Османското нашествие пренася системата на братствата в Европа. Нейното религиозно значение намалява, защото, за разлика от Анатолия, тук не се наблюдава масово ислямизиране. От друга страна ролята ѝ в занаятчийските и търговските гилдии и в благотворителните институции нараства.

Естествено никоя държава не може да набира необходимите ѝ образовани администратори измежду членовете на подобни братства или измежду *газиите*, нито пък народният ислям може да служи за идеологическа основа на една голяма политическа цялост. В мюсюлманските държави администра-

торите винаги са набирани сред учените мюсюлмани и специално подготвени роби. За щастие на турските държави в Анатолия учените мъже се придвижват на Запад с воините. Когато е на върха на своята мощ, селджукска Коня разполага с добри администратори и е важен център на мюсюлманското образование и култура. Когато Коня запада, а други княжества, включително и османското, се издигат, те разполагат с образовани и подготвени хора. Към тях се прибавят и високо образовани роби.

От незапомнени времена робството е стара и установена институция в целия Близък Изток и тя е възприета от мюсюлманите. Ислямът внася някои промени. Мюсюлманите не могат да бъдат заробвани, но робите, които приемат исляма, остават роби, въпреки че освобождаването им се насърчава. Децата на роби мюсюлмани са свободни хора. Тъй като повечето роби възприемат религията на своите господари, непрекъснато съществува нужда от нови роби. Тя е задоволявана чрез военнопленници и чрез търговия на роби. Робите се използват не само в стопанството, но, в по-ограничен размер, и като учени, администратори и воини – с една дума, във всички възможни дейности. Робите, които заемат високи военни или административни постове, са изключително могъщи мъже. По правило тяхната съдба зависи от положението на господаря им, неговият престиж се разпростира и върху тях. В известен смисъл робите на някоя важна личност могат да бъдат сравнени с клиентите на виден римски патриций.

Турците, които са доведени от Централна Азия до средищата на мюсюлманска власт, често са роби и са използвани главно като воини. Техните свободни мюсюлмански потомци се превръщат в могъщи администратори. Тези, които идват доброволно или по покана, както видяхме, такъв е случаят с Тугрил , заемат подобни постове и също служат на "господар" – халифа. Тази служба на отделна личност се съгласува добре с тяхната традиция на лична преданост. Когато възникват турските княжества, те запазват тази традиция и робите са използвани като воини и администратори, чиито функции и чувство

за преданост наистина се различават, но не особено съществено, от тези на родените свободни служители на същия господар. Важната османска система *кул* (турската дума за роб), се основава на тази традиция. Да бъдеш *кул* на султана до такава степен отваря вратите към най-важните длъжности в държавата, че почти се превръща в почетна титла. Дори държавни служители, родени свободни, се самоопределят като *кул* на султана. Въпреки че този тип робство не се отличава съществено от арабско-ислямските представи за робството, чрез изтъкването на личната преданост, то получава известна специфична турска окраска.

Разгледаните ислямски и турски особености са достатъчни за да оправдаят не само името, което османците дават на своята държава, но също и мнението на изследователите, че Османската империя е ислямско-турска военна държава,, повлияна донякъде от византийските институции и живота във Византия. Последната особеност ще бъде разгледана по-нататък, когато тя започва да се проявява в османската държава. Каквито и да са византийските влияния, те не променят същността на Османската империя. В това кратко представяне бяха разгледани само онези аспекти на ислямско-турската традиция, на които се основава предлаганият тук анализ.

2. Първата Османска империя и нейните европейски провинции

По традиция османската история е разделяна на четири периода. Първият обхваща двете и половина столетия на първите десет султана (1300-1566) и достига кулминацията си със "златния век" по време на управлението на Сюлейман I (1520-1566). Вторият трае около двеста години, до началото на управлението на Селим III през 1789 г. Това е период на упадък и той включва един неуспешен опит да се обърне посоката на развитие през втората половина на XVII в., предприет от членовете на семейство Кьопрюлю, които заемат поста велик везир, *садразам* ("най-висш от великите"). Третият период (1789-

1908) започва с управлението на Селим III и завършва с революцията на младотурците, това е време на опити за реформи. И накрая – управлението на младотурците, включително Първата световна война, което завършва с разпадането на империята и изграждането на модерна Турция.

Тази обща периодизация може да е полезна на османистите, но не отговаря на нуждите на нашите читатели. За тях трябва да разграничим четири периода: годините на първото османско нашествие (1352-1402), второто нашествие и консолидирането на властта (1413-1481), време на стабилност (1453-1595), което донякъде се припокрива с втория период, период на упадък, нестабилност и дори анархия по време на последните два века, с които се занимава този том. В тази глава ще бъдат разгледани произходът на Османската империя и първият от нашите четири периода.

Въпреки усилените изследвания, произходът на рода на Осман все още не е изяснен. Знаем, че неговият баща, Ертугрул, е *газия* с малко феодално владение край град Сьогют. То не е богато, така че можем да заключим, че Ертугрул има скромни успехи като воин. През 1277 г. монголите, които вече трайно владеят Персия, Ирак и източна Анатолия, разбиват селджуците, които остават номинални владетели само още тридесет години. През това време силни местни водачи успяват да изградят независими княжества. Дори и по-дребни фигури се осмеляват да си опитат късмета. Един от тях е Осман, който наследява баща си в Сьогют четири години след голямата победа на монголите.

Мъж с необикновени способности, Осман се оказва в много благоприятно положение. С изключение на останките от гръцката държава около Требизонд (Трапезунд, Травзон, Трабзон, Трапезус) на югоизточните брегове на Черно море и на арменската държава в южните части на централна Мала Азия по бреговете на Средиземно море, единствените анатолийски земи в християнски ръце са византийските владения по азиатския бряг на Мраморно море. Техните граници следват линията от устието на река Сакария (Сангариус) на Черно море, на

юг източно от важните градове Никея и Бурса (Пруса, Бруса), на шестдесетина мили южно от този град тръгват на запад и достигат близо до мястото, където Дарданелите достигат Егейско море край античния град Абидос (днешен Чанаккале). Въпреки че е относително малък, този район е плодороден, включва някои важни градове и е разположен близо до Константинопол. За *газии*, които по религиозни причини и заради нормите на кодекса *футува*, не могат да воюват помежду си, и които нямат възможност да се обърнат на изток, където монголската власт е силна, тези византийски владения предлагат най-добрите възможности за наемане, слава и богатство. Владението на Осман граничи с тези територии и той е достатъчно интелигентен и способен да се възползва от тази възможност. Докато другите турски предводители атакуват южните части на византийската провинция, Осман се придвижва към по-голямата и по-богата северна половина и, както вече бе дума, печели първата си победа през 1301, а на смъртното си ложе научава, че синът му Орхан е завладял големия град Бурса, който става първата османска столица.

Със завладяването на византийските земи владението на Осман става княжество, равностойно по значение с другите, но, за да се превърне то във водеща турска сила, се налага да се разшири по посока на същинска Анатолия. Тук обаче османците се изправят пред други мюсюлманско-турски-*газии* държави и това затруднява военните действия. Османците рядко завоюват други турски земи, ако изобщо го правят. Когато са нападнати, те имат право да се защитят. В повечето случаи те завладяват нови земи или след като са повикани на помощ от друго княжество, или като защитници или съюзници на относително слаби съседи. Те предпочитат да придават законна форма на претенциите си, като превръщат победите в съюзи, скрепени с бракове. Някои бивши владетелски родове стават водещи фигури в най-висшите османски управленски кръгове; добра илюстрация на тази практика са династия Чандарлъ (Джандарлъ) – бъдещите везири.

Когато османците се прехвърлят на западните брегове на

Мраморно море, те установяват подобни съюзи и с християни. Сред съпругите на Орхан са Теодора, дъщеря на Стефан IV Урош, владетеля на Сърбия, и Мария, дъщеря на византийския император Йоан VI Кантакузин; една от жените на Мурад I е дъщеря на император Йоан V Палеолог, а друга – Тамара – е българска княгиня, чийто баща Йоан Александър II Шишман управлява в Търново. Сред жените на Баязид I са дъщерята на Ян Хуниади (Мария), на Лазар I Сръбски (Деспина), Луи, граф на Салона (Мария) и друга, неназована дъщеря на император Йоан V.[7] За загубите на баща си Мехмед I вини християнското влияние и се отказва от брачни съюзи с християни. Все пак една от жените на Мурад II, Мара, е християнска княгиня, дъщеря на сърбина Джурадж Бранкович; между многобройните жени на Мехмед II се откриват няколко благородни християнски дами, включително от родовете на Палеолозите и Комнини. Тези бракове не биха били важни, ако не разкриваха някакви политически сделки с отношението към европейските провинции през целия първи и част от втория от нашите периоди.

Когато османците завладяват първия си опорен пункт на европейския бряг на Дарданелите при Чимпе (Цимпе) през 1352 г., Византийската империя, разкъсвана от гражданска война, владее областта грубо казано южно от линията, която на запад тръгва от черноморското пристанище Бургас (Пиргос) и достига до река Струма (Стримон). Освен това Византия владее малка територия около град Солун (Тесалоники, Селяник), както и Евбея, Атика и малък анклав в Морея (Пелопонес). Поголямата част от Морея принадлежи на Венеция, докато българската държава заема северните територии, които се простират до Дунав. Останалата част от Балканския полуостров принадлежи на сърбите.

Три години по-късно, през 1355 умира Стефан Душан, великият сръбски владетел, и неговата държава, както и Бълга-

---

[7] Вж. генеалогическите таблици 22, 23 и 24 в: А. Д. Андерсън. Османската династия. Прев. Св. Костова. С., Amicitia, 2002.

рия, се превръща в арена на продължителен вътрешен кон-
фликт. Така че в Европа османците се натъкват на анархия
подобна на тази, която улеснява първите им завоевания в Ана-
толия. Тук те отново могат да се намесват в граждански войни
по молба на единия или другия лагер; отново могат да предла-
гат защита, съюзи и договори.

Трябва да се изтъкне държавническото изкуство на осман-
ците. В Европа турците действат на християнска територия и
биха могли да следват линията, към която са се придържали
във византийски провинции в Анатолия. Но те не го правят. Бя
било грешка умереното им поведение да се обясни с просто
следване на ранномюсюлманската политика, която препоръчва
"хората на книгата" , ако се предадат без бой, да бъдат остави-
ни да се оправят сами. В края на краищата всяко напредване
на османците в Европа е резултат от военни победи и те биха
могли да смятат завладените земи за свои, независимо от пре-
тенциите на християнските князе, които се бият на тяхна стра-
на. Османците обаче си дават сметка, че не разполагат с до-
статъчно военна сила и население, които да им позволят едно-
временно да разширяват владенията им в Анатолия, където т
се стремят да възобновят под свое водачество Селджукската
империя, да поддържат значителни сили в Европа и да турци-
зират тези земи с помощта на многобройни заселници. Пора-
ди това те предпочитат споразумения, които осигуряват не само
териториално разширяване, но и допълнителни войски чрез
съюзи или васални договори с европейските князе. Многоброй-
ните бракове трябва да скрепят тези съглашения. Докато не се
изправят пред предателство или опити на своите клиенти да
си възвърнат пълната независимост, османците се придържат
към договореностите.

От гледна точка на населението на тези обвързани държа-
ви такова решение не е особено благоприятно. Въпреки че граж-
данските войни между съперничещите си князе някак си се
обуздани, злощастното вътрешно положение, описано във вто-
рия том на тази поредица, не се променя. Слабите князе не са
способни да попречат на благородниците и висшите духовни

ци да воюват помежду си, като по този начин потискат селяните и ги подлагат на религиозно преследване; нито могат да удържат постоянното нарастване на данъците – законни и незаконни. Търговията замира, занаятите и производство западат, животът в градовете и селата става все по-труден. Недоволството нараства и във Византия, и в Сърбия, и в .

Доколкото това положение не засяга техните интереси, османците не му обръщат внимание. Интересите им надхвърлят предаността на съюзниците и васалите, както и плячката и данъците. Идеята за *газа* и самоналоженият дълг да разширяват *дар ал-ислям* не само кара османците да смятат всички подчинени им територии за окончателно попаднали в ръцете на богоизбрания народ, но изисква и налагането на някои османски институции. По този начин те не само следват основните религиозни предписания, но и задоволяват някои много специфични нужди на държавата и онези елементи от населението, на които се крепи властта ѝ.

Трите основни социални елемента, които представляват устоите на османската сила през първия период на нахлуване в Европа, са водещите турски родове, които заемат повечето важни постове в държавата, *газиите* и *ахийските* братства. Първите две групи са заинтересувани от придобиване на земя, за да увеличат богатствата си и да повишат социалния си статус. Водещите родове често получават права върху земи, принадлежали на князе и благородници, които са се противопоставили на османското нашествие. Това прехвърляне на собствеността естествено засяга хората, които живеят в тези земи, но като цяло за тях смяната на господарите е нещо положително и те стават "верни поданици" на султана.

Случаят с *газиите* е по-сложен. Предимно необвързани представители на тюркменски племена, те представляват и мощно оръжие, и голям проблем за първите султани. Те принадлежат към "класата на воините" и поради това са освободени от данъци и имат правото да се издигат в рамките на своята класа, както и на доход от поземлена собственост. За тези от тях, които отдавна са в турските княжества в западна Анато-

лия, желанието да подобрят съдбата си често е основният мотив за участие в бойните действия. Тъй като разширяването в Анатолия засяга предимно други турски княжества, чиито добре организирани военни и поземлени собственици само прехвърлят лоялността си от старите си господари към османците, малко *газии* могат да бъдат компенсирани за службата им. Това засилва натиска върху султаните да завоюват нови земи, населени с християни.

Най-големият проблем представляват тюркмените, които в началото на XIV в. приждат от изток в османските земи. Те бягат от монголите и са привлечени от нарастващата репутация на османската държава, но са прекалено многобройни, за да се влеят безболезнено в "класата на воините". Дори ако подобна трансформация би била възможна, тя би нарушила равновесието между военния и производителния елемент в държавата, така че приходите биха изостанали безнадеждно от разходите. Османците се стремят да заселят този човешки поток, както са правили и селджуците през вековете, последвали битката при Манцикерт.

От първите османски набези в Европа докъм завладяването на Едирне (Адрианополис, Адрианопол, Одрин) през 1365 няколко фактора, в добавка към споменатия демографски натиск, правят възможно екстензивното заселване на турци в Европа. Османците осъзнават необходимостта да контролират твърдо Дарданелите по военни и икономически причини. Те се стремят да си осигурят възможността да се прехвърлят от Анатолия към Балканите и да събират мито от стоките, които преминават през протоците. Следователно те имат интерес да създадат нова погранична зона в Европа и заселването ѝ с професионални войни, охраняващи граници, е изгодно както за управниците, така и за *газиите*. Турските набези плашат местното население, което в тези ранни години все още има възможност да бяга в други територии и държави. Тюркмените не само заемат изоставените от бежанците християни земи, но и, както ще видим по-долу, създават нови села и градове. По този начин при Орхан (1324-1360) и особено при Мурад I (1360-1389), земите, които в общи

линии съвпадат с днешните турски провинции в Европа, стават преобладаващо турски. Тези етнографски промени оказват силно въздействие върху християнските държави, които са сериозно затруднени от потоците бежанци. Не разполагаме със статистически данни за движението на населението, но то вероятно е значително, ако се има предвид плодородието на източна Тракия и близостта ѝ с Дарданелите и Константинопол. Масираният приток на турци намалява през следващите периоди, но никога не престава. Основните военни пътища и опорни пунктове трябва да бъдат в сигурни ръце и край тях се заселват турци, наистина сравнително малобройни.

Ахийските братства играят важна роля навсякъде. Султаните ги подкрепят по политически, религиозни и икономически причини. Там, където османците налагат своята власт, *ахиите* ги следват, като изграждат *текета* и *завиета*, а те често стават средища, около които се заселват турци. Няколко нови села дължат възникването си на *ахиите*. Поради народно-религиозния характер и еклектизма на братствата, те често съумяват да намерят място за местни светци и светилища в своите *футува*. Това облекчава съвместния живот на стари и нови заселници. Нещо повече, установяват се норми, които скоро започват да определят отношенията между селяните и земевладелците, тъй като служат за комуникационни канали и поддържат обичайните социални връзки.

В градовете ролята на *ахийските* братства е още по-значима, тъй като старите гилдии нямат друг избор, освен да се слеят с тези занаятчии и търговци, чиито икономически функции са твърдо установени и защитавани от османската държава. Въпреки че това сливане запазва препитанието на християнското население, управлението на градските райони бързо им се изплъзва и преминава в ръцете на водачите на братствата. Докато тази система работи успешно – някъде до към края на XVI в. - тази промяна, започнала от първия период на завладяването, представлява подобрение спрямо условията, характерни за градовете в навечерието на османското нахлуване.

За поддържането на *текетата* и *завиетата* са необходи-

ми приходи и те също идват от земевладение. Когато братството си изграждат ново средище, неговият *шейх* се обръща към властите с молба за земя. С удовлетворяването на молбата селяните се сдобиват с нов господар в точния смисъл на думата, тъй като даренията, правени на религиозните фондации или *вакъфите*, са за вечни времена. Както ще стане ясно, когато разглеждаме системата на земевладение, правата на земевладелците в Османската империя са строго регулирани и поради това смяната на върховния господар обикновено допада на селяните. Даренията в полза на *вакъфите* са най-добрите от благочестивите дела, включени в задължението на всеки мюсюлманин да върши благодеяния. Това доста широко формулирано задължение надхвърля чисто благочестивите цели и предполага подпомагане на другите хора по всеки възможен начин. *Вакъфите* поддържат странноприемници, бани, болници, чешми и дори пазари, където хората могат да си изкарват прехраната. Колкото по-високо в социалната йерархия стои даден човек, толкова по-многобройни и разнообразни са *вакъфите*, които се очаква той да подпомага.

Тези фондации също са поддържани главно от приходите от големи земеделски имоти. От самото начало за тях са отделяни земи и това е още една промяна във формата на земевладение и задълженията на селяните в териториите, които попадат под непосредствена османска власт през периода на първите завоевания. По-късно фондациите получават допълнителни източници на приходи. В средата на XVI в. учредяването на подобни фондации превръща Сараево от практически неизвестно село в град и води до възникването на град Узункьопрю (близо до Одрин) на място, където не е имало дори село. Въпреки че не разполагаме с подобни драстични примери от времето на първите завоевания, още тогава учредяването на *вакъфи* в Европа води до дълбоки промени в градовете и селата, където те са разположени, и в селските райони, приходите от които се заделят за поддържането им.

Тези промени се извършват в територии, владени преди това от византийците. Завоеванията са толкова значителни, че

тревожат не само балканските държави, но и западноевропейските сили. Когато през 1366 г. османците пресичат границата между Византия и България, за да бъдат победени при Видин, папата се опитва да организира кръстоносен поход срещу тях. Той не е успешен, но през същата година християнската флота успява да върне Галиполи на Византия. Въпреки че това поставя османците в трудно положение, тъй като те все още не разполагат с флота и тежка артилерия, за да щурмуват крепости, Мурад I продължава военните операции в централните области на Балканите.

Положението на Балканите е объркано. И Сърбия, и България са обхванати от разложение. Тъй като са по-близо до османците, българите усещат новите влияния. Българите вече са загубили македонските земи, завладени от силната сръбска държава на Стефан Душан. След това, в средата на XIV в. се отцепват североизточните територии (днес Добруджа), които стават известни с името на втория си владетел Добротица. През 1365 г. Иван Александър разделя владенията си между двамата си сина. След смъртта му през 1371 г. се появяват две отделни царства – Търновското и Видинското. Подобно деление споле тява и Сърбия след смъртта на Стефан Душан през 1355 г. Около градовете Велбъжд на горното течение на Струма и Прилеп (Перлепе) се оформят две македонски държави, а Албания започва да си възвръща независимостта.

Владетелите на тези държави непрекъснато воюват помежду си за да осигурят границите си и да възстановят по-големите политически цялости. Мурад I се възползва от това разединение. Когато македонските князе го нападат при Чирмен (Черномен, Черманон), малко село на долното течение на Марица (Мерич, Еврос, Хеброс), той ги разбива, а водачите им загиват в битката. Това отваря пътя за нови завоевания на север и на запад, а българският цар в Търново е принуден да стане васал на османците. Движението на север поставя Византия под огромен натиск и тя купува мира, като връща Галиполи на османците през 1376 г.

През следващите няколко години османците разширяват

своите владения в Мала Азия и непрекъснато се намесват в династическите боричкания във Византия, като по този начин дават на балканските народи няколко години отдих. Към 1380 г. отново се обръщат към Европа и териториите на разгромените по-рано македонски държави, достигат до река Вардар (Аксиос) и продължават по нея на север и на юг. На север те се предвижват през земите на македонските държави, които не ги задоволяват, и тръгват да завладеят София, която принадлежи на техния български васал, и Нищ, който е в ръцете на Видинското българско царство. На юг отново навлизат във византийски територии и превземат Солун през 1387 г.

Тези походи плашат балканските князе, които изоставят междуособиците и се обединяват срещу общата заплаха. Въпреки че през 1387 г. византийският император и балканските васали и съюзници изпълняват своите задължения и подпомагат османците с важни военни сили за победата им над караманците, основния им съперник в Анатолия, заплашителните движения на сюзерена ги заставя да променят поведението си. Сръбският крал Лазар I, босненският Твръдко I и видинският Иван Страцимир се обединяват срещу Мурад I и заедно спечелват битката при Плочник, малко село западно от Ниш. Султанът обаче се обръща, навлиза във Видинска България и я заставя да признае неговото върховенство. С помощта на християнски васални сили на 15 юни 1389 г. той се сблъсква с последните по-значителни балкански владетели, които още му се противопоставят, в първата Косовска битка и разбива сръбските и босненските войски. Въпреки че Мурад е убит от сърбин в нощта на тази изключително кървава битка, обезсмъртена в прочутия *Косовски епос*, тази решителна победа поставя началото на османското владичество над Балканите, което продължава през следващите 500 години.

Фактът, че е абсолютен господар на Балканите, не убягва от вниманието на следващия султан, Баязид I (1389-1402), въпреки че той не успява незабавно да се насочи към този район. Смъртта на баща му дава нови надежди на анатолийските турски князе, които отхвърлят съюзите и васалните си задълже-

ния и през следващите три години Баязид, внук, син и съпруг на християнски княгини, трябва да воюва с тях, разчитайки на васалните християнски войски от Европа, тъй като неговите *газии* нямат желание да воюват със събратя мюсюлмани. През тези години той си извоюва пълен контрол над Анатолия и замени управляващите турски родове, които до смъртта на Мурад I запазват позициите си на васали, съюзници или османски управители, с управители – негови роби, почти всичките с християнски произход. Въпреки че накрая тази политика му коства трона и живота, новата система за управление се налага и е въведена в европейските провинции, когато те са преобразувани в преки османски владени.

Баязид открито мисли за себе си, като за инструмент, използван от бог, чиято задача е да завладее света в името на божията слава. Неговата амбиция е да стане световен владетел. Все пак, подобно на всички мюсюлмански князе, той е принуден да действа "според закона", особено след като има повече врагове, отколкото приятели сред мюсюлманската турска аристокрация и не може просто да се обърне и да обяви "свещена война" срещу тези, чиито войски са му помогнали в Анатолия. "Законна" възможност възниква, когато унгарците и техният приятел и съюзник влашкия княз Мирчо Стари (1386-1418) навлизат в слабите български държави. Власите окупират Добруджа и град Силистра (Дорострум, Силистре) на река Дунав, а унгарците се опитват да завладеят Видинското царство. Посегателството срещу васалните му земи дава на Баязид правото да се намеси.

"Помощта" му носи страдания по-скоро на васалите, отколкото на враговете му. Завръщайки се от Мала Азия на Балканите през 1393 г. султанът прогонва власите от Силистра и Добруджа и обявява за османска провинция Дунавска България (или Търновското царство), която вече не е способна сама да се брани. Последният владетел Иван Шишман е обвинен в сътрудничество с врага и е екзекутиран по заповед на султана. Въпреки че бърза да даде нова клетва за вярност, сръбският владетел Стефан Лазаревич вероятно би имал същата участ.

ако пред султана не изникват нови и по-важни проблеми.

Докато султанът е зает в Анатолия, в стремежа си да запа-
зят своята държава Палеолозите дават известното си обеща-
ние да обединят двете християнски църкви. С помощта на Ве-
неция те успяват да укрепят значително Морея. Тъй като сул-
танът все още не разполага с флота, това е обединение, с което
той не може да се справи. Затова се обръща към дипломацията
и призовава в Серес всичките си васали, включително и визан-
тийския император, за да ги застави да признаят неговото върхо-
венство. Тъй като императорът не се отзовава, Баязид обсажда
Константинопол и праща войски в Морея по покана на Карл
Токо, един от господарите, които воюват в този район. Тази
кампания носи на турците важни предимства. Докато Констан-
тинопол е под обсада, а гърбът му е предпазен от византийско-
венециански атаки, Баязид може отново да се насочи на север.

Там унгаро-влашкият съюз все още съществува и сега Ба-
язид се насочва срещу Мирчо. И отново много християни, глав-
но сърби, се бият в неговата армия, включително и Марко Кра-
левич (син на крал), героят на друг прочут епически цикъл,
който умира не в тази битка, а в битката при Арджеш, в която
Баязид се сблъсква с власите на 17 май 1395 г. Мирчо като че
ли печели на бойното поле, но силите и ресурсите му са толко-
ва изчерпани, че той е принуден да признае загубата на Добру-
джа, където Баязид настанява турски гарнизони. Мирчо е при-
нуден и да се признае за турски васал и да плаща редовно данък.
Това споразумение трае, докато Дунавските княжества не
възстановяват независимостта си. Въпреки че поражда про-
блеми за румънците, то ги спасява от много по-суровото отно-
шение, което следва от прякото османско управление, особено
през вековете на упадък.

Положението в Константинопол и Морея тревожи силно
европейските владетели, особено крал Сигизмунд (Жигмонд)
Люксембургски. Този прочут император на Свещената римска
империя и крал на Унгария (1387-1437) търси помощ и я полу-
чава от френските рицари и Венеция. Той повежда своята ар-
мия към Балканите, но губи битката при Никополис (Никопол

Нийболу) на 25 септември 1396 г. Тъй като Видин е отворил вратите си за християнската армия, Баязид завладява и Видинското царство и го превръща в османска провинция. През следващите няколко години османските армии се насочват към византийските владения и множеството малки гръцки държави в Морея, където завладяват и опустошават много земи.

Към 1400 г. почти целите Балкани, освен далматинското крайбрежие и някои градове в Морея, са под османска власт. Сърбия, Босна и Влашко са васални държави, а Византийската империя е сведена до големия град и най-близките му околности. Останалата част от полуострова е разделена на османски провинции.

Не може да има никакво съмнение, че Баязид би завършил завладяването на Балканите, ако нова монголска атака не го бе заставила да се върне в Анадола. Тук той губи битката при Анкара през 1402 г., заловен е и след няколко години умира като пленник. Победоносният Тимур връща различни турски земи на владетелските родове, които османците са изместили, като оставя на рода на Осман само онези владения, които смята, че са техни по законите на *шариата*. Синовете на Баязид воюват за надмощие помежду си, като по този начин дават възможност на балканските държави да се появят отново, за да се наложи повторно да бъдат завладявани. Фактът, че не всички държави се възползват от тази възможност, както и че европейските сили играят важна роля в прекратяването на войните между османските князе, е забележителен, както е забележителен и фактът, че онези, които използват периода на отдих, за да реформират своите владения, не са научили нищо от преживяното и падат отново под османска власт дори по-бързо и по-лесно, отколкото при първото нашествие. Тези два фактора имат голямо значение за установяването на втората Османска империя.

3. Гражданската война и установяването на втората Османска империя

След разгрома на империята на Баязид I, Тимур признава за легитимно османски онези земи, които са принадлежали на рода на Осман в деня на смъртта на Мурад I. Това решение връща някои анатолийски провинции на техните предишни господари, нещо, което Тимур успява да наложи. На теория то лишава османците и от всичките им териториални придобивки в Европа, както и от всички промени, проведени там по време на Баязид. Тимур обаче няма възможност да го наложи в европейските земи и прилагането му остава в ръцете на онези, които могат да се възползват от новата ситуация, включително и християнските князе. Поведението на тези хора по време на османското междуцарствие от 1402 до 1413 г. е много интересно.

Баязид е много непопулярен сред някои части от турското общество и е добре известно, че той губи битката при Анкара, защото единствено християнските сили му остават верни, докато многобройни мюсюлмански войскови части дезертират по време на боя. *Газите* негодуват от своеволното му и "незаконно" отношение към другите мюсюлмански князе. Водещите турски родове, наследници на първите успешни водачи на *газии* и на тези, които първи влизат в съюз с османците и получават богатство и високо положение, не приемат засилващите се "византийските" предпочитания на султана: нарастващата централизация на властта, двор, който става все "по-имперски" и някои нови влияния, включително участието на роби в управлението, все неща, които ограничават тяхната роля. И двете групи обвиняват Баязид не само че е изоставил традициите на *газиите*, но дори че е лош мюсюлманин, тъй като прекалено много се поддава на християнското влияние на своята майка, на жена си и на европейските си приятели. Без съмнение Баязид не възнамерява да смени вярата си, но желанието му да стане световен владетел и интересът му към еклектични религиозни тенденции, модни по негово време, го правят

някаква степен по-толерантен към други религии, отколкото позволяват строгите норми на високия ислям. В същото време той има желание да намали религиозното противопоставяне. Тача че някои елементи от неговото поведение са основателно неприемливи за *газиите*, за турската аристокрация и за образованите мъже – главните турско-мюсюлмански крепители на неговата държава.

Въпреки че две от тези недоволни групи в турското общество са съгласни за необходимостта от промяна в политиката на Баязид, те се различават във вижданията си за това какво трябва да се промени. *Газиите* биха предпочели завръщане към времето на Осман и Орхан, към непрекъснатата експанзия, голямото влияние на братствата и народната религия и към ролята на почти племенни вождове, която играят първите султани. Въпреки че водещите родове без съмнение не възразяват срещу продължаването на *гази* войните, те желаят държавно устройство по модела на най-славните дни на селджукската държава, когато доминира не народният, а високият ислям и когато старите тюркски традиции гарантират върховенството на тяхната класа.

Към тези две групи трябва да се прибави и трета, която не може да бъде наречена християнска, но може да бъде смятана за европейска, въпреки че има поддръжници и в Анатолия. За по-голяма яснота тук ще бъдат споменати само два главни елемента, които я оформят. Във високите нива на обществото това са важните търговски интереси. Техните носители се стремят да възстановят "нормалните" условия. Те не са враждебно настроени към онези "византийски" особености, които не само благоприятстват производството и търговията, но и правят възможни международните делови връзки. За тях възстановяването на единството на западна Анатолия, през която минават многобройни важни търговски пътища, е от първостепенно значение, дори ако то предполага ново включване на техните собствени земи и турските княжества в османската държава. Малоброен и без особена религиозна ревност, този елемент се нуждае от масова подкрепа. И я намира предимно в Европа.

сред тези, които са недоволни от вековните религиозни борби и преследвания, и сред онези, които наистина предпочитат османските действия пред тези на предходниците им, но желаят да се продължи напред към една елементарна протодемокрация, която включва религиозно равенство и свобода. Този елемент играе важна роля в гражданската война, която възстановява Османската империя. Значението на този факт е огромно. Изключително елитарната и йерархизирана османска държава държи своето ново раждане на подкрепата на обикновени хора от народа. Въпреки че е оглавена от мюсюлмански родове, често от европейски и най-вече гръцки произход, тази група не се опитва да укрепи Византия или да възстанови различните балкански държави. Тя по-скоро се стреми да изгради отново традиционните османски владения.

Религиозният еклектизъм на Баязид I може да бъде видян в имената на четиримата му сина, които участват в гражданската война. Най-старият, Сюлейман, има старозаветно име (Соломон), както и един от братята му - Муса (Мойсей). Името на Иса е турски еквивалент на Иисус, докато Мехмед е турцизирана форма на любимото мюсюлманско име Мохамед.

Гражданската война става възможна по няколко причини. Когато Тимур в ролята на защитник на мюсюлманския закон оставя на османците част от техните владения, той обявява Иса за *емир* на Бурса, а Мехмед – за управител на Маниса (Магнезия ад Маендрум), пост, който той е заемал и при баща си. По този начин Тимур създава две силни анатолийски бази на османците на територии, които твърдо пазят верността си към рода на Осман. Освен това той никога не отива лично в западна Анатолия, нито праща свои представители да наложат властта му. След неговата смърт през 1405 г. местните князе са оставени сами да решат политическото бъдеще на Мала Азия. И накрая, споменатата раздробеност позволява на князете да набират последователи сред различни групи от населението, които търсят султан, който да представлява техните интереси.

Сюлейман, който успява да се измъкне от Анкара, се добира до Одрин, където с помощта на великия везир Али Чан-

дарлъ се обявява за султан. Но той не успява да принуди двамата си братя да го признаят. Когато Баязид I умира в плен през 1403, Муса получава разрешение да отнесе тялото на баща си в Бурса. След като изпълнява тази задача, той напуска града и отива при Мехмед.

По това време родът Чандарлъ има важни търговски интереси и е свързан с няколко други родове, които принадлежат или към най-висшата бюрокрация, или към общността на търговците, или и към двете, подобно на семейство Евренос, което има гръцки произход, и на самите Чандарлъ. Предводителят на еничарският корпус, създаден от Мурад I, също идва в Одрин. Следователно позицията на Сюлейман е много силна – военните предводители и водещите висши служители са в неговия лагер, който е в икономически най-богатия район на държавата. Мехмед, умело съветван от предишни си наставник и опитен генерал Баязид, разчита за подкрепа предимно на *газите*, докато Иса е в най-слаба позиция, тъй като зад него не стои никоя ясно очертана фракция.

В съответствие на интересите, които представлява, Сюлейман сключва съюзи с византийския император Мануил II и с венецианския дож Михаел Стено. За да укрепи главния си съюз, през 1403 г. Сюлейман се жени за дъщерята на Мануил и връща Солун на своя тъст. Тези му действия не се радват на одобрението на *газиите*, които са многобройни в източна Тракия. Неговите връзки със Сърбия, Влашко и Албания – три държави, които се възползват от османските междуособици и възстановяват независимостта си – също не са особено добри.

Според достигналите до нас сведения Сюлейман е много интелигентен и образован, но и много амбициозен, изключително арогантен и надменен. Той се нуждае от поддръжката на бившите васали на баща си, за да застави братята си да го признаят за султан, но поведението му ги настройва срещу него. По-късно дори най-приближените му го изоставят, а незачитането, което проявява към силното народно движение в неговите земи, го отчуждава както от мюсюлманите, така и от висшите класи християни.

Борбата започва, когато Муса, по това време на служба при брат си Мехмед, напада Иса в Бурса. Муса има успех, а Иса намира убежище при Сюлейман, който го използва по същия начин, по който и Мехмед използва Муса, и го връща в Анатолия да завладее отново Бурса. Иса не успява и загива. През 1404 г. сам Сюлейман навлиза в Анатолия, заставя Муса да избяга в Константинопол, а след това и във Влашко и през 1405 г. достига чак до Анкара. В този момент, когато е поставил Мехмед в изключително затруднено положение, се налага спешно да се върне в Европа, защото Муса, който се възползва от непопулярността на Сюлейман сред балканските князе и от византийския обичай да се подкрепя слабия срещу силния, нападна европейските му владения с помощта на влашкия княз Мирчо, сръбския княз Стефан Лазаревич и синовете на последните двама български владетели. След началните поражения, през 1410 Муса отново взима инициативата и побеждава Сюлейман, чийто лош нрав го е оставил без истински поддръжници. По време на бягството му към Константинопол Сюлейман е убит от недоволни селяни. Муса става господар на европейските провинции и отказва да признае върховенството на Мехмед. Така европейската и азиатската половина на някогашната османска империя се изправят една срещу друга в предстоящото последно действие на драмата.

От гледна точка на европейските князе Муса несъмнено е най-интересната личност в гражданската война. Той налага своето господство над европейската половина от империята с тяхна помощ, но въпреки това започва управлението си с настъпление срещу техните земи. В началото атакува сърбите, като използва за повод тяхното "предателство" при първото си поражение от Сюлейман, след това възобновява обсадата на Константинопол и изпраща отряди по целия Гръцки полуостров и на запад чак до Австрия. Изглежда не обръща сериозно внимание на Мехмед, на *газите* и на засилващата се бюрократична подкрепа, която получава брат му, и сякаш се стреми да изгради нова държавна структура, основана на силна народна подкрепа. Военните му походи изглежда са насочени срещу

владетелите на балканските държави, и той сякаш се отчуждава от висшите турски кръгове и техните бюрократични и търговски интереси, като постоянно отдава предпочитание на нисшите класи. Естествено Мехмед прави храбри опити да спечели предаността на недоволните търговци, благородници и образовани мъже, с която да допълни подкрепата на *газиите*. След като е обсаден от Муса, Мануил II също се насочва към съюз с Мехмед, примерът му е последван и от европейските князе.

Революционният подход на Муса към установяването на това, което смята за най-подходящата държавна структура, проличава най-ясно в назначаването на шейх Бедредин на най-висшия юридически пост в своите владения. Прочут *алим* и мистик, превърнал се в учен, този човек, който през 1416 г. ще поведе опасен народен бунт срещу Мехмед I, е не само един от изявените защитници на идеята за религиозен мир и обединение на юдаизма, християнството и исляма в една вяра, но и нещо като ранен социалист. Той е много популярен сред селските маси и тесните му връзки с Муса донасят на този княз значителна народна подкрепа. Някъде около 1410 или 1411 г. Мехмед оглавява тази част от турците, които, заедно със своите еврейски и християнски съюзници, отдават предпочитания на търговските си интереси и се радват на подкрепата на различни европейски владетели. Муса става водач на "популистка партия", чиято цел е да изгради държава, основана на социален и религиозен егалитаризъм. Доколкото засяга жителите на Балканите, това деление означава, че аристокрацията и едрите търговци подкрепят Мехмед, докато масите следват Муса.

Първият опит на Мехмед да разгроми Муса се проваля през 1410 г. През следващите две години братята не се занимават един с друг. Докато Муса враждува с византийския император и експериментира с новия си подход към управлението, Мехмед е зает в Мала Азия, където *емирите* на Измир (Смирна) и Анкара (Ангора) оспорват властта му. Едва след като побеждава тези сановници Мехмед може отново да се обърне на запад и през 1412 г. започва решителната битка. Докато Муса обсажда Константинопол Мехмед превежда своите войски южно от

позициите на брат си, навлиза в София и достига до Ниш, къде
то към него се присъединяват сърби. Тогава той се обръща
през 1413 г. среща армията на Муса край София. Мехмед пече
ли битката, Муса загива. Под върховенството на султан Мех
мед I (1413-1421) Османската империя най-накрая отново е
обединена и реорганизацията на държавата може да започне
Поставя се началото на окончателното консолидиране на ос
манското управление на Балканите.

Това консолидиране е трудно. Пред Мехмед все още стоят
предизвикателствата не само на турските князе в Анадола, на
балканските владетели и на мощната унгарска държава, но и
на недоволното население, което охотно откликва на призиви
те за бунт, отправяни от шейх Бедредин. Освен това той трябва
да обедини под своята власт различните фракции. Мехмед I и
неговият наследник Мурад II (1421-1444) успяват да се спра
вят с всички тези предизвикателства. Те полагат основите на
държавното устройство, което Мурад I е започнал да изгражда
и което достига завършения си вид по времето на Мехмед II
(1444-1446; 1451-1458). Тези двама султани фактически уста
новяват османската социална и държавната структура, която
ще се запази през следващите векове от съществуването на
империята. По тази причина останалата част от настоящата
глава е посветена на кратък преглед на разнообразните, пре
димно военни действия на Мехмед I и Мурад II в Европа, а
следващата глава ще разгледа "османското държавно устрой
ство", като ще акцентува върху онези негови страни, които са
особено съществени за целия регион.

Когато през 1413 г. Мехмед I става неоспорим султан на
османската държава, Мануил II все още управлява в Констан
тинопол, Мирчо Стари все още е княз на Влашко, а Стефан
Лазаревич владее Сърбия. Босна е независима, а Албания е в
процес на формиране. Унгария, с която османците все още ня
мат обща граница, е силна държава, управлявана от Сигизмунд
Люксембургски, и има свои цели на Балканите, а Венеция
държи територии по бреговете на Балканския полуостров. Така

че окончателното решение на въпроса кой ще бъде господар на Балканите съвсем не е решен.

Съществуват многобройни възможности за комбинации и съюзи. Мехмед осъзнава колко крехък е баланса на силите в Европа и колко несигурно е положението в собствените му земи, известно му е и че наследниците на Тимур все всеки момент могат да поставят под въпрос властта му в Анадола. Затова след 1413 г. той се превръща в миролюбец и се съсредоточава върху вътрешните проблеми на държавата. Участието му във военни действия е само по принуда. Налага се да справи с брат си Мустафа, поддържан от византийците, който отново се появява, вероятно от изток, след като гражданската война е приключила. В тази война Венеция разрушава флотата му близо до Галиполи през 1416 г., но той успява да разбие Мустафа, който намира убежище във Византия. При последвалия мир султанът обещава да не напада Византия в замяна на съгласието на Мануил да държи Мустафа в затвора.

Мехмед трябва да се справи и с бунта на шейх Бедредин, разгърнал се предимно в Добруджа и поддържан от Мирчо, който окупира тези богати земи, след разгрома на бунта. През 1419 Мехмед нападна и завладяването на Гюргево (Йергьорджю, Джурджу), единствената му териториална придобивка в Европа е резултат от тази война. Така че политическата ситуация на Балканите при смъртта на Мехмед през 1421 г. до голяма степен повтаря положението от времето, когато той възстановява единството на империята.

Първите години от управлението на Мурад II са трудни. Византийците освобождават чичо му Мустафа, който го напада; много анадолски князе се възправят срещу султана и подкрепят брат му, който също носи името Мустафа. Все пак към 1423 г. младият владетел възстановява реда и властта си над всички земи, които са принадлежали на османците, когато баща му умира. Докато той е зает с бунтовете, унгарците разширяват своите владения на Балканите, а венецианците, съюзници на Византия, укрепват присъствието си в Морея и получават

Солун от императора. Византия всъщност не е сериозен противник, но войната с Венеция продължава до 1430 г., когато османците завладяват окончателно Солун.

Най-голямата заплаха за Мурад се оказва Унгария. През 1428 г., по време на венецианската война унгарците и османците се договарят да създадат една буферна държава и едновременно признават Джурадж (Георги) Бранкович за легитимен независим владетел на Сърбия. Очевидно това е временна мярка. След приключването на венецианската война Мурад се връща към политиката на Мурад I и Баязид I за включване на всички земи южно от линията Дунав-Сава към своята държава. Налага се да се отстрани унгарското влияние в Босна, Сърбия и Влашко; а ако това се окаже невъзможно, то поне земите, които вече принадлежат на османците, трябва да бъдат напълно сигурни. За тази цел Венеция трябва да бъде изтласкана от балканските ѝ опорни пунктове. Мурад непрекъснато се опитва да разшири владенията си чрез нападения над балканските държави и наистина успява трайно да отвоюва някои територии в същинска Гърция, в Морея и в южна Албания. Различни княжества се обръщат към Унгария с молба за защита. След 1432 г. Мурад съсредоточава вниманието си върху Унгария, като продължава набезите в Трансилвания през тази година и продължава да заплашва страната и нейните съюзници винаги, когато това се окаже възможно. След смъртта на Сигизмунд през 1437 г. той засилва натиска и отново напада Трансилвания. През 1439 г. окупира Сърбия и я превръща в османска провинция. На следващата година атакува Белград (Београд, Нандорфехервар), по това време главна унгарска гранична крепост, но този път щурмът му е неуспешен.

След нападението на Белград Мурад е принуден да се завърне в Мала Азия, за да се справи с нападение на Караманско княжество. Унгарците, водени от своя най-прочут военоначалник Янош Хуниади, се възползват от създалото се положение и нападат османските сили в Европа. През 1441 и 1442 г. те проникват дълбоко в Балканите и принуждават Мурад да приеме

споразумение. Договорът от Одрин от 1444, който е продължен от договора от Сегед от същата година, възстановява Сърбия като буферна държава. Унгарците се съгласяват да напуснат доброволно българските земи и да не преминават Дунава. След като през същата година постига мир с караманците, Мурад абдикира, смятайки, че владенията му са стабилни.

Мехмед II, дванадесет годишният син на Мурад, се възкачва на трона. Започва яростна битка за власт между великия везир Халил Чандарлъ, възпитател на новия владетел, Заганос и *бейлербея* на европейските провинции Шехабеддин. Възползвайки се от това положение унгаро-влашката армия, насърчавана от папата и от византийците и поддържана от различни балкански князе, сред които се откроява албанецът Скендербег (Георги Кастриоти), прекосяват Дунава и през България се насочват към Одрин. В решителния момент този град е опустошен от голям пожар. Венецианската флота се присъединява към новия кръстоносен поход и затваря Дарданелите, като по този начин пресича пътя на османските войски от Мала Азия към Европа. Мурад II се връща, за да поеме командването на османската войска и на 10 ноември 1444 г. печели голяма победа при Варна. Варна окончателно подпечатва съдбата на Балканите и Константинопол. В този решителен момент разпрата между тримата могъщи мъже се съсредоточава около въпроса как да се постъпи с имперския град. Великият везир се противопоставя на щурмуването му, останалите двама защитават подобно действие. През 1446 г. великият везир, подкрепян от еничарите, извършва преврат и заставя Мурад отново да се качи на трона и да управлява още пет години. Старият султан продължава предишната си политика и разширява османските владения в Морея, организира поход срещу Скендербег и стабилизира властта си над Сърбия. Успехът на неговата политика е осигурен с победата над Хуниади във втората Косовска битка през 1448 г.

Управлението на Мурад бележи важна граница в историята на Османската империя. Брокелман твърди, че "в много отношения с управлението на Мурад завършва старата култура

на османците"[8]. Иналджък подчертава, че когато Мурад се качва на трона, той смята да продължи политиката на баща си, н скоро разбира, че са необходими промени; като пример на ре формите, проведени от този владетел, той посочва въвеждане то на ново въоръжение.[9] И двете твърдения са верни и се позо ват на реорганизацията на империята, която е в много на преднал стадий, когато през 1451 г. умира Мурад, но завършв едва по време на второто управление на Мехмед II и засяга в еднаква степен всеки поданик на империята. Ражда се осман ският синтез на различни турски, мюсюлмански, византийски и дори западни елементи в една забележително единна държав на структура.

---

[8] Carl Brockelmann, *History of the Islamic People*, trans. Joe Carmichael and Moshe Perlmann (London: Routledge and Kegan Paul Ltd 1949, издание с меки корици New York; Capricorn Books, 1960), p. 276.

[9] Halil Inalcık, *The Ottoman Empire; The Classical Age, 1300-1600*, trans. Norman Itzkowitz and Colin Imber (New York and Washington: Praeger, 1973), p. 21.

Глава 2

Османското социално и държавно устройство

1. Основни положения

Османската социална структура се основава главно на умело съчетаване на мюсюлманските социално-политически традиции с тюркски и византийски елементи. В османското общество индивидите се разграничават по две основни линии. Първата е мюсюлмани – немюсюлмани; втората е работещи за държавата в най-широкия смисъл на думата – и останалите.

Очевидно мюсюлманите по определение стоят по-високо от немюсюлманите; на практика обаче през първите векове от съществуването на империята хора с различна вяра често са разглеждани почти като равни, в зависимост от техните професии. Под страх от смъртно наказание на мюсюлманите се забранява да сменят вярата си. Другите се присъединяват към предпочитаната религиозна група или доброволно, или по пътя на характерната османска практика за насилствена ислямизация, известна като *девширме* (детски данък). По-късно разделението по религиозен признак става решаващо.

За държавата работят главно мюсюлмани, но има и изключения. Водачите на немюсюлманските общности са възприемани като държавни служители, които отговарят за хората, които са под тяхна юрисдикция.

Получената социална структура прилича на мрежа във форма на пирамида (вж. графиката). Върхът на пирамидата, който обхваща тези, които работят за държавата, е твърдо разграничен от основата. Основата се състои от хоризонтални слоеве по професии, пресечени от вертикалните линии, които разграничават различните конфесии. Съвременните изследователи уместно определят хората, които служат на държавата, като "професионални османци", а останалата част от населе-

нието – като *рая* (стадо). Тази социална структура се основа
на следните общи положения.

Когато родът на Осман започва своя бърз и неудържи
възход, теологическите, философските, научните и адми
ративните структури на сунитския ислям са напълно развити
Иджма (консенсусът, съгласието на учените мъже) все още
изисква при взимането на всички важни решения по въпро
те на вярата и правото, а *иджтихад*, правото на тълкуване
ограничено до последователите на четирите правни школи
Въпреки някои несъгласия всяка от тях приема, че останалите
са изградени на основата на еднакво валидни принципи.[1] Ос
манците възприемат най-либералната от тях – *ханифитската*,
но следват един много строг и почти неизменен модел.

[1] Четирите правни школи са: *ханифитската*, наречена на име
на първия учен, който излага нейните принципи – Абу-Ханифа (по
767); *маликитската*, наречена на друг правист, Малик ибн-Анас (по
ок. 795); *шафиитската*, която получава името си от Мухаммад иб
Идрис ал-Шафии (поч. 820); и на *ханбалитите* – последователи н
правните тълкувания на Ахмад ибн-Ханбал (поч. 855).

В умовете на османците съжителстват равноправно някои практики, установени в мюсюлманско-арабските империи, и тюркските обичаи, донесени от Централна Азия. Традициите и строго установените принципи определят границите, в които османците могат да организират своите владения. Още в началото трябва да се подчертае, че организацията, която те развиват, покрива до най-малкия детайл всеки аспект на общностния живот и дейността на държавата, както и на всеки индивид, от султана до най-нисшия му поданик: правата и задълженията на всеки в обществото са строго регламентирани. Различните привилегии и задължения не само са стриктно прокарвани, поне докато държавата има силата и властта да го прави, те създават и нещо, което прилича на балансираност и взаимен контрол и ограничава дори и най-овластените лица. Ясни граници (*хад*) определя мястото на всеки индивид в обществото. Не само че никой не може да наруши общоприетите граници, но и всеки има правото, дори задължението да се съпротивлява срещу онези, които нарушават неговия *хад* по какъвто и да е начин. Докато системата функционира правилно, този принцип пази по-нисшите в социалната йерархия и кара балканските селяни да предпочитат османския владетел пред безпринципните благородници.

Османската империя е "владение на дома на Осман". Доколкото властващият член на този дом не страда от физическа или умствена неспособност, която, според *шариата*, го прави неспособен за управление, и доколкото е "добър мюсюлманин", на теория неговата власт е неограничена. Той притежава всеки сантиметър от своите владения и е абсолютен господар на всеки, който живее в неговите земи. В този смисъл султанът има правата на старите тюркски племенни вождове и на водачите на *газиите*. Той може да назначава и да уволнява всеки и дори да заповядва да бъде екзекутиран и най-висшият служител, а имуществото му да бъде конфискувано. Нищо не може да бъде предприето без неговото одобрение. За щастие на османците първите десет владетели са били способни мъже.

Абсолютната власт е съчетана със задължения, които са

част от владетелския *хад*. Той трябва да се отнася към своите поданици и последователи благо, справедливо и според съществуващите традиции. Мюсюлманският закон и някои обичаи, установени първо в Персия и в арабските халифати, му поставят допълнителни ограничения.

Подчинените на султана, османското общество като цяло е диференцирано по два начина. Първият следва религиозните линии, разделящи мюсюлмани и *зиммии* и, грубо казано, разграничава пълноправните от непълноправните граждани. Това определя големите различия във възможностите, мястото в държавата и облагането с данъци.

Второто разграничение е между тези, които са свързани с държавата и нейните институции, и останалите, които не са. Първата група включва членовете на султанския дом, всички военни длъжности, централната и местната бюрокрация, както и *улемата*, която излъчва служителите на правната система, образователните институции и учените професии. От гледната точка на централното правителство тази група включва още васалите и съюзниците, от които се очаква да следват заповедите на султана. С изключение на васалите и съюзниците, които винаги се опитват да бъдат колкото се може по-независими, тези хора са наричани от модерните изследователи "професионални османци". Това название е напълно основателно, не само защото държавното устройство и неговите механизми лягат на техните плещи, но и защото тези хора споделят обща ценностна система и образование и сами се смятат за отделна социална група. С много малко изключения професионалните османци са родени мюсюлмани или са приели исляма. Те могат да бъдат както свободни, така и роби.

Втората група обхваща останалото население и надхвърля 90 процента. Те са *рая* (членове от стадото), султанът е техен пастир. Тези овце, били те мюсюлмани или *зиммии*, са стригани, тъй като те са селскостопанските и занаятчийските производители и търговци, чийто труд осигурява благата и данъците, които поддържат държавата и професионалните османци, включително султана и неговия дом. С пренебрежимо малки

изключения всички европейски поданици на султана са *рая*.

Тази строга система с нейните привидно безкрайни правила и норми има големи предимства, при условие че може да бъде наложена и при условие че враговете на Османската империя не предлагат по-добри икономически и технологически алтернативи. Когато обаче промените стават наложителни, тя се превръща в непреодолимо препятствие. Всеки елемент от тази система е така тясно обвързан с многобройни други, че дори и най-малката промяна засяга и застрашава цялата структура. Въпреки консерватизма и дори известна степен фанатизъм, промените все пак може би биха били осъществени против волята на определени хора със специфични интереси, ако не бяха два факта: османците просто не познават и дори не могат да си представят друга форма на държавно управление, при това те вярват, че дори и най-малката промяна би заплашила цялостното функциониране на държавата и обществото. От XIV до XVI век османското държавно устройство е най-големият капитал на империята, а през XVII се превръща в нейната най-уязвима точка.

Предлаганото по-долу описание на османското държавно устройство ще се докосне до всеки аспект от живота, тъй като пропускането на който и да е от тях би изкривил общата картина. Някои от тях обаче само ще бъдат споменати, тъй като не влияят пряко върху живота на хората, населяващи европейските провинции на империята, други просто ще бъдат включени в цялостната картина, а ще бъдат разгледани по-подробно по-късно, поради значението им за хората от Югоизточна Европа.

2. Професионалните османци

Въпреки че се интересуваме предимно от *раята*, налага се първо да кажем няколко думи за професионалните османци, които контролират живота на останалите. Според функциите, които изпълняват, можем да разделим хората от тази група на четири: *мюлкие*, *калемие*, *сейфие* и *илмие*. Тези, спадащи към *мюлкие* изпълняват най-разнообразни задължения, свърза-

ни с дейностите, които се осъществяват в императорския дво-
рец. Броят им се изчислява в хиляди, а влиянието им е огром-
но. Според ранга, до който е достигнал, членът на тази група
може да бъде изпратен на съответна длъжност извън двореца,
където да му бъдат възложени задължения, свързани с адми-
нистрацията или армията. Възможните назначения са ясно
показани в таблицата, поместена в труда на Иналджък.[2]

Групата на мюлкие се разделя на две– *ендерун* (вътрешна
служба) и *бирун* (външна служба). Това разграничение се ос-
новава на териториалното деление на императорския дворец,
изграден около два големи двора, разделени със стена, която
може да бъде премината единствено през Портата на щастието
(*Bab-i sa'adet*), която води към личните помещения на султа-
на. Тези, които преминат през портата прекарват целия си жи-
вот затворени във вътрешния дворец или периодично биват
изпращани на друга длъжност навън. Когато напуснат двореца,
най-висшите *ендерун* служители обикновено са назначавани
на най-важните постове в провинциите. Оттам те могат да
бъдат върнати в столицата за служба в централното правител-
ство, което е част от *бирун*. Всички, които принадлежат към
ендерун, са *капъ кулу* (*капъ* е друга дума за порта), роби на
Портата. След въвеждането на *девширмето* (вж. раздел 5), по
правило те произхождат от европейските провинции. Образо-
ванието им започва в двореца, където преминават от училище-
то за пажове към по-висшите образователни средища и
задълженията във вътрешния двор. Най-добрите достигат най-
висшите постове в рамките на *ендерун*. Когато, въз основа на
постиженията им във вътрешния, дворец са преназначавани,
те заемат най-важните постове във външната служба и в про-
винциите.

Бирун включва най-различни занаятчии, прислуга, учили-
ща за тях и множество държавни канцеларии, училищата за
еничари, военните подразделения на *капъ кулу*, службите в цен-

---

[2] Inalcık, *Ottoman Empire*, table 1, p. 82.

тралното правителство и различни *аги* (офицери, началници), които отговарят за всички тези институции. Служителите в *бирун* могат да бъдат роби или да са родени свободни, но всички те са възприемани като роби на султана. Най-важният дял от външната служба е самото централно правителство, което се осъществява чрез имперския съвет (*диван-и хюмаюн*). Неговите членове "стълбовете на царството" (*еркян-и девлет*) носят титлата везир и са ръководени от великия везир. Най-важните сановници в империята служат в този съвет: *кадиаскерите*, най-висшите съдебни функционер (първоначално е един, по-късно стават двама – един за Азия и един за Европа), *бейлербейовете*, главните провинциални администратори на Европа и Азия; *дефтердарите*, главните имперски ковчежници (отначало те са двама, по-късно е добавен трети, който отговаря за Африка), *агата* на еничарите; *капудан-и дерия*, командващият флотата; *нишанджията*, секретарят на съвета, който легализира решенията, които получат одобрението на султана, и поставя официалния султански печат (*тугра*) на всички документи. Докато тази организация функционира пълноценно, голямата част от членовете на съвета наистина са *капъ кулу*, обучени в училищата *ендеруп*.

Важно е да се осъзнае, че в Османската империя всички, включително и членовете на имперския съвет, имат строго определено място в специална таблица на ранговете. Нещо повече, когато има няколко служби, европейската винаги стои по-горе от азиатската, която от своя страна е по-висша спрямо африканската. Не е трудно да се изредят главните сановници на централното управление според техния ранг, престиж и градация:

велик везир,
кадиаскер на Румелия,
кадиаскер на Анадола,
бейлербей на Румелия,
бейлербей на Анадола,
дефтердар на Румелия,
дефтердар на Анадола,
дефтердар на Африка,

ага на еничарите,
капудан-и дерия,
нишанджия.

Всички тези сановници принадлежат на *бирун* подразделението на професионалните османци *мюлкие*. От друга страна техните професии ясно определят подгрупата, към която принадлежат. *Бейлербейовете* са едновременно важни военни и провинциални сановници; агата на еничарите и *капудан-и дерия* са важни представители на висшите военни; *дефтердарите* и *нишанджията* са част от бюрокрацията в тесния смисъл на думата, въпреки че *нишанджията* никога не се разделя от султана.

Двамата главни *дефтердари* са най-високопоставените служители в рамките на втората група професионални османци - *калемие* (писарите). Те отговарят за изплащането на средства от държавната съкровищница и косвено – за събирането на данъците. До времето на Мехмед II провинциалните *дефтердари* пряко отговарят за тази задача; след това те са подпомагани от *мюлтезими* (откупвачи на данъци). По тази причина провинциалните *дефтердари* и *мюлтезими* имат пряко отношение към живота на хората и ние ще се върнем към тях, когато разглеждаме провинциалната администрация. Финансовите въпроси са главно задължение на *калемие*, но представители на тази група служат в различни други институции, които се занимават с милиони документи – от обикновени жалби, до междудържавни договори. Те се подготвят в специални училища и имат своя йерархия. Поради специфичните умения и знания, от които се нуждаят, за да изпълняват задълженията си, те стават първата група сред професионалните османци, принадлежността към която на практика се предава по наследство.

Третата категория професионални османци е *сейфие*, военните. Строго погледнато към нея принадлежат само два типа воини: свободните феодални воини *тимариотите* и платените войници от султанската армия от роби *маашлъ*. В следващите глави ще стане дума и за третата категория, към която спадат най-различни нередовни войници, които са много важни за ра

глеждания регион. Съюзническите армии или специалните части, например сапьорите, не са толкова важни за този труд, тъй като те почти нямат отношение към живота на хората.

Тимариотите принадлежат към старата "група на воините", обикновено са родени свободни и са се присъединили доброволно към някой военен предводител, както правят и техните потомци. Набирани са сред *бейовете* и изтъкнатите семейства, както и сред *газиите*, които са се отличили и са били удостоени с феодално владение, като по този начин са влезли в "редовната" войска. Представителите на тази група служат главно и на първо място като *спахии* (кавалеристи) в армията, но изпълняват и фискални и административни функции. Тези задължения, както и фактът, че получават доходите си от труда на селячеството, ги поставя в пряк контакт с мнозинството от населението.

Както и всички останали в османската държава, и *тимариотите* имат своя йерархия. Техният ранг, задължения и приходи са тясно свързани с миналите им дела и със земята, която са получили като награда за тях. Основната поземлена единица е наричана *чифт*, тя варира като размер, но винаги трябва да е достатъчно голяма, за да осигури доход, достатъчен за издръжката на нейния държател и на семейството му. Един *чифт* е най-малкият *тимар*, чийто държател трябва да поддържа готов кон и екипировка. Държателите на по-големи *тимари* са задължени да се явяват с брони, когато войската е свиквана; когато владението осигурява доход, по-голям от определен минимум, държателят трябва да доведе и свои подчинени. За Европа най-малкият *тимар* трябва да осигурява 3000 *акчета*[3] - сума, за която се приема, че може да поддържа един

---

[3] *Акчето* (наричано от европейците аспер) е основната парична единица на османците. Сечена за първи път от Орхан, тя се използва при всички държавни дела чак до XVII в. От времето на Орхан до 1453 г. едно *акче* тежи 3.2 грама и съдържа 90 % сребро. В периода от завладяването на Константинопол до 1520 г. цената му постепенно спада (като намалява или тежестта му, или съдържанието на сре-

бро) до малко повече от половината на първоначалната. На това ни-
ко ниво то остава стабилно до 1575 г. През следващите десет годи-
цената му отново намалява наполовина. Най-точна представа за це-
ната на *акчето* може да се получи от курса му от 1684 г. спрямо дру-
гите валути (османски и чужди), които са в обръщение в Османска-
империя.

80 *акчета* = 1 кара *куруш* (османското наименование на авст-
рийския сребърен грош)

100 *акчета* = 1 златен австрийски дукат

120 *акчета* = 1 златен венециански дукат

120 *акчета* = 1 *шерифи* (османска златна монета, сечена в Ис-
танбул по модел на мамелюшките *ашрафи*, основан на венециански
дукат

Постепенно *акчето* отслабва. Цената му варира, но обменният
курс пада до 220 *акчета* за 1 *шерифи*. По времето на Сюлейман II
(1687-1691), след относително стабилизиране на курса при 150 за 1,
цената на *акчето* официално е определена на 1/220 *шерифи*, но в
практиката на златната монета съответстват 300 *акчета*.

Когато *акчето* практически изгубва цената си, са въведени нови
османски парични единици, въпреки че старата все още продължава
да се използва за нуждите на счетоводството. През XVII в., най-веро-
ятно по време на управлението на Осман II (1618-1622) се появява
новата парична единица *пара*. Първоначално тя струва 4 *акчета*, но
постепенно намалява до 3 *акчета*. В началото на XVII в. се използ-
ват и по-големи парични единици. Сюлейман II и Ахмед II (1691-
1695) пускат в обръщение трети тип парична единица, османския
куруш. В началото той има две различни цени, но скоро започва да се
разменя за 160 *акчета*.

Налага се сеченето на златни монети също да бъде променено,
тъй като монетните дворове в Египет и Африка пускат в обръщение
монети с по-малка стойност. През 1696-1697 г. Мустафа II (1695-1703)
изтегля *шерифи* и го заменя с *тугралъ*, който има стойността на ста-
рия *шерифи*. Следващият султан Ахмед III (1703-1730) запазва тази
монета, но през 1711 г. пуска в обръщение малко по-тежка и по-фино
изработена монета, наричана *зинджирли* или *фундуки* (около 3.3 г) и
по-малка монета (2.5 г) – *зер-и махбуб*.

От 1725 г. съществува официална таблица на цените на следни-
те златни монети в *акче/пара*:

зинджирли = 400 *акчета* = 133.3 *пари*

венециански дукат = 375 *акчета* = 125 *пари*

спахия. Най-големият *тимар* носи доход от 19 999 *акче*; за всеки 3000 над базовия минимум държателят е задължен да поддържа един войник, наричан *джебелю*, чиято главна цел е да придобие свой *тимар*.

Владения, които носят приход между 20000 и 99999 *акчета*, се наричат *зеамет*, а държателите им – *заими*. Те имат по-големи военни отговорности и бюрократични задължения от обикновените *тимариоти*, въпреки че трябва да осигуряват един *джебелю* за всеки 5000 *акчета* от дохода си. Владения, които осигуряват повече от 100000 *акчета*, са наричани *хас* и са давани на най-висшите провинциални длъжностни лица, пенсионирани сановници, главните служители от групата на *мюлкие*, членове на имперското семейство и дами от дома на султана. Някои са използвани за поддържане на султанското домакинство.

Ако си припомним, че *вакъфите* също са поддържани от земевладение, става ясно, че почти всеки човек, който обработва земя, е подчинен на земевладелец от средите на професионалните османци. Все пак тези, които са в пряка връзка със земеделците, са *спахиите*, *мюлтезимите* или представители на *вакъфите*. *Спахиите* от дадена провинция се подчиняват на управителя (*санджакбей*) на провинцията, в която живеят. Обикновено той носи почетната титла *паша*, държи *хас* и е подчинен само на *бейлербея*. Командирите на полкове, *алайбейове*, се подчиняват на *санджакбейовете*. Те са държатели на *зеамети*, както и техните непосредствено подчинени, *суб-*

австрийски дукат = 360 *акчета* = 120 *пари*.

Парите продължават да се обезценяват и при Махмуд I (1730-1754) 450 *акчета* струват един *тюрал*, което означава ново понижаване на цената на сребърната монета от 16-18 %. Тенденцията продължава през целия период, разглеждан в този том. Вж. H. A. R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West* (Oxford, London, New York and Toronto: Oxford University Press, 1957) vol. 1, pt. 2, pp. 49-59.

ашите. *Субашията* е главен полицейски служител в една *каза*[4], подразделение на *санджака*. Най-висшият по ранг офицер, нещо като военен полицай, е *чериюрюджия*. Той държи голям *тимар*, а в мирно време служи като местен полицай.

Приема се, че различните видове земеделски владения следват точно определен модел. Доходът от "типичния" *санджак* е резултат от различни селскостопански дейности и би трябвало да се разпределя по следния начин:[5]

20 % за *хасове*, включително и на султана (*хавас-и хюмаюн*)
10 % за *зеамети*
40 % за *тимари*
10 % за поддържане на войската в крепостите
10 % за *вакъфи*.

Част от оставащите 10 % се заделя за нередовните войници (частта, определена за частна собственост, ще бъде разгледана, когато стигнем до въпроса за земевладението и селското стопанство). Най-старият тип подобни воини са *акънджиите* – доброволци, набирани сред турците от европейските провинции. Те изпълняват разузнавачески мисии, а нападенията им внушават страх. Те живеят от плячка и пред тях винаги стои възможността да станат *тимариоти*, ако се отличат в достатъчна степен. *Яя* и *пияде*, воините от нередовната пехота, са известни единствено като част от османската армия, но *мюселемите* живеят сред европейците. *Мюселемите* са усвоили тюркмени, които принадлежат към групата на воините и изпълняват редовна военна служба в конницата. Те притежават малки поземлени владения, за които не плащат данъци и налози, и сами обработват своята земя. Само един от всеки

---

[4] Думата *каза* се използва както за административни, така и за правни териториални единици, които не винаги съвпадат.

[5] Това разпределение е по Gibb and Bowen, *Islamic Society*, vol. I, pt. 1, p. 52, n. 1.

трима или четирима служи, а останалите се грижат и за неговото парче земя. Доходите им стигат само за препитание.

Извън тези помощни мюсюлмански войски съществуват и *зиммии*, които изпълняват редовни военни задължения и имат същите права като *мюселемите*. Те са известни под различни имена – например *ускоци*, *власи* и *мартолоси* – и поради задълженията им са смятани за част от класата на воините. Произходът им не е напълно ясен. Може би са наследници на християни, които са воювали като съюзници и васали на Мурад I и Баязид I. Въпреки че по-късно се превръщат в плячкаджии и разбойници, през първите 250 години от османското управление на Балканите те са част от военната институция. Една статия в *Енциклопедия на исляма* твърди, че те са организирани като военна сила в началото на управлението на Мурад II и че от 3500 воини, които Сюлейман I оставя като гарнизон на Буда, 1000 са мартолоси.[6] Това изглежда възможно, тъй като през 1527 г. те наброяват повече от 80000.[7] Възможно е някои християни *тимариоти* да са се издигнали до този ранг.

Понякога *войнуците* са споменавани като военна сила, същото важи и за власите, народ, който живее в Сърбия и Македония. Първоначално са получавали известни данъчни облекчения в замяна на задължения по границите. Власите губят този статут към началото на XVII в., но запазват своя романски диалект в славянска среда и до наши дни. *Дервенджиите*, около 2000 семейства в Румелия, действат като охрана на планински проходи, мостове и други стратегически места в замяна на данъчни облекчения и представляват нещо средно между истински бойци и спомагателни подразделения. От тях не се изисква да напускат своите селища по време на война и те

---

[6] *Islam Ansiklopedisi* (Istanbul: Milli Eğittim Basimevi, 1945), 7:341-52.

[7] Halil Inalcık, "L'Empire Ottoman", *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européenes*, 6 vol. (Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 1969), 3:90.

могат да се разглеждат като специализирана местна милиция със строго определени задължения.

Войнуците и *доганджиите* са принадлежали към спомагателните подразделения в най-тесния смисъл на думата. Всички *войнуци* са българи, с много малко изключения това важи и за *доганджиите*. *Войнуците* отглеждат коне за двореца и други висши сановници, като в замяна на това получават земя и данъчни облекчения. *Доганджиите* имат сходни привилегии, а задължението им е да отглеждат ловни соколи. И двете групи са смятани за част от войската и получават приходите си от земята, която остава, след като са задоволени претенциите на по-висшестоящите. И накрая, *юруците* също са определяни като войници. Тези представители на номадски тюркменски племена не притежават земя, а плащат налог за правото да използват различни пасища.

Първоначално воините *мааслъ* са принадлежали към султанската армия от роби, еничарската пехота и робите конници, наричани *спахии*. През по-късните периоди сапьорите, артилеристите и др. също са подготвяни сред младежите, попадали в армията като еничари. Всички *мааслъ* са *капъ кулу*.

Истинската група на воините са *сейфие*, но всичките три групи професионални османци, изброени по-горе, принадлежат към това, което от времето на тюркските племена, се нарича "класата на воините". Четвъртата група, *илмие* и *дине*, не са смятани за воини. Въпреки че отделни семейства от тази група може да са били по-рано роби, повечето обикновено са мюсюлмани, родени свободни. Двойното име означава група на културни и религиозни функционери, и задължението на тази четвърта класа, чиито членове са *улемата*, се ограничават до тези дейности. Значението ѝ става съвсем ясно, когато си припомним, че правната професия част от религиозната институция.

Представителите на *илмие* и *дине* са подготвяни в училища, наричани *медресета* и поддържани от *вакъфи*. Тези училища имат различен ранг, а най-престижни са основаните от

Мехмед II и Сюлейман I. Рангът на училището определя статута на учителите и на учениците, които са го завършили. Всяко училище има само един официален учител, *мюдерис*, но могат да бъдат назначавани и негови помощници. Това, което учителят преподава, и това, в което той вярва, оказва трайно влияние върху учениците, които от своя страна, когато бъдат преместени на друг пост, действат според принципите, които са овладели в *медресето*.

Въпреки че народите от Югоизточна Европа познават само една от функциите на *улемата* – съдийската, трябва да се отбележи, че представителите на тази класа имат голямо влияние върху централната администрация и често са назначавани на важни постове, както и това, че след упадъка на държавната машина те изпълняват задачи, първоначално предопределени за представителите на споменатите първи три групи. В началото най-висшият представител на *улемата* е *кадиаскерът*, но той трябва да разделя властта си с *шейхюлисляма*, след като *мюфтията* на Истанбул получава тази титла и постепенно се издига до тази най-висша позиция. В най-общи линии може да се твърди, че *шейхюлислямът* се превръща в авторитет по въпросите на *шариата*. Въпреки че е назначаван и всеки момент може да бъде свален, неговите *фетви* (писмени мнения) могат да доведат дори до детрониране на самия султан. *Кадиаскерите* продължават да наблюдават съдебната система. *Мюфтиите*, по-нисшите прависти, също могат да издават *фетви* по проблеми, възникнали на тяхна територия. Обикновено те постъпват така, когато султанът или кадиите на юридическите райони (*кази*), които са под тяхна юрисдикция, им поставят въпрос за правилното тълкуване на закона. В юридическата професия също съществува йерархия, най-високо стоят *кадиите* на Истанбул, Мека, Медина, Кайро, Бурса, Одрин, Дамаск, Ерусалим, Измир и Алепо. За хората от всички провинции е особено важно, че навсякъде има кадии и съд, който правораздава както според *шариата*, така и според *кануните*. Тъй като даден *кадия* трудно може да се справи с всички дела в неговата

каза, юридическите райони са разделени на *нахии*[8], за
кадиите назначават *наиби* (помощник съдии).

След като разгледахме общата картина на четирите гру
професионални османци и техните различни функ
задължения, да се насочим към администрацията на
циите. Професионалните османци, които принадлежат
групите на *сейфие* и *илмие-диние*, управляват провинциите
не трябва да се забравя, че много от тях произхождат от
та на *мюлкие* или се връщат в нея. Представителите на
мие също не са ограничени до столицата. Те също имат
задължения в администрацията на провинциите.

Почти невъзможно е да се представи ясна картина на бр
и точните граници на различните провинциални администр
тивни единици, тъй като те са в постоянно движение. Сами
администрации непрекъснато се променят и това личи
обърквашата номенклатура на висшите й представители. В
дяхме например, че в централното правителство има два
бейлербейове - един за Румелия и един за Анадола. Към кра
на XV в. общо четиридесет длъжностни лица носят тази по
четна титла, въпреки че само първоначални *берлейбейове*
изпълняват функциите на главни управители. Административ
ните райони на главните управители първоначално са нарич
ни *санджаци*. По-късно те са наричани *бейлербейлици*, а сле
това – *еялети* и се разделят на *санджаци*, наричани по-късно
ливa. Нещо повече, не всички провинции имат една и съща
администрация. Преобладават тези, които са под прякото уп
равление на централното правителство и в които има изграде
ни *тимари*, но все още съществуват и други, които са подчи
нени на традиционни водачи (племенни вождове, васални кня
зе). Последните са известни като наследствени провинции
хюкюмет санджаци, и единственото им задължение, извън

---

[8] Думата *нахия* има няколко значения. Тя може да означава малък
юридически район, но и малък административен район, например
част от град.

васалната преданост, е плащането на годишен данък (*салияне*) на централното правителство.

Според Иналджък в началото на последната четвърт на XVI в. в Европа има четири *хюкюмет санджака*: Молдова, Влашко, Трансилвания и Дубровник (Рагуза). Освен това съществуват и шест *тимариотски*: Румелия (провинция около Одрин, да не се бърка с Румели), Босна, *Джезар-и бахр-и сефид* (Егейските острови), Буда, Темешвар и Кипър.[9] По-късно се добавят Нагиварад (Варад, Орадея), Егер (Егри), Канижа (Каниша), Силистра, Морея, Крит и Белград, а за кратко – и Янов и Каминче (Каменец Подолски) в Полша. В резултат на деление и обединяване на провинциите се появяват още няколко. От по-късно появилите се в Крит, Нагиварад и Морея не са въведени *тимари*. Към края на XVIII в., заради загуба на територии, броят на *еялетите* намалява и се установява на 25, разделени на 290 *санджака*.

Повечето *хюкюмет санджаци* в Европа или са сравнително малки (Крит, Кипър, Морея), или съществуват за кратко като Нагиварад и двете полски провинции. Някои (Молдова, Влашко, Трансилвания, Рагуза) са достатъчно независими, за да си извоюват специално отношение. Те са "периферни" владения в истинския смисъл на думата, задълженията им, извън верността и плащането на данък, се ограничават до допускането на *кадии* в главните градове и османски гарнизони в големите укрепления. Тяхната независимост обяснява и защо *девширмето* засяга предимно православните провинции и не обхваща румънците, а само частично – гърците.

Истинските "вътрешни" провинции са тези, в които *спахиите* живеят от *тимари*. Върховната власт в тези провинции ляга върху плещите на управител. Всеки управител поддържа умален вариант на централното правителство там, където се е установил, и трябва да разделя властта и привилегиите си със служителите от съвета на провинцията. Управителите са пре-

---

[9] Inalcık, *Ottoman Empire*, p. 106.

ди всичко военни предводители, отговорни за контрола над *спахиите*, воюват в малки конфликти, например граничн... сблъсъци и осигуряват войска за големи военни кампании. ... единични случаи, в съответствие с традицията те решават ... делни съдебни спорове. Тези длъжностни лица пряко управ... ляват територията, която обгражда техните столици и образ... ва по-малка териториална единица в рамките на голямата. Дру... гите териториални подразделения се управляват от *бейо*... Всички тези сановници отговарят за военнослужещите, чиит... главни функции вече бяха споменати.

Само малка част от провинциалните съвети са "попълне... ни", но всички включват поне най-важните служители и отра... зяват разделянето на функциите в централната администрация и споменатата вече османска система на баланс и взаимен кон... трол. На първо място стоят *дефтер емини* (пазителите на ар... хивите), които се поддържат реда в регистрацията на феодал... ните владения. Те, както и техните висшестоящи – *мал деф... тердари* (регистраторите на имуществото), са част от *калемие*. *Мал дефтердарят* е провинциален ковчежник. Той получава всички данъци, плаща разходите на провинцията и препраща остатъка в централната хазна. *Дефтердарите*, както и упра... вителите, се назначават от централното правителство. Те дей... стват независимо един от друг и дори могат да се проверяват и да докладват за дейността на другите. И накрая *кехаята* на *чаушите* (началника на изпълнителите на заповеди) е важен служител в провинциалния съвет. Задължение на *чаушите* е да изпълняват заповеди, главно свързани с наказания, които произтичат от постановление на управителя или на различни... те *кадийски* съдилища. Друг подчинен на *мал дефтердаря* е *мевкуфчията*. Въпреки че вероятно не е член на местния съвет, той събира данъка върху недвижимата собственост в провин... цията и администрира в полза на провинциалната хазна онези владения, които са временно свободни.

Освен на *сейфие* и *калемие* във всяка провинция има и пред... ставители на *илмие-диние*. Това са *мюдерисите* и техните уче... ници в провинциалните *медресета*, и преди всичко *мюфтиите*,

кадиите и *наибите*, които служат в съдилищата. В тези съдилища се правораздава както според *шариата*, така и според *кануните*, които са много различни в отделните провинции.

Кануните, които се основават на султанският *урф*, са валидни, само докато той е жив. Въпреки че трябва да "съответстват" на принципите на *шариата*, те се състоят главно от местни закони и норми, които са били в сила преди османците да завоюват територията, и са препотвърдени от султана. Ако той пропусне да го стори, областта няма *канун*. Преди установяването на същинска власт в централна Унгария например, назначените *кадии* са карали тъжителите *зиммии* да пътуват надалече до техните традиционни съдии, техните феодални господари, които са напуснали окупираните от османците земи, за да получат съдебно решение, просто защото *канунът* на областта или не е прокламиран, или още не им е известен. Всеки султан бързо препотвърждава *кануните* на своите предходници и законите издавани по няколко пъти в пълни сборници за всяка провинция - *канунаname*. Все пак те са твърде разнородни и усложнени за който и да е правист. По тази причина повечето съдии изкарват целия си професионален стаж в Румели, Анадола или Африка и, ако приемат сериозно задълженията си и са честни мъже, те стават истински познавачи на местните закони. Добрият и опитен *кадия* е капитал за всяка провинция и нейните жители.

3. Раята

Раята, която обхваща както мюсюлмани, така и *зиммии*, образува преобладаващото мнозинство от населението и поддържа институциите на професионалните османци. Тъй като става дума за мюсюлмани, османците се изправят пред дилемата, с която са се сблъскали и арабите, когато разширяват своите владения по време на първият век след *хиджра*: главното им задължение е да разпространяват правата вяра, но тъй като се прокламира, че всички мюсюлмани са равни, ако привилегиите на първите мюсюлмани обхванат всички останали, няма да има

кой да произвежда и да плаща данъци. Османците наследяват арабското решение, включително и *харадж* – поземлен данък, плащан от всички, независимо от религията. Проблемът обаче се появява под нова форма, най-добрата му илюстрация са тюркменските племена. Представители на "войнската класа" и потенциален източници на *гази*, те са прекалено многобройни, за да бъдат погълнати от професионалните османци и твърде непродуктивни, ако се разглеждат като *рая*. Както видяхме, проблемът се разрешава чрез преобразуването на тези мюсюлмани в *мюселеми* или *юруци*. По този начин те не са понижени в статус, остават в класата на воините и се превръщат производители. *Юруците* дори плащат някои данъци.

По-досаден е фактът, че до завоеванията на Селим I (1512–1520) повечето османски поданици не са мюсюлмани, някои от които, особено в Анадола, проявяват желание да приемат исляма. По принцип налагането на правата вяра е висшата цел на добрата мюсюлманска държава, но осъществена масово тя би довела до икономически хаос и разруха. Изключителната снизходителност, непривична дори за мюсюлманска държава, с която първите османски владетели се отнасят към поданиците си *зимии*, и голямото значение, което се придава на *кануните*, и двете съвместими с отношението към "хората на Писанието" според *шариата* – имат ясната цел да накарат *раята* да се чувства доволна от положението си на производител. Това допринася и за лекотата, с която европейските селяни посрещат османската власт, и оказва влияние върху механизмите за смяна на религията, които ще бъдат разгледани в следващия раздел. След завоеванията на Селим I, когато мюсюлманите в империята стават мнозинство, османците вече далеч не са толкова великодушни към *зимиите*. Но моделите все пак вече са установени и османската сила е достатъчна за поддържането им.

Раята е разделена на *миллети*, първоначално неофициално, а след 1453 – и официално. И думата, и социалната организация според религията имат своите прецеденти. В ранносредновековна мюсюлманска книжнина думата *миллет* (*мила*) е отнасяна единствено към мюсюлманите, за да ги отли-

ничи от *зиммиите*. Съществуват и други прецеденти за подобно отношение към малцинствата. Религиозните водачи на малцинствените групи в Иран на Сасанидите заемат позиция, сходна с позицията на водачите на османските *миллети*; някои от едиктите на Юстиниан засягащи евреите са подобни на османската система на *миллетите*. Любопитно е, че османците използват думата преди всичко за немюсюлмани, въпреки че от време на време се появява и изразът "мюсюлмански *миллет*". Официално в началото – това ще рече от появата на съответните закони на Мехмед II през 1453 г. – съществуват само два *миллета* – православен и арменски. Въпреки че еврейският *миллет* не е "официално признат" до 1839 г., той има свой предводител (*миллет баши*) и от 1453 г. и фактически функционира пълноправно.

В тази връзка може да се каже съвсем малко за мюсюлманите, въпреки че много от жителите на европейските провинции изповядват исляма, тъй като отношенията им с властите зависят или от следването на нормите на *шариата* по морални въпроси и в частния им живот, или от професията им. Вече стана дума за правната система и за основните религиозни задължения на мюсюлманите. *Шариатът* регулира и браковете, разводите, наследяването - с една дума всички взаимоотношения в семейството и в общността – и доколкото мюсюлманите ги спазват и плащат изискваните такси, животът им следва ясно очертани и регулирани правила.

Най-големият *миллет* е на православните. Няма никакво съмнение, че Мехмед II има няколко сериозни причини да създаде християнски *миллет*, ограничен до последователите на източната му форма. След като завладява Константинопол и го преименува на Истанбул, той започва да се смята за законен наследник на императора и желае да запази позицията и прерогативите му в отношенията си с православната църква. Той напълно разбира, че голямото мнозинство от поданиците му християни са православни и че повечето православни се противопоставят на възстановяването на единството на църквите, на което се е съгласил император Йоан VII на Събора във

Флоренция през 1439 г., а това ги прави потенциално предани на владетел, чиито основни противници са римокатолиците. Нещо повече, той е твърдо решен да възстанови своята нова столица и да я превърне в предишното голямо търговско и производствено средище. За да изпълни тази цел му трябват лоялни християни, а той се доверява само на православните. Затова той трябва да им даде специална организация

Той не само създава православен *миллет*, но избира за негов пръв глава (*миллет баши*) монаха Генадий, отявлен враг на Флорентинския събор, и го издига за патриарх. Генадий (със светско име Георги Схолариос) е известен теолог, чиято ученост и враждебност към католицизма го правят подходящ за най-висшия пост на отново обединената православна църква. Тъй като това ново обединени поражда сериозни проблеми през XVII и особено през XVIII в., налага се да се кажат няколко думи за него, преди да се обърнем към правата на православния *миллет*.

Когато Мехмед създава православния *миллет* две други епархии действат като квазипатриаршии, едната в Охрид (Лихнида), другата в Печ (Ипек). Съществувала е и трета в Търново, но след като градът е завладян от османците през 1394 г., тукашният епископ признава върховенството на патриарха в Константинопол.[10] Тези центрове са начело на православните

---

[10] Първата българска патриаршия е учредена в Охрид от Симеон (893-927) и св. Климент първи получава титлата. Симеон, първият български владетел, който се нарича цар, следва византийския модел и е убеден, че всеки император трябва да има свой патриарх. През 1019 г. византийците заставят българите да признаят тяхното върховенство, а Охрид е "понижен" до архиепископия. От 1223 г. епископите на Охрид започват да представят своята епархия като автокефална архиепископия Юстиниана Прима, титла, за която те претендират до 1767 г., и те се смятат за патриарси, докато Мехмед II не ги подчинява на Истанбул през 1453 г. Това е втората голяма "национална" патриаршия на българите, които за кратко имат и друга в Пре-

църкви, които използват в богослужението черковнославянски, а не гръцки език. За българите и сърбите те са знак за националната идентичност, но в теологическо отношение нямат различия с Константинопол. За Мехмед II, който е добър мюсюлманин и признава единствено теологическите различия, е много по-разумно да създаде само един православен *миллет*, оглавяван от един патриарх като *миллет баши*. За християнските общности на Балканите обаче това решение по-късно поражда сериозни проблеми.

Мехмед сам обявява новия патриарх, следвайки церемонията, установена от императорите. Единственото съществено нововъведение е това, че той връчва на Генадий *берат*, султански документ, потвърждаващ новото му достойнство. Издаването му напълно съответства на османската практика, но по-късно това прави възможно продаването на *берати*, а оттам и на патриаршеския пост.[11] С *берата* на Мехмед II Гена-

---

слав през 971-972 г., както и по-важната в Търново, съществувала между 1234 и 1394 г.

Печ (Ипек) става автокефална сръбска епископия през 1219 г., а е обявена за патриаршия от цар Стефан Душан (1331-1351) през 1346 г. Константинопол не я признава и през 1368 г. титулярът на Печ отново се подчинява на върховенството на Константинопол. Когато Сърбия отново е във възход при управлението на Лазар I (1371-1389), Константинопол признава Печ за патриаршеска епархия през 1375 г. Десет години след новото ѝ подчиняване на Константинопол през 1453 г. епархията е отменена. Възстановена е като архиепископия през 1557 г. и остава такава до 1755 г., когато отново е преобразувана в епископия, за да бъде напълно заличена през 1766 г. За историята на различните патриаршии вж. N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in Balkan Penisuala during the Ottoman Rule* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1967), pp. 26-34.

[11] От назначаването на Генадий до края на съществуването на Османската империя 159 лица носят патриаршеското достойнство, някои повече от веднъж. От тях само 21 умират, докато заемат поста, а 6 са екзекутирани по заповед на султана или са загинали в безредици. 105 пъти патриархът е бил "свалян", което е позволявало прода-

дий става патриарх, *милет баши* на *рум* (православния) *милет*, висш паша с право на три *туга* (конски опашки), неоспорим господар на обединената отново църква и служител, който отговаря за поведението и лоялността на православните поданици на султана.

Освен пълната църковна власт и юрисдикция, патриархът има юридически правомощия по отношение на браковете, разводите и наследствата, които са регламентирани от каноничното право. Тази юридическа власт е съпроводена с известни полицейски права, които включват дори съществуването на затвор към Патриаршията в Истанбул. Разбира се, на църквата е позволено да събира обичайните църковни даждия, но тя е натоварена и често е консултирана и по въпроси, свързани с разпределянето и събирането на данъците към държавата. И накрая, църковните съдилища имат правото да изслушват и решават случаи, в които и двете страни са християни, при условие че те доброволно са се обърнали към тях, а не към *кадиите*.

По този начин традиционната йерархия, от патриарха до последния енорийски свещеник, е натоварена с множество административни и правни функции, извън традиционните църковни задължения. Тази бюрокрация има по-нисък статут и по-ограничени функции, но все пак дублира официалната. Църквата се превръща в единствената "национална" институция, с която православните могат да се идентифицират. Фактът че, за разлика от османците, които се смятат за членове на един *милет*, православните християни не се чувстват членове на една "нация", превръща подчиняването на църквите, придържащи се към славянски обред, на вселенския патриарх в значим акт, който поражда сериозни трудности за него, за централното правителство и за балканските народи, особено през XVIII в.

ване на нов *берат*. Данните са по Timothy Ware, *The Orthodox Church* (Baltimore: Penguin Books, 1963), p. 99, който се позовава на B. J. Kidd, *The Churches of Eastern Christendom* (London: The Faith Press, 1927) p. 304.

На практика дадените ѝ от Мехмед II нови правомощия по всички практически въпроси превръщат църквата в държава в държавата. С времето йерархията започва да се мисли като фактически управител и защитник на християните и като единствена институция, упълномощена да контактува с централната власт. Тя изпълнява тези двойни задължения с голямо умение и животът на балканските християни зависи от успешното управление както на османците, така и на църковните власти. Това обяснява защо търканията между тях, за които стана дума, когато говорихме за митрополиите в Охрид и Печ, се разгръщат до голяма степен в църковната сфера. Църквата, която оцелява сред разрушаването на държавата, трябва да се превърне в институцията, на чиято основа могат да бъдат изградени възродените национални държави.

Преди да завършим разглеждането на православния *милет* се налага да се кажат няколко думи и за Кипър, въпреки че този остров е завладян от османците едва през 1570-1573 г. След завоюването му населението е включено в православния *милет*, а настаняването на турски гарнизони променя напълно етническата и църковната ситуация на острова. Тук се крият корените на днешните проблеми на Кипър.

След Ефеския събор от 431 г. Кипър има своя автокефална църква. Тя се състои от двадесет епископии, подчинени на един архиепископ. След голямата схизма островът остава изцяло гръцки и православен. По време на Третия кръстоносен поход английският крал Ричард I завладява Кипър през 1191 г. и го продава на Ги дьо Лузинян, чиито наследници го управляват до 1475 г., когато той става венецианско владение. Така за около четиристотин години преди завладяването му от османците Кипър е управляван от римокатолици. През този период архиепископията става католическа заедно с шестнадесет от двадесетте епископии. Част от хората приемат католицизма, но мнозинството остава православно. Когато османците идват католическият клир и част от паството му напуска острова. Турците, които се настаняват на острова като окупационни сили, постепенно стават заселници. Останалото население се

присъединява към православния *милет*, епископиите остават четири, а архиепископията е възстановена. По ирония на съдбата, ако се държи сметка за днешното положение, турското завоевание се оказва и възстановяване на православието в Кипър, станало възможно благодарение на системата на *милетите*.

Милет башиите на другите два *миллета* – еврейският *хахам баши* (главният равин) на Истанбул и грегорианският патриарх на Истанбул имат същите права, привилегии и задължения, на които се радва и православният патриарх. По тази причина тук ще бъдат споменати само тези страни на техните канцеларии и подчинени организации, които значително ги отличават от тези на *рум милет*.

Въпреки че евреите (*яхуди миллет*), както бе дума, са официално признати едва през XIX в., Мехмед II назначава първия *хахам баши*, Моше Капсали, през 1453 г. По същото време той обявява, че на евреите се позволява да се заселват в Истанбул. Капсали получава протоколно предимство пред патриарха и от началото на управлението на Сюлейман I еврейската общност първа получава привилегията да посочва свой представител (*кехая*), който да я представлява пред централната власт. И докато *хахамбашията* трябва да получи султански *берат* за да встъпи в длъжност, наследниците на Моше Капсали са избирани свободно от техните едноверци.

Специалното отношение към евреите се дължи на няколко причини. Мехмед II разглежда православните като *потенциално* най-лоялните му християнски поданици, но е *сигурен* във верността на евреите. През XV в. никоя друга страна в Европа не се отнасяла по-добре към тях от Османската империя. От времето на Мурад II те служат добре на султана, главно като дворцови лекари. Нещо повече, те притежават някои ценни умения, включително знаене на езици (освен турски, арабски и персийски), които са необходими в определени случаи. При това евреите са първите "хората на книгата".

За османските управници евреите, както и православните, са един *милет*. И наистина, евреите са единни спрямо мюсюлманите и неевреите, но в никакъв случай не и в собствена-

та си общност. Първо, съществува ясна разлика между евреите, които са живели по тези земи по време на османското завоевание, и имигрантите, които, бидейки преследвани навсякъде на други места, пристигат масово през XV и XVI в., когато научават за толерантността на османците. Освен това и двете групи се делят на две подгрупи. "Истинските" османски евреи принадлежат към последователите на талмуда (ортодоксални евреи) или към тези, които не го признават (караити). Втората група възниква по време на управлението на Абасидите в Багдад, появява се първо в Палестина и се разпространява във всички земи, подчинени на халифите. Съвсем малко караити достигат до европейските владения на Византия. Тук преобладават гръкоезичните евреи, последователи на талмуда, наричани романьоти или грегоси.

Имигрантите са сефаради или ашкенази, в зависимост от страната, от която произхождат и от майчиния им език. По две причини сефарадите са по-важни. Първо, те са най-многобройните еврейски заселници в Истанбул и на Балканите; второ, те стават най-влиятелната група и доминират живота на общността и избора на *хахам баши* в течение на векове. Освен Истанбул, където те стават най-известните производители на оръжия и изпълняват изредените вече функции за централното управление, Солун, Одрин, Никопол и в малко по-малка степен София и Сараево стават важни центрове на сефаридите на Балканите, по време на османското управление в тези градове протичат важни за евреите културни процеси.

Една част от имигрантите ашкенази се установяват в европейските владения на османците и в Истанбул, но повечето се насочват към Палестина. Те идват от Германия, Австрия, Унгария и румънските княжества. В свещената земя те бързо се смесват с ортодоксалните евреи и стават част от традиционното еврейско население на Палестина.

Евреите почти никога не са се занимавали със земеделие, но данъчните им задължения не са по-леки отколкото на останалата *рая*, тъй като са свързани с професиите им. За да осигури единството на този *миллет*, когато завладява Кайро през

1517 г., Селим I премахва длъжността *нагид*, заемана от най-високопоставения евреин в Близкия изток. Тъй като в началото на Новото време религия и "националност" при евреите съвпадат, системата на *миллетите* се оказва много подходяща за тях. При нея те получават възможност в продължение на векове да живеят по-добре отколкото навсякъде другаде.

Ако еврейският *миллет* представлява илюстрация за съвпадение между теория и практика, арменският *миллет*, при който липсва етническо и религиозно единство, е големият пример за разминаването им. Въпреки че някои арменци поддържат връзки с Рим, голямото мнозинство принадлежи към църквата на монофизитите, изградена още през III в. от Григорий Просветител. Някога силно вероизповедание, което се разпространява и извън териториите, населени с арменци, то губи много от своето влияние по времето, когато се появяват османците. Неговите твърдини са извън владенията на Мехмед II, във Велика и Малка Армения, седалището на неговия водач, наречен католикос, също е извън османските територии, в Ереван (Ечмиадзин). Все пак в Османската империя има хора, които се оказват извън който и да е от *миллетите* на Мехмед II и това са не само арменците, но и арменският епископ в Бурса. Несъмнено той е най-висшият религиозен водач, който не принадлежи към нито един от двата други *миллета* в земите, владени от османците. Този епископ, неговото име е Хоргом, е определен от султана за арменски патриарх на Истанбул и през 1461 г. неговият *миллет* е признат.

Този *миллет* е много особен, тъй като неговият представител, който има всички права, почести, привилегии и задължения на останалите *миллет баши*, официално оглавява всички поданици на султана, които не могат да бъдат подчинени на водачите на другите два *миллета*. Той не отговаря за малцинствата католици, които са разглеждани като представители на православния *миллет*, но оглавява отцепническите секти и ереста, които живеят в Османската империя. Сред тях в европейските провинции най-важни са павликяните и богомилите, въпреки че по времето на Мехмед II техният брой и значение

намаляват. Само малка група павликяни край София доживява модерната епоха. От тези еретици в европейските провинции произлизат първите по-големи групи, които приемат исляма.

4. Проблемът с ислямизацията[12]

Под заплаха от смъртно наказание на мюсюлманите, разбира се, е забранено да се отказват от своята вяра. Османците не обръщат особено внимание на случаите, при които *зимми* приемат някоя религия, различна от исляма, тъй като това не променя статута им в Османската империя . Това, което ги интересува, е приемането на исляма. Когато в средата на XIV в. османците започват да се установяват трайно в Европа, тук вече съществува малобройна колония мюсюлмани в Константинопол, както и в няколко малки селища, пръснати из Балканите. Към началото на 70-те години на XX в. почти 7 милиона мюсюлмани живеят в Европейска Турция или в онези части на Югоизточна Европа, които някога са били османско владение. От тях около по 2.5 милиона живеят в Турция и Югославия, приблизително 1.2 милиона в Албания (официални данни липсват), 0.5 милиона в България, а останалите – в Гърция и Румъния.

В етническо отношение мюсюлманското население на Балканите е турско, славянско, гръцко, албанско и пр. Турците идват като заселници, а останалите са местни жители, приели исляма. Тази ранна и важна промяна в етническия и религиозния състав на населението на Балканите заслужава няколко думи.

---

[12] Този раздел се придържа към изложението на Speros Vryonis, Jr., "Religious Changes and Patterns in Balkans, 14th - 16th Centuries" in Henrik Birnbaum and Speros Vryonis, Jr., eds., *Aspects of the Balkans. Continuity and Change* (The Hague-Paris: Mouton, 1972), както и на един друг труд, на който Врионис също често се позовава – Omer Luft Barkan, Essai sur les donnés statistique des régistres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe siècle", *Journal of the economic and Social History of the Orient* 1 (1958): 7-36.

Вече стана дума за проблема с тюркмените и за опитите на османската власт да ги засели. Тяхното навлизане в османските земи е особено интензивно през XIV и началото на XV в., но, подобно на имигрантите в Съединените щати, повечето от тези номади се установяват в източните провинции на империята. През XIV в. османците преселват някои от тях в Европа, по-специално – в земите на днешна Европейска Турция, където те се установяват като *мюселеми* или остават номади за дълго, подобно на споменатите *юруци*. Както знаем, след първото масирано заселване на турци, по-голямата част от които идват от Мала Азия, те се установяват по главните военни пътища, в укрепените пунктове или в главните градове. Единствените мюсюлмани извън тях са *спахиите* и малко държавни служители, чиито наследници още могат да бъдат открити в тези предимно християнски райони.

През 1478 г. османците провеждат преброяване в Истанбул, а през 1520-1530 – в провинциите. Те отчитат данъчно задължените огнища (домакинства), а не отделните лица. Мюсюлманите и *зиммиите* имат различни данъчни задължения и затова са броени отделно. Данните са анализирани и публикувани от отличния турски историк Йомер Лутфи Баркан. Неговите наблюдения потвърждават в детайли общата картина. В Европа 18.8 % (194 958) от огнищата са мюсюлмански, 80.2 % (832 707) са християнски и 0.5 % (4 134) – еврейски. От мюсюлманските 85 % – голямото мнозинство – са концентрирани в 10 от тогавашните 28 европейски *казии*. Само в четири от тях – Визе (в днешна Европейска Турция), Силистра и Чирмен (и двете в днешна България), и в Галиполи мюсюлманите са мнозинство. Извън източните Балкани също има значими концентрации мюсюлмани в Македония, Босна и Херцеговина и Тесалия, райони, които представляват самостоятелен проблем.

Не по-малко важен е и фактът, че дори в тези региони, където мюсюлманите са многобройни, те са концентрирани в големите градове. Данните за дванадесет главни градове, подадени от Баркан и анализирани по-късно от Вриониc, са много показателни. Градският характер на мюсюлманското население

проличава от числата, посочени в Таблица 1, и той е напълно разбираем. Заселването на номадите и раздаването на феодални владения се извършва в селата, но главните центрове на провинциалната администрация и, което е особено важно, главните обекти, от които се интересуват търговските гилдии, свързани с *ахиите*, са градовете, които при това контролират главните пътища, които османците искат да бъдат в сигурни ръце.

Таблица 1

Разпределение по религии на населението в главните европейски градове

(според преброяването от 1520-1530)

Град	Мюсюлмани (в %)	Християни (в %)	Евреи (в %)	Процент на мюсюлманите в *казата*, където се намира градът (ако е известен)
Истанбул (1478)	58.2	31.6	10.2	-
Одрин	82.1	12.8	5.1	26
Солун	25.2	20.2	54.3	-
Сараево	100	-	-	46
Лариса	90.2	9.8	-	17.5
Серес	61.3	32.8	5.9	-
Монастир [Битоля]	75.0	20.2	4.8	10.5
Скопие	74.8	23.7	1.5	10.5
София	66.4	33.6	-	6
Атина	0.5	99.5	-	-
Никопол	37.7	62.3	-	-
Трикала	36.3	41.5	22.2	17.5

Само 19 % от посочените мюсюлмански огнища са номади, останалите са семейства, заселени в градовете или в селата. Врионис доказва, че около 30 % от останалите мюсюлмански огнища, посочени от преброяването от 1520-1530, могат да се свържат с имиграция на турци, а останалите около 96 500

огнища са мюсюлмански в резултат на приемане на исляма.[13] Запазените примери на насилствено конвертиране са от времето, когато империята става по-консервативна, отколкото през по-ранните векове, по-малко толерантна и дори фанатична. Най-известният пример е помюсюлманчването в Родопите, започнало около 1666 г. За периода преди преброяването, на което се основават тези данни, единствено *девширмето* може да бъде разглеждано като насилствено конвертиране. Но тъй като събираните по този начин момчета са преместени от родните им места, тази форма на промяна на религията не оказва влияние върху религиозния състав на населението на Балканите, изразен в цитираните проценти. Конвертирането на албанците също се извършва през XVII в., по-рано дори мнозинството *тимариоти* са християни. Така че тези по-ранни конвертирания трябва да са били "доброволни".

Като основни причини за ранното приемане на исляма Вриони посочва: икономическите и правните предимства, влиянието на *медресетата* и други мюсюлмански институции, страха и адаптивността на народната религия. Той е прав, но според мен и според други изследователи четвъртата причина е най-важна. В първата глава стана дума за народния ислям и ролята на *ахиите*. Ролята на шейх Бедредин, както по времето на Муса, така и по-късно, като водач на народния бунт от 1416 г. показва, че подобни вярвания трябва да са били разпространени сред мнозинството негови последователи – балканските християни. Според антропологическите и социологическите изследвания сред гърците и православните славяни на Балканите, съществува явление, което е успоредно на обсъжданото при исляма. Липсата на сериозна религиозна подготовка и произтичащото от това неразбиране на фундаменталните догми, оцеляването на езически ритуали, свързани с плодородието, здравето и пр. в една среда, която не се променя с приемането на християнството, готовността на клира да се нагоди към

---

[13] Speros Vryonis, Jr., "Religious Changes", pp. 165-166.

ството, пропастта между висшия и нисшия клир, недоволството от властите, които са отъждествявани с "установената" църква, също водят до включване на доста езически ритуали, обичаи, предразсъдъци и вярвания в изграждането на народна култура и народна религия, чиито останки още могат да се забележат в обичаите на днешните балкански народи.

Много от тези ритуали и вярвания са универсални. Навсякъде хората имат нужда от дъжд в подходящия сезон, от плодородие и от други основни за примитивния селски живот фактори и постоянно се стремят да осигурят правилното развитие на нещата, като създават духове, демони и пр.. които, ако се отнасят добре с тях, ще се държат по начин, благоприятен за хората, които зависят от тяхната добронамереност. Ако си дадем сметка, че обичаите, свързани с тези основни вярвания, страхове и навици, са само отчасти турски и ислямски, и ако помним, че част от тях са възприети от гръцкото население на Мала Азия по време на дългите векове на живот в общи гранични райони, сходствата между някои аспекти на народните религии, практикувани от мюсюлмани и християни, няма да ни изненадват.

Християните, разбира се, имат някои ритуали и вярвания, които мюсюлманите нямат или, по-точно казано, не се очаква да имат. Сред тях най-важни са вярата в светци, използването на икони, кръщаването. Както знаем, *ахиите* са способни с лекота да се приспособяват към всекиго в граничните райони. По времето, когато османците започват да печелят сериозни победи в Европа, *ахиите* са се "урбанизирали", почти са станали част от "установения ред" и по същество вече не са нещо повече от гилдийни организации с народнорелигиозни кодекси, които им позволяват да се установяват в европейските градове, да организират и оглавяват различни гилдии и да доминират в градските администрации. Заедно с *медресетата* и с други благотворителни религиозни институции те вероятно са отговорни за актовете на помюсюлманчване в градовете, които би предимно на семейна основа.

Ролята на *ахиите*, играна някога в Анатолия, е поета от

дервишките ордени, които са отговорни за по-значимите актове на конвертиране, които се извършват преди преброяването от 1520-1530 в Македония и Босна, както и за по-късните в Албания. Въпреки че някои от тези *дервишки* ордени вървят по пътя на *ахиите* – стават градски и установени – най-важните сред тях *бекташите* и *мевлеви* – остават предимно селски и запазват народния си характер. Не е напълно ясно точно колко *дервишки* "ордени" и техни подразделения съществуват в даден момент и действат в европейските провинции, където двете споменати групи имат трайно и ранно влияние. Знаем само, че техният брой е значителен.

Подобно на *ахиите* и *дервишите* имат своите *текета* и свои кодекс или път (*тарикат*), който чертае праведния живот, водещ до мистично разбиране на Аллах. И отново подобно на *ахиите*, *дервишите* се опират на древната традиция на *суфизма* и на независимото търсене на праведен живот. Все пак има и определени различия. Веднага след смъртта на основателя на някой дервишки орден, около дома или гроба на който обикновено се намира главното *теке*, той започва да се почита подобно на християнски светец и често му се приписват чудодейни сили. Тези "светци" са наричани приятели (*евлия*) на Бога и могат да бъдат както живи, така и мъртви. Легитата, с която светецът покровител на някое европейско село може да бъде признат от някой *дервишки* орден за *евлия*, изисква известни обяснения.

За да се осъществи една подобна идентификация, *дервишите* трябва да се придвижват и да достигат до различни места в Османската империя. За разлика от *ахиите дервишите* почти непрекъснато обикалят, като проповядват и следват свои *тарикат* и многобройните ритуали, свързани с него. Те са баби – своеобразна комбинация от свят човек, чудотворец, лечител и пр., и често са възприемани като живи светци. Техният ексцентризъм и прагматизъм са безгранични. Поради многобройните сходства между народното християнство и народния ислям, те не срещат особени трудности при пригаждането на местните обичаи към техните *тарикати*. Нещо повече, тол-

което те проповядват, има някои несъмнени предимства. Старите формули, които осигуряват "благополучие", се допълват от обичаите, които те донасят, и от не незначителната подробност, че тези, които следват техния път, преминават от групата на *зиммиите* към групата на мюсюлманите. В резултат се ражда любопитната разновидност на европейския, по-точно балкански "народен ислям", който включва икони, кръщение за предпазване от душевни болести и много други по същество немюсюлмански черти.

За християните, чиято вяра представлява вариант на народните предразсъдъци, не е трудно да преминат към сходния, но по-сигурен народен вариант на исляма. Убеден съм, че това обяснение на ранните масови актове на конвертиране, предложено от някои изследователи, е по-убедително от също толкова популярното разбиране, което го свързва със стремежа на населението да запази поземлените си имоти или с желанието на доскоро преследваните (главно павликяни и богомили) да станат господари на своите потисници.

По целите Балкани още в ранните периоди има хора като християните *тимариоти* в Албания. Нещо повече, християнските семейства могат да притежават един *чифт*, въпреки че той не може да нараства по размер или да се дели. Към тези съображения трябва да се прибави примерът на Босна, където богомилите са многобройни в селските райони по време на османското нашествие.

Таблица 1 показва, че към 1520-1530 г. населението на Сараево е 100 процента мюсюлманско. Наистина този град е построен от османците на мястото на малко село, но делът на мюсюлманите и в другите градове също е впечатляващ. Същата таблица показва, че по това време Босненската *каза* има 46 % мюсюлманско население. За тази *каза* са запазени данни от преброяване, осъществено тридесет години по-рано, през 1489 г., които показват, че тогава мюсюлманите са едва 18.4 % от населението на областта. Очевидно през тридесетте години между двете преброявания е имало масово преминаване към исляма, което е било най-интензивно в градските средища.

където богомилите са най-малко. Този проблем още не е решен, подобни случаи не са подробно изследвани и по отношение на други райони. Може да е напълно вярно, че по това време голямото мнозинство богомили, павликяни и други "еретици" приемат исляма, но не изглежда много вероятно те да са челният отряд на ислямизацията.

Един последен аргумент в полза на тезата, че конвертирането е било в действителност само лесен преход от едно ниво на народната култура към друго. Религиозните социални движения, които с времето придобиват нови форми, не само остават едно постоянно явление, което води до сериозни вълнения, които ще бъдат разгледани по-долу, но и са толкова силни, че засягат дори еврейския *миллет*. Много са причините приемането на исляма да е много по-слабо в европейските, отколкото в анадолските провинции на Османската империя, но тяхното разглеждане не е наложително в контекста на този труд. Това, което изглежда важно, е че наистина съществуват многобройните социално-икономически фактори, които правят приемането на исляма да изглежда желано, но в същото време бързото регулиране на ситуацията в различните европейски провинции от османците намалява въздействието на тези фактори, в сравнение с постоянно обхванатия от смутове Анадол. В Европа ислямизирането се ограничава главно до онези елементи, които всъщност никога не са разбирали или практикували своята вяра правилно и за които, следователно, отстъпничеството е въпрос не толкова на вяра, колкото на удобство.

5. Девширме

Ако доброволното приемане на исляма е изгодно за хората, които сменят вярата си, *девширмето*, най-известната форма на насилствено конвертиране, е изгодно за султаните. В него се фокусират всички проблеми, разглеждани в тази глава: професионалните османци и техните институции, *раята* и ислямизирането.

Глаголът *девширмек* може да бъде преведен като *събир*

или като *набиране*. От гледната точка на родителите, чиито деца периодично са взимани, *девширмето* несъмнено представлява много специален налог или повинност. За османците то е включване на нови попълнения в едни добре изградени институции. Важно е да се разбере, че робските институции на султана, включително и еничарският корпус (*йени чери*) предхождат въвеждането на *девширмето*. Вече стана дума не само че робството е институция, която съществува в мюсюлманския свят много преди издигането на дома Осман, споменати бяха и особеностите на мюсюлманското робство, както и личната гвардия от роби на халифите от династията на Абасидите в Багдад, набирана най-вече сред турци.

Мюсюлманският владетел, както и всяко друго лице, което разполага с достатъчно средства, може да купува роби, но от най-ранни мюсюлмански времена той има правото, наричано от турците *пенджик*, да притежава една пета от всички военнопленници, които биват поробени, защото са се съпротивлявали. По традиция се приема и може би е вярно, че Мурад I (1360-1389) формира от своите роби първите еничарски подразделения. Не се знае точно кога е въведено *девширмето* и кога то става главен източник за набиране на войници, но традицията приписва на Мурад и това нововъведение. Най-ранното известно писмено свидетелство е една християнска проповед от 1395 г. Че робите са използвани не само като пушечно месо свидетелства фактът, че когато в началото на своето управление Баязид I покорява различни турски княжества в Анатолия, той назначава роби за управители. Така че в началото на 90-те години на XIV в. робството присъства в двора на османците. Набраните чрез *девширмето* също имат различни функции. Въпреки неизяснените моменти *девширмето* вероятно е въведено някъде през последната четвърт на XIV в.[14]

---

[14] Гиб и Боуен твърдят, че *девширмето* е въведено между 1421 и 1438 г. (*Islamic Society*, vol. 1, part 1, p. 59, n. 8). Това датиране е твърде късно, освен ако не става дума за ново въвеждане след периода на междуцарствие.

Също толкова несигурни са периодичността, с която се събира налогът, броят на набираните младежи и датата на отменянето на *девширмето*. По всяка вероятност между отделните набори не е съществувал фиксиран период, нито предварително определена бройка, която да трябва да се осигури. Вероятно разпореждане за набиране на нови попълнения е давано, когато е имало нужда от тях, първоначално не много често, след това – по-редовно и накрая – рядко, като във всеки отделен случай властите определят броя на младежите според нуждите си. Аз съм един от тези, които вярват, че през около двестагодишното съществуване на *девширмето* общият брой на християнските младежи, които "официално" са взети от техните домове, е приблизително 200 000. По традиция се смята, че Ахмед II (1691-1695) го е отменил окончателно. Това не е сигурно, но като редовна мярка то спира към края на управлението на Мурад IV (1623-1640) и продължава да се извършва в отделни случаи до към края на XVII в.

Дори когато е основен източник за набиране на *капъ кулу*, *девширмето* никога не е прилагано спрямо всички *зиммии*, които живеят в Османската империя. Но и в това отношение много подробности остават без задоволително обяснение. Придобиването на роби от султана без съмнение е не само допустимо, но и напълно "законно" според *шариата* при обстоятелствата, определени от *пенджик*, или чрез закупуване. Тъй като засяга "защитените хора", *девширмето* изглежда е било "незаконно", въпреки че Пол Витек твърди, че според правната школа на *шафиитите* само онези, които са били "хора на книгата" преди 622 г. имат статута на *зиммии*.[15] Подобно тълкуване би могло да обясни защо са набирани сравнително малко гърци и арменци, ако османците бяха следвали доктрината на *шафиите*, но те не я следват. Каквото и да е обяснението, на практика *девширмето* не обхваща младежите в градовете, женените

[15] Paul Wittek, "Devshirme and Shari'a," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 7 (1955): 271-278.

войнуците, *догинджиите* и хората с други специални занятия, например рударство или младежите от селата, натоварени с поддържането на проходите и пътищата. Съществували са и други временни освобождавания, на практика голямата част от обхванатите от тегобата са славяни от православния *милет*. Все пак изключенията са твърде много, за да може да се изведе ясен модел.

От гледна точка на султаните системата на *капъ кулу* е напълно разумна. Тя следва установената традиция на лична гвардия от роби, намира добро приложение на различните роби и създава група хора, които изцяло зависят от владетеля. Назначаването на роби за управители, извършено от Баязид I, не е безпрецедентно в мюсюлманския свят. Това, което е ново, извън *девширмето*, е все по-широката употреба на робите. Когато Мехмед II назначава един *капъ кулу* – Махмуд Адени – за велик везир, осем месеца след завладяването на Истанбул, подмяната на родените свободни турци в администрацията завършва, въпреки че от време на време някои от тях успяват да се доберат до високи постове, дори преди системата *капъ кулу* да се разпадне около два века по-късно. Причините за насочването към роби би трябвало да са станали ясни дори от малкото факти от османската история, които бяха разгледани тук.

Многобройните князе от съюзническите турски държави през цялото време се опитват да си върнат независимостта. Дори когато те стават част от водещите родове на османската висша класа, те се придържат към бейската традиция и остават сила, която може да оспори властта на владетеля. Най-забележителният пример за подобно поведение, представен тук, е детронирането на Мехмед II и връщането на престола на Мурад II, организирано от Халил Чандарлъ през 1446 г. Затова не е чудно, че именно Мехмед II довежда докрай трайната тенденция владетелите да разчитат единствено на своите роби и че пак той придава на училищата за подготовка роби вида, в който те съществуват по-късно.

Причините за въвеждане на администрация, [illegible] роби, не обясняват въвеждането на *девширмето*. Нови факти

по има три много смислени аргумента за този акт. Първият е прост и очевиден: докато купуването на роби е скъпо, набираните чрез *девширме* младежи не струват нищо, въпреки това доставянето на известно количество роби от Крим и Кавказ продължава. Нещо повече, ако се приеме, че *девширмето* е въведено през последните десетилетия на XIV в., то това нововъведение съвпада с един период, през който робите не само са много скъпи, но и трудно се намират. В Европа по правило новозавладените земи са присъединявани към Османската империя като васални княжества и не могат да осигуряват достатъчно човешки ресурси по линията на *пенджика*. В Централна Азия, Персия и Ирак изгряващата Монголска империя пресича пътищата, по които тече търговията с роби, и ги запазва за себе си, докато в Анадола дори прякото завладяване не може да осигури достатъчно роби, тъй като покорените са турци мюсюлмани. Именно в това време на дефицит на роби Мурад I и Баязид I, които имат много проблеми с *бейовете*, все повече разширяват използването на роби в османската администрация и войската, като по този начин увеличават търсенето на роби. Съвпадането на тези фактори може би може да обясни въвеждането на *девширмето* като начин за набавяне на *кул*.

Причината за разширяването на робството в империята чрез *девширмето* служи не само в това, че осигурява пушечно месо - еничари, *сипахи* към Портата, а по-късно и на сапьори, артилеристи и други воини от специализирани подразделения. Войниците роби са мнозинство и са разпределяни към изявени личности или към подготвителните училища за службите *бирун* като *аджеми оглани* (чужди синове), а най-обещаващите са изпращани в различни *ендерун* училища като *ичоглани* (вътрешни синове, пажове) и, както бе дума, при завършването стават господари на държавата.

Фактът, че двеста години повечето господари на държавата имат балканско-славянски-християнски произход поставя последния възел от проблеми, който трябва да бъде разгледан в края на този раздел и във въвеждащата част на този том като цяло. Какво означава *девширмето* за тези хора, чиито синове

са засегнати от него? Дали те се възползват от високопоставените приятелства и роднински връзки или преживяванията им са изцяло негативни?

Извън нехуманните черти на една система, която завинаги разделя деца от техните родители, отрицателните страни на *девширмето* са очевидни, ако си припомним, че наборната група е относително ограничена (главно православни славяни), че са набирани най-способните младежи, че броят на обхванатите надхвърля предложената по-горе "официална" оценка за набраните чрез *девширме*, тъй като *яя башиите* (еничарските офицери, натоварени с подбирането на младежите) влизат в съдружие с местните *кадии* и *спахии* и извличат печалби от незаконно набиране на допълнителни момчета и продажбата им като роби. Етнографските и икономическите поражения, причинени от тази практика, никога не са били установявани точно или оценявани научно, но трябва да са били значителни. Въпреки че тези хора са заставяни да приемат исляма и често стават фанатични поддръжници на османската система и на новата си вяра, малко вероятно е те да са забравяли напълно своя произход и език. Някои от примерите за много добри взаимоотношения, които отделни представители на властта по места поддържат със своите подопечни, както и бързото установяване на modus vivendi между някои *спахии* и селяните, които живеят в техните владения, може би могат да се обяснят с тези спомени.

Има и по-категорични доказателства, че набираните чрез *девширме* представители на османската власт наистина помнят своето детство. Ибрахим паша, който има гръцки произход и който тринадесет години е велик везир при Сюлейман I, преди да бъде екзекутиран през 1536 г., е обвиняван за много прегрешения, извършени докато е на власт, включително и в това, че е облагодетелствал свои роднини. Мехмед Соколлу, велик везир от 1564 до 1579, не само установява връзки със своето семейство, но и съдейства за успеха на общосръбското движение за възстановяване на митрополията в Печ, където брат му става архиепископ, още преди той да достигне най-висшия пост

в държавата. Делата на прочутите мъже са добре документирани, повече от вероятно е, че и по-малките властници са действали по същия начин. Ако не е така, то защо тогава *яя башите* често са подкупвани, не само да прескочат нечие дете, но и за да вземат друго, което не отговаря на изискванията? И накрая, поразителният пример с босненските мюсюлмани, които настояват техните деца да бъдат отвеждани в Истанбул.[16] Още през 1515 г. по молба на мюсюлманската общност хиляда млади босненци са приети в *ендерун* училищата без обичайния процес на подбор, който разделя *аджеми* от *ичоглани* и това се повтаря неколкократно през XVI в. Както родителите християни, които дават подкупи, за да бъдат взети техните деца, така и мюсюлманите в Босна и другаде, които се опитват да разширят действието на *девширмето* до своите деца, вероятно са очаквали определени предимства, не само за своите младежи, но и за себе си. В противен случай тяхното поведение е напълно лишено от смисъл.

Въпреки тези възможни предимства, пораженията в човешки, етнографски и икономически аспект натежават и са много по-значими от ползите от *девширмето*. Заедно с използването на роби, което е много по-широко, отколкото в ранните ислямски държави, *девширмето*, което прави използването на роби възможно, е уникално османско нововъведение. То е и най.масовият пример за насилствено помюсюлманчване в периода, предхождащ XVII в.

---

[16] Кратко представяне на *девширмето* в Босна, както и пре на съответните извори може да се намери у V. L. Menage, "Devshi *The Encyclopaedia of Islam; New Edition* (Leiden: E. J. Brill; Lo Luzac & Co., 1965-), 2:211.

Част втора

Животът във "вътрешните" европейски провинции на Османската империя, 1413-1574

Глава 3

Окончателното установяване на османската власт, 1451-1566

1. Въвеждащи бележки

В тази част се разглеждат само "вътрешните" провинции от времето след възстановяването на империята при Мехмед I, когато османската държава е силна, а многобройните ѝ институции функционират гладко. Изразът "вътрешни" провинции се нуждае от известни пояснения.

Османската империя е строго централизирана държава с точно определена йерархия на класите и професиите, както и на индивидите в рамките на всяка социална и професионална група, но от друга страна тя е и учудващо пъстра. Две от причините за това разнообразие вече бяха споменати. Очевидно съществуват много разлики между същинските османски провинции и Молдова, Влашко, Трансилвания и Дубровник (Рагуза), които са васали или съюзници на Истанбул. Доколкото *кануните* трябва да "съответстват" на принципите на *шариата*, те представят османското приемане на установените законите и дори на народната организация на всяка новозавладяна област и следователно пораждат важни различия между територите, управлявани пряко от османците, "вътрешните" провинции. По-горе бяха изброени *санджаците*, които отговарят на определението за "вътрешни" провинции. Въпреки че по-късно те неколкократно са реорганизирани, за да станат накрая подразделения на сил-

тите, някъде към средата на XVII в., преди империята да ги загуби, това са европейските земи, които са под пряко османско управление.[1] Различията се дължат не само на *капуните*, но и на основаното на здравия разум делнично поведение на политическо-военните и правните представители на властта. Чисто местните проблеми в *санджака*, който обхваща островите в Егейско море (*Джезар-и бахр-и сефид*) се отличават чувствително от тези в *санджака* Темешвар.

И накрая, не трябва да се забравя, че османската държава започва своя възход като погранично общество. Точно както при Съединените щати и Русия, нейните граници се местят с нарастването на държавата. Въпреки че броят на *газиите*, които могат да се предвижват с нея, постепенно се стопява, владетелите продължават да имат специално отношение към пограничните райони. Големи части от *еялета* Буда, както и северните области на провинция Босна, са управлявани като "погранични", въпреки че всъщност са част от "вътрешните" провинции.[2] От другата страна на границата възникват сходни институции и въпреки че не се забелязва възраждане на кон-

---

[1] Административните промени са значителни. Според преброяването от 1668-1669 Румелийският *еялет* (по-голямата част от Балканския полуостров) обхваща 25 *санджака*, разделени на 228 *кази*, 4 самостоятелни *вакъфски* района и 1 *нахия*. Тези числа не включват *санджака* Семедерево (обхващащ в основни линии Сърбия) и неговите 19 *кази*. Този *санджак* обикновено е част от Румелийския *еялет*, но по време на това преброяване той е в *еялета* Буда. Освен Буда и Румелия, други континентални европейски *еялети* преди XVII в. са Босна и Темешвар. Скоро след 1600 г. се прибавя и *еялетът* Каниша, а след 1660 г. за около 25 години Варад също става *еялет*.

[2] Хазим Шабанович е изследвал това явление в много трудове, посветени на Босна. От гледна точка на разглеждания проблем по-значителни сред тях са Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455 godine, Monumenta Turcica (Sarajevo, Institute for Oriental Studies, 1964), vol. 2, "Bosansko krajište" Godišnjak (Sarajevo) 9 (1957): 177-220 и особено "Vojno uredjenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoljeća", Godišnjak 11 (1960): 173-224.

фронтацията и симбиозата между *газии* и *акрити*, се очертават особени институции и поведенчески модели, които ясно се осъзнават и от двете страни. Граничните укрепления, граничните предводители, граничните стражи и необявените гранични войни по тези места оформят нови "погранични" райони, където животът е много по-различен, отколкото във вътрешността на страната. Тези различия не трябва да се забравят.

Няколко думи трябва да се кажат и за периода, разглеждан във Втора част. До управлението на Баязид I повечето европейски земи са свързани с Османската империя чрез васални и съюзнически договори. Баязид започва да трансформира земите на своите клиенти в пълноправни османски провинции, но това начинание е прекъснато през 1402 г. Едва в началото на управлението на Мехмед I (1413) земите на Югоизточна Европа стават трайно османски провинции. По тази причина не е трудно да се определи долната граница на периода.

Горната граница изисква повече пояснения. Историците са избрали 1566 г., края на управлението на Сюлейман I, за край на "Златния век", защото по това време вече се забелязват белези на безпокойство. От османска гледна точка това твърдение е основателно. Селим II, чието управление приключва през 1574 г., е смятан за много слаб владетел. По негово време мощта и организираността на държавата бързо западат. Няма никакво съмнение, че още при управлението на неговия велик баща, Сюлейман I, ясно се забелязват белези на безпокойство.

От гледна точка на населението на провинциите обаче и управлението на Селим II може да бъде причислено към "Златния век", тъй като провинциите почти не усещат безпокойството, което обхваща централната администрация. Мехмед Соколлу, който остава велик везир до 1579 г., успява да поддържа работата на държавната машина. Военната експанзия в Унгария и другаде продължава. Въпреки че *акчето* губи стойността си, обезценката му е постепенна и не засяга прекалено драстично икономическия живот в провинциите. Едва по времето на Мурад III (1574-1579) икономическите проблеми излизат от контрол: инфлацията галопира, а корупцията на централно-

та администрация се разраства и засяга сериозно провинциалната административна машина. Животът в провинциите видимо започва да се влошава. Към края на управлението на Мурад III дори ходът на военните събития като че ли се обръща в ущърб на османците. Всички тези фактори показват, че, грубо казано, около 1574-1579 провинциите започват да усещат резултатите от отслабването и корумпирането на централното правителство.

Военната експанзия при Селим II съвпада с края на периода, на който е посветен този раздел от труда. Във времето между управлението на Мурад II и Селим II се осъществяват много важни териториални промени. Завоеванията при Селим I ни интересуват само косвено, тъй като се осъществяват главно в източен Анадол и в арабските земи, но те са много важни. При Селим в османската държава за пръв път мюсюлманите стават мнозинство. Под влияние на новопридобитите земи и техните религиозни водачи, сигурни в ислямския характер на своята държава, султаните стават по-правоверни и дори реакционни в религиозните дела. Същата тенденция се забелязва и сред *улемата* и тя води първо до строго разграничаване между мюсюлманската и християнската рая, а накрая – през XVII в. – и до споменатите опити за насилствено ислямизиране.

Териториалните завоевания на Мехмед II, Баязид II и Сюлейман I обхващат земите, които ще станат европейски "вътрешни" провинции на Османската империя. По тази причина те ще бъдат разгледани по-долу.

2. Териториални завоевания в Европа, 1451-1566

В научната литература се посочват няколко причини, които обясняват защо Османската империя не може да живее в мир. Най-често се споменава нуждата от плячка, която е основен източник на доходи за държавното съкровище, нуждата от повече земя за нови *тимари*, за да се задоволяват претенциите на военната класа, нуждата да се осигурява работа на огромната военна машина и така да се избягват вътрешните разпри

рици, нуждата да се разширява *дар ул- исляма* и, при Мехмед II, появата на един "империалистически манталитет" за завладяване заради самото завладяване. Всяко от тези обяснения съдържа частица истина, но те без съмнение не я изчерпват.

Завладяването на Константинопол от Мехмед II наистина отговаря на всички тези цели, но то има и своята политическа и стратегическа мотивировка. Съществуването на християнска цитадела – не само за християнските поданици на империята, но и за цяла Европа – в центъра на султанските земи и на много стратегическо място, представлява заплаха както за вътрешната, така и за външната сигурност на империята. Докато съществуват християнски император и патриарх, независими от османската власт, християнските поданици на султана, които по това време са мнозинството от населението, трябва да бъдат разглеждани като потенциални бунтовно настроени елементи. Завладяването на великия град би намалило, ако не и премахнало заплахата от подновяване на кръстоносните походи, особено след Събора във Флоренция. Освен това градът е източник на интриги, които достигат до най-висшите османски кръгове, може би дори до великия везир Халил Чандарлъ, когото Мехмед II екзекутира за предателство след падането на Константинопол. Мехмед II е принуден да обсади града, който пада на 29 май 1453 г.

Съществуват и други обяснения за военните действия в Европа, предприети от Мехмед II и неговите наследници, след като те стават господари на тяхната нова столица Истанбул. В настоящото изложение ще бъдат разглеждани само проблемите, които има отношение към Европа, и ще бъдат пропуснати проблемите, свързани с Мала Азия, Персия и Ирак. На Балканите все още съществуват сръбска, босненска и албанска държава, а атинското херцогство и някои части на Морея са независими. Венеция държи някои опорни пунктове на далматинското крайбрежие и в Морея, а северно от линията Дунав-Сава две румънски княжества са винаги готови "да се притекат на помощ" на останалите християнски държави на Балканите, особено в смъртносилната по това време унгарска държава.

Мехмед II е по-заинтересуван от самото завладяване, отколкото от удържането на противниците. Той се връща към политиката на Мурад II и се стреми да премахне независимите държави, а след това да изтласка венецианците и генуезците от крайбрежните райони и островите. По времето, когато умира – 1481 г. – той почти е успял да осъществи първата си цел и дори да продължи напред и да нападне не само Унгария, но и Италия, където войските му дебаркират в Отранто през 1480 г. Влашкото княжество е обвързано с васален договор и плащане на годишен данък.

Събитията в Унгария, единствената държава, която по това време би могла да организира опасна коалиция срещу Мехмед, облекчават тази задача и отчасти обясняват покоряването на румънските държави. След смъртта на Янош Хуниади през 1452 г. едрите феодали се възползват от младостта на тринадесетгодишния крал Ласло (Ладислас) V, разпалват размирици и не обръщат много внимание на събитията на Балканите. Между 1458 и 1490 Унгария има много силен крал в лицето на Матиаш, сина на Янош Хуниади. Въпреки че Матиаш организира постоянна армия по южната граница и успява да отблъсне нападенията на турската армия, той също не проявява особено внимание към събитията на Балканите. Неговите интереси са насочени на север, където първо се опитва да спечели трона на Бохемия, а след това да завладее Виена, с надеждата да стане император на Германия. Така че Мехмед няма особени проблеми с потенциално най-опасния сред враговете си.

Вместо това най-големия противник на султана се оказва албанският герой Скендербег (Георги Кастриоти). През 1444 г. Скендербег и съратниците му сключват Лигата от Леше (Леш, Алесио), основа на албанската държава. В резултат на няколко предишни албански бунтове, бъдещият командир на силите на лигата прекарва известно време в Одрин като пленник. Като син на васален главатар той се сражава в османската армия и проявява качества, които му носят почетната титла *санджакбей*. През 1436 г. султанът го праща да управлява албанската област Дибра. Оттук той взима триста конници за султанската

армия, която се събира за да посрещне нападението на Хуниади през 1443, но всъщност се възползва се от случая и провежда собствена операция, която в крайна сметка води до голямо албанско въстание и учредяването на лигата. Той се сражава до 1460 г., когато подписва примирие с Мехмед II. След кратко затишие враждебните действия са подновени през 1462 г., но решителната кампания започва през 1464 г., когато силите на Мехмед атакуват. Когато Скендербег умира през януари 1468 г., изходът на войната още не е ясен И след неговата смърт съпротивата продължава, а Албания е напълно подчинена на османците едва през 1479 г.

Баязид II, който е миролюбив по природа, всъщност само довършва това, което Мехмед II почти е извел до успешен край. Той оттегля войските си от Отранто, но продължава да разширява османските владения в западните Балкани и успява да прогони венецианците от Морея. Осигурява важната област Добруджа и заставя Молдова да подпише васално споразумение с империята. Колкото и важни да са тези действия, те могат да бъдат разглеждани като довършителни операции след големите победи на Мехмед II или като закръгляне на държавата южно от линията Дунав-Сава, която по това време представлява добра естествена граница и гарантира относителната стабилност на османските владения в Европа.

Много по-трудно е да се оценят действията на Сюлейман I. В Европа той е известен като Сюлейман Великолепни. Точно при неговото управление Османската империя достига своя зенит. Въпреки че османците разглеждат законотворческите му дела като най-забележителни сред разнообразните му начинания и го назовават *кануни*, законодателя, той несъмнено е султан воин, който повежда армиите си почти всяка година от своето четиридесет и шест годишно управление. Много специалисти отдават на почти постоянното му отсъствие от Истанбул възхода на кликите в централното управление, изключителната власт, с която се ползват великите везири, особено Ибрахим, и за оформянето на вътрешния дворец, дамите и евнусите, като политическа сила, което води до бързо покваряване и корумпиране на управляващите институции.

Завоеванията на Сюлейман в Азия и Европа са големи и значими. Според повечето изследователи на османската история те достигат толкова далече, че изтласкват северната ос изток-запад на османската държава до максималните ѝ граници – от вратите на Виена до Иран и Персийския залив. По-нататъшните трайни завоевания биха били невъзможни, поради сезонните ограничения на военните кампании и необходимостта *спахиите* да се връщат всяка година в своите владения, за да събират приходите. Заради лошите условия по пътищата сезонът на военните кампании започва през късната пролет и завършва с развалянето на времето. Нещо повече, *спахиите* трябва да се връщат в своите владения скоро след жетва, за да се погрижат за своите домакинства и да изпълнят невоенните си местни задължения. Тези обстоятелства изглежда обясняват недоволствата сред армията и, което е по-важно, упадъка на *тимарската* система на при следващите владетели.

Колкото и да са верни тези наблюдения, те не обясняват в достатъчна степен действията на великия султан, дори ако се приеме, че Сюлейман, като някои от предците му, приема сериозно своя дълг да разширява владенията на исляма и мисли за себе си като за потенциален повелител на света. Добре известният му съюз с френския крал Франсоа I (1515-1547) и особено политиката му в Унгария не се връзват с образа на бъдещ покорител на света. Неговото управление съвпада с управлението на най-великия Хабсбург – Карл V (1519-1556), който в много по-голяма степен се приближава до световно господство от Сюлейман. Въпреки вътрешните проблеми в Германия, породени от началото на Реформацията, Карл V представлява сериозна заплаха не само за Франсоа I, но и за Сюлейман. Това обяснява съюза между тези двама владетели. Това обяснява и контактите между върховния господар на великата османска мюсюлманска държава и протестантските князе в Германия.[3]

[3] Stephen Ficsher-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521-1555* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959).

Хабсбургският проблем засяга и Унгария. За да се осмислят възможните неимпериалистически обяснения на европейските завоевания на Сюлейман трябва да се разгледат унгарските събития, особено онези от тях, които имат отношение към бързото нарастване на силата на Хабсбургите.

Първият Хабсбург, коронясан като унгарски крал, е Албърт, който става крал на Унгария през 1437 г., крал на Бохемия през 1438 и император Албърт II през същата година. Когато той умира млад през 1440 г. унгарските магнати, които не желаят да бъдат обвързани със силна династия, избират за свой владетел краля на Полша Владислав III Ягело и го коронясват като Уласло I (1440-1444). Хабсбургите не се отказват от претенциите си към унгарския трон и се обръщат към сина на Албърт, детето крал Ласло V. Когато умира Матиаш, сина на Хуниади, унгарските благородници отново търсят слаб владетел и се обръщат към друг Ягело, който е крал на Бохемия, и той, Уласло II (1490-1516), е наследен на трона от сина му Лайош (Луи) II (1516-1526).

По това време Хабсбургите изграждат своя партия сред многобройните фракции на магнатите в Унгария. Те укрепват претенциите си към унгарския престол чрез една добре обмислена двойна сватба. Мария, сестрата на Карл V, става съпруга на Лайош II, а неговият брат Фердинанд, бъдещият император на Германия, се оженва за Ана, сестрата на унгарския владетел. По този начин, ако Ласло II няма синове, Хабсбургите си осигуряват унгарския престол.

Тъй като законните претенции за троновете са изключително важни, тук трябва да се споменат още две, които също засягат историята на Югоизточна Европа. Две дъщери на полския крал Сигизмунд I (1506-1548) се омъжват за унгарци. Изабела взима за съпруг един от най-богатите и най-могъщите унгарски магнати, управителят на Трансилвания Ян (Янош) Заполяй, а Ана – друг голям господар от същата провинция – Стефан (Ищван) Батори. И двете сватби са важни не само за полската и унгарската, но и за османската история. Политиката на Сюлейман I може да бъде осмислена по-добре, когато се имат предвид тези династически съображения.

Първите ходове на Сюлейман са завладяването на Белград през 1521 и Родос и Оршова през 1522 г. Тези действия все още могат да се обяснят с нуждата от закръгляне на владенията до техните "естествени" граници и със съображения за сигурност. Разположен южно от Дунав, Белград е последната голяма крепост на Балканите, която не е в ръцете на османците. Оршова контролира изключително важната за корабоплаването по Дунав теснина Железни врата. Родос представлява сериозна опасност не само за османските военноморски операции, но и за търговията.

Сюлейман предприема решителния ход през 1526 г., когато пресича Дунав, напада унгарците и на 29 август печели съдбоносната битка при Мохач. По това време Унгария не представлява заплаха за османците и още не е в ръцете на Хабсбургите. Страната не се е излекувала от последиците от големия селски бунт през 1514 г., разделена е на фракции и има млад крал, доста надарен в производството на деца. Така че нападението на Сюлейман може да се тълкува като агресивно действие, насочено към бъдещо завладяване, но то може да се разглежда и като стремеж да се използва несигурността в страната, за да бъде нанесен удар, който да я обезсили за дълго. Една слаба Унгария би позволила на османците да се съсредоточат върху границите си с Персия, където те наистина изпитват сериозни затруднения. Никога няма да узнаем какво е мислил Сюлейман, когато навлиза в Унгария, но политиката, към която се придържа след победата, чието величие трябва да го е изненадало, подсказва, че той не планира трайно завладяване.

Фердинанд Хабсбургски, двоен зет на крал Лайош II, който загива при Мохач, има по-основателни претенции за трона от своя опонент. Но мнозинството от благородниците, особено по-нисшите и по-многобройни групи, са настроени против него. Техният кандидат е Ян Заполяй, чиято армия е непокътната. Заполяй е най-богатият човек в страната и също е свързан чрез бракове с покойния крал. През ноември той е избран за крал на Унгария и неговите войски окупират по-голямата част от страната след оттеглянето на османците. Месец по-късно

другата фракция благородници избират Фердинанд и между двамата крале избухва гражданска война, която продължава до 1538 г. Тогава е постигнато споразумение, което осигурява на Фердинанд трона след смъртта на крал Ян, който продължава да е бездетен.

Подробностите на гражданската война и преговорите излизат от обхвата на настоящото изследване, но не и действията на Сюлейман. Разбираема е неговата подкрепа за крал Заполяй, който не е Хабсбург, особено след като Ян, който няма особени успехи в първите години на гражданската война, се обръща към него за помощ и го признава за сюзерен. Нищо не разкрива по-добре целите на Сюлейман от този тип споразумения, които са характерни за първите европейски завоевания на османците, и от които те се отказват през 1413 в полза на оформяне на османски провинции от завоюваните територии. Многобройните военни кампании на Сюлейман в Унгария между 1528 и смъртта на крал Ян през 1540 имат две цели: да се държи Унгария извън обсега на Хабсбургите и да бъде превърната в буферна васална държава. Няколко месеца преди да умре Ян Заполяй, той и неговата полска съпруга Изабела се сдобиват със син, Ян-Сигизмунд (Янош Жигмонд). Ян веднага излиза от договора с Хабсбургите. Когато той умира, жена му не успява да запази трона за невръстния си син и да възпира Хабсбургите. В страната няма други войски, които да се противопоставят успешно на Хабсбургската мощ; през 1540 Сюлейман се връща в Унгария, учредява *еялета* Буда и признава детето за свой васал и крал на Унгария. На него и на Изабела като регент той възлага управлението на източните провинции на страната. Това решение разделя Унгария на три части. Западните се държат от Фердинанд, централните са турски *еялет*, а източните бързо се превръщат в нова васална на османците държава – княжество Трансилвания. Когато Фердинанд, който се интересува повече от германските, отколкото от унгарските дела, признава през 1547 г. турските завоевания и се съгласява да плаща годишен данък на Сюлейман – нещо, което в очите на османците означава приемане на васален ста-

тут – султанът решава, че властта му се разпростира над цяла Унгария, която се състои от една турска и две васални провинции. След тази дата неговите действия наподобяват на действията на предшествениците му, които предприемат военни походи срещу всеки балкански или румънски владетел, който не се държи като васал.

Дори само от току-що описаните събития изглежда очевидно, че след забележителната победа при Мохач Сюлейман би предпочел да преобразува цяла Унгария във васална държава по модела на Молдова и Влашко и че той разглежда постигнатото разрешение – разделението на Унгария на три – като не напълно съответстващо на желанията му. В края на краищата, ако пълното завладяване е било неговата цел, той лесно би могъл да сложи ръка върху източните провинции, вместо да ги предоставя на Изабела и нейния син. Избраното решение показва, че той разглежда земите северно от линията Дунав-Сава за твърде отдалечени, за да бъдат държани без особени затруднения. Нещо повече, той осъзнава, че не разполага с човешки ресурси, за да превърне тези земи в османски провинции, като засели турци, раздаде *тимари* и предприеме другите мерки, които са преобразували Балканите.

Еялетът Буда има своите мюсюлмански господари, държавни чиновници, *тимариоти* и пр., но едва ли някои от тях са турци. По-голямата част са наскоро приели исляма босненски благородници. А и техният брой не е наистина значителен. В Буда също се наблюдава оттегляне на населението, подобно на описаните вече процеси при ранното османско завладяване на Балканите, но тук то е заместено от сърби, които идват от Балканите, а не от бивши номади, *ахии* и *тимариоти*.

Непокорството на племенните групи в източен Анадол създава много проблеми на Баязид II, Селим I и Сюлейман I. Безмилостното им унищожаване от Селим I и последвалото прехвърляне на тяхната привързаност към набиращата мощ персийска държава на Сафавидите, която едновременно приема и трябва да воюва срещу нови турски преселници от Централна Азия, заедно с намаляването на прираста на мюсюл-

манското население в резултат на постоянните войни, в крайна сметка лишават османците от човешките ресурси, които са направили възможни не само предишните завоевания, но и изграждането на "турски" провинции в Европа. Сюлейман е принуден да се върне към по-старата османска практика на васалните държави, дори в един регион като Унгария, където трябва да се издигне бастион срещу главния му противник в Европа – Хабсбургите.

В тези обстановка създаването на *еялета* Буда е решение, наложено му от обстоятелствата и от слабостта на неговите васали Заполяй. Въпреки че през следващите 150 години Буда се превръща във втората по значение "вътрешна" османска провинция след Румелия, това обяснява защо историите на тези два най-важни *еялета* се различават толкова съществено.

С учредяването на *еялета* Буда завършва създаването на османски провинции в Европа. Краткотрайното съществуване на подобни образувания на полска територия през последната четвърт на XVII в. може да не се има предвид, тъй като всъщност те съществуват само на хартия. Военните походи на Селим II също не са от особено значение, тъй като те само променят границите на *еялета* Буда, но не водят до важни промени. "Вътрешните" провинции са установени от успехите на Сюлейман.

Глава 4

Градска организация и администрация

1. Отношението на османците към търговията; търговски пътища

Градовете не могат да процъфтяват, ако правителството не подпомага дейностите, на които се основава самото им съществуване. Всред тях най-съществена е търговията. Османците често са обвинявани, че не разбират значението на търговията и не я поддържат. Самият факт, че градовете в Османската империя се развиват и просперират, противоречи на това твърдение. За да се покаже, че градският живот има своята база и че тя до голяма степен се основава на значението, което централното правителство отдава на търговията, е необходимо разглеждането на търговската политика да предхожда разглеждането на живота в градовете.

Доскоро изследователите, които се занимаваха с късното Средновековие и началото на Модерната епоха, обикновено обвиняваха упадъка на Византия и възхода на Османската империя за разпадането на средиземноморската търговия, което се наблюдава по същото време. Съвременните проучвания показват, че това разбиране е погрешно, но образът на турците като диви конници, които разрушават и плячкосват, все още е жив. Големият интерес, който османците проявяват към търговията и производството, е познат на специалистите, но все още чака появата на специална монография. Все пак това, което вече е известно, дава основание да се твърди, че османците разглеждат икономическите дейности, включително производството и търговията като същностни за благоденствието и финансовата стабилност на своята държава и ги подкрепят, въпреки че им налагат правила и тежки данъци.

Тяхното отношение не е изненадващо; то следва логично

от османския опит и техните разбирания за държавата. Въпреки че по времето, когато османците излизат на историческата сцена, Византия е отслабена, тя все още разполага с финансови ресурси да се откупува от врагове и да подкрепя съюзници, включително и ранните османци. Малкото занаятчийски стоки, от които се нуждаят жителите на западна Анатолия, до голяма степен са доставяни от търговци, свързани с имперския град, а различните пътища на керваните и натоварените със стоки кораби, които се насочват към Византия, минават покрай, а по-късно и през владенията на османците. Не е трудно да се свърже тази оживена търговия с изглеждащите неизчерпаеми източници на пари, с които Византия сякаш разполага. Ако, както изглежда, османците са имали желание да се бият за плячка, колко по-изкусителен трябва да е бил по-лесният, византийският начин.

Не трябва да се забравя, че Османската империя е владение на дома на Осман и че официалното ѝ име включва определението "процъфтяващ". Почти по определение владенията на Аллах трябва да процъфтяват, а османците са задължени като поданици да допринасят за мощта и просперитета на управляващата династия. Следователно производителният труд се разглежда не само като религиозен и граждански дълг, но и като обет за вярност пред владетеля. От друга страна част от султанския *хад* е да създава условия, които съдействат за благоденствието на неговите поданици. По този начин житейският опит, основополагащата философия и задълженията и на владетеля, и на поданиците, се съчетават с нарастващите нужди на разширяващата се държава, на двора и бюрокрацията да създават благоприятен за икономическите дейности климат.

Още при падането на Бурса през 1326 г. османците не само потвърждават привилегиите на занаятчиите и търговците във всеки град, който завладяват, но и полагат специални усилия да изграждат процъфтяващи производствени и търговски центрове. Тези градове са свързвани с пътища и *хамиите*, които са освобождавани от различни данъци за да ги поддържат, работят не само по главните военни пътища, но и по пътищата,

които имат предимно търговско значение. Привилегиите на тези, които служат в търговския флот, попадат в същата категория на специално отношение, отредено на хората, които поддържат пътищата.

Главните пътища в Османската империя, както военните, така и търговските, често следват старите римски *iters* и се използват още от времето на Римската империя. Главният път тръгва от Истанбул, крайна точка на многобройни пътища, идващи от Азия, Мала Азия и арабските страни, и води към Одрин. Тук той се разделя и поема в четири посоки. Северната линия минава през Добруджа до устието на Дунав и следва Прут до северната граница на Молдова, където навлиза в полски територии. Южният страничен път, който води до Галиполи, е къс, но много важен в стратегическо отношение. Основният, централният път тръгва от Одрин и минава през Пловдив, София, Ниш, Белград и Буда. Много важен в търговско отношение, той е и главната военна магистрала. Четвъртата основна линия върви южно от основната военна магистрала, преминава през Серес, Солун, Монастир и Охрид, достига до адриатическото крайбрежие при Дуръс (Дърач, Драч, Дурацо) и има предимно търговско значение. Основната военна магистрала има икономическо значение, не само защото свързва Истанбул-Одрин с Ниш-Белград-Буда, но и защото представлява първата половина на един изключително важен търговски път, петата основна артерия, която при Пазарджик (Татарпазарджик), недалеч от София, се отклонява и минава през Скопие (Юскюп, Юскюб, Скупи), Прищина, Сараево и Мостар, преди да стигне морето при Дубровник (Рагуза). Второстепенните пътища се разклоняват от основните. Друга важна търговска "магистрала" е разбира се Дунав, а реките, които се вливат в него или водят към Егейско море, също са важни търговски пътища.[1]

---

[1] Сред по-достъпните трудове Inalcık, *Ottoman Empire*, pp. 122-123, има най-добрата карта на османските пътища.

Най-важните градове са разположени край основните и второстепенните сухоземни и водни пътища. Както вече бе дума някои от тях са основани от османците, но повечето дължат съществуването си на своето географското положение и са градски средища от векове, от римско или византийско време. Малка част са основани от славяните.[2] Въпреки че в градовете живее само незначителна част от населението, те се превръщат в икономическото сърце на Османската империя. През разглеждания тук период населението на повечето от тях се увеличава отчасти благодарение на турските заселници, отчасти - на притока на хора от околностите, които търсят убежище по време на война, отчасти благодарение на възможностите, които градският живот предлага. Градовете поддържат империята не само чрез своето производство и търговия, но и чрез значителните данъчни приходи, които тези дейности осигуряват. Анализирането им от различни гледни точки може да обясни много от особеностите на живота в Югоизточна Европа по време на най-добрите години на Османската империя. Тази задача е облекчена от факта, че повечето градове във "вътрешните" *еялети* Румелия и Босна са организирани по сходен начин. Съществуват и разлики, които се дължат на местоположението, главната им икономическа дейност и други обстоятелства, но основната организация и начинът на живот са почти идентични. Градовете в Унгария и в района на Егейско море имат много по-различен характер и изискват специално разглеждане.

---

[2] Отлично кратко историческо изследване на балканските градове вж. в Traian Stoianovich, "Model and Mirror of Premodern Balkan City" in Nikolay Todorov, ed., *La Ville Balkanique, XVe-XXe siècles*, vol. 3, Studia Balcanica (Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 1977), pp. 83-110. Целият том заслужава специално внимание.

2. Поглед към градовете от "вътрешните" провинции

Практически всеки град по света има делова част, добри и лоши жилищни квартали, индустриални райони или предградия, паркове и зони за развлечения, "гета" и още няколко подобни сектора. Комбинацията от тези елементи определя уникалния характер на всеки град. В по-старите европейски градове, чиято история започва от Античността или Средновековието, все още е възможно да се посочи старата част, изградена около крепост, кралска или благородническа резиденция, отделена от новите квартали чрез пояс от авенюта или булеварди, които следват очертанията на крепостните стени на стария град.

Градовете в Югоизточна Европа почти без изключение следват този модел. Те израстват около акрополите на старите гръцки градове или около важни географски особености като хълма със замъка в Буда, Калемегдан в Белград, малкия полуостров между Златния рог и Мраморно море в Константинопол или различни заливи по морския бряг и Дунава, които предлагат удобни места за пристанища. Османците не нарушават модела на завоюваните от тях градове, въпреки че променят характера на възловите места, като ги правят турски или ислямски и като добавят нови, каквито са училищата и пазарите. Градовете, които те изграждат, или които възникват спонтанно около ключови за османците места, повтарят познатия модел.

Онова, което отличава даден град под османска власт, от това, което той е представлявал преди завоюването му, е че съществуващото разделение между районите е институционализирано и е станало по-строго и явно. Неколкократно споменатият османски обичай да се подрежда всичко йерархично и да се въвеждат правила за всичко се проявява и в градовете. В известен смисъл европейските градове в империята придобиват близкоизточни особености. Не само жителите и професиите, които ще бъдат разгледани по-долу в тази глава, получават своя строго определен ранг, същото става и с деловите и жилищните райони.

Всъщност градовете са само конгломерации от повече или по-малко самостоятелни квартали, групирани около общо ядро. Всеки квартал е отделен от другите с естествени прегради като дерета или със стени. Тези стени често са лишените от прозорци задни фасади на къщите, чиито врати се затварят през нощта. Въз основата на сведения за няколко града Стоянович изчислява, че средният квартал (*махала*) има между двадесет и пет и петдесет къщи; в наистина големите градове като Истанбул, Одрин и Атина, махалите са значително по-големи.[3] Моите наблюдения, потвърждават изводите на Стоянович. В *санджаците*, където данъкът се определя според броя на вратите към улицата, махалите са разделени вътрешно с допълнителни стени, които ограждат няколко жилища, но имат само една врата към улицата. Не само мюсюлмани, християни и евреи живеят в отделни махали, но и представителите на различните занаяти, спадащи към трите *миллета*, обитават няколко отделни квартала, в зависимост от броя им в дадения град. Разстоянието от махалата до градския център се определя от религията и професията на тези, които живеят в нея.

Всяка махала си има собствена нощна стража и се администрира от свой предводител, който обикновено се нарича *мухтар*, а понякога – *шейх*. Ако е достатъчно голяма, тя има собствен културен център и духовници, кафене, обществена баня и малък пазар. В днешните балкански градове стените са изчезнали, но имената на районите остават, за да напомнят за старите махали.

Планът на градът се очертава най-добре от птичи поглед. Центърът се откроява благодарение на основните джамии, големите здания на главните пазари, крепостта (ако има такава) и дори голям открит площад. Размерът и височината на сградите във всяка махала ясно посочва към кой *миллет* се числят жителите ѝ. Обществените сгради не само са по-масивни от

---

[3] Stoianovich, "Model and Mirror", p. 96.

частните жилища, но тяхната форма също разкрива функциите им. Така например християнските черкви не могат да бъдат високи и да имат кули, а градежът и размерите им се различават от по-рядко срещаните синагоги и посочват дали дадената махала е населена от християни или евреи. Не само липсата на минарета, но и височината на къщите отличава населената с немюсюлмани махала. Всеки град има собствена регулация, но къщите на мюсюлманите по закон са по-високи от къщите на *зимните*, а магазините и работилниците извън района на централния пазар са ограничени до още по-малка височина. Различните строителни норми и закони за райониране са налагани строго и това придава на османските градове специфичния им изглед и особености. В повечето случаи жилищните сгради са много малки и се състоят от една стая, която се използва за всичко, включително и за приготвяне на храна, въпреки че във всеки град има и по-големи сгради на няколко етажа и с по няколко стаи.[4] Въпреки доста ограничените квартали и тесните и криви улици, градовете са чисти и това е отбелязвано от всички европейци, които минават през европейските провинции на Турция.

Голямото мнозинство от хората, които живеят в махалите, работят в центъра на града. Оформянето на този район зависи от произхода на селището, от точното му разположение в границите на града и от главните му сгради. Но каквито и да са изгледът и разположението му, центърът почти винаги включва главната джамия и най-големия пазар, а, в зависимост от благочестивите дарения, направени от различни сановници – и няколко чешми, *медресета*, обществени бани, различни видове странопримници, поне един голям площад, а по края му

---

[4] За подробни изчисления на процентите на къщите с различни размери в главните български градове под османска власт вж. Nikolai Todotov, "La differenciation de la population urbaine aux XVIIIe siècle d'après des registres des cadis de Vidin, Sofia et Ruse", *La Ville Balkanique*, pp. 45-62.

– най-изисканите къщи на сановниците и богатите търговци. Колкото по-голям е градът, толкова повече са джамиите и другите обществени сгради и е по-голяма вероятността от наличието на крепост или гарнизон.

Османците винаги добавят към съществуващите по време на тяхното пристигане различни обществени сгради с религиозно, търговско или друго обществено предназначение, включително, в някои случаи, и болници. Те обикновено са част от по-малък или по-голям *имарет*, друга стара мюсюлманска традиция, възприета от османците, която се основава на един от "Петте стълба на вярата" – даването на милостиня. По правило дарителят заделя някаква доходоносна собственост, най-често земеделска земя, нерядко достатъчно голяма, за да бъде самостоятелна административна единица (вж. Глава 3, бел. 1), или доходите от такси, ренти и пр., за да се поддържа определено благотворително начинание. Той съставя документ за дарение (*вакфие*) и след като той бъде надлежно регистриран от компетентен кадия и утвърден от султана, доходоносната собственост става *вакъф*, неотчуждаема собственост на бога. Доходът може да се използва само за първоначално посочената цел. Сградите, които са издигани за славата на бога, са каменни или тухлени и трябва да бъдат вечни. Те доминират силуета на града. *Текетата* и *завиетата* на *ахиите* и *дервишите*, както и някои големи складове на най-богатите търговци, допълват картината на центъра на всеки малък или голям град.

Училищата, баните, чешмите, странноприемниците и другите обществени сгради задоволяват делничните нужди на хората, джамиите задоволят духовните им нужди, а болниците се грижат за здравето им, а пазарът (*чаршията*) определя поминъка им и просперитета на града. Сърцето на пазара е *бедестанът*, наричан базар от европейските пътешественици. Често той е най-впечатляващата сграда в града след голямата джамия и е масивна постройка, истинска икономическа крепост с дебели стени, тежки порти и собствена охрана. В нея има магазини, които търгуват с най-ценните стоки, а също и подземен трезор, в която търговците и богатите граждани

държат пари и ценности. Магазините и дори работилниците на по-маловажните занаяти се подреждат по тесните улици около тези впечатляващи сгради и често са покрити с рогозки, които предпазват от дъжд и слънце. В *бедестана* и в околните чаршии различните занаятчии и търговци на едро и дребно разполагат сергиите си съобразно своето място в официалната йерархия на икономическите дела. Близостта до центъра на *бедестана* показва значението на дюкяна за икономиката на града. Представителите на дадена професия винаги работят на определено място, независимо от религията им. Така продавачите на килими работят на улицата на килимарите, шивачите на шивашката улица и т. н. Когато градът е достатъчно голям и има нужда от няколко пазара, всеки от тях е организиран по същия модел около по-малки *бедестани* или около най-важната обществена сграда в тази част на града.

3. Системата на гилдиите и градското управление

Всички *раи* в Османската империя принадлежат към официално подредените по значение класи. На самото дъно на социалната стълбица са циганите и други хора без ясна постоянна професионална ангажираност. Заедно с номадите те не се вписват добре в османската социална пирамида и често са подложени на натиск да се изселят или да се заемат с някоя "полезна" професия. Всички други социални групи са разглеждани като полезни и следователно техните членове трябва да бъдат защитени в името на доброто на държавата. Това означава, че на теория социалните граници са непреодолими, а хората са насърчавани да подобряват положението си в рамките на своята група.

Най-нисша сред полезните класи е тази на селяните и на скотовъдците. След това идват членовете на групата на *еснафите*, дребните търговци, и търговците, които обслужват местните нужди и пазари. Над еснафите стоят занаятчиите, още по-нагоре са едрите търговци, *туджари* и *базиргяни*, които въртят търговия в рамките на империята и държат външната

търговия. Всички те, освен селяните, живеят и работят в градовете. Най-висшите три класи работят в или около градските *бедестани* и, заедно със скитниците, с гражданските, военните и религиозните служители и войниците от гарнизона, ако има такъв, съставят градското население. Въпреки че съотношението между мюсюлмани и *зимми* варира от град на град и въпреки че мюсюлманите се радват на някои данъчни предимства и живеят в по-добри квартали, ежедневието и трудът на всички тези хора се подчиняват на сходни модели. Дейността им е регулирана от гилдиите, различните техните длъжностни лица, заедно с многобройни правителствени чиновници, които трябва да осъществяват контрол, образуват "градската управа". Официално общинско управление със собствени служители не съществува. Всички еснафи и занаятчии са организирани в гилдии, подчинени на строги правила, високопоставената група на *туджарите* практически е оставена да действа на своя глава и това ѝ позволява да получи обществена тежест, която далеч надхвърля професиите на нейните членове.

Разглеждането на гилдиите и техните дейности дава представа не само за градския живот, но и, чрез споменаването на различните назначени от държавата служители, които контролират тези дейности или с които водачите им трябва да преговарят, може да се опишат и механизмите на градското управление. За да бъде разбираемо това описание трябва първо да се обяснят принципите, които регулират както вътрешните, доброволните, така и външните, наложените от държавата норми, засягащи гилдиите.

Въпреки че още преди османското завладяване в градовете съществуват многобройни гилдии, организациите на *ахиите*, които следват армиите на султана, бързо ги поглъщат. Те донасят своята организация и *футува*, но са достатъчно толерантни да възприемат съществуващите норми и дори религиозни практики. Хората обикновено стават членове на една и съща гилдия, произвеждат или продават своите стоки на една улица на чаршията и се подчиняват на едни и същи правила, независимо от *миллета*, към който принадлежат, въпреки че

живеят в различни махали. Повечето са заето в икономическа дейност, която има доста ограничено приложение, оползотворяването на местни или вносни суровини за занаятчийско производство и последваща продажба на стоките, от които се нуждае градът или околностите му. Както ще стане ясно след малко, тази ограниченост на дейността, заедно с правилата на гилдията, поставят граници пред дейността и броя на хората, които може да приеме една гилдия. Встъпването в гилдиите включва мистична религиозна церемония, която зависи от религията, изповядвана от новоприетите. Техният брой е строго ограничен, както и самата им дейност, в съответствие със споменатите два фактора, освен ако гилдията не произвежда стоки, които се използват в цялата империя или се изнасят.

Освен икономическите, гилдиите имат и социално-морални функции. Те действат като благодетелни организации, които се грижат за онези свои членове, които са изпаднали в нужда, особено за вдовиците и сираците. Моралната, религиозната и благотворителната дейност на всяка гилдия се контролира от старейшината на братството, *шейхът*, който се разглежда като най-високопоставения ѝ член, въпреки че икономическата власт е предоставена на *кетхюда*[5], когото майсторите избират помежду си. Той управлява деловите начинания на гилдията, преговаря с други гилдии и с държавните служители и представя своите събратя в случаите, когато трябва да се вземе някое важно решение, което засяга целия град. Тогава той

---

[5] *Кетхюда* е един от онези османски термини, които могат да бъдат разбрани само в техния контекст. Той има неясно основно значение, което се приближава до "агент, представител". *Кетхюдата* на гилдиите е техен представител пред властите, но много от неговите задължения се осъществяват вътре в гилдията, на която той е главен служител. Всички основни държавни функционери – *бейлербейове*, *дефтердари* и пр. – имат подчинени, които носят същата титла, но те са или "втори по власт", или имат някакви важни специфични функции. *Кетхюда* означава още и вид градски служител, който ще бъде разгледан по-долу в тази глава.

става член на "градската управа". Когато възникне въпрос, който засяга всички гилдии, друг служител, който носи същата титла, става особено важен. Този втори *кетхюда* е представител на града, а не на гилдия. Той отнася въпроса до столицата, когато населението пожелае да отправи някакво оплакване. За да се учреди някаква гилдия, първо трябва да бъдат избрани двамата главни нейни представители. Тогава те отиват при *кадията* и регистрират организацията и нейните правила, ако съществуващите гилдии не са отправили някакво възражение.

Когато се избират нови представители, те също трябва да бъдат регистрирани от *кадията*, който в този случай изпълнява функциите и на нотариус, и на пазител на градския архив. Освен *шейха* и *кетхюдата* трябва да бъдат регистрирани и *йигитбашия* и негов заместник, както и още двама представители, наречени *ехл-и хибре*. И тях майсторите (*уста*) избират от своите редици. *Йигитбашията* действа като доставчик на гилдията и снабдява със суровини всички майстори. Той отговаря и за събирането на стоката и доставянето ѝ, в зависимост от нейния характер, на други гилдии, на магазините по чаршията или на други купувачи. *Ехл-и хибре* контролира качеството и цената и урежда споровете относно работниците.

Майсторите (*уста*) са пълноправни членове на гилдията. В големите магазини и работилници под контрола на майстор работят *калфи*. Те също са пълноправни членове на гилдията и са доказали правото си да бъдат майстори, но по различни причини не могат да работят за себе си, тъй като броят на работилниците в града е ограничен. Те са истинските майстори занаятчии. По-долу в йерархията стоят *гедиците*, надничарите, и *чираците*, учениците. Въпреки че през този първи, по-добре организиран период мюсюлманите и *зимиите* са равноправни в гилдиите, съществуването на калфи показва, че гилдиите са производствени и дистрибуторски организации, но могат да осъществяват икономическо потисничество.

В много отношения дейността на османските гилдии е сходна с дейността на гилдиите в средновековна Европа. Как-

то и при западните им съответствия, тяхната цел е двустранна: да произвеждат достатъчно, за да покриват местните нужди, да осигурят приличен живот на своите членове и да попречат на "външни лица" да нарушават техния монопол. И западните, и османските гилдии постигат тези цели чрез строго регулиране на производството, качеството, цената и членството. Все пак има и значителни разлики. В големите западни градски средища гилдиите откликват на икономическите стимули и се разширяват, когато търговията, производството и урбанизацията се разрастват, докато достигнат до определена граница, която не могат да се надхвърлят. Това води до техния упадък и окончателно разпадане. В Османската империя, където всичко е регулирано, предполага се за вечни времена, след като веднъж броят на майсторите в дадена гилдия на дадено място е определен, той остава постоянен. Тази уредба пази интересите на членовете на гилдиите, но спъва растежа на много производства, а оттам – на града и на икономиката. Това води до многобройни проблеми, включително несъобразяване с нормите, независимо от постоянното издаване на нов имперски едикти, създаване на нови гилдии и дори на незаконни организации. Най-малко болезнен е първият, тъй като той отговаря на реалните икономически нужди; все пак, поради своята незаконност, той влече след себе си подкупи и други прояви на корупция. Създаването на нови гилдии предизвиква по-големи затруднения. През този ранен период се достига до такова ниво на специализация, при което цените трайно нарастват и се създават нови монополи. Добър пример за тази тенденция е производството на вълнени тъкани след установяването на евреите сефаради в Солун. Тяхната гилдия бързо получава монополно положение, като възпрепятства разпространението на нови умения и налага продължителен широкомащабен внос на вълнени артикули. Рестриктивните практики на гилдиите пораждат и много други проблеми, но те се проявяват през покъсния период и ще бъдат разгледани по-долу.

Ограниченията се отнасят и до вътрешните дела на гилди-

ите и задушават нововъведенията и стимулите. Закони, които съответстват на дял от свещения закон, *хисба*, регулират цените, теглилките и качеството и предвиждат наказания за всички мошеници. Всяка работилница получава достатъчно суровини и опитна работна ръка, за да осигури съществуването на своя собственик, на семейството му и на работниците. Законите *хисба* се основават на стария ислямски *ихтисаб*, т. е. на частта от задълженията на владетеля, които изискват от него да следи дали към поданиците му се отнасят справедливо, и тяхната цел е да се гарантира правдата както за производителите, така и за потребителите.

За нещастие контролът върху качеството е толкова строг, че буквално възпрепятства въвеждането на нови и по-добри методи и идеи. В съчетание с вярата на мюсюлманите, че земният живот е само подготовка за рая и следователно показният добър живот е не само излишен, но и греховен, този контрол регулира много строго печалбата, без да се съобразява с нуждите и измененията на пазарните условия. При повечето професии нормата на печалба е ограничена до 10 процента.

Ако регулацията бе осъществила мюсюлманския идеал за егалитарно общество, тя би имала своите основания. Законът обаче фаворизира посредника за сметка на производителя, тъй като той не важи за класата на *туджарите*, които водят своите дела в съответствие с принципа на търсенето и предлагането и извличат огромни печалби. Нещо повече, той не предотвратява появата на поразително неравенство в рамките на всяка гилдия. Той не може да попречи на *туджарите* да изграждат нещо като разпръсната манифактура и така да понижават статуса на част от майсторите, нито пък възпрепятства, тях и други капиталисти, които извличат значителни средства от големи *тимари*, да използват влиянието си, за да отменят някои норми в изгода на отделни майстори - членове на гилдиите, в чиито предприятия са станали негласни партньори. Тодоров дава добри примери за това неравенство в едно изследване за цената на работилниците, които са регистрирани като наследства при

кадиите. На теория всяка от тях би трябвало да принадлежи на един майстор. На практика той открива следното разпределение:[6]

при минимум от 1759 работилници	
8 индивида притежават повече от 10 работилници	
53	5
65	3 или 4
126	2
834	1

Ако гилдийните правила се възприемат като норма за законност, тези данни показват, че от 925 работилници от първите четири групи само 252 са притежавани законно. Изследването показва още, че собствениците на няколко работилници не са занаятчии. Елхадж Муса, един от тези, които имат по 5 работилници, притежава още 8.5 мелници, 1.25 странноприемница и доста други ценности.[7] Очевидно човек като шивача Фарван, който не оставя работилница на своите наследници и чиито инструменти са оценени едва на 1.5 *куруша*, е работил за някой като Елхадж Муса. От друга страна Лазар, който има същата професия и оставя инструменти, суровини и готова стока за 1171 *куруша* явно е успешен майстор, който работи за себе си.[8]

Въпреки че данните на Тодоров се отнасят до XVIII в. и са почерпени само от три града, няма съмнение, че развитието, довело до тези несъответствия, не се ограничава до тези селища и трябва да е започнало през предишните векове. Ясно е, че гилдийните норми и законите, основаващи се на *хисба*, от една стра-

---

[6] Todorov, "Population urbaine", p. 57. За 65-те собственика, за които е посочено "3 или 4" е прието средно 3.5, което умножено по 65 прави 228 работилници. При всички останали изчислението приема минималния брой за съответната група.

[7] *Ibid.*, p. 60.

[8] *Ibid.*

на задоволително служат на едни цели, но не предпазват от злоупотреби и са вредни за икономическото развитие. Това отчасти може да обясни защо населението на някои от градовете от "вътрешните" провинции нараства и просперира в началото на османския период, а през следващите векове се свиват.

Различните професии не само произвеждат стоки, но и допринасят за увеличаването на държавните приходи. Всички плащат данъци за своите домове и работилници, допълнителни такси за всеки документ, от който се нуждаят – разрешение за брак, данък наследство, ергенски данък след определена възраст – с една дума при почти всяко възможно събитие в частния живот. Ако са *зиммии*, плащат още *джизие*, а всички плащат многобройни глоби на *кадиите* за невероятен брой прегрешения, например нелюбезно отношение към съграждани. Към всичко това се добавят извънредни данъци като подаръкът, дължим на султана по повод неговото възкачване на трона и специални военни задължения. Професионалните занимания също са щедро обложени. Такси се дължат за суровините, донесени в града. При транспортирането многократно се събира мито за преминаване през река или друго важно място по пътя. Когато накрая суровините пристигнат в града, те биват проверявани от специален градски чиновник, *мухтесиб*, който определя справедлива цена и събира такса, преди те да могат да бъдат продадени, отново под негово наблюдение, от регистриран посредник на гилдиите, които ги разпределят по работилниците. Същият служител отговаря за пазарите, тегилките, контрола върху качеството, извън представителите на гилдиите и събирача на различните пазарни такси. Той определя цените с помощта на кадията и на представителите на гилдиите. С една дума той е назначеният от държавата господар на градския стопански живот, а едно от основните му задължения е събирането на многобройни данъци и такси. Размерът на събираните суми става ясен от достъпните данни за 1553 г., когато империята е в своя военен и икономически зенит. Приходът на държавното съкровище за тази година достига до около 12 750 000 златни дукати. От тях *джизието*

възлиза на 1 000 000, поземленият данък - на 800 000, а приходите от търговски такси и мита – на 1 200 000 дуката.[9]

Споменатият *кетхюда* и различните *кетхюди* на гилдиите, *мухтесибът*, особено важният *кадия*, или в по-малките места неговият *наиб*, а в махалите – *мухтарите*, всички те образуват нещо, което може да бъде оприличено на "градска управа". *Мухтарите* са дублирани от трета разновидност *кетхюда*, назначаваният от града надзорник на махала. С изключение на кадията, който има съдебни, религиозни и нотариални функции, всички чиновници работят по двойки. Те се състоят от изборен и назначен член: *кетхюди* на гилдиите – градски *кетхюда*, *мухтесиб – ехл-и хибре*, *мухтар – кетхюда* на махала, като назначените чиновници разполагат с по-голяма власт. Освен това навсякъде има и събирач на данъци, чийто ранг може да бъде най-различен. Той може да бъде назначен чиновник, местен първенец или откупвач на данъци. Също толкова вездесъщи са и "полицейските" служители. Те могат да бъдат *субашии*, *чаушбашии*, които обикновено командват *чауши* и чието основно задължение е да осъществява решенията и наказанията, определени от различните власти. Въпреки че не са разглеждани като част от градската администрация, в селищата, които са център на *санджак* или *каза*, присъстват всички видове османски провинциални служители и те имат голяма тежест, особено ако градът е част от *санджака* на някой *бей* или от императорски или друг тип *хас*. Други неформални участници в процеса на взимане на решения на местно ниво са служителите на поддържаните от *вакъфи* учреждения (обществени бани, странноприемници и пр.), тъй като управляваните от тях учреждения играят важна роля в живота на града, а те често разполагат със значителни парични средства. Ако *вакъфската* институция е *медресе*, ролята на учителя и неговите ученици в градския живот трудно може да бъде прене-

---

[9] Afet Inan, *Aperçue général sur l'histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman* (Istanbul: Maarif Matbaasy, 1941), p. 28.

брегната. Още по-малко официална, но в някои случаи важна е и ролята на християнските и еврейските духовници и учители, особено в онези градове, където представителите на техния *милет* образуват важна част от основните гилдии.

Една последна група, градските първенци, оказва влияние върху живота във всяко населено място. Тези хора винаги имат голямо значение и участват в обсъжданията, водещи до взимане на решения, които засягат целия град или отношенията му с по-високи представители на властта. В тази група влизат *туджарите* и хора, които по-късно ще бъдат известни под името *аяни*. Първите ще бъдат разгледани след малко. Последните са имотни и лични хора, те са богати *тимариоти*, които живеят в най-близкия до своите владения град, или са пенсионирани служители и техни наследници, които донасят престижа, а често и богатството си в града, в който са се оттеглили. Зад кулисите те често контролират значителна част от градската икономика, радват се на голямо влияние, което се дължи на социалното им положение, и обикновено имат отлични връзки в столицата. Към тях се обръщат за съвет по повечето важни въпроси.

Това, което възниква, не е градска управа във формалния, общоприетия смисъл на думата, а по-скоро "градска управа", която се състои от група хора, "избирани" от своите равни, назначавани или радващи се на местен престиж, които образуват нещо като градска олигархия. Тази "управа" е задължена да провежда различните закони и правила, но тя пази и градските интереси, съветва, взима решения и в много случаи изпраща петиции или оплаквания, които биват отнасяни от градския *кетхюда* или от някой влиятелен *аянин* до *бейлербея*, до *санджа бея*, а в някои случаи – и до централното правителство.

Аяните не принадлежат към класата на *раята*, въпреки че живеят сред нея и участват в нейния живот, те са част от малобройната "висша класа" на всеки град; *туджарите* обаче са част от "стадото". Независимо от това дали са мюсюлмани или *зимми*, тяхното положение се отличава чувствително от положението на професионалните османци и на *раята*, което бе разгледано по-горе, и показва значението, отдавано от управ-

ляващите на широкомащабната икономическа дейност. Без тях османската икономика едва ли би могла да функционира. Както вече бе дума, те са хора, свързани с търговията с по-далечни места в империята и с вноса и износа. В европейските провинции те включват в своите редици турци, гърци, сърби, евреи, а в отделни случаи – и арменци. За разлика от всички останали в османското общество, тази група по начало е поставена извън правилата. Въпреки че техните действия, включително и отношенията помежду им, са контролирани, различните правила и норми, които се прилагат спрямо тях, могат най-точно да бъдат сравнени със западното търговско и фирмено право, без което не би могло да се функционира никаква нормална търговия. Нещо повече, въпреки че *туджарите* са организирани в гилдии, за тях не важи мюсюлманското презрение към тези, които трупат богатства. Напротив, от тях се очаква да натрупат богатство (*мал*) и по тази причина правилата на *хисба* не се прилагат спрямо тях.

Подобно на по-ниско стоящите търговци и занаятчии, които спомагат за благоденствието на държавата както чрез своя труд, така и чрез данъците и налозите, които плащат, и *туджарите* изпълняват и много други функции. Най-важната е доставянето на суровини, храни и готови продукти по цялата империя. Втора по значение е тяхната дейност в сферата на вноса и износа, а накрая, от гледна точка на централното правителство, големият им принос под формата на митата и даждия. Това в повечето случаи са все широкомащабни дейности или, както е при луксозните стоки, начинания, изискващи големи средства. Малко са онези *туджари*, които разполагат с достатъчно капитал за тях, и всички се нуждаят от партньори. В резултат възниква голямо разнообразие от съдружия и връзки, както и вериги от агенции, регулирани от закона. Но каквато и да е структурата на тези делови образувания, те винаги са под контрола на един човек или на група партньори, които извличат и най-големите печалби. *Туджарите* се концентрират в главните търговски центрове – Истанбул, Одрин, Атина, Солун, Сараево, Белград и още няколко по-малки средища, вклю-

чително в главните пристанищни градове по Дунава или по егейския бряг, които също приютяват някои важни търговски предприемачи. Дори в най-малките градове живеят поне няколко агенти на големите предприятия. Тези хора, които са във връзка с други из цялата страна, са основен източник на вътрешни и външни новини.

Естествено именно *туджарите* се възползват от държавната подкрепа и натрупват значителни ликвидни богатства; много рядко те придобиват недвижими имоти освен собствените си домове и вили. Благодарение на това натрупване те се заемат с нещо като разпръснатата манифактура, когато се появява търсене на някои стоки, които не се произвеждат в достатъчно количество от гилдиите. Това производство не само подрива автономията на гилдиите, но дори обхваща и селата под формата на надомно производство. Но, за разлика от Западна Европа, този процес не довежда до възникване на истински индустриални предприятия.

Две са вероятно главните причини за нежеланието на *туджарите* да надхвърлят разпръснатата манифактура. Първо, те са организирани като търговски дружества. Разпръснатата манифактура може да бъде оправдана като източник на стоки, които се очаква те да продават, индустриалните предприятия обаче биха въвлекли тези капиталисти в дейности, за които те нямат лиценз, а това крие много рискове. Второ, малкото производствени предприятия, които наистина съществуват, главно свързаните с войската, са държавни и в тях работят роби. Те представляват образец, който *туджарите* не могат да копират.

Туджарите са сред най-важните и най-влиятелните жители на всеки град, но те са и сред най-непопулярните. При тяхната професия и познаване на пазарната икономика не е чудно, че те винаги се стремят да извлекат максимални печалби, като прибягват до най-простите спекулативни начинания от типа на това да купуват евтино и да продават скъпо. Тъй като тези спекулации засягат храните и суровините, *туджарите* са обвинявани за всяко изчезване на стока от пазара, нещо което се случва от време на време. Тяхната репутация пада дори още

по-ниско през следващия период, когато богатството им позволява да се заемат с откупуване на данъци, една крайно непопулярна сред цялото население професия. Тази тяхна дейност, както и възможността им да отпускат заеми на централното правителство, прави тези хора единствените представители на *рая*та, извън незначителен брой преводачи, писари или отделни професионалисти – например лекари, които съумяват да станат част от административно-политическата върхушка на Османската империя още по времето, когато тя функционира добре.

Единствената сериозна конкуренция на *туджарите* са онези търговци, които изпълняват същите задължения и живеят в същите градове, но се радват на екстериториален статут, тъй като не са поданици на султана. Те не само имат принос в икономическия живот на градовете от "вътрешните" провинции, а и на империята като цяло, но и са източноевропейци. Повечето са граждани на града-република Рагуза, но някои идват от други далматински градове. Техните махали са градове в градовете, понеже не са подчинени на местните власти и имат привилегията да организират и ръководят своите общности според законите на родните си градове. Подобно на *туджарите* те са част от големи и често доста сложни делови предприятия, но техните основни кантори, банки и други кредитни източници са извън владенията на султана. Учудващо е, че далматински колонии се откриват в практически всеки важен град в европейските провинции на Османската империя. Човек остава с впечатлението, че поне половината граждани на града-република живеят извън неговите граници.

Далматинските колонии са важни за историята на югоизточноевропейските народи не само в търговско, но и в религиозно и културно отношение. Животът в далматинските градове е тясно свързан с живота в Италия и поради това, както ще видим в Трета част, повтаря различните културни, политически и други промени, които се извършват там. Колонистите, които идват от тези градове във вътрешността на Балканите, носят със себе си западната култура. Въпреки че живеят в изо-

лирани, затворени части на градовете, както по собствен избор, така и според османските правила те не могат да избегнат всички контакти със съседите си. Ако не друго, то поне архитектурата, облеклото и организацията на общността са неща, които местните жители не могат да не забелязват. Не трябва да се забравя и това, че тези хора са католици. Като довеждат със себе си своите свещеници, те предлагат алтернатива на православния *милет*, въпреки че им е строго забранено да се занимават с мисионерска дейност. Въпреки всичко тяхното присъствие съдейства за появата на католици на изток чак до България, където те са подложени на жестоко преследване през XVII в. Далматинците са не само просперирали като *туджарите* и културтрегери на Балканите през дългите векове на османска власт над славяните, но и, за разлика от едрите търговци гърци и славяни, те предлагат на населението в европейските османски провинции единствения пример за различен начин на живот. Тяхното влияние, поне в градовете, не трябва да бъде подценявано.

Във всеки град има още една категория население, което принадлежи към най-нисшата социална прослойка – скитниците и циганите. Те са "нежелани", но необходими като носачи и изпълнители на най-непривлекателния труд. Тъй като са извън границите на "общоприемливото", за тях се знае много малко, освен в случаите, когато кадийските архиви свидетелстват за наказателни действия срещу тях като отделни индивиди или като група, или когато архивите разкриват опити за пълно освобождаване от тях. Единственото, което може да се твърди със сигурност, е че те не са разглеждани като част от градското население и нямат собствени махали. Всяка вечер те се прибират към всевъзможните подслони, които са успели да си издигнат извън очертанията на града. Те представляват градски еквивалент на номадите и *юруците*.

Въпреки че е обобщен, предложеният тук образ на градовете от "вътрешните" провинции представлява доста точно описание, което с известни модификации може да бъде отнесено към повечето османски градове. Истанбул е едно от голе-

мите изключения, въпреки че той също има гилдии, махали и различните служители, описани по-горе. Столицата на империята трябва да има особености, които не се срещат в останалите градове, но понеже тя не попада напълно в обекта на настоящия труд и понеже на този град и на неговите особени институции са посветени множество отлични изследвания, тя няма да бъде разглеждана тук. Съществуват обаче други особени градове, които заслужават специално внимание.

4. "Нетипичният" град от "вътрешните" провинции

Няколко типа селища във "вътрешните" провинции не отговарят напълно на предложеното по-горе описание на градовете. Тук могат да бъдат разгледани само най-важните от тях, тъй като, ако трябва се представят всички, ще се наложи да се напише специално изследване. Една от главните групи – граничните селища – представлява по-скоро селско, отколкото градско явление и затова ще бъде разгледана в следващата глава. Тези селища са разположени преди всичко в земите, които граничат с владенията на Хабсбургите.

В географско отношение най-близо до граничните селища са разположени градовете на Унгария, Славония, източна Хърватия и северна Босна. Преди да бъдат завладени от османците всички тези райони са или унгарски, или са владени последователно от унгарци, сърби или босненци, и поради това не са нито типично балкански, нито типично западни, въпреки че в Унгария "свободните кралски градове" започват да се развиват едновременно със западните. Повечето от славянските градове следват очертаните по-горе тенденции, но някои получават интересни привилегии. Най-забележителен е случаят с почти чисто мюсюлманския град Сараево, който наистина разполага със "самоуправление" до такава степен, че в него не се допускат войски.

Обикновено османската окупация на Балканите не води до широкомащабни и трайни разрушения, въпреки че животът около главните военни пътища не е сигурен, докато османска-

та власт не се утвърди, и отделните военни походи причиняват големи щети. Опустошенията по правило биват последвани от бързо възстановяване на щетите. *Тимариотите* се нуждаят от селяни, които да обработват земята, и когато местното население не се завръща, османците заселват турци и/или насилствено преселват други хора там, където те са необходими. Акцентът, който османците поставят върху търговията и занаятите, вече бе разгледан, както и заселването им в градове, които просперират през първия период от тяхното управление.

След като османците преминават линията Дунав-Сава, положението се променя. Най-важните промени обхващат унгаро-славянската граница и същинските унгарски земи. Две явления заслужават специално разглеждане, особено от гледна точка на модерната историография. Първо, както бе дума, османците се опитват да създават васални държави, а по-късно, когато изграждат свои *еялети* в тези земи, на тях не им достигат заселници. Дори и да разполага с подобно население, малко вероятно е централното правителство да финансира голямо преселение.

Ситуацията при османското навлизане в Хърватия-Славония-Унгария прилича много на положението от времето на първото трайно османско преминаване през Дарданелите. Наблизо има християнски държави – Хабсбургска Унгария и Трансилвания – където населението може да избяга. В този случай бягствата са насърчавани от благородниците, които също се изтеглят и подтикват своите подчинени да ги последват. За разлика от XIV в. османците не разполагат с човешки ресурси, които да запълнят вакуума. Нещо повече, поради особеностите на тези земи заселването на номади не би било успешно.

Просторната равнина между Дунав и Тиса, Голямата унгарска низина, е доста бедна земя. Преди пристигането на османците тя осигурява живота на сравнително многобройно население (оценките варират от 3 до 5 милиона) и ражда голямо разнообразие от зърнени култури. Постоянното изсичане на горите обаче достига до точката, от която започва да заплашва водните ресурси, необходими за реколтата. Земеделците трябва да знаят точно как да действат в тези специфични усло-

вия. Когато те бягат, земята бързо влошава качеството си; пролетните наводнения на нерегулираните реки, пясъчните дюни и алкалните равнини създават блатиста пустош. Новозаселени номади, обработващи предимно основните малки *чифтове*, не биха оцелели при тези условия. Първоначалните разрушения, причинени от първите походи на Сюлейман I, вероятно биха могли да бъдат поправени, ако не са гражданските войни между двамата крале, многобройните интервенции на Сюлейман и накрая Хабсбургско-османските войни, които продължават почти непрекъснато до 1699 г., не превръщат тези земи в постоянно гранично бойно поле, което поражда ерозия, която може да забележи дори и днес.

Постоянните войни, ерозията на почвата и бягството на населението затрудняват оцеляването на градовете и гражданите. Много унгарци и повечето германци следват примера на благородниците и селяните и се изселват. Главните османски административни центрове Буда, Пеща, Печ (Фюнфкирхен) и Сегед (Сегедин) привличат необходимите администратори, гарнизони, занаятчии и търговци, както става и на Балканите. Но, за разлика от Балканите, тук няма местно население, с което да си сътрудничат и да живеят заедно, и постепенно тези градове стават изцяло мюсюлмански. Около 1500 г. Буда има около 5000 жители и всички те естествено са християни. Към 1547 г. християните в Буда са около 1000, а осем години покъсно те са намалели до около седемдесет.[10] Християнското население в другите градове също намалява, но градовете в южна Унгария привличат известен брой нови жители християни – сърби и румънци. Те се заселват в Бачка, Бараня, Банат и днешна Войводина, както и в Славония, където и по-рано живеят много техни сънародници. Споменатите етнографски промени имат трайни исторически последици.

---

[10] József Pérenyi, "Villes hongroises sous la domination ottoman aux XVIIe-XVIIe siècle. Les Chefs-lieux de l'administration ottomane", in *La Ville Balkanique*, p. 25-31.

Тези движения могат лесно да бъдат обяснени. Много от "турските" чиновници в Унгария са босненци, които говорят сръбски и от векове поддържат връзки със сръбски търговци и занаятчии. Въпреки че религията ги разделя, тези две групи имат много общи неща, които улесняват сътрудничеството им не само в градовете, но и в селата западно от Дунав и северно от Драва, където сръбски селяни заместват избягалите унгарци. Източно от Тиса, приблизително в границите на днешната румънска провинция Кришана, се наблюдава същото явление. Унгарците бягат или на север, или в Трансилвания. За румънците, които са най-многобройното и най-бедното население в Трансилвания, е напълно естествено да се заселят в тези опразнени земи. Въпреки че при османските господари в Темешвар, а след това в Нагиварад, те не се радват на повече свободи, отколкото в Трансилвания, поне могат да се заселят и да станат земеделци – нещо, което е невъзможно в Трансилвания, където малкото добра земя е вече пренаселена. По този начин етнографският характер на градовете се променя не само западно от Дунав, но и източно от Тиса.

Най-интересното развитие се наблюдава в опустошената централна низина, която не е подходяща за *тимари* и остава част от личните владения на султана. През втората половина на XV в. унгарските селяни започват да се надигат срещу крепостничеството. В равнината няколко села постепенно се превръщат в селскостопански градове, които са и пазарни средища. Те не са свободни, а са владения на различни господари. И все пак тяхното население не е крепостно, то има известни права и недвусмислено се насочват към пълно освобождаване, поне до степента, до която "свободните градове" са свободни.

В правно отношение тези градове (латински oppida, унгарски mezővárosok [градове в пустата]), губят много от своите права и привилегии след голямото селско въстание от 1514 г., когато унгарските диети прокарват множество антиселски закони и правила. Въпреки законите тези градове продължават да се придържат към своя начин на живот, когато османците пристигат, само дванадесет години по-късно, след битката

при Мохач. Регионът е разположен между две реки и попада в центъра на първите турски атаки, така че за населението му е трудно избяга. Нещо повече, тъй като не са в добри отношения с благородниците, селяните не се изкушават да ги последват. Така около тези любопитни градове възниква нов начин на живот. От около дузината градове в пустата най-важни са Нагикьорьош, Кечкемет и Цеглед. Днес те са сред водещите унгарски градове.

Благодарение на османската окупация на централна Унгария в тези градове в пустата протичат уникални процеси. От една страна градовете се опитват да оцелеят, да се съживят и дори да разширят привилегиите си. От друга страна османците се стремят по някакъв начин да оползотворят изоставената равнина; при даденото изтощаване на почвата единственият начин е пастирското скотовъдство, което напълно подхожда на огромните територии нововъзникнала пустош. Когато османците достигат Нагикьорьош, най-важния от трите големи *опида*, градът владее законно около 92500 акра, главно пасища.[11] Към средата на XVII в. владенията на града достигат около 466000 акра за сметка на запустелите села около него. Важно е да се разбере, че тези земи са разглеждани от османците като *мири*, което ще рече държавна собственост. Те са придадени или на различни *хавас-и хюмаюн*, или на *хасовете* на *бейлербейовете* на Буда, но са свързвани с градовете и са разглеждани като част от тях.

Естествено тези градове плащат поземлен данък, *харадж*, *джизие* и десятък върху животните, които отглеждат. Последният данък достига до около 8 000 – 10 000 глави едър рогат добитък годишно за всички градове. Като се има предвид,че само митницата във Вац отбелязва около 2000 глави добитък

---

[11] Когато не е посочен друг източник, икономическите сведения за *опида* са взети от József Pérenyi, "Trois villes hongroises sous la domination Ottoman aux XVIIe-XVIIe siècle", *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européens*, IV (Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 1969) 3:581-591.

да преминават от османските владения към територията на Хабсбургите всеки месец и че целият износ от Унгария на запад достига до около 100 000 глави годишно, това е съвсем реален десятък.[12] Митниците, както и бродовете и мостовете на Дунав, са давани под наем и носят добри приходи на османското правителство. Митницата и пристанището на остров Чепел (южно от Буда) например плащат поне 600 000 *акчета* за тригодишния период между 1543 и 1546 г. Големите суми свидетелстват и за значението на животновъдството и търговията в *мезьоварош*.[13] *Опида* просперират. Преди завладяването му от турците населението на типичния град Нагикьорьош наброява 1500-2000 души, то е същото и 150 години по-късно. За да се получи достоверна картина на икономическия живот в тези градове, разрастващото се земевладение и скотовъдство в тях трябва да се съпоставят с техните задължения. През 1631 г. Нагикьорьош има четири вида задължения в пари и натура, които възлизат на:

Харадж	около 46000 *акчета*
Джизие	около 24000 *акчета*
"Говежди данък"	около 48000 *акчета*
Стойността на 200 коли дърва за *бейлербея* на Буда	около 1700 *акчета*
Общо	около 13500 *акчета*

Важно е да се разбере, че "в сравнение с данните, с които разполагаме за XVI в. и като се държи сметка за обезценяването на *акчето*, данъчното бреме не се е увеличило много"[14]. Ясно

---

[12] Bálint Hóman and Gyula Szekfű, Magyar Történet [History of Hungary], 5 vols. (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939). 3:415.

[13] Hóman and Gyula Szekfű, 3:434.

[14] Pérenyi, "Trois villes", p. 588. Размерите на данъците са приблизителни, тъй като Перени ги изчислява във флорини, чиято цена варира между 60 и 70 *акчета*. Тук те са преизчислени при среден курс 1 към 65.

е, че когато задълженията му остават постоянни, а доходите му нарастват, градът живее добре.

Градовете в пустата имат и други непривични особености. В тях няма мюсюлмански заселници, следователно липсват османски *ахии* или чиновници. Тези градове се управляват самостоятелно; представителите на властите пристигат само за да съберат данъците. Тук няма *кадии*, а правораздаването е много ограничено. Някои тъжители са принудени да изминават големи разстояния, за да достигнат до "правното началство" – старите феодални господари, които да издадат съответното решение.

Това, както и фактът, че данъците са изчислявани в австрийска валута, насочва към друга особеност, която е обхваща не само тези градове, но и някои гранични села – двойният сюзеренитет. Унгарските благородници не се отказват от своите права върху териториите под османско управление и дори настояват за правото си на свободно пътуване и временен престой, не облаган с данъци, в "своите" земи, завладени от османците. Те дори имат претенции върху доходите и данъците. От своя страна османците отправят претенции и облагат с данъци селища, които официално са от другата страна на границата, но лесно могат да бъдат достигнати от техните гранични войски. Тези взаимни претенции присъстват във всички преговори между османците и Хабсбургите, както на държавно ниво, така и между местните власти в пограничните райони. Вследствие на това, в някои случаи de facto има двойно данъчно облагане, въпреки че тези, които искат да събират данъци в земи, държани от другите, обикновено събират само символични суми. Ако тази любопитна система засягаше само наистина "пограничните" райони, в които войските и без това могат да нахлуват и да "събират данък", тя не би била толкова забележителна. Но тя достига и до отдалечени от границата селища, каквито са *мезьоварош* (въпреки че те обикновено игнорират своите най-често отсъстващи господари), и представлява уникално явление във "вътрешните" османски провинции.

Казусът *опида* е резултат както от икономически интереси, така и от близостта на врага. В известен смисъл сходна ситуация се наблюдава и в егейските острови, най-добрият пример са Хиос и Родос. След завладяването им повечето от тях получават османски управители, но запазват своите институции и в общи линии се управляват сами. Те не са облагани с обичайните османски данъци, но те са натоварени с точно фиксирани годишни задължения. Те не са леки. По време на Сюлейман I задълженията на остров Хиос (10000 дуката) са колкото и на Рагуза, която е много по-богата, както и на Влашко и Трансилвания, които също са по-големи и по-богати.[15] Като цяло островите страдат от постоянните османско-венециански войни и от "отмъщенията" на победителите, но в мирно време техните градове и села в общи линии не са притеснявани и са в по-благоприятно положение от гръцките селища на континента.

В континентална Гърция също има някои "самоуправляващи" се области. Там, където географските и местните условия правят прякото управление твърде скъпо, османците се задоволяват с данък, някои допълнителни облаги и признаване на тяхната върховна власт. Това положение не създава особени проблеми през първия, славен период на османската власт. но се превръща в опасен прецедент, който поражда значителни трудности през следващите векове. Няколко са фактически самоуправляващите се области в континентална Гърция, най-известни са районът в планината Сули в западен Епир около град Йоанина (Янина, Яния), в планината Меналон северно и източно от днешния град Триполица в централна Морея, където на практика "царува" родът Мавромихалис, както и в централния масив на планината Пинд. Някои от тези местни властници се обвързват толкова тясно с управляващата върхушка, че им се разрешава да прескачат провинциалните власти и да

---

[15] Inan, *Aperçue général*, p. 28.

пращат свои представители (*векили*) в Истанбул, за да се договарят пряко с централната администрация. В Албания и Черна гора някои малки области също се радват на подобни "свободи". Само онези, които успяват да наложат своя местна власт, имат подобни привилегии. В тези случаи селяните вероятно живеят по-зле, отколкото онези, които са пряко подчинени на османското управление.

От разглеждането на подбраните примери става ясно, че строго централизираната и регулирана Османска империя проявява достатъчно гъвкавост да допусне подобни отклонения в някои градове от своите "вътрешни" провинции. От своя страна тази гъвкавост улеснява поддържането на реда в един голям регион, чиито жители имат различни обичаи и нужди.

Глава 5

Селата

1. Системата на земевладение

Всяко разглеждане на селския живот следва да започне с кратък преглед на системата на земевладение, защото и на теория, и на практика тя засяга почти всеки човек, който живее извън границите на градовете. Османците признават три основни типа владеене на земя: *мири*, *мюлк* и *вакъф*. На теория всички земи, завладени от османците, представляват *мири*, държавна собственост, освен ако султанът не признае съществуващи права върху тях. Всички *тимари* са *мирийски* земя, *тимариотите* не са нейни собственици, за добра служба те са получили само правото върху плодовете ѝ. Като се започне с различните споразумения в Мала Азия, където звездата на османците изгрява и където много от тези, чиито земи попадат под османско управление, също са турци и мюсюлмани, султаните или потвърждават съществуващите форми на собственост, или даряват земя на своите главни поддръжници. Земите, които принадлежат на лица, чиито потомци могат да ги предават по наследство, са *мюлкови* имоти. Третият тип собственост е заделената за издръжка на "благочестивите фондации" – *вакъфите* – на теория те принадлежат на бога и са неотнимаеми. По произход тези земи са или *мири*, или *мюлк* и са превърнати във *вакъф* или от държавата, което ще рече – от султана, или от отделни собственици.

Относителното значение на трите типа земевладение в Европа е изчислено от Йомер Лутфи Баркан за 1527 г. През тази година сумарният доход от европейските провинции достига 198 милиона *акчета* или приблизително 37 % от целия приход на държавата. От тази сума 42.3 % представляват плащанията на *джизие*, останалото идва от митнически и други

задължения, свързани с търговията, рударството и земеделието. От цялата сума, събрана в Румелия, 48 % отива в държавното съкровище, а 46 % представляват доходите на *тимариотите*. Само 6 % принадлежат на *вакъфите* и на собствениците на *мюлк* и това показва относително малкия дял на тези видове собственост.[1] С помощта на данните, предложени от Иналджък и Инан и косвено от Баркан, може да се направи опит да се конкретизират отделните пера в цялата сума, посочена от Иналджък, и да се попосочи точния източник на доходи и тяхното разпределение според градския или селския им произход. Първото изчисление дава следния резултат:

21.2 % от приходите са генериран от рударство, митниците, търговията	41 976 000 *акчета*
42.3 % от приходите идват от *джизие*	83 754 000 *акчета*
24 % от приходите са от данъци на селяни в *хасове*	49 104 000 *акчета*
11.7 % от приходите представляват данъците на другите селяни	23 166 000 *акчета*
100 %	**198 000 000 *акчета***

Втората разбивка показва следното разпределение на приходите:

36.5 % от приходите са генерирани от данъците на всички селяни	72 270 000 *акчета*
90.0 % от приходите от *джизие* от 83 754 000 *акчета*	75 378 600 *акчета*
74.56 % от приходите идват от селските райони	147 648 600 *акчета*

---

[1] Halil Inalcık, "L'Empire Ottoman", *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européenes*, 6 vol. (Sofia; Bulgarian Academy of Sciences, 1969), 3:75-103. Цитираните тук и в бележка 2 данни се основават на трудове на Йомер Лютфи Баркан и могат да бъдат намерени на с. 89-91.

21.2 % от приходите идват от рударство, митници, търговия	41 976 000 *акчета*
10.0 % от приходите от *джизие* в размер на 83 754 000 *акчета*	8 375 400 *акчета*
25.44 % от всички приходи са генерирани в градовете	50 351 400 *акчета*

Тези данни[2] отразяват относителното значение на градовете и селата. Градското население не надхвърля 10 % и все пак натрупаните в градовете приходи, една четвърт от цялата сума, осигурява 47.1 % от приходите на държавното съкровище. Селските райони не само осигуряват значителната част от приходите от *джизие*, без които държавното съкровище би било полупразно, но те поддържат и *тимарската* система, която е много важна от военна и административна гледна точка. Значението на второто съображение става ясно, когато се разбере, че споменатите 46 % от приходите в Румелия, които отиват у *тимариотите*, през 1527 се разпределят между 17 288 лица и им осигуряват среден доход от 5 268 *акчета*.

---

[2] Тези изчисления се основават на данните, публикувани от Inalcık, *ibid*, и от Inan, *Aperçue général*, p. 27-28. Въпреки че сведенията са за различни години – на Иналджък за 1527, а на Инан за 1553 – те могат да се използват без затруднения, защото Иналджък показва, че данъците рязко нарастват след 1527 г., но съотношението между приходите и разходите остава почти постоянно до около 1584 г. Инан изчислява сбора от приходите в държавното съкровище през 1553 г. между 10.5 и 15 милиона дуката, но дава конкретни числа само за приходите, генерирани от рударство, митници и налози върху търговията. Отношението на тези числа към 12.75 милиона, средната стойност на общите приходи, определя доходите от трите източника на 21.2 % от цялата сума. Аз приех този процент, въпреки че той изглежда малко висок за Румелия от 1527 г. и разделих 46-те процента от общите приходи (според Иналджък), идващи от трите източника на Инан и от приходите от *хасовете*, съответно на 21.2, идващи от рударство, митници и търговия, и 24.8 % от *хасовете*. На

Когато разбивах данните за *джизието*, имах предвид размера на градовете през 1527 г. Най-големият град, Истанбул, не е включен в приходите от Румелия; Одрин е сравнително голям, но от останалите градове само два, Солун и Атина, имат повече от 2000 облагани с данък семейства. През тази година Румелия има 1 111 799 облагани с данък единици (броени според огнищата или къщите), така че поне 90 % от тях би трябвало да са в села или в малки градове, където основните им занимания са свързани със земеделие. Грешки, разбира се, са възможни, но числата, произтичащи от тези допускания, които се основават на точни данни, изглеждат доста точни, според сведенията, с които разполагаме за Румелия от началото на XVI в.

Всички видове земевладение са обвързани със задължения. За военната повинност на *тимариотите*, и както и за местните им функции на полицаи и събирачи на данъци, вече няколко пъти стана дума. Също толкова строги са изискванията към *вакъфите*. Те могат да бъдат учредявани само със специално разрешение на султана и със строго определено предназначение. Не само учредяването на *вакъфите* е строго регламентирано, но и кадията на района, в който се намира *вакъфът*, трябва редовно да контролира неговата дейност, а в случай че се открие злоупотреби, може да препоръчва уволнение на *вакъфската* управа или, ако цялостното функциониране на благочестивото заведение е съвсем занемарено или излишно, може да предложи прехвърлянето на собствеността към държавата. И Мехмед II, и Сюлейман I разпускат много *вакъфи*, но истинските трудности се проявяват през XVII и XVIII в., когато султаните не са достатъчно силни да предприемат ефикасни мерки. Като *вакъфи* са определяни не само мюсюл-

---

края приписах 11.7-те процента, които не са взети предвид от Иналджък, когато той изрежда източниците на приходи на селяни, които обработват земи, които не са *хасове*, защото повечето други възможни източници са посочени и защото селяните, които работят *тимари*, също плащат данъци на държавата. Това са числата, използвани в първото ми изчисление.

мански, но и християнски благочестиви фондации. Те също много често са поддържани от земи, специално заделени за тази цел. Въпреки че много от църковните земи наистина са конфискувани след османското завоевание, някои манастири и епископи запазват владенията си. Те са подложени на същия контрол, както и мюсюлманските *вакъфи*. С времето, от гледна точка на земеделците обработването на *вакъфски* или султански *хасови* земи предлага все повече предимства, тъй като тези два типа собственост са неотчуждаеми. Първоначално те са защитени от злоупотребите на амбициозни феодали, а покъсно – и от последиците на разпадането на цялата система.

Важно е да се разбере, че редом с османските съществуват и християнски *вакъфи* и *тимари*, наистина много по-малобройни. Ако към това се прибавят и владенията на християните от "военните" и "спомагателните" подразделения, както и малките *чифтове*, които отделни семейства от *раята* си запазват, става ясно, че старото и често повтаряно твърдение, че християните губят земите си с идването на османците, е погрешно. Взети заедно тези основни типове земевладение, заедно с унгарските *мезьоварош* и специфичните *сапяне* режими в различни части на Европейска Турция определят значителния дял на земите, владени от немюсюлмани.

Независимо от съществуващата форма на земевладение в региона земеделецът или скотовъдецът произвежда предимно зърнени храни, зеленчуци, плодове или продукти на животновъдството и е задължен да плаща многобройни данъци. За съжаление селскостопанските райони не са така задълбочено проучени като градовете и все още не разполагаме със сигурни сведения за видовете и количеството земеделски продукти. Все пак може да се приеме, че се произвеждат много малко индустриални суровини с изключение на вълна, кожи и други вторични продукти.

Типът на предприемчивия земевладелец, който следи пазара, появил се на други места през XVI в., не съществува в Османската империя. Администраторите на *вакъфи* не са селскостопански специалисти, а управители на различни инсти-

туции, те са доволни, ако получаваният доход стига за покриване на нуждите на техните благотворителни заведения. *Мюлковете* са малобройни и твърде малки, за да позволяват експерименти. *Тимариотите* и управителите на султанските *хасове* не са земевладелци, те само временно получават определени доходи или владеят имота.

Това положение има и друга страна, която е изгодна за земеделеца – отсъствието на власт, която притежава земята и контролира всеки аспект от живота му. В Османската империя няма крепостничество. Всяко лице е поданик пряко на султана и зависи от неговите закони и чиновници. По тази причина видовете данъци и други задължения на селяните, ако не и техният размер, се различават сравнително малко в отделните райони и при различните форми на земевладение. Задълженията на селяните към този, който получава приходите от земята, могат да варират в зависимост от местоположението на земята и от това, което се отглежда на нея. По принцип селяните плащат различни видове десятъци, а данъците към държавата на теория са доста унифицирани, а и на практика остават такива, поне докогато османската държавна машина функционира гладко. Тази добре регулирана система обяснява защо толкова много източноевропейци подпомагат османците по време на завоеванието, както и защо е за предпочитане да се живее под пряката власт на османците, отколкото на местния господар. Въпреки че се приема, че при османците данъците са по-леки отколкото при предишните владетели, те може и да не са били по-леки, но поне са фиксирани и регулирани. През определени интервали навсякъде се появяват преброители, които отчитат данъчно облажените лица (глави на семейства), инспектират стопанството и определят данъчната тежест на всяко лице, която остава в сила до следващото преброяване, което обикновено се провежда след десет години. Следователно всеки селянин знае какво дължи на своя "господар" и на държавата и може да си прави сметката. Това е много важно, тъй като османската данъчна система поставя много по-голям акцент на паричните данъци, в сравнение с предишните режими, нещо, което би

могло да направи техните данъци по-тежки от предходните, ако хората не знаят предварително какво се очаква от тях.

Османците имат много причини да настояват за събиране на данъците в пари. Тъй като в империята има много роби, а класовото разделение следва професионалното и верското, османците отбягват да узаконяват трудова повинност, извършвана от едни нероби за други. Тази неохота произтича от стремежа към централизиране и от основната правна догма, според която цялата земя и всички хора принадлежат на султана. Трудовата повинност подчинява едни хора на други, а не на султана, а това не е може да бъде прието според османското право. Към тези теоретични – може да се каже дори конституционни – съображения се прибавят и особено важни икономически съображения. Разходите на поддържаните от държавата институции, били те *бирун* или *ендерун*, в Истанбул през 1527 г. възлизат на 3.5 милиона *акчета*.[3] Извън тази сума държавата се нуждае от пари, за да плаща на *маашъ* военните, на военната флота и за някои вносни стоки, необходими за държавните фабрики. Тъй като икономиките на търговските ѝ партньори в Италия и Франция ускорено се насочват към парични разплащания, държавата се нуждае от постоянен приток на пари, извън доставките за пазарите в селата и градовете. Следователно данъчните постъпления в натура и в пари са еднакво важни. Тези в натура отиват предимно в лицата, които държат феодалните владения и управителите на *вакъфи*, а паричните – преди всичко в държавното съкровище.

Селяните плащат изискваните данъци на лицата, които имат право да се ползват от плодовете на техния труд. Те от своя страна задържат това, от което имат нужда, и продават остатъка, като задържат парите, които са им останали, след

---

[3] Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-28) Malî yılına âit bütçe örneği [Схема на бюджета за фискалната година H. 933-934 (1527-28)] *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-54): 251-329.

като са платили собствените си парични данъци. Точно от този резерв държавата черпи с глоби и, когато се нуждае от допълнителни приходи, въвежда извънредни данъци (*авариз*).

В съгласие с желанието на османската държава да контролира и регулира всичко и да бъде сигурна, че системата няма да се разпадне, не само се очаква поданиците да не променят своите групи и професии, но се вземат и мерки никой да не ги изважда от тях против волята им. Естествено всеки държател на *тимар*, всеки собственик на *мюлков* имот и всеки *вакъф* притежава документ, който потвърждава правото му да получава дохода от определена собственост. Тези документи биват подновявани периодично и когато се открият злоупотреби, те се отстраняват, доколкото държавата разполага с власт да налага своята воля.

Правото на собственост или на ползване е основно право и трудно може да бъде поставено под въпрос при *вакъфите*, освен ако са учредени незаконно или не служат на "полезна" цел, и при *мюлковите* владения. Тяхното регулиране е особено важно не само за *тимариотите*, но и за селяните. Именно при правото на собственост особено значение придобиват принципите на *урф* и на имперското законодателство, изложено в *кануните*. *Кануните* позволяват на османците да въвеждат някои права върху собствеността, които не се съгласуват със свещения закон и дори му противоречат. Подходящ пример е разделянето на поземленото владение при смъртта на собственика. Според *шариата* земята трябва да се подели между наследниците, но това е забранено в Османската империя, където владетелите си дават сметка, че подобна практика е в ущърб на производителността.

Тимарите, първоначално предоставяни от управителите на провинциите, а малко по-късно от централното правителство по тяхна препоръка, са основната икономическа единица и опора на феодалния компонент от армията. Всеки държател на феодално владение има права върху него, докато изпълнява точно определените му задължения. Това, което е важно от гледна точка на имуществото право, е че въпреки че *тимарите*

са *мирийски* земи и би трябвало да се връщат на султана при смъртта на *спахията*, на практика са въведени известни отстъпки, според които се признава нещо като право на наследяване, ако не по отношение на земята, то поне спрямо получавания от нея доход. Това се прави с цел да се осигури стабилност както на военната институция, така и на икономическата система.

Всеки *тимар* има отделен дял, наречен *хасса чифт*, специална земя, обработвана пряко от *тимариота* или от специален наемател, който го представлява. Както при целия *тимар*, размерът му зависи от плодородието на почвата, но по правило е между 14 и 35 акра.[4] Това основно владение е наричано още *кълъч* и след смъртта на *спахията* почти винаги се предоставя на най-големия му син и му осигурява минимален доход (*дирлик*). Ако *тимарът* е достатъчно голям, всички други синове също получават известни права върху останалата част, но само до размера на основния *дирлик*. Ако няма синове, най-изявеният *джебелю* на покойния *тимариот* взима неговия *кълъч*. Допълнителната земя трябва да се спечели на бойното поле. Тези правила, които до голяма степен са унифицирани за цялата държава със законодателните кодекси (*канунname*) на Мехмед II и Сюлейман I, не следват *шариата* или основните принципи, на които стъпва цялата система на *тимарите*, но постигат някои много важни резултати. Те задържат членовете на "класата на воините" в нея, предотвратяват появата на "войници", които нямат доходи и които биха могли да се превърнат в реална заплаха за държавата, и осигуряват законова приемственост върху поземлената собственост, приемственост в невоенните функции на *тимариотите* и неизменен модел на аграрно производство. Осигурена е и връзка между *спахиите*, които познават своя регион и обичаите му, и селяните.

---

[4] В турски мерни единици това прави от 60 до 150 дьонюма. Един дьонюм е равен на 1.3445 декара.

Вече бе споменато, че по време на завладяването османците подготвят регистри (*тахрир*) за всяка провинция и обикновено потвърждават повечето от законите, прилагани в региона, поне на първо време. Стана дума и че по това време селските домакинства могат да задържат до един *чифт* земя като своя частна собственост, ако законните им права и поведението им към османците дават основания за това. Когато няколко семейства, които признават помежду си кръвни роднински връзки в най-широкия смисъл на думата, придобият *чифтове*, те могат да продължат да живеят според своите традиции. Това обяснява оцеляването на *задругите* в сръбските земи. Селяните, които притежават подобна *мюлкова* собственост, не са многобройни. *Тахририте* свързват повечето от тях с някой *тимар*, размерът или видът му нямат значение, с някой *вакъф* или султански *хас*. *Хадът* на тези селяни трябва да бъде защитен от произвола на представителите на "класата на воините".

Всеки селянин притежава някаква частна собственост и има право да използва други видове земя съгласно правила, които напомнят наемните отношения в западните страни. Неговите права на собственик и наемател, наречени *тасарруф*, не съответстват на *шариата*, но са признати от *кануните*. Ако селянинът обработва нивите си и си плаща данъците, най-възрастният му син автоматично наследява неговия *тасарруф*, без да плаща такса за наследство. Ако няма син, дъщеря му има правото да го наследи, всъщност нейният съпруг става собственик на *тасарруфа*. Ако покойният е бездетен, права върху имота му имат първо неговият брат, а след това и сестра му (всъщност нейният съпруг); родителите му също могат да го наследят. При всички подобни случаи група "обективни" мюсюлмани са викани, за да оценят *тасарруфа*. Въз основа на тази оценка се определя такса (*тапу*), която наследникът трябва да плати преди *тасарруфът* да бъде регистриран на негово или нейно име. Ако след смърт на жена остане свободен *тасарруф*, само неин син може да го наследи, като заплати *тапу*. Ако отсъстват законни наследници, *мевкуфчията* (вж. тук, гл. 2, разд. 2) управлява имота, докато се намери някой, който иска да го поеме. Който и да е натоварен с тази задача – бил той

тимариот, *мютевелия* (управител на *вакъфски* имот) или управител на *хас* – той трябва да предложи имота първо на съселяните на покойника. Едва когато сред тях не се открият желаещи, той може да се обърне към външни лица.

По този начин правата на селяните са защитени. Селяните не могат да бъдат прогонвани от земята, която обработват, а имотът им е по-сигурен, отколкото в повечето западни държави. От друга страна те не могат да напускат земята, освен ако не намерят някой, който да поеме техния *тасарруф*; той трябва да бъде приемлив както за съселяните, така и за всеки, който се ползва от неговия труд. Всичко това отговаря напълно на убеждението на османците, че хората трябва да не напускат своята класа и професия, за да не се наруши равновесието в държавата. Това обаче затруднява разрастването на градовете и е преграда пред технологическия прогрес в селското стопанство. Докато селянинът може да се изхранва, а този, който ползва неговия труд, е доволен, липсват стимули за промяна на системата.

2. Селски данъци

Задълженията, разгледани в предишния раздел, произтичат или от данъци върху земята и реколтата, или върху индивиди, глави на домакинства, тъй като личните данъци, с някои изключения, които ще бъдат разгледани по-късно, се събират от "къщи" (*хане*). Предложената по-долу разбивка показва всички видове данъчно обложено имущество или земя, чиято реколта се облага с данъци, както и това кои от тях са *мюлк* и кои *мири/вакъф*.

Всички тези имоти и получаваната от тях реколта се облагат с данъци с две изключения: сеното от общинските ливади и реколтата от градинските парцели, ако се използват от селяните и не са за продан. *Тимариотите* събират всички данъци от селяните, които обработват отдадените им земи. *мютевелиите* събират данъците от *вакъфските* земи, а султанските събирачи на данъци (*мюлтезими*) – от имперските имоти.

Облагаемо имущество	Вид собственост	
	мюлк	мири/вакъф
1. Селскостопански земи		
а. Орна земя		X
б. Пасища		X
2. Горски земи		X
3. Овощни градини и лоза		
а. Земя		X
б. Дървета и лози	X	
4. Къщи и селскостопански постройки, вкл. парцелите им	X	
5. Градински парцели от ½ дюнюм (0.673 декара)	X	
6. Общински селски ливади	X	
7. Други ливади		X

Освен *юруците* (за тях вж. гл. 2, разд. 2), които наброяват 37000 домакинства в Румелия в края на първата четвърт на XVI в., съществуват и други групи, наречени *йерли* (броят им е неизвестен), които са другата група традиционни пастири и животновъди в европейските провинции на Османската империя. Те плащат пасищни такси (*отлак ресми*), както за зимните, така и за летните пасища. Въпреки че не е ясно дали този налог се дължи в пари или в натура, размерът му е фиксиран и зависи от големината на стадото, като минималната ставка е 10, а максималната – 25 *акчета*. И номадите, и уседналите плащат още данък за зимуване на стада (*агъл ресми*). Единственото споменаване, което намерих в архивите, говори за минимално задължение за най-малките стада от една овца и 50 *акчета*. Всички, които отглеждат животни, били те номади или уседнали, плащат и овчи данък (*адет-и агнам*). Най-ниската ставка, която открих, е за 1550 г., тя изключва първите 100 животни и облага с половин *акче* останалите. Седемдесет години покъсно ставката е 1 *акче* за всяко животно, включително и първите сто. Въпреки че този данък е "овчи", той се налага и върху другите малки четириноги животни като кози и прасета. Не намерих данък върху говедата и конете, нито за домашните

птици, въпреки че тези животни се споменават в наследствени описи, в принудителните доставки за *спахии* и при други юридически казуси, документирани от *кадиите*. При *опида* в централна Унгария, както стана дума, десятъкът, който се дължи за животните, е точно 10 % от говедата, съществуват и сведения, че продавачите плащат и такса продажба за тях, както и за конете. Не е ясно дали това са редовни или извънредни такси, или просто взимане, на което скотовъдците не са можели да се противопоставят. Те плащат и някои лични данъци.

Много повече сведения има за плащанията в земеделието. Тук основният данък е десятъкът (*ашар*). Той се определя всяка година непосредствено преди жътвата, а селяните са задължени да ожънат и да овършеят една десета от реколтата и да я предадат или на склад, или на изрично посочен пазар. *Ашарът* е различен в различните райони, като най-ниският му размер може да бъде една десета, а най-високият може да достигне до половината от реколтата, в зависимост от областта, посевите и обичаите. Той се дължи за всички зърнени храни, сено, слама, плодове, зеленчуци и за произвеждания от гроздов сок *пекмез*. Въпреки че варира много, според архивите специалният данък върху ширата се събира винаги в размер на 15 %. Този данък се нарича *салариe*. Същото наименование се използва и за друг данък, с който се облагат, извън основния *ашар*, ечемикът, просото, овесът и ръжта и който достига до 25 % от реколтата. Второто *салариe* представлява пари за фураж, с които *спахията* да поддържа бойния си кон в добра форма. И накрая, един данък, наречен *ресм-и кован*, се дължи за пчелните кошери. Той може да се плаща или в натура – един от всеки десет кошера, или в пари при ставка, която варира от половин до две *акчета* на кошер. Всички тези десятъци могат да бъдат превърнати в парични плащания (*рюсум*)и това се прави при повечето лозя и овощни градини.

Парични плащания се дължат за всички сгради и за използване на мелници, ковачници и други съоръжения. И в тези случаи размерът варира много в зависимост от района и времето. Докато не се проведе детайлно изследване с практичес-

ки невъзможно да се придобие реална представа за данъчното бреме на жителите на европейските провинции. Все пак би било справедливо да се отбележи, че, в резултат на инфлацията и на нарастващата нужда на държавното съкровище от данъчни постъпления, задълженията като цяло нарастват, какъвто е случаят с някои от данъците, споменати по-горе.

При разглеждането на личните данъци се налага да се разграничат задълженията на мюсюлманите и на *зиммиите*. Основният данък, плащан от мюсюлманите, *райет русму*, обединява два или три лични налога. Най-важният е *чифт ресми*, който заменя старите феодални задължения. Мехмед II го определя на 22 *акчета*, което отговаря на следната разбивка:[5]

3 *акчета* за 3 дена ангария
7 *акчета* за 1 каруца сено
7 *акчета* за 1/2 каруца слама
3 *акчета* за 1 каруца дърва
2 *акчета* за използване на каруца

Тази сума остава практически непроменяна. Към средата на XVII в. тя достига 30 *акчета* за цял *чифт* и 15 *акчета* за помалки поземлени имоти. Женените мъже плащат допълнителни 12 *акчета* като *бенак*, а ергените – половината от тази сума – като *мюджеред*. Домакинство с повече от един мъж над дванадесет години плаща един *чифт ресми*, един *бенак* и толкова *мюджеред*, колкото неженени мъже живеят в него. Вместо *райет русму*, независимо от брачното им положение, *зиммии* плащат налог, наречен *испенче*, чийто размер варира според стойността на земята, която лицето обработва. Дори *зиммии*, които нямат земя, са облагани с този данък, но в този случай той се определя на 25 *акчета*.

Всички мъже немюсюлмани над дванадесет години, независимо от професията, имотното състояние или брачното им положение, плащат *джизие*. Един от най-старите мюсюлман-

[5] Inalcık, "L'Empire Ottoman", *Actes du Premier Congrès*, 3:82.

ски данъци, той обикновено се превежда като поголовен данък, какъвто е и в действителност. Тези, които са го наложили, обаче го разглеждат като пари за защита, плащани за привилегията да се живее в "добре защитената" държава, чиято отбрана лежи на плещите на други. На теория размерът на *джизието* зависи от имотното състояние на мъжа, който го плаща, и би трябвало да има три ставки – висока, средна и ниска. В ранните мюсюлмански държави тази теория се прилага на практика и османците също започват от това положение. По-късно сумите, събирани по различно време, се различават, наблюдават се и значителни отклонения от основните принципи.

Лесно може да се изчисли сумата, плащана от едно домакинство, ако се върнем към данните за приходите, представени в началото на тази глава. През 1537 г. от европейските провинции са събрани като *джизие* 83754000 *акчета* от 916841 домакинства на *зиммии*, което прави приблизително 91.5 *акчета* на домакинство. Ако се приеме, че повечето домакинства плащат "средната" данъчна ставка и имат по двама мъже, сумата от 45-46 *акчета* на мъж се оказва средната ставка *джизие*. Това поставя ставката от 70 *акчета*, посочена в протоколите на софийския кадия през 1550 г., преди голямата инфлация, в по-високата категория.[6] От друга страна същите кадийски архиви показват, че този данък расте, по-бързо от инфлацията, до 200 *акчета*. Освен това заповедта до кадията, в която този размер е посочен, уточнява, че "тази сума трябва да бъде събирана от всички". Очевидно към 1610 г. разграничението между трите данъчни нива вече се е заличило.[7] И това не е единственото нарушение. През същата година кадията на София получава друг *берат* (султанска заповед), която изисква от него да помогне на посочено в документа лице да събере

---

[6] Gălăb D. Gălăbov und Herbert W. Duda, *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, vol. 55, Südosteuropaiche Arbeit (München: Oldenborg, 1960), doc. no. 211, p. 56.

[7] *Ibid.*, doc. no. 478, p. 120.

джизие от циганите. Тези хора не са много богати, но размерът на данъка им е определен на 250 *акчета*, с изключение на циганите мюсюлмани, които трябва да платят само 180.[8] Въпреки че тези суми са обобщени и включват други малки данъци извън *джизието*, те показват, че мюсюлмани също плащат *джизие*, само защото са цигани. Единственото друго възможно обяснение за тази процедура, която нарушава правилата, би била, че разликата от 70 *акчета* показва, че мюсюлманите не са обложени с този данък; но това обяснение следва да се отхвърли, тъй като през 1610 в Софийския *санджак* "всеки" е трябвало да плати 200 *акчета джизие*, от което презрените цигани със сигурност не са били освободени. Всички тези числа биха могли да означават, че като цяло циганите са поставяни толкова ниско, че дори мюсюлманите сред тях са облагани с данък незаконно, и все пак религията им има значение, щом носи отстъпка от 70 *акчета*.

Тези примери са взети от само един *санджак*, но едва ли е възможно рязкото увеличаване на този данък, отпадането на диференцираните ставки и облагането на циганите мюсюлмани да е характерно само за един регион. По-вероятно е, че в резултат на големия дефицит в държавното съкровище във всеки *санджак* се наблюдават нарушения на правилата, може би не едни и същи навсякъде.

Един друг личен данък е "редовен" и се прилага както към мюсюлмани, така и към *зимии* – брачният данък (*арус ресми*). Когато булката е мюсюлманка той е 60 *акчета*, но когато тя е вдовица или разведена, сумата е само 40 *акчета*. Когато се омъжва жена от *зимиите*, се събира половината налог, а ако някой се ожени за девойка робиня, той не плаща нищо. Доколкото ми е известно това е единственият случай, когато мюсюлманите плащат за нещо повече, отколкото *зимии*. Според доходите си бащата на булката плаща друг данък от 9, 6 или 3 *акчета*; а ако е *юрук* той дължи 5 *акчета*. Не е ясно каква е

---

[8] *Ibid.*, doc. no. 506, p. 127.

връзката на този налог със сватбите и как е бил въведен, а името му – пушачески или тютюнев данък (*ресм-и духан*) не обяснява нищо.[9]

Заедно, всички тези данъци образуват една значителна сума. Жителите на градовете също плащат *джизие* и брачни такси, но останалите техни данъци и задължения са свързани с професиите им и могат да бъдат включени в цената на произвежданите от тях стоки, които осигуряват минимум 10 % печалба. От друга страна селското население плаща *ашар* върху това, което произвежда, а печалбата му зависи от времето, пазарната конюнктура и други променливи величини. Когато се събере всичко, се оказва, че в сравнение с жителите на градовете селяните очевидно са натоварени с по-големи данъчни задължения, в пари или в натура, или и двете, върху произвежданите от тях продукти. Съществуват само три причини, които биха могли да ги накарат да чувстват, че съдбата им е полека, отколкото е била преди пристигането на османците: 1. Вместо капризни и неконтролируеми благородници, които често взимат от селяните много повече, отколкото имат право, сега имат "господари", които действат в рамките на закона или могат да бъдат осъдени, ако го нарушават. 2. Поне във времето между преброяванията те знаят точно какво дължат и на кого. 3. Постоянните войни, които унищожават посевите им, са прекратени.

Колкото и да са тежки селските данъци, те не са непоносимо бреме за земеделците и скотовъдците, ако задълженията им се изчерпват с редовните данъци. Но нещата не стоят така. И селското, и градското население трябва да плаща и извънред-

---

[9] Joseph von Hammer, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches*, 2 vols. (1815; reprint ed., Hildesheim: Georg Olms, 1963), 1:206. Хамер смята, че този данък е наследен от византийците, но той вероятно греши, тъй като те не са познавали тютюна. Неговата бележка само посочва, че този любопитен данък не е нововъведение от по-късен период.

ни данъци, както при празнични събития, например възкачването на трона на нов султан, или при бедствия, например дълга и скъпа война. Докато тези данъци се налагат само при конкретни причини, те все още могат да бъдат понесени, но към края на XVI в. някои от тях стават "редовни" под името *бедел*. Когато много други допълнителни извънредни данъци се прибавят към *бедела*, бремето става прекалено тежко, а когато то се допълни и от неспособността на държавата през следващите два века да принуждава "господарите" да бъдат честни, редът на село се разпада. Четвъртата част от настоящия труд ще разгледа този процес. Доколкото и преди края на XVI в. от време на време се наблюдават белези на недоволство, те изглежда са породени не от икономическо потисничество, а от други фактори.

3. Граничните области

Думата *паланка* съществува в сърбо-хърватски, турски и унгарски. Тя има различни значения, но едно от тях - палисада - е общо за трите езика. Това не е изненадващо, тъй като народите, които говорят тези три езика, подържат палисадите по протежение на стотиците километри не много точно очертани граници, най-дългата от които започва в северна Босна, насочва се на североизток, пресича Сава малко на изток от Загреб, поема право на север, малко на изток от днешната граница между Австрия и Унгария и достига Дунав. Оттук линията върви по Дунав, като оставя различните острови в териториите, управлявани от Хабсбургите, след това пресича реката, минава малко на север и достига южните склонове на Карпатите. Следва линията на планината в днешна Словакия до река Тиса, по която продължава до планините, които носят различни имена и които разделят днешна същинска Трансилвания от Кришана, и достигна до точката, където тази планинска верига се съединява с Трансилванските Алпи, които очертават османско-трансилванската граница. Тази линия не е била винаги толкова дълга, тъй като османските владения многократно се

разширяват и свиват през дългите години на постоянни войни с Хабсбургите, и никога не е ясно прокарана. Всъщност трудно може да се говори за граница в съвременния смисъл на думата. Това, което реално съществува, е граничен район, нещо като ничия земя, въпреки че мирните договори и примирията винаги определят границата.

Няколко века по-рано постоянно променящата се ивица земя, която разделя мюсюлманите от Византия в Мала Азия, ражда типично погранично общество, същият процес се наблюдава и в този район. Тези, които живеят по новата граница, вече не се наричат *акрии* и *газии* и в много отношения се различават от предишните погранични воини, но се забелязват и многобройни сходства. В ключовите точки от двете страни на "границата" се издигат укрепления, които обикновено са разположени в градове; в османските територии те са седалища на *санджакбейове* или на по-нисши представители на държавната администрация, които отговарят за *казите*, или просто на командири на гарнизони. Многобройни малки опорни пунктове, *паланките*, са разположени между укрепленията и в тях са настанени по-малки военни части. От двете страни на границата всяка паланка има специално ядро, *вегвар*, дума, чието точно значение – замък в края – описва функциите и значението на този обект по-точно от буквалния превод – гранична крепост. Видени и от двете страни на границата, тези опорни пунктове изглеждат разположени на края на света. И от двете страни се предполага, че те са част от организирана военна структура, подчинена на върховен командир, но на практика местните офицери до голяма степен действат на своя глава и почти нямат власт над въоръжените отряди, които живеят в паланките.

Пограничното общество, което населява паланките, прилича на предишните общности на *газии* и *акити* по това, че е съставено преди всичко от необвързани воини, а не от редовни военни части. Сравнително голям брой приели исляма дезертьори от християнските армии или райони живеят от страната на османците, но истинска симбиоза, каквато съществува в

Анатолия, не се наблюдава. Все пак някакъв "пограничен поведенчески кодекс" е изработен. Той се основава на традициите не само на *газиите*, но и на местните хора. По време на дългото противопоставяне между унгарци и османци, което предшества окончателната победа на Сюлейман I, сред босненците, сърбите, унгарците, румънците и хърватите, които живеят по линията Дунав-Сава, възниква нещо като менталитет на пазителите на границите. Прочутата "черна армия" на крал Матиаш, която извоюва няколко победи над османците, е резултат от опит да бъдат организирани и използвани тези погранични воини. Същата идея хрумва и на Хабсбургите, които още през 1522 г. започват да организират "военна граница", която се превръща в институция първо в Хърватия, а по-късно в Славония и Банат, и съществува чак до 1881 г.[10] Успешната "черна армия" се разпада след смъртта на Матиаш, а австрийската институция всъщност остава не е напълно изградена и ефективна преди края на XVII в.

Междувременно мъжете от пограничните райони живеят свой собствен живот и следват свои правила. Повечето от "войниците" в паланките се стремят най-вече да си осигурят прехраната и, ако е възможно, да се отличат, за да бъдат прехвърлени в редовната войска. Когато през районите, в които живеят, преминават армии, те се включват в големите военни походи, но в ежедневието си не се съобразяват с официалния "мир" между османското правителство и европейските сили. И не биха могли. По-голямата част от тях живеят в разорени от войната области, в които малобройното население едва произвежда колкото да покрие собствените си нужди, камо ли тези на местните военни, които рядко получават заплащане. Нападенията са необходими за оцеляването. Хиляди писма докумен-

---

[10] Вж. двете изследвания на Gunther E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747* (Urbana: University of Illinois Press, 1960) и *The Military Border in Croatia, 1740-1881* (Chicago-London: University of Chicago Press, 1966.)

тират постоянните взаимни оплаквания на *бейлербея* на Буда и коменданта на хабсбургските гранични сили от нарушения на границата. Дори хабсбургското и османското правителство си кореспондират по този проблем, но най-интересни са писмата, разменяни между комендантите на разположените една срещу друга гранични крепости и дори паланки.[11] Тази кореспонденция съхранява картината на живота около границата.

Очевидно войниците не се интересуват толкова от унищожаването на врага, колкото от залавянето на плячка и пленници, въпреки че прояви на жестокост наистина се наблюдават. Те ценят основните неща, необходими за всекидневния живот, и всичко или всеки, включително пленниците, може да бъде превърнато в пари. Мъртвият селянин не произвежда, за мъртвия войник не може да бъде поискан откуп, напълно опустошената нива не може да бъде обработвана с години. По тази логика животът получава по-висока цена в граничните райони, отколкото при сблъсъците между редовни армии, и това уважение към живота, заедно с икономическата цена, която му се отдава, както и на всички преносими стоки, поражда граничния кодекс, уважаван и от двете страни на границата.

Откупът се превръща в основен източник на доходи и на средства за препитание по границата. Преди да бъдат върнати срещу откуп пленниците са използвани като работна сила, но са пазени в доста добро състояние, за да си струва другата страна да плати за тяхното освобождаване. Исканата сума естествено зависи от важността на пленника, от това дали той е вой-

---

[11] Вж. Gustav Bayerle, *Ottoman Diplomacy in Hungary* (Bloomington: Indiana Univetsity Press, 1972). Това е отличен сборник с разменени писма на унгарски. Този тип материали са много добре организирани в Унгарския национален архив в Будапеща, където повечето документи за граничните райони са в семейните архиви на фамилиите Батияни, Фестетич и Естерхази, чиито представители са командвали военни части по границата през по-голямата част от периода.

ник или селянин, а документите, които описват различните преговори, ясно показват какви стоки се търсят, според нововъзникналата ценностна система. Към края на XVI в. се появяват дори "брокери на откупи", които на друго място съм описал като "професионални затворници". Техните преговори и постигнатите договорки с командирите, които държат пленниците, дават най-добрите сведения за това какво притежават селяните, които живеят в пограничните райони, за стопанството и живота в тях.[12]

Откупът за селяни, особено за сърби в южна Унгария, където те се заселват по това време, често е по-висок, отколкото за пограничен воин. Малобройността на земеделското население обяснява тази любопитна ценностна градация, както и факта, че някои селяни продължават да живеят и дори да мигрират в пограничните райони. Тази ценностна йерархия определя отношението към тях. Пленниците се оценяват само според откупа, който може да се получи за тях, тъй като *девширмето* и наличието на старите пазари за роби след походите на Селим I правят транспортирането на роби от отдалечените погранични региони до центровете за търговия с роби неизгодно, а и пограничните воини не разполагат с необходимата за тази търговия организация. Тези, които се оказват роби, а те не са малко, са пленени от редовната армия по време на войните между османците и Хабсбургите.

Въпреки че е доминиран от войската, животът в пограничните райони е преди всичко селски. Границата се състои главно от откъснати села, чиито жители се занимават със земеделие и скотовъдство и са едновременно защитавани и заплашвани от тогавашните погранични воини, съсредоточени в малки крепости и дори в паланките. Този необикновен начин на живот е важен, въпреки че не обхваща много хора. С изключе

---

[12] Peter F. Sugar, "The Ottoman 'Professional Prisoner' on the Western Borders of the Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Études Balkaniques*, vol. 7, no. 2 (1971), pp. 82-91.

ние на Босна и някои части на Албания единствено в пограничните райони мюсюлманите и немюсюлманите успяват да постигнат известно взаимно разбиране на обичаите и начина на живот, като по този начин суровият живот и на двете общности е донякъде облекчен. Нещо повече, без това разбиране и взаимно опознаване унищожаването на човешкия живот и на природните ресурси би било още по-голямо и би направило практически невъзможно възстановяването, което е много трудно и отнема векове. И накрая, именно в районите около границата враговете имат възможност да изградят известно взаимно уважение, единствено тук се откриват следи, наистина едва забележими, от хуманни действия.

4. Заключителна оценка

Някои заключителни оценки за живота в "вътрешните" провинции преди 1574 г. могат да бъдат направени. "Златният век" на Османската империя въобще не е еднакво приятен за всички, както в града, така и на село. Вярно е, че евреите, които идват в Османската империя по това време, живеят по-добре отколкото на всяко друго място в Европа. Все пак сред тях има такива – сефарадите – които забравят тежките дни в Испания и си спомнят само за "доброто старо време". Те несъмнено ще да са негодували, че са сведени до "втора класа" поданици. Вярно е, че християните се радват на мира и на "реда и законността". Въпреки че все още далеч нямат национално самосъзнание, постепенно те намират своята идентичност в своите църкви. Тези църкви запазват известни имоти и дори придобиват правото да регулират живота на своите паства, но са раздирани от вътрешни разногласия и страдат от упадък на образоваността. Статутът на духовенството е несигурен, особено при висшите духовни санове, и то недоволства срещу ограниченията, например от забраната на църковните кули и камбани, срещу невъзможността да се стоят нови храмове и срещу големите трудности, които съпътстват дори ремонтирането на вече изградените. Съществува дискриминация и тя поражда него-

дувания. Дори когато *зиммите* са склонни да се примирят с ниския си статут, на тях непрекъснато им се напомня къде им е мястото. Те биват глобявани, че не носят предписаните дрехи, че яздят коне, че не показват достатъчно уважение към мюсюлманите и поради безброй други "нарушения на етикета".

Когато хората са сравнително защитени от военни походи или разбойници, те са заплашени от старите здравни проблеми – маларията и заразни болести като чумата, вилнеят из цяла Европа през XVI в. Забележително е, че въпреки тежкия данък, платен на чумата, в средата на XVI в. населението на Румелия бързо нараства. От друга страна населението на *еялетите* Буда и Темешвар намалява много бързо, особено през втората половина на столетието. Голямата унгарска низина с многобройните ѝ нови блата и полупустинни области е завладяна от насекоми, преносители на болести, които превръщат земите между Дунав и Тиса в може би най-нездравословния регион в Европа по това време. В многобройните войни, които Хабсбургите водят с османците между 1526 и 1699 г., те губят повече хора от различни епидемии, отколкото на бойното поле. В Германия, откъдето идват повечето войници, хората започват да говорят за "унгарската болест" и дори през 1866 г. Бисмарк се позовава на нездравословните условия в низината, когато иска да убеди Молтке, че трябва да се сключи мир след битката при Кьонигрец, преди противниковите войски да се оттеглят в Унгария.

Животът е доста монотонен. Хората изпълняват ежедневните си задължения, прибират се в малките си къщи и вечер се заключват. Старите развлечения – лова, риболова, надбягванията, религиозните шествия и другите празници, са забранени или са запазени за мюсюлманите. Възможностите да се излезе от утъпканите коловози са минимални, ако въобще ги има, и с изключение на някои просперираци майстори и *туджари* хората са лишени от удобства или лукс.

Османците не се тревожат от сивотата и мизерията на живота. Те се придвижват свободно, макар и само като войници, ловуват, надпрепускат се с коне и, което е най-важно, управля-

ват една държава, която функционира точно според техните очаквания. Докато това положение се съхранява и *зиммиите* си знаят мястото, те не се интересуват от тях. Покорените народи се ползват от чешмите, баните, странноприемниците и другите обществени заведения, които османците строят, но не съществува никаква социална политика, още по-малко политика, насочена към благоденствието на населението, която да помогне хората не само да са външно покорни, но и да се почувстват реално доволни от своите владетели. Всъщност Pax Ottomanica позволява на господарите да обръщат възможно най-малко внимание на управляваните и така към края на "Златния век" пропастта между двата сегмента на обществото става по-голяма, отколкото в началото, когато Мехмед II за втори път се възкачва на трона на своите предци.

Тази пропаст прави почти невъзможно общуването между мюсюлмани и *зиммии*, между професионални османци и рая и изключва всякаква възможност за сътрудничество между тях, когато държавата се изправя пред трудности и се нуждае от разбирането и добрата воля на всеки, за да се справи с тях. Вместо това тези, които са на власт, още по-упорито се стремят да поддържат стария ред, като увеличават непопулярните мерки от типа на различни извънредни данъци, а в същото време нарушават правилата на доброто поведение. Пропастта непрекъснато се разраства и османците с изненада констатират, че управляват милиони недоволни свои врагове.

Народите на Югоизточна Европа не са причина за това разцепление, но, колкото и да е парадоксално, и османците не са. По времето на османския "Златен век" идеята за изграждането на нацията едва започва да придобива една все още доста мъглява форма в най-напредналите западни държави. Тази концепция е напълно чужда на управляващия елит, който дори не мисли за себе си като за част от някаква етническа общност и използва думата "турци" като пейоративно означение за анадолските селяни. Единствените различия, които те познават, са свързани с религията и социалното положение. Себе си те се смятат за предопределени от бога да владеят света. Нищо в

техните убеждения и институции не ги подтиква да използват годините на вътрешен мир и финансов просперитет за друго, освен за продължаване на политиката, която се е оказала толкова успешна във времето след първата голяма победа на Осман през 1301 г.

Така в своя зенит Османската империя е подчертано централизирана, бюрократична държава, основана на закона, но нейните господари нямат никаква представа какво представлява истинската държава: правна, географска, традиционна и културна цялост, чиято идентичност може да бъде поддържана от владетелите дори по време на беди, защото се опира на волята и желанията, били те и неизказани, на мнозинството от населението, чийто общ произход е главният фактор, който е формирал целостта. Османската империя е златен балон, изпълнен с оръжия, който се раздува и стените му стават все по-тънки, а притокът на мъже за разрастване на класата на воините започва да пресъхва. И като всеки балон, тя не може да бъде спасена, когато се пробие. Липсва ѝ един същностен елемент, от който се нуждае всяка държава – население, което да се идентифицира с нея.

Точно по време на османския "Златен век" населението на Югоизточна Европа, което в началото без съмнение не е настроено враждебно към новите си господари, постепенно променя отношението си първо към безразличие, а след това и към латентна враждебност. Главните причини за промяната са свързани с поведението на владетелите, безнадеждната сивота на живота, лишен от възможности за промяна, и, по мое мнение, на първо място с най-ценното качество на османците – техните административни умения. Наследниците на Осман прекалено администрират и прекалено регулират живота до такава степен, че дори неграмотният, скромен и не много амбициозен селянин от Балканите започва да чувства, че трябва да предприеме нещо, преди да бъдат заличени и последните остатъци от неговата индивидуалност. При даденото свръхбюрократизиране на държавата всяко действие, което той може да предприеме, се оказва "незаконно" и следователно

влече след себе си глоби и по-сериозни наказания. Тези мерки отчуждават навъсените селяни и жителите на градовете, още повече, че те виждат как тези, които ги наказват, все по-често сами нарушават законите. Когато закононарушителите са и управници и наказват другите за всевъзможни простъпки, наказаните започват да търсят отмъщение.

Убеден съм, че по-малко закони, по-малко норми, по-малко правила и специални предписания не само биха улеснили съвместния живот на управници и управлявани, но и биха избегнали задушаващата атмосфера и взаимното неразбиране на социалните групи, които в крайна сметка пораждат повечето от вътрешните трудности, проявили се през XVI и XVII в. Тези многобройни норми са създадени и наложени от ефикасната бюрокрация от времето на "Златния век". В този факт аз откривам най-малко славния отблясък на великите векове и не съм съгласен с повечето изследователи, които виждат османския дух в умението да се управляват ефикасно милиони хора, с които управляващите нямат нищо общо. В същината си най-големият капитал на империята е и най-голямата ѝ слабост.

МОЛДОВА
И ВЛАШКО
МОЛДОВА
КАРПАТИ
БЕСАРАБИЯ
ТРАНСИЛВАНСКИ АЛПИ
ОЛТЕНИЯ
ВЛАШКО
ЧЕРНО МОРЕ
Сучава
Васлуй
Кишинев
Бендери
Одеса
Аккерман
Брашов
Плоещ
Бухарест
Крайова
Гюргево
Бърлад
Галац
Измаил
Кагул
Сърет
Прут
Дунав
Олт
Арджеш
Яломица
Муреш
Тисова мура
Кришул
Бистрица
Сомеш
0 30 60 Мили
МАЩАБ

Част трета

Васални страни и страни, които плащат данък

Глава 6
Молдова и Влашко

1. Периодът на местните князе

Османците смятат за свои васали всички страни, чиито владетели се съгласят да им плащат данък. Дори Хабсбургите попадат в тази категория, когато през 1533 г. Фердинанд I (1526-1564) решава да купи мира с османците. Всъщност Хабсбургите, както и Дубровник, са васали само номинално. Трансилвания в много по-голяма степен зависи от добрата воля на османците, отколкото владетелите във Виена или Дубровник, а така наречените Дунавски княжества, Молдова и Влашко, наистина са васални държави в най-точния правен смисъл на това понятие. Все пак те също до голяма степен разполагат с достатъчно свобода да се развиват независимо от османците.

Когато на всеки регион се отделя само по една глава, е очевидно невъзможно да бъде предложена дори схематична история на отделните зависими държави. Тук ще се направи опит, извън връзките им с османците, да се дадат някои сведения за най-важните лица и събития. Дунавските княжества са свързани с османците по-дълго от Трансилвания и по-тясно от Дубровник, и по тази причина вниманието ни се насочва първо към тях.

И двете княжества са населени с румънци, чийто произход отвежда до даките, които са известни както от археологическите находки, така и от римските документи, посветени на

провинция Дакия. От езика на даките едва ли са останали някакви следи, а румънците говорят романски език, който може да е възникнал по времето на римската провинция Дакия, а може и да не е. Каквито и да са били причините за възприемането на латинския език по времето на първите князе на двете Дунавски княжества, Басараб във Влашко (ок. 1310) и Драгош в Молдова (ок. 1352), предците на днешните румънци са говорели този език. Няколко града са били столица на северната държава и накрая тя е преместена от Сучава в Яш; във Влашко столицата се мести от Арджеш в Търговище и през 1659 – в Букурещ.

Мирчо Стари е първият румънски владетел, който приема (1391 г.) да плаща данък на османците, но след две години отново воюва с тях. Поражението на Баязид I при Анкара през 1402 г. временно премахва османския натиск, но през 1417 г. Мирчо е принуден да признае върховенството на османците и да плаща 3000 дуката годишен данък. Тази договорка не е трайна и няколко следващи владетели на Влашко успяват да се противопоставят на османците. Васалният статут се налага твърдо след смъртта на Влад Цепеш през 1476 г. Молдова, която се намира по-далече от Балканите, по-дълго запазва пълна независимост и започва да плаща годишен данък едва през 1512 г. Тази васална система остава непроменена почти точно двеста години, след които през 1714 г.османците едностранно променят договорите с княжествата и им отнемат правото сами да си избират владетели. Тя е последвана от така наречения фанариотски период, който трае от 1714 до около 1830 г., когато връзките с османците практически са прекъснати и започва историята на независима Румъния.

До 1512 г някои румънски князе, от Мирчо Стари до Щефан Велики в Молдова се възползват от всяка възможност да действат независимо от своя сюзерен и да възстановяват независимостта си. Сред тези князе е Влад Цепеш, който си спечелва историческа "слава" като легендарния Дракула заради несравнимия размах на своята жестокост. Наистина, той многократно воюва с османците като съюзник на Ян Хуниади и крал Матиаш, но не особено успешно.

Много по-впечатляваща фигура е Щефан Велики, който си заслужава прозвището. Той става владетел на Молдова през 1457 г. при трудни обстоятелства. Константинопол е паднал и Мехмед II бързо превръща Балканите в османски провинции. Унгарският крал Матиаш е обърнат на запад, очите на полския крал Казимир IV (1447-1492) гледат на север. Влад Цепеш помага на Щефан да спечели трона, но е всичко друго, само не и благонадежден приятел. След като Влад бяга от армията на Мехмед в Унгария през 1462 г., където остава четиринадесет години, неговите слаби приемници не могат да подкрепят молдовския княз, който се оказва практически изолиран.

Щефан започва управлението си с организирането на армия. Първоначално поземлената аристокрация, боляpите, му се противопоставят, но той успява да събере армия от свободни селяни, чиято свобода е обвързана с военната служба. Точният размер на тази военна сила не се знае, но той е значителен, вероятно между 45 и 75000 мъже. Тя е много лошо въоръжена и трудно може да си позволи да излезе на решителна битка с една добре организирана сила, каквато е османската. Единственият ѝ шанс за успех може да дойде от първокласен предводител. В лицето на Щефан молдовците имат военен вожд, който знае точно какво може и какво не може неговата войска. За първи път той доказва военния си талант през 1467 г., когато го нападат унгарците, които искат да превърнат Молдова в свой васал. Щефан отстъпва пред по-силната унгарска армия чак до Бая, на около шестдесет километра от Сучава, където унгарците, които не срещат никаква съпротива, установяват своя лагер. През нощта на 14 декември селската армия на Щефан нахлува в унгарския лагер подобно на днешните партизани и печели решителна победа.

Истинската заплаха за Щефан са турците, а не Матиаш, чиято авантюра е просто отклонение от неговата прозападна политика. Раду Красиви, който управлява Влашко след бягството на Влад Цепеш през 1462 г., е напълно покорен пред османците и позволява армиите им да минават свободно през земите му. Щефан, който се нуждае от по-сигурен човек на

южната си граница, нахлува във Влашко през 1471 г. и заменя Раду с Басараб-Лайота, който охотно му сътрудничи. Под водачеството на Щефан армиите на двете княжества успяват да отблъснат османците през 1473 г. На следващата година Мехмед отвръща с ултиматум и изисква покорство от Молдова. Преди да му отговори Щефан замисля план за отбрана на базата на "изгорената земя" и си осигурява подкрепата както на болярите, така и на селяните. След като отхвърля исканията на Мехмед, османски сили, предвождани от великия везир, са изпратени срещу него. Щефан действа според плана – оттегля се, като не оставя на нашественика никакви източници на продоволствие. Зимата също допринася за неудобствата на врага и в края на краищата на 10 януари 1475 г. на около седемдесет километра южно от Яш, близо до Въслуй, Щефан атакува гладната и обезверена османска войска. Планът, приложен няколко години по-рано върху унгарците, отново носи успех.

Въпреки победата Щефан продължава да се намира в затруднено положение, тъй като е изолиран. В отговор на своите призиви за помощ той получава единствено хвалебствени писма от папата. Така през 1476 г. той е отново сам, когато се изправя срещу ново нападение на турците, предвождани от Мехмед. Този път османците побеждават и Щефан е принуден да се оттегли в най-северните области на страната. Спасява се благодарение на избухването на холера в лагера на османците и на навреме пристигналите трансилвански войски. Султанът е принуден да се оттегли. Нападенията на турците прекъсват до 1484 г., когато войските на Баязид II окупират Килия (Кили) и Акерман (Белгород, Четатеа Алба, Монкастро) и откъсват Молдова от Черно море. Османските войски напредват и завладяват столицата Сучава, но през 1486 г. са победени от военното умение на Щефан. Тогава те се оттеглят от цяла Молдова, като запазват само двата укрепени града на Дунав. През останалите осем години от своето управление Щефан трябва да се защитава от Полша, която се опитва да наложи своя сюзеренитет над Молдова. Въпреки че има успех, той е напълно и справедливо отвратен от политиката на християнските си

съседи и предлага, ако условията са достойни, неговият син и наследник да се подчини на османците, а не на унгарците и поляците. Наследникът му се вслушва в този съвет.

Щефан не е само воин, той строи черкви и манастири и е отличен администратор. Умело балансира между различните сили вътре в страната и има подкрепата на духовенството, болярите и селяните. За негово и на народа му нещастие силните му съседи не си дават сметка за мащаба на турската опасност и не му предоставят помощта, която заслужава.

По време на неговото забележително управление вътрешното положение е стабилно и все още се основава на старите обичаи в двете Дунавски княжества. На теория князете са абсолютни владетели, въпреки че "официално" те се избират от събрание на благородниците и духовенството, а решението се приема от масите, които се събират около мястото, където се провеждат изборите. Князете управляват със съгласието на благороднически съвет, в който влизат най-висшите сановници, които винаги са избирани измежду водещите благороднически родове. Даването на благородническа титла е изключително право на князете, единствено те могат да предоставят земя на винаги алчните боляри и църквата. Само отделни много силни владетели успяват да се задържат по-дълго на престола (вж. Приложение 4), тъй като наследяването никога не е ясно регулирано и дворцовите бунтове и детронациите са многобройни. Всеки, който се стреми към власт, трябва да "купува" приятели. Затова броят на свободните селяни (*кълъраши*) непрекъснато намалява, а селяните, които работят имоти на господари или на църквата (*доробанци*) – се увеличава. Последните не са крепостни в строгия смисъл на думата, тъй като запазват известни имуществени права и дори могат да се местят от едно място на друго.

Основният източник на доходи за държавата и благородниците е десятъкът и с времето съдбата на селяните става все по-тежка. Тя става наистина трудна едва с упадъка на османците, който влече след себе си увеличения на изискваните доставки и плащания от страна на васалите, които от своя страна

повишават задълженията на селяните. Социалните формирования, подчинени на княза – духовенството, благородниците и двата вида селяни, към които по-късно се прибавя и класата на търговците – оцеляват по време на турското влияние, а някои от най-важните длъжности и институции, както и княжеският съвет дори получават турски имена.

Въпреки че като цяло институциите остават непроменени, последният век преди появата на фанариотите е почти изцяло доминиран от болярите, тъй като, с едно или две изключения, след смъртта на Щефан Велики няма силни владетели. Изборите на князе, които продължават да се провеждат по не много ясни правила, трябва да бъдат потвърждавани от султана срещу съответен подходящ подарък, а необходимостта от сътрудничество със турската светска и гръцката духовна власт създава възможности за интриги. Болярите допринасят за нарастващата бедност на населението поне толкова, колкото и османската корупция и алчността на духовенството, въпреки че съхраняват непроменени румънските институции и дори допринасят за някои полезни нововъведения. Властта им се корени във възможностите да влияят върху избора на князете и в постоянно увеличаващите се техни богатства.

Преди да разгледа по-късния период настоящият разказ трябва да бъде продължен от смъртта на Щефан Велики и да се насочи към двама други князе, които заслужават да бъдат споменати: Петру Рареш (1527-1546) в Молдова и Михай Храбри (1593-1601) във Влашко. Те са много различни като личности и са разглеждани в различна светлина от румънските историци. Михай има по-благороден характер и забележителни качества на пълководец, но е съмнително дали той би се превърнал във велик герой на своя народ, ако не беше фактът, че за известен кратък период обединява под свое управление двете Дунавски княжества и Трансилвания, което го прави родоначалник на съвременна Румъния.

И двамата са майстори на интригите, качество, което е необходимо предварително условие за успешно управление в Румъния през XVI в. По силата на васални договори земите им

са свързани с Османската империя и това възпира Хабсбургите или Ягелоните, а по-късно и владетелите на Полша от династията Васа, все строители на империи. Румънските князе не само трябва да задоволяват своите господари в Истанбул, налага се и да маневрират между амбициите на силните си съседи християни, включително и князете на Трансилвания. Изгряващата Московска държава, силните кримски татари, а от време на време и казаците, трябва да бъдат взимани предвид в тази много трудна игра на отблъскване на претенции, интервенции, претенденти, подкрепяни от една или друга чужда сила, и открити военни набези.

Това положение има и някои предимства. Румънските князе поддържат "международни връзки", които по-скоро ги излагат на опасности, отколкото да им предлага някаква помощ, както и някакви, наистина строго регламентирани, търговски отношения със своите съседи. И най-важното –културните контакти, на първо място с Полша, не са прекъснати и княжествата имат възможност да участват в европейските културни процеси по-пълноценно от "вътрешните" провинции. От друга страна румънците плащат висока цена за тези предимства. Османците защитават своите провинции, но рядко си мърдат пръста заради своите васали, често ги нападат и "наказват" заради връзки с "врага", без да си дават сметка, че при дадените обстоятелства тези връзки са неизбежни.

Когато вижда, че Заполяй губи гражданската война с Фердинанд, Петру Рареш естествено пожелава да подсигури западните си граници и през 1529 и 1530 г. окупира части от Трансилвания. През следващата година, като съюзник на московците той напада Полша, но е победен. Следващите седем години маневрира между Фердинанд, Заполяй, московците, поляците и османския си сюзерен, чието доверие в крайна сметка напълно изгубва. През 1538 г. Сюлейман I повежда срещу него голяма армия, завладява цяла Молдова и качва на трона сина на Рареш. По това време османците изграждат крепостта Бендер (Тигин, Бендери), попълвайки линията от укрепления по долното течение на Дунав и по Днестър, в които държат

гарнизони до края на своето управление. Когато Заполяй умира, Рареш, който е негов пленник, бяга в Истанбул; през 1541 г. той отново се качва на трона. Цената обаче е голяма. Той е принуден да приеме еничарска охрана на своя двор и да се съгласи годишният данък да бъде повишен до 12000 дуката. Умира през 1546 г., следващите няколко князе се отличават единствено с голямото разнообразие на своите пороци. Така в Молдова XVI в. приключва в мрачна тоналност.

Във Влашко векът завършва с управлението на Михай Храбри. В международно отношение неговото положение напомня за това на Рареш, тъй като той също е принуден да маневрира и да играе двойна игра, но накрая бива фатално измамен от хабсбургския генерал Георг Баста. В сравнение с Рареш неговото положение е дори по-несигурно. Истанбул все повече затъва в блатото на корупцията. Князете на Молдова са слаби и обикновено са под влиянието на първия полски крал от династията Васа – крайно амбициозния Сигизмунд III (1587-1632). Трансилвания вече не е толкова могъща и е управлявана от двама много слаби князе – Сигизмунд (Жигмонд) и Андрей (Андраш) Батори – които не могат да попречат на Хабсбургите да пращат армии в техните земи. Сигизмунд Батори дори стига дотам да отстъпи земите си на император Рудолф.

При тези обстоятелства Михай няма друга алтернатива, освен да предприема противодействия, преди малкото му княжество да бъде безнадеждно обкръжено от гиганти. Той разполага със силна, но малобройна армия, която дължи преди всичко на новата сила в Дунавските княжества – селските дребни благородници. Интересите на тази група съвпадат с интересите на княза, що се отнася до поддържането на независимостта на Влашко, но дребните благородници допринасят за бързото обедняване на селяните. Михай оглавява две бляскави военни кампании: първата през 1595 г. срещу османците, които негодуват срещу неговите неприкрито самостоятелни дипломатически ходове, втората през 1599 г. срещу Андрей Батори. На следващата година завладява и Молдова.

Слабостта на Михай е в това, че и в Трансилвания трябва да разчита на благородниците, единствената сила, която може да го признае за владетел и да му осигури необходимата военна мощ. Но благородниците тук са унгарци и докато една част от тях подкрепя власите, друга е недоволна от неговата етническа принадлежност, а трета продължава да заговорничи с пратениците на Рудолф. В резултат на сложни интриги Хабсбургите пращат в Трансилвания армия, която да подкрепи третата фракция. Водена от талантливия генерал Баста, през септември 1600 г. тя побеждава Михай и го изтласква отвъд Карпатите. Окуражени от тези събития поляците нахлуват в Молдова и поставят своя кандидат на трона. Михай запазва хладнокръвие, споразумява се с Рудолф и на следващата година се връща в Трансилвания като съюзник на Баста. Двамата умели военоначалници с лекота разбиват всички опозиционни сили, но Баста, който си дава сметка, че неговите цели не съвпадат с целите на Михай, го измамва и заповядва да го убият. С неговата смърт от сцената слиза последният румънски княз, способен да води независима политика, а властта все повече преминава в ръцете на болярите.

Доминиращата позиция на болярите е застрашена само за около две десетилетия, когато Матей Басараб (1632-1658) управлява Влашко, а Василе Лупул (1634-1654) е княз на Молдова. Необичайно дългото им управление показва, че това са мъже с изключителни качества, но те не успяват да преобърнат посоката на историческото развитие по няколко причини. Първо, по времето, когато Матей и Василе идват на власт, предишните князе вече са раздали голямата част от земята на болярите или на църквата. Така че единствения начин, по който двамата владетели могат да се отблагодарят за подкрепата на благородниците, е като им позволяват да придобиват все повече власт над селяните. Второ, Василе Лупул е много амбициозен и не се задоволява само с молдовския престол, а ламти за трона на по-богатото Влашко. Трето, османците, които са в доста неизгодна позиция преди везирите от рода Кьопрюлю да излязат на историческата сцена, и вероятно трудно биха се справили с обединения

румънски натиск за отстъпки, насърчават авантюристичните планове на Лупул. Поради това, вместо съвместни действия на двама относително силни владетели, за радост на османците двете княжества три пъти воюват помежду си – през 1637, 1639 и 1652 г. И в трите случая агресорът е Василе Лупул.

Въпреки че дори и при общи действия едва ли би било възможно да се изтръгнат сериозни отстъпки от османците, може би , ако двамата се бяха насочили предимно към вътрешните си дела, наистина би било възможно да се стабилизира вътрешното положение в двете княжества по време на относително продължителното управление на силните князе за сметка на непрекъснато засилващата се мощ на благородниците. Тази последна възможност за ограничаване на нарастването на мощта на благородниците остава неосъществена, поради особеностите на характера на Лупул, насърчени от османците.

Преди да преминем към разглеждането на други въпроси заслужава да се отбележи, че именно по време на управлението на тези двама князе фанариотските семейства придобиват първите си опорни точки в княжествата с помощта на османците и на православния патриарх (вж. четвърти раздел от тази глава). Фанариотите се възползват от своето географско и финансово положение, за да влияят върху църковните назначения. Още по-съществено е, че те започват да се намесват в различни плащания, които княжествата дължат на Истанбул, както и в разширяващата се търговия между този град и Молдова и Влашко. Следващият раздел е посветен на тези въпроси.

Както управлението на отделни силни князе през XVI в., така и господството на болярите през XVII са възможни благодарение на отношението на османците към Дунавските княжества. Доколкото тези страни не се намесват в международните отношения до степен да заплашват османската политика и доколкото данъците и доставките пристигат навреме, а ключовите укрепления остават в ръцете на османците, Истанбул отделя относително малко внимание на това, което се случва в Молдова и Влашко. Споменатите задължения стават много по-тежки през XVII в., отколкото през XVI, и този факт доприна-

ся много за бързото влошаване на положението на румънските селяни и ускорява възхода на нисшите боляри. По тази причина изискванията на османците към румънските им васали трябва да бъдат разгледани, преди да се пристъпи към цялостен преглед на това столетие.

2. Отношенията на османците с Молдова и Влашко

Васалният договор, който Богдан III, синът на Щефан Велики, сключва с османците в началото на своето управление, прилича на договора между османците и власите. Османците получават годишен данък, износът на някои стоки, главно хранителни, трябва да бъде насочен от княжествата към Истанбул; след като бъдат избрани по традиционния начин, князете не могат да поемат властта, преди изборът да бъде потвърден от върховния владетел – султана. В замяна всички вътрешни въпроси са оставени на князете и на "местните институции на властта", изборите на князете се провеждат по стария начин, никакви мюсюлмани не се заселват във Влашко и Молдова, никакви джамии не се строят в княжествата и никакви османски гарнизони не се разполагат на техни територии. Договорените условия не се спазват много строго. Килия и Акерман са окупирани, построена е крепостта Бендер, Рареш е принуден да приеме еничари като "лична гвардия" – това е само началото на подобни действия в бъдеще, включително и заселване на мюсюлмани в Добруджа. Но като цяло незаконните действия не са толкова значителни, че да оставят траен отпечатък върху развитието на Румъния. Забелязват се известни заемки в сферата на облеклото и обзавеждането, а съветът на княза започва да се нарича *диван*, но като цяло турското влияние в княжествата не е особено значително.

Много по-важни са "официалните" взаимоотношения и икономическите проблеми, възникнали в резултат на васалната обвързаност, чийто най-съществен и постоянен елемент е годишният данък, който двете княжества трябва да предават на Истанбул. От малкото данни, изнесени от румънските исто-

рици, може да се изгради една доста показателна таблица за промените на размера на данъка във времето (вж. таблица 2). По-богатото Влашко винаги плаща повече от Молдова.[1]

Таблица 2

Данък, плащан от Дунавските княжества

Влашко		Молдова	
Година	Данък в дукати	Година	Данък в дукати
1417	3000	1456	2000
1503	8000	1465	3000
1541	12000	1481	6000
1542	24000	1503	10000
1545-59	50000	1552-61	30000
1567	около 65000	1568-72	35000
1584	125000	1593	65000
1593	155000	1620	38000
1601	32000	1634-53	25000
1632	130000	1685-93	26000
Числата са относително стабилни до началото на фанариотското управление		Данъкът се повишава до 42000 непосредствено преди началото на фанариотския период	

Въпреки че нарастването на данъка може да бъде обяснено с инфлацията и увеличаващите се нужди на държавното съкровище от пари, не всички колебания са разбираеми. Така например голямата инфлация в годините непосредствено след 1584 засяга *акчето*, но не и дуката. Неочакваното увеличаване на данъка може само косвено да бъде обяснено с инфлацията. Когато повечето от приходите идват от "вътрешните" провинции и са в обезценени *акчета*, за да посрещне своите задължения, централното правителство удвоява данъка на тези, които продължават да плащат в стабилна валута. Най-високите чис-

[1] Сведенията за годишния данък са по P. Constantinescu-Iaşi, Em. Condarachi, C. Daicoviciu, et. al., eds. *Istoria Romînici*, 4. vols. (Bucureşti, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1960-62), 2:779-80, 3:14-16.

ла за двете провинции, за 1593 г., също могат да бъдат обяснени, ако си дадем сметка, че те представляват както основните данъчни плащания, така и *авариз* в разгара на една твърде скъпа и продължителна война с Хабсбургите. Ниските числа за 1601 г. по отношение на Влашко може би са следствие от способността на Михай Храбри да се пазари. Доста стабилният размер на данъка, събиран след средата на XVII в., съвпада с възстановяването на сравнително нормалната административна дейност от везирите Кьопрюлю.

В добавка към това редовно договорено данъчно задължение румънците в Дунавските княжества плащат още и налог, наречен *пешкешуриле*. Това очевидно е румънски вариант на турския *пешкешлер*, който буквално означава "подаръци" и се представя като дар за султана, когато той се качва на трона. В княжествата обаче той се плаща, когато някой княз приеме властта. Първите сведения за плащания от този род са свързани с подаръка от 12000 дуката и множество доставки в натура, направени от Петре Рареш, когато става княз на Молдова.[2] Даръ на Рареш е предназначен за султана, но с разрастването на корупцията след смъртта на Мехмед Соколлу се налага все повече висши служители, били те *бирун* или *ендерун*, да бъдат удовлетворявани с подаръци. Ако си дадем сметка колко често се сменят князете на Молдова и Влашко, няма да се изненадаме, че румънците започват да възприемат *пешкешуриле* като редовен данък. Всъщност той е много по-тежък от основните данъчни плащания. Между 1581 и 1590 тези "подаръци" достигат до средно 650000 дуката годишно.[3] През по-късните години сумите не са толкова фантастични, но практиката продължава.

Архивите не включват към "плащанията" допълнителните суми, пръскани с широка ръка за "подаръци" в Истанбул. Двамата *капъ кехаи*, официални представители към централ-

---

[2] *Ibid.*, 2:780.

[3] *Ibid.*, 2:782.

ното правителство, които трябва да се грижат за интересите на своите господари, плащат значителни суми, същото правят и неофициалните агенти на онези амбициозни личности, които се стремят да се доберат до княжеския пост. Парите, пръскани от тези хора, също трябва да бъдат вземат предвид, когато се изчисляват задълженията към Истанбул. Когато човек мисли за различните плащания в брой и доставки, той не може да не се изненада от богатството на Дунавските княжества и още повече – от труда на селяните, които не само поддържат местните князе, боляри и църкви, но са способни да осигурят и този "износ на излишък".

Разполагаме с различни данни за доставките в натура, една форма на постоянен данък, извън "износа", насочен към Истанбул. Един пример би трябвало да бъде достатъчен. Около средата на XVII в. Влашко доставя годишно по 19150 кг пчелен мед и 11400 кг зърно, а Молдова – по 12770 кг мед и зърно, 600 волски кожи, 600 "мерки" лой, 500-600 "парчета" плат за униформи на робите от галерите, 12770-15050 кг зърно за изхранване на работниците в арсенала.[4] Княжествата естествено трябва да снабдяват и гарнизоните, разположени на техни територии. Очевидно фиксираните данъци, включително и различните "подаръци", образуват значителна сума и представляват сериозен икономически разход. Въпреки че официално князете отговарят за събирането и предаването на парите и стоките, които отиват в Истанбул, те разчитат много на благородниците, или поне на тези от тях, които те контролират или които ги подкрепят, за да съберат от селяните онова, което се изисква. Само този факт е достатъчен, за да обясни бързото разширяване на властта на болярите, но процесът е улеснен от слабостта на владетелите и честите им смени.

Известният румънски историк А. Д. Ксенопол изчислява, че в началото на XVII в. двете княжества могат да осигурят годишен приход от 600000-800000 дуката, от които около две

---

[4] *Ibid.*, 3:21-22.

трети отиват в Истанбул, а князете харчат 100000 за нуждите на двора и за наемните войници. За касите на князете остават около 100000 дуката.[5] Ако данните на проф. Ксенопол са верни, човек започва да се чуди защо толкова много хора непрекъснато интриганстват и пръскат значителни суми, за да бъдат поставени на трона, и какви са източниците на парите, които те харчат за тази цел. Ясно е, че малцина могат да си позволят подобни разходи. Единственото възможно обяснение е свързано със съществуването на болярски клики, които се стремят да получат най-доходните постове, когато техният кандидат стане княз, и които, противно на всяка логика, се надяват, че неговото управление ще трае достатъчно дълго, така че да им позволи да извлекат печалба от своята инвестиция. Подобно обяснение хвърля светлина и върху нарастващата мощ на благородниците и обезправяването на селяните. Следователно не трябва да се учудваме, че много румънски историци разглеждат периода между смъртта на Михай Храбри и управлението на фанариотите като век на болярите.

В края на първия раздел на тази глава стана дума за началото на финансовата намеса на фанариотите в делата на румънците. Тя е свързана не само с плащането на данъците и *пешкешурите*, а и с едно трето изискване на османците, което засяга местните господари, търговците, гърците и някои други хора – Истанбул трябва да бъде снабдяван с продоволствия и суровини за своите производства.

По време на последните дни на независимо съществуване като град-държава Константинопол вероятно наброява едва 40000 души, но според преброяването от 1520 г. политиката на принудително заселване, провеждана от Мехмед II и неговите наследници, е увеличила населението на града с около 700 %.

---

[5] Alexandru Dimitrie Xenopol, *Histoire des Roumaines de la Dacie trajane*, 2 vols. (Paris: E. Leroux, 1896), 1:531, цитирано по R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians* (1934; reprinted, Hamen, Conn.: Archon Books, 1963), p. 73.

Към края на XVI в. в Истанбул живеят малко повече от половин милион души. Към тях трябва да се прибави и населението на няколко големи предгрдия. Въпреки че султаните принудително заселват много хора в опразнените европейски и азиатски села близо до новата си столица, районът не може да поеме нуждите на една истинска метрополия. А и въпросът не е единствено в обичайните нужди, които трябва да се задоволяват, инцидентният недостиг на продоволствия води до бунтове, които заплашват стабилността на държавата. За да се реши този проблем, износът на някои европейски и азиатски провинции, а от време на време и на Египет, е запазен за столицата.

Османските управници са изправени пред дилема. От една страна те трябва да осигуряват необходимите доставки за Истанбул на разумна цена; от друга страна трябва да са сигурни, че това не разрушава селското стопанство и търговията в снабдяващите райони. Главният проблем е в това, че "пазарните цени" в провинциите често са по-високи, отколкото правителството смята, че пазарите в Истанбул могат да понесат при наличието на множество относително бедни хора, които живеят в града. На този въпрос са посветени фермани на редица султани. По същество императорските едикти определят вида, количествата и цените на доставките. В същото време, за да съхрани икономиката на провинциите, правителството освобождава от някои данъци производителите на определени стоки, като се стреми да изравни цените и разходите. Доставките се възлагат на един специфичен вид прекупвачи, които понякога са изпращани от Истанбул със специални заповеди, но по-често живеят в провинциите. Въпреки че назначаването на тези агенти не се ограничава до княжествата, разглеждането на този тип делови хора от градовете бе оставено за тази част на труда, тъй като техните действия в княжествата са "незаконни" според васалните договори. По тази причина е много интересно да се проследи тяхната дейност в румънски контекст. Не трябва обаче да се забраая, че те оперират във всички европейски *еялети*, особено в Румелия, където са най-активни в българските, тракийските и македонските *санджаци*.

Задължителните доставки на продоволствия, главно на зърно, овце и говеда, са известни под различни имена (*ищира*, *мубая*, *мукайесе*). Хората, които са натоварени, често против тяхната воля, със задачата да купуват определени количества на фиксирани цени са наричани *джелепи* (търговски агент).[6] Когато те са заставени да отглеждат част от добитъка, който трябва да доставят, са наричани *джелепкешан*. Обикновено са избирани по-заможни хора, включително членове на гилдии или хора с професии, независимо от тяхната религия. Най-ранните сведения за подобна практика са от 1586 г., към средата на следващия век тя се прилага във всички провинции. Назначението не е желано и тези, който успяват, го отклоняват. Въпреки че доставките са освободени от мита, данъци и пр. по пътя, както и от пасищен налог при отглеждането и доставянето на животните, *джелепите* обикновено трудно могат да се оправят без измами. Тези, които успяват, стават малки капиталисти и през XVIII в. се възползват от своето положение. Изглежда, че мнозинството от тях са *зиммии*. По принцип повечето излизат или от средите на градските занаятчии и търговци, или на изгряващите едри селски стопани.

Поради липса на данни повечето доставки не могат да бъдат представени в таблици, но някои числа все пак се знаят. Цветкова показва, че през последните десетилетия на XVI в. земи с приблизителния размер на днешна България доставят над 440000 овце годишно.[7] Сведенията за княжествата са по-неточни, но достъпните данни са впечатляващи. Фермани на Сюлейман I за 1558, 1559, 1560 и 1566 г. уточняват, че само за султанските конюшни княжествата трябва да доставят между 80000 и 100000 *киле* ечемик при цена от 6 до 10 *акчета* на

---

[6] Най-доброто кратко изследване, публикувано на западен език, посветено на проблема за принудителните доставки е: Bistra Cvetkova. "Le Service des 'Celep' et le ravitaillement en bétail dans L'Empire Ottoman (XVe – XVIIIe s.)." *Études Historiques* (Sofia: Bulgarian Academy of Sciences), 3 (1966): 145-72.

[7] *Ibid.*, p. 158.

киле.[8] През 1566 г. Сюлейман определя доставката от Молдова на 1000 вола годишно, а през 1591 г. същата провинция трябва да достави 141000 овце.[9] Един интересен пример от Молдова илюстрира финансовите трудности на князете, значението на доставките и нарастващото значение на хората, свързани с тази монополна търговия. През 1589 г. един месар на име Първана, който явно действа като *джелеп* или *джелепкешан*, заставя сина на управляващия княз да достави 9000 овце срещу дълг от 420000 *акчета*.[10] Вероятно това е била изгодна сделка, тъй като към 1585 г. цената на една *ока* овнешко в Истанбул е 3 *акчета*.[11] Като се знае, че по това време един венециански дукат се разменя за около 180 *акчета*, става ясно, че месарят е бил много богат, а князът – затънал в дългове.[12]

Тази търговия, която на практика е монополна във всяко отношение, става още по-ограничена при специалните принудителни доставки, разглеждани като данък, *сюрсат захиреси*, и събирани за армията по време на война. Този "данък" представлява фиксирани доставки при фиксирани цени и е събиран подобно на доставките *ищира*. Трудно е да се открият някакви точни данни, но при честите войни и размера на армията, тези "покупки" трябва да са били значителни.

---

[8] Maria Alexandrescu-Dersca, "Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople aux XVIe siècle," *Actes du Premier Congrès*, 3:666. Едно истанбулско *киле* (в империята има и други видове *киле*) е около 40 кг.

[9] *Ibid.*, pp. 669-670.

[10] *Ibid.*, p. 670.

[11] *Ibid.*, p. 671. Едно истанбулско *киле* е 100 *оки*.

[12] *Ibid.* Ако се приеме, че една малка овца излиза 50 оки (около 20 кг), 8000 животни трябва да имат пазарна цена от 1200000 *акчета*. Допуска се, че 1000 животни са се изгубили по пътя. Като се добавят около 50 процента към цената на закупуването за разходи и подкупи, всички разходи достигат 630000 *акчета*, което оставя на този "месар" една доста приятна печалба. Повечето джелепи боравят с много по-малки количества и често имат сериозни трудности при изпълняването на изискваните доставки.

Като създава една група от доста заможни лица, които достигат хиляди, както във "вътрешните" *еялети*, така и в княжествата, османците създават нова социално-икономическа сила, която започва да играе все по-важна роля в историята на тези земи. Въпреки че османците може да са имали правото да установяват монополи в своите провинции, те със сигурност не са разполагали с него в княжествата. Фактът, че го правят, показва ясно докъде стига неспособността на князете да защитават правата на своите земи. Не може да има съмнение, че османските действия и принудителни събирания, които не съответстват на васалните договори, имат по-голямо въздействие върху Молдова и Влашко от клаузите на тези договори. Все пак правото на султана да утвърждава князете, в съчетание с нерегулираните правила за наследяване и амбициите на множеството претенденти за трона, също не трябва да бъде подценявано.

3. Векът на болярите

С изключение на управлението на Матей Басараб и Василе Лупул XVII в. е напълно доминиран от болярите. Вече разполагаме с детайлно описание на пътя на тази група към властта, както и на нейното управление.[13] Изследването на цялостния процес разкрива една поредица от събития, позната на всеки, който се е занимавал с исторически периоди, в които благородничеството доминира в която и да е европейска държава. Петру Шопул, който управлява с прекъсване в Молдова между 1574 и 1591 г., говори за своите владения като за болярска република. Когато броят на благородниците се увеличава, те първо завладяват княжеските земи и след това превръщат повечето свободни селяни в зависими. С увеличаването на властта на тази класа се увеличават и различните изисквания за доставки и работа, а селяните са доведени почти до робско положение. В известен смисъл благородниците осигуряват различ-

[13] *Istoria Romîniei*, 2:850-56, 861-67, 921-25 и 3:76-77, 128-54 и др.

ните доставки, които трябва да се правят за турския "пазар", а също и износа извън Османската империя, който все още съществува през XVII в.[14] Подобно на всички благородниците, особено в Източна Европа, болярите придобиват пазарна ориентираност, без да познават модерното земеделие и пазарните техники. Те извличат максимални печалби, като непрекъснато увеличават задълженията на селяните. Манастирите, които владеят големи имоти и се оказват не по-малко безжалостни от болярите в стремежа си да забогатеят за сметка на селяните. Както ще видим, по същото време подобни процеси протичат и във "вътрешните" провинции на Османската империя. Но там те все пак са незаконни и свидетелстват за слабостта на централната власт. В княжествата слабостта на централната власт също е фактор, но тук той придава на процеса напълно законен характер.

Наблюдава се и един друг познат от историята на благородничеството процес: поява на стратификация, при която много богатите магнати без титла, в румънския случай стоят над най-дребните благородници. Някои от големите родове (Мовила, Стрioч, Уреке и др.) стават по-могъщи от князете, а техни представители достигат и до трона. Големите семейства монополизират важните постове и се превръщат в истинските политически господари на княжествата, по-малко могъщите благородници заемат по-нисшите постове. Естествено благородниците, както и духовниците, успяват да се освободят от данъчните и други задължения, като ги прехвърлят върху плешите на селяните. Последиците от това положение тежат върху земите на селяните до края на Втората световна война.

---

[14] Добър труд върху външната търговия с много сведения за княжествата, е Paul Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant, 1660-1714*, vol. 41, no 2 of *Bibliotheca Historica Romaniae* (Bucharest: Academy of Sciences Publishing House, 1972). По-голямата част от износа е насочен към Трансилвания, Полша и дори към владенията на Хабсбургите.

Споменатите процеси не са характерни единствено за Румъния, но влиянието на болярите върху градовете е несъмнено нещо уникално. В края на Средновековието и началото на Новото време в Западна Европа се наблюдава устойчива тенденция към освобождаване на градовете от старите феодални ограничения. Стана дума, че подобна тенденция се забелязва дори в Унгария, където благородниците успяват да я преобърнат, като използват селския бунт от 1514 г. като претекст да се насочат срещу *опида*. В Дунавските княжества благородниците са достатъчно могъщи, особено в края на XVII и началото на XVIII в., да заставят князете да им даряват земите, държани от градовете, а по-късно – дори и терените, върху които те са изградени. Към края на XVIII в. светските и църковните господари получават разрешение да изграждат градове, които са изцяло в техните владения.[15] В отделни случаи дори приходите на някой град се предават на някой господар. Понякога манастирите и благородниците стигат дотам да смятат градовете за своя собственост на същата база, както и земите им, и да изискват от тях същите задължения, които получават и от селяните. Въпреки този натиск градовете се развиват и запазват някои от своите права и привилегии. Все пак влиянието на господарите се чувства и през XIX в.

XVII в. не е щастлив за Дунавските княжества, особено за селяните, но процесите и някои личности заслужават по-детайлно разглеждане от обобщените прегледи, предлагани досега. Два фактора – нарастването на влиянието на гърците и на гръцкия език, както и културните процеси в Молдова и Влашко – са някак си взаимосвързани и служат за основа на процесите от XVIII в.

---

[15] Най-добрата статия за румънските градове на западен език е: Valentin Georgescu, "Le régime de la propriété dans les Villes Roumaines et leur organisation administrative aux XVIIe- XVIIIe siècle – Valachie et Moldavie," *La Ville Balkanique*, pp. 63-81.

В Истанбул влиянието на гърците нараства. Концентрирани около православната Патриаршия в района на Фенер, фанариотските семейства придобиват все повече власт посредством влиянието си върху църковните институции, посредством участието си в търговския флот и търговията като цяло и посредством ролята на банкери, които изпълняват за всички, включително и за румънските князе. Но те стават наистина влиятелни и могъщи, когато доброто им владеене на чужди езици и познаването на Запада и неговата култура стават незаменими за османците, на които се налага все повече да разчитат на дипломацията във взаимоотношенията си с Хабсбургите, поляците и набиращата мощ Русия.

През 1669 г. е учреден постът велик преводач и неговият титуляр на практика се превръща във външен министър на Османската империя. Първият назначен на тази длъжност е грък, но не фанариот – някой си Панайотис Никузиос от остров Хиос. През 1673 г. той е наследен от Александър Маврокордатос, млад фанариот, който няма още четиридесет години. Той остава на този пост с две сравнително кратки прекъсвания до смъртта си през 1709 г. Маврокордатос е забележителна личност, той учи право и медицина в Западна Европа, където е публикува няколко научни труда. От момента, когато приема поста на преводач, фанариотите стават младши партньори в османската администрация. Някои от тях, включително и представители на рода Маврокордатос, стават *господари* – князе в двете княжества. Тяхното влияние придобива първостепенно значение в политиката и другите сфери на живота в двете Дунавски страни през последните три десетилетия на XVII в.

Сред фанариотските родове, които по-късно управляват румънските земи, са Дука, Гика и Росети, които постепенно се порумънчват. Първият фанариотски род, който се установява на север от Дунав, е старата византийска династия Кантакузин, която се премества в княжествата в началото на XVII в. През 1678 г. представител на този частично порумънчен род, Шербан (1678-1688), става княз на Влашко. Благодарение на порумънчването класата на болярите получава едно малко, но изключително важно попълнение. Носители на богатство и

култура, те започват да дават нов тон в живота на най-богатата и най-влиятелната част от доминиращата социална класа.

Пристигат и по-малко престижни личности. Гръцки търговци са привлечени от широкомащабния износ от Дунавските княжества и, което е по-важно, търговски гръцки духовници заливат двете страни. Нарастващото влияние на църквата в земевладението, а дори и в градовете, е резултат от продължителен процес, познат от историята на всички европейски страни, който се корени в обичая на най-ранните владетели да основават църкви и манастири и да ги даряват със земи и привилегии. По време на управлението на Василе Лупул и Матей Басараб както князете, така и изтъкнатите благородници правят подобни дарения в полза на манастири извън румънските земи, в прочутите православни средища като Атон. По този начин големи владения попадат в ръцете на гръцкото духовенство и към средата на XVII в. гръцкият практически измества черковнославянския като богослужебен език в княжествата.

По същото време протестантството печели много последователи сред германското и унгарското население на Трансилвания и тези лутерани и калвинисти започват да превеждат Писанието на своите езици и на румънски. Тъй като гръцкият, както и черковнославянският, е твърде слаб, за да се противопостави на тези мисионерски опити, се налага да бъде използван румънски. Матей Басараб изгражда първата печатница през 1634 г. и първата книга, отпечатана на румънски в княжествата – сборник църковни закони – се появява през 1640 г. Към 1688 г. е отпечатана първата Библия на румънски (*Biblia lui Şerban*), поръчана от княз Шербан Кантакузин. Предполагаемият преводач Николае Милеску може да бъде сравняван с Александър Маврокордатос по образование, ерудиция и пътувания из цяла Европа, което доказва, че културата не е изключителен монопол на гърците. До към началото на фанариотския период са отпечатани 457 книга на румънски.[16]

---

[16] *Istoria Românieі*, 3:258. Страници 256-294 предлагат чудесна панорама на културната история през XVII в.

Въпреки нестабилността, нарастващото гръцко влияние и егоистичното поведение на болярите и духовенството, културният живот през XVII в. е забележителен. В сферата на културата печалното в други отношения поведение на господарите на княжествата следва една по-конструктивна линия, тъй като в това отношение те имат подкрепата на богатите и могъщите. Публикуваните произведения, както преводни, така и оригинални, включват правни и религиозни съчинения, няколко белетристични творби, известен брой философски трактати и невероятно количество исторически трудове. През този период работят молдовските историци Григоре Уреке (1590-1674), Мирон Константин (1633-1691) и Йон Нокулче (1672-1745). Сред техните творби най-ценен е *Letopisetul Ţării Moldovii* на Уреке, който завършва с 1594 г.. Най-интересната фигура сред тези книжовници е Димитрие Кантемир (1673-1723), последният нефанариотски княз на Молдова. Много образован човек, който разбира нещо от истинската история и от необходимостта от документи и доказателства. Със своята *Istoria Imperiuli Ottomanu*, написана през 1714-1716 г., по време на изгнанието му в Русия, Кантемир се издига до първи историк, а не обикновен хронограф на османската държава. През 1716 г. завършва и своята история на Молдова (*Descriptio Moldaviae*). Той е един от основателите на Академията в Санкт Петербург и е избран за член на Пруската академия. Въпреки че много от тези забележителни културни начинания са осъществени от румънци на собствения им език, няма съмнение, че примерът, а често и вдъхновението, ако не и темите, идват от нарастващото гръцко влияние в Молдова и Влашко. Това влияние има същностно значение за съживяването на образованието на духовниците и за промяната на културните обичаи и ценностната система на висшата прослойка на богатите боляри. Така както гръцкото влияние полага основите на фанариотското управление, по същия начин то подпомага културните процеси, като влива нови елементи в тях. Но трябва да се има предвид, че тези нови елементи не представляват пренос на "западни" идеи в една "турцизирана ориенталска културна среда", тъй като

контактите с Трансилвания, Унгария и особено с Полша не позволяват пълното ориентализиране на румънския културен живот, а западните идеи винаги са били допускани в княжествата. Само по време на по-голямата част от фанариотския период княжествата са отрязани от Запада и могат да разчитат единствено на гърците и тяхната култура. Именно в сферата на културата печалният век на болярското господство има своя значителен принос към историята и развитието на румънския народ.

Фактът, че Кантемир е принуден да пише повечето от своите произведения в изгнание, представлява добра илюстрация за несигурността на времето, в което живее. Не само натискът на болярите върху безсилните князе непрекъснато нараства, същото става и с изискванията и намесите на османците, допълнени с тези на фанариотите. Добър пример за османския натиск е постоянното увеличаване на *пешкешуриле*, който достига до 650000 *акче*, когато Шербан Кантакузин идва на власт.

Върху князете, които управляват "твърде дълго", се стоварва допълнително бреме. Такъв е случаят с влашкия княз Константин Брънковяну, който завършва живота си, като наблюдава екзекуцията на семейството си, преди сам да бъде обезглавен в Истанбул. Той е най-добрият пример за дълго управление и за реалните трудности, пред които е изправен румънският владетел през XVII в. Неговото управление обхваща периода от 1688 до 1714 г., през който османците постепенно се оттеглят от Унгария след второто нападение на Виена през 1683 г., завършило с прочутия мирен договор от Карловиц (Карловци, Карлоца). Тази победа на Хабсбургите води до изчезването на независимото трансилванско княжество, като по този начин една световна сила става съсед на Молдова и Влашко. Нарастването на хабсбургската мощ и упадъкът на османците може би са поставили пред княжествата една дипломатическа, а понякога и военна дилема. Фактът, че въпреки постепенното им отслабване поляците не се отказват от претенциите си да се намесват в Молдова, чиито слаби князе не са много полезни на Брънковяну в опита му да заеме неутрална

позиция в дългата австрийско-османска война, предизвиква допълнителни затруднения. Когато османците отстъпват източна Украйна на Русия по силата на мирния договор от Радзин през 1681 г., на сцената излиза нова сила.

Към края на века болярите са ясно разделени на три партии: едните са привърженици на продължаване на връзките с османците, другите са русофили, а трети са ориентирани към Австрия. В Молдова има и прополска фракция. Следователно Брънковяну трябва да маневрира не само между четири сили, без да разчита на помощ от Молдова, но и между няколко болярски фракции. Това, че при дадените обстоятелства той успява да се задържи на трона цели двадесет и шест години, е най-доброто доказателство за изключителните му качества на дипломат.

Често принуждаван да участва във войни, в които той не иска да се включи, Брънковяну винаги намира начин да покаже на противниците, че действа под натиск. Въпреки че тази тактика спасява Влашко от съдбата на Молдова, която постоянно бива прегазвана от татарски войски, тръгнали на помощ на османците, от полски атаки, а в отделни случаи и от имперски войници, тя му създава репутацията на двуличник, на когото не може да се разчита. Няколко пъти той попада в опасно положение, при което едната от две воюващи страни се добира до негова кореспонденция с онзи, който в момента бива смятан за враг. Когато става дума за османците, той обикновено успява да се измъкне с цената на огромен подкуп, но по този начин стоварва на плещите на селяните непосилно бреме и отчуждава от себе си дори тази болярска фракция, която в момента го подкрепя. Накрая, когато е арестуван в собствения му дворец от пратеник от Истанбул, никой не вдига ръка в негова защита. И все пак Брънковяну спасява своята страна от трудности, по-големи отколкото тези, в които е принуден да я вкара чрез опасните си игри, игри, които показват не толкова неговия "нечестен" характер и амбиции, колкото невъзможното положение, в което се оказват Дунавските княжества след като турското нападение на Виена се проваля през 1683 г.

Димитрие Кантемир разбира ситуацията правилно. Когато османците му дават трона на Молдова със специална заповед да елиминира Брънковяну, той стига до извода, че през 1710 г. най-добрата политика е сътрудничество с Русия. По същото време Брънковяну стига до същото заключение и най-накрая се достига до редкия момент, когато двама способни румънски князе могат да работят заедно и наистина го правят. Но докато Кантемир твърдо следва една политическа линия, когато реши, че тя е правилна, Брънковяну, който дълги години се е стремил да има алтернативни варианти, не действа толкова последователно. Когато османците обявяват война на Русия, Кантемир е верен и убеден съюзник на Петър. През април 1711 г. той сключва тайно съглашение, което урежда неговото бъдеще и при победа, и при поражение; благодарение на него по-късно той има възможност да живее "изискано" в Санкт Петербург. От Брънковяну също се очаква да сътрудничи руснаците, които зависят много от помощта, която той трябва да им окаже. Но влашкият княз, който има навика да си запазва възможности за измъкване и който е много по-близо до центъра на османската власт, не предприема нищо, когато Петър пресича Прут през юли 1711 г. По този начин той има сериозен принос към османската победа над Петър на 11 юли след битката при Станилещи.

Кантемир, който бяга в Русия заедно с водачите на проруската партия в Молдова, е заместен на трона от Николай Маврокордатос, син на наскоро починалия велик имперски преводач, неговото възкачване на престола бележи началото на фанариотския период. Той е враг на Брънковяну и ламти за трона на Влашко. Добрите връзки на Маврокордатос в Истанбул, нарастващото френско влияние в този град, което също е враждебно настроено към влашкия княз, и разкриването на нова кореспонденция между него и Виена, както и някои вътрешни проблеми правят възможен неговия арест и последвалата екзекуция. След свалянето му от власт Николай Маврокордатос е поставен на влашкия трон, а фанариотското управление започва и в другото княжество.

4. Фанариотски период

За XVIII в. има много повече извори, отколкото за предходния период, и по тази причина за него е писано много повече. Дори и на западни езици се появяват интересни монографични студии и статии.[17] Това облекчава моята задача, но изисква и по-широки обобщения, отколкото са правени досега. При това трябва да се отбележи, че този раздел не покрива целия фанариотски период. В зависимост от гледната точка той завършва или с Одринския договор от 1829 г., или с Органичния статут, една квазиконституция, провъзгласена от руския генерал граф Павел Киселев по време на руската окупация на княжествата. Ясно е, че и по-рано Френската революция и големите промени, осъществени в Османската империя по същото време, засягат Молдова и Влашко и изменят характера на фанариотския режим, такъв, какъвто ще бъде описано на следващите страници. Въпреки това историята може да бъде доведена до този важен за Европа и османците водораздел.

Първият въпрос, на който трябва да се отговори, е кои са фанариотите. Техният произход от истанбулската гръцка общност и квартала Фенер доскоро даваше основания на повечето автори да твърдят, че фанариотите принадлежат към семейст-

---

[17] Множество статии на тази тема са публикувани в *Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen* и в *Revue Roumaine d'Histoire*, както и в други списания. Съществуват и няколко монографии, два примера са достатъчни, за да илюстрират обхвата на публикациите: V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle*, vol. 36 de *Bibliotheca Historica Romaniae* (Bucharest: Academy of Romanian Socialist Republic, 1971); Vlad Georgescu, *Mémoires et Projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769-1830* (Bucharest: A.I.E.S.E.E., 1970). Влад Джорджеску е един от авторите, които публикуват интересни изследвания в западни списания. Вж. и неговата статия "The Romanian Boyars in the Eighteenth Century: Their Political Ideology," *East European Quarterly*, vol. 7, no. 1 (Spring, 1973) pp. 31-40.

ва, които са част от тази специална група, или са свързани с нея, или произхождат от нея. В последно време този възглед не само е коригиран, но той е и очевиден абсурд; ако беше верен, щеше да се окаже, че кварталът Фенер е най-гъсто населеният район на света и всеки негов жител е влиятелен милионер. Няма съмнение, че при идентифицирането на фанариотите трябва да се тръгне от представителите на най-важните гръцки родове в Истанбул, които са професионално свързани с османската администрация и са натрупали богатства с търговия, различни услуги и разнообразни политически и икономически функции, които постепенно превръщат в монопол, благодарение на влиянието си върху центъра на властта. Към тези водещи родове трябва да се прибавят стотици други, очевидно не само гърци, които формират техните свити и клиентела в Истанбул и в цялата империя. Взети като цяло, тези семейства представляват малка империя в империята, която не може да съществува без голямата. Въпреки че няма съмнение, че голямата империя доминира по-малката до такава степен, че и най-могъщият фанариот става играчка в ръцете на някой амбициозен велик везир или друг важен представител на управляващата мюсюлманска върхушка, все пак в началото на XVIII в. между тях възниква нещо като сътрудничество, което достига дотам, че партньорите не могат да съществуват един без друг. В този смисъл многобройните позовавания на двойното турско-гръцко владичество в историческата литература на славяните и румънците са основателни.

В Румъния на сцената излиза още един елемент – местните благородници. Още през XVII в. много фанариоти търговци и духовници се насочват към Дунавските княжества заедно със своето обкръжение. Те трябва да се нагаждат към местните условия, наблюдават се и много бракове между тях и местните боляри. Както знаем, много фанариотски родове постепенно се порумънчват – родът Кантакузин е най-важният ранен пример – а някои болярски семейства придобиват фанариотски навици, обичаи, поведение и дори възприемат гръцкия език. Този процес става много по-значителен и засяга много повече

хора през XVIII в., когато всеки новоназначен княз довежда със себе си няколкостотин свои приближени, които назначава на най-важните постове и, използвайки княжеската си власт, ги издига в ранг на румънски благородници. Въпреки че съдбата на най-важните "вносни" сановници е тясно свързана с техните господари, голямото мнозинство оцелява при смяната на владетеля и образува класата на "новите" благородници на Молдова и Влашко. С цел да защитят интересите си от многобройните храненици на следващия княз, много от новодошлите се съюзяват със "старите" благородници.

Следователно, особено в румънски контекст, фанариоти не означава гърци. Думата назовава по-скоро група хора, които наистина говорят гръцки, но могат да имат всякакъв произход и националност, включително и румънска. Тези хора се идентифицират с по-малката империя и едва чрез нея, косвено – с голямата. Когато става дума за Молдова и Влашко етикетът фанариот се прикача към повечето, но далеч не всички князе, които управляват през XVIII в., както и към част от благородниците, които образуват прокняжеската, а в по-широк контекст – и проосманската фракция. Всички останали хора, дори ако принадлежат към водещите фанариотски родове и живеят в княжествата, не могат да бъдат определяни като фанариоти, а трябва да бъдат разглеждани като представители на опозицията.

Това дефиниране на фанариотите разкрива както основното влияние, така и най-големите трудности на тези хора. Най-драстичната промяна, която тяхната поява олицетворява, е пълната сервилност пред Истанбул. Тъй като тя е гарантирана, османците в крайна сметка започват да използват техния капацитет, на първо място и преди всичко позициите, които те придобиват в Молдова и Влашко. Старите владетели, чиято власт свършва с Брънковяну и Кантемир, са "избирани" на място и са смятани от своите поданици за владетели, *домн* или *войвода*, докато новите господари, които са назначавани, а не избирани, са смятани само за нещо като губернатори, *господари*. Тази разлика, която румънците правят още през XVIII в., е основателна и показва ясно защо Истанбул неочаквано се насоч-

ва към нов начин за подбиране на своите румънски васали. *Войводите* са твърде независими, *господарите* са наистина губернатори, които могат да бъдат назначавани и сменяни като *бейлербейовете* и тяхното главно задължение е да изпълняват желанията на централната власт. Тази промяна е всеобхватна, тя е правилно обобщена от Влад Джорджеску, който пише:

Армията е разпусната. Политическата, икономическата и културната ориентация към Източна Централна Европа, така характерна за XVII в., е заменена от друга, замислена и вдъхновена от ориенталския свят на Константинопол. Тесните връзки с Европа, поддържани от интелектуалците през XVII в., не са характерни за XVIII в., тъй като османците, както и фанариотите, се боят от европейското влияние върху румънците (а когато говорим за Европа, ние имаме предвид една Европа, която се простира от Санкт Петербург до Париж). За повече от век княжествата трябва да приемат това, което политически водачи и мислители от предишните столетия се опитват да избегнат: интегриране, наистина ограничено, в една система, доминирана от ценностите на османците и фанариотите.[18]

Тези думи са отлично описание на това какво означават за румънските земи промяната към фанариотско управление. Без армия не може да съществува независима външна политика, дори в тесните рамки, в които например Брънковяну се опитва да действа независимо от Истанбул по време на войните в края на XVII в. и началото на XVIII в. Следователно Молдова и Влашко стават османски провинции в по-голяма степен, отколкото когато и да било по-рано. Когато водещите интелектуалци от края на XVII в. умират или емигрират, ограниченията върху пътуванията и търговията пречат на новите поколения да получат необходимото образование и да натрупат опит. Не само интелектуалният живот, основното образование също бързо запада. Само поддържаните от църквата институции запазват възможност да работят, но през XVIII в. те са изцяло в ръцете на фанариотите.

---

[18] Georgescu, "Boyars in the Eighteenth Century," p. 32.

По този начин промяната от владетел към губернатор означава не само политическо деградиране, което ясно личи в разликата между двете титли, но и културен регрес.

Сред благородниците и богатите търговци тази културна празнина е запълнена от възприемането на гръцките ценности. За нещастие гръцки ценности в случая не означава класическото гръцко знание или значимите идеи на титаните на православната църква, или бавното съживяване на гръцката наука и култура; в случая изразът "гръцки ценности" отразява един любопитен начин на живот, който фанариотите са си изградили в Истанбул, имитирайки "професионалните османци". Към края на XVIII в. къщите, облеклото и дори кулинарните навици на румънските благородници трудно могат да бъдат различени от тези на заможните фанариоти, а дори и на османците, които живеят в Истанбул или около него. Тази постепенна промяна е неизбежна и значима.

Тази неизбежност е породена от няколко причини, първата от които са трудностите пред фанариотите, предизвикани от факта, че принадлежат към една специфична група. Те са или истински османски служители, или техни клиенти през един век, когато османската администрация достига най-ниската ефективност, а корупцията достига своя връх. Въпреки че корупцията помага за оцеляването, тя прави запазването на всеки пост много трудна задача. Приложение IV разкрива, че 25 представители на само 11 рода управляват Молдова и Влашко от началото на фанариотския период до 1804 г., много от тях по няколко пъти, което прави общо 62 "царувания". Веднъж отстранен, никой *господар* не може да бъде сигурен, че ще получи ново назначение; някои от тези 25 мъже управляват само веднъж и то за кратко. Получаването на назначение включва големи разходи в Истанбул, от които бъдещият "княз" плаща лъвския пай. Неговите приближени осигуряват останалото, те трябва да си възстановят вложенията и да излязат на печалба колкото се може по-бързо. От този първи факт произтича и вторият.

За да извлекат изгода от властта *господарите* трябва бързо да попълнят всички важни постове с хората, които са им помогнали да съберат своите инвестиции. В същото време *господарите* трябва да си осигурят и бързи печалби. Щом като всички важни постове са в ръцете на фанариотите, чийто начин на живот отразява този на *господаря*, местните боляри скоро се оказват принудени да го имитират, ако не искат да бъдат смятани за изостанали провинциални братовчеди. Тази тенденция се подсилва от появата на "новите" благородници, споменати преди малко, които запазват своя начин на живот, дори след като станат румънски боляри, и въпреки браковете със "старите" благородници. Това смесване на фанариотски и нефанариотски благородници е третият фактор, който води до налагането на чуждия начин на живот сред висшите класи на румънското общество. Все пак не трябва да се забравя, че този нов начин на живот не означава непременно пълно идентифициране с ценностите на фанариотите. Опозицията наистина съществува и през XVIII в. тя постепенно набира сили, въпреки че външно нейните представители трудно могат да бъдат отличени от онези, които тя иска да измести.

Променя се не само външната декорация в живота на благородниците, тяхното положение в държавата също претърпява съществени изменения. Това до голяма степен обяснява опозиционните настроения на много боляри. В княжествата, както и навсякъде другаде, благородническият сан е нещо, което индивидът придобива по наследство, или с което бива удостоен от владетеля. По начало благородникът е воин, който в замяна на своята служба, която по-късно включва и заемане на някакъв пост, получава данъчни облекчения, феодални права над селяните и земя, осигуряваща неговия престиж и власт. Константин Маврокордатос подменя тази система, когато управлява Влашко през 1739 г., и въвежда своите нови закони в Молдова, когато става *господар* там две години по-късно. Той превръща наследствените благородници в "длъжностни", една идея, която е позната на изследователите на руската история. Старите прерогативи са отменени, а благородническият ста-

тут, със съответните му привилегии и данъчни облекчения, се свързват със заемания пост. Наследниците на хората, заемали определени постове, се радват на същите права. Тази реформа наистина завършва прехода от старата румънска към новата фанариотска система, тъй като тя поставя назначените от владетеля фанариоти и "новите" благородници на върха на социалната пирамида. Възникналото прегрупиране на ранговете напълно променя положението на онези родове, които са свикнали с властта и могат да станат център на сериозно съпротивително движение.

Реформите на Константин Маврокордатос се простира отвъд класата на благородниците и обхващат манастирите, фиска и дори положението на селяните. По тази причина той е най-важният фанариотски княз от първата половина на XVIII в.[19] Четири пъти *господар* на Молдова за общо седем години и пет пъти на Влашко за общо петнадесет години, той разбира проблемите на княжествата много по-добре от който и да е друг от ранните фанариоти. Изглежда е схващал трудностите, породени от факта, че финансовите и "търговските" задължения на фанариотския режим към Истанбул са напълно нерегламентирани, тъй като старите данъци и задължителни доставки са заменяни от широкомащабни подкупи, винаги, когато тронът бива предаван, когато князете се опитват да го запазят или да изместят някой съперник, както и от непредвидимите, но непрекъснато нарастващи искания за доставки, насочени към Истанбул. Съчетани с необходимостта фанариотите да реализират своите инвестиции, а и всички боляри да си осигурят доходите, тези искания пораждат непрекъснато увеличаващ се натиск върху селяните. Положението се влошава от започналата през предишното столетие тенденция манастирите, благородниците и князете да изискват все по-големи доставки от всички, които могат да заставят да се подчиняват, включител-

---

[19] Вж. раздела, посветен на неговите реформи, в: *Istoria Romînlei*, 3:435-46.

но и градовете. Селяните отвръщат с намалена производителност, с укриване на продукцията и масова емиграция. За болярите, фанариотите и дори за Истанбул става все по-трудно да получават това, което желаят. Между 1741 и 1746 г. само Влашко губи от емиграция 77000 селски семейства от общо 147000, които се насочват към райони южно от Дунав.[20]

За да облекчи положението и да спре превръщане на селяните в крепостни, Константин Маврокордатос издава реформаторски декрети през 1746 г. във Влашко и през 1749 г. в Молдова. Три данъка (за които отговарят болярите, но са плащани от селяните) - върху говедата, винарските преси и лозята – са отменени, а на селяните се позволява да откупуват свободата си срещу 10 *акчета*. Нещо повече, селяните са разпределени на групи според броя на воловете, които притежават: на базата на този брой са възстановени някои от старите им права - на паша, събиране на дърва и съответно количество земя за обработване. Декретите фиксират десятъка, заплащан от селяните, както и задълженията им като ангария, която е ограничена до 8-10 дена годишно. Зеленчуковите и овощните градини са изключени от десятъка, но "селянин, който има собствена земя, получена по наследство, няма право да я напуска".[21] Въпреки че тези реформи са минимални, те са максимумът, който Константин Маврокордатос може да отвоюва от благородниците и духовниците. Сериозни пролуки в самите реформи правят малките придобивки на селяните илюзорни. Не само селянинът за първи път е прикрепен към земята, но и трудовата повинност е определена както в дни, така и в количество работа, която трябва да бъде свършена. Това количество е толкова голямо, че удвоява и дори утроява броя на дните, които селяните би трябвало да отработят, ако задълженията им се мерят в работа, каква-

---

[20] David Mitrany, *The Land and the Peasant in Rumania* (1930, reprint ed., New York: Greenwood Press 1968), p. 16.

[21] *Ibid.*, p. 21.

то е и практиката. Служителите, назначени от княза да следят за прилагането на декретите, обикновено са набирани сред дребните благородници и естествено тълкуват разпоредбите в полза на земевладелците. Тези пролуки отварят вратите пред окончателното закрепостяване на селяните през втората половина на XVIII в.

Причините за постоянното влошаване на съдбата на селяните са главно следните. Нарастването на доставките на селскостопански стоки за Истанбул при фиксирани цени означава просто повече пари за болярите, въпреки ниските цени, тъй като могат да продават произведеното за тях от селяните под формата на десятък или други задължения, доколкото могат да увеличават тези доставки за сметка на селяните. Разточителният начин на живот, въведен от фанариотите, също изисква по-големи приходи, които болярите могат да получат, само като експлоатират селяните повече, отколкото преди. И накрая въвеждането на спиртоварни, които използват като суровина картофи и други земеделски продукти, представлява друг източник на приходи и също подтиква земевладелците да се стремят да получават по-големи доставки от тези, които обработват земите им.

В Молдова селяните страдат повече, отколкото във Влашко. През 1766 г. болярите заставят Григоре III Гика (1764-1767) да издаде нов декрет, който не само увеличава ангарията на дванадесет дена, но и определя работата, която трябва да се свърши за един ден така, че на практика селяните биват принудени да работят между тридесет и пет и четиридесет дена годишно. И болярите не се задоволяват с това. През 1775 г. те заставят Григоре II Гика (княз за четвърти път, 1774-1777) да прибави нови пет дена към трудовата повинност на селяните, както и допълнителни задължения за работа по поправяне на диги, по напоителните съоръжения и други свързани с водата задължения. Тези нови повинности в общи линии достигат размера на онова, което църковните и светски земевладелци изискват по същото време в натура, една десета от труда на селяните. Целият този допълнителен безплатен труд може да бъде насочен към необ-

работвани по-рано земи. Така приходите на господарите се увеличават значително, а процесът на превръщане на свободните някога селяни в крепостни приключва.

Във Влашко Александър Ипсиланти (1774-1782) също увеличава трудовата повинност на селяните на дванадесет дни през 1776 г., но това задължение може да бъде трансформирано във фиксирана парична сума. Нещо повече, само броят на дните е посочен, не и работата, която трябва да бъде извършена. Така господарите нямат възможност да утрояват продължителността на ангарията. Към края на века влашките селяни рядко отработват дори изискваните дванадесет дена. Досега не съм намерил задоволително обяснение за това сериозно различие между двете провинции, въпреки че предлаганите обяснения са няколко. И в двете провинции през XIX в. на селяните са налагани нови ограничения и задължения, така че дори прочутият Органичен статут от 1831 г. не облекчава значително селската неволя.

Докато болярите използват голяма част от новото си богатство за пищни разходи, мнозина се заемат с изковаването на програми за политически и правни реформи. През последната четвърт на века те са под влияние на Просвещението и на делата на просветените владетели, особено на законодателството на Йосиф II и Екатерина Велика. Все пак в основата си тези възгледи стъпват на трудовете на румънските мислители от предходното столетие[22], което показва, че обещаващите културни начала от XVII в. не са се придвижили много напред през XVIII в. Това тъжно положение се дължи на няколко явления, които вече бяха споменати: "чуждата" власт, увеличаващата се корупция, прекъсването на връзките с Полша и Трансилвания, нарастващото влияние на гръцкия език и на ценностната система на фанариотите. Те обясняват и растящият интерес към политически и правни реформи у тези боляри, кои-

---

[22] Вж. трудовете на Влад Джорджеско, цитирани в бел. 17.

то не мислят единствено за собствените си интереси.[23] В началото създателите на тези програми се стремят към реформи и "независимост", която според тях просто трябва да възстанови местните управници; по-късно те разработват планове за реална независимост в истинския смисъл на думата и дори за обединяване на двете княжества. Тези планове са породени както от външни, така и от вътрешни процеси.

От началото на фанариотското управление до 1792 г., когато интересите на Великите сили се съсредоточават върху събитията, започнали във Франция, Османската империя води три войни с Русия (1710-1711, 1768-1774, 1789-1792), една с Австрия (1716-1718) и една с двете могъщи съседки едновременно (1736-1739). Освен това Австрия участва за кратко и в последната война с Русия (1788-1791). По време на тези войни армиите на Австрия и Русия на четири пъти окупират Дунавските княжества за периоди от няколко месеца през 1711 до пет години през 1769-1774 и 1787-1792. Очевидно е, че тези окупации оставят своя отпечатък върху мисленето на румънците. По-важното е, че те ги карат да разберат, че техните стратегически разположени земи стават ябълка на раздора между върховните им господари, които са все по-неспособни да ги защитят, и две велики сили, които все по-открито показват, че смятат Молдова и Влашко за територии, потенциално отредени да станат част от техните собствени владения.

Въпреки че през XVIII в. е загубена само Буковина (*de facto* през есента на 1774 и *de jure* през пролетта на следващата година, когато османците официално предават провинцията на Австрия), идеята, че нещо повече от северозападната част на Молдова може да премине от османците в ръцете на Австрия и Ру-

---

[23] Добър преглед на опитите за правни реформи вж. във Valentine A. Georgescu, "Initiative et échec: deux structures phanariotes en matière de droit (1711-1721). Leur insertion dans le contexte des réalités roumaines," *Bulletin d'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, vol. 10, no. 1 (1972), pp. 15-37.

сия, оказва влияние върху мисленето както на *господарите*, така и на болярите. Противопоставянето между фракциите, които поддържат трите съперничещи си партии, се задълбочава, но тези, които се стремят към анексиране от страна на Русия или на Австрия, или на присъединяване към османските владения, са малко. Повечето фракции са единодушни по един въпрос: първо властта трябва да се върне на румънските благородници и след това да се постигне възможно най-широка "автономия". Различията са по отношение на средствата, с които трябва да се постигнат тези цели. Трите велики сили естествено нямат намерение да бъдат използвани в името на румънски интереси. Техните привърженици са подтиквани да заемат все по-крайни позиции. Това допълнително усложнява вътрешнополитическата сцена. Различните ходове и противодействия са твърде усложнени, за да бъдат представени в рамките на този том. Достатъчно е да се каже, че политическите стратегии, отнасящи се до вътрешните дела и външните обвързаности, най-често изковавани в чужди столици и без участието на румънци, които могат само да реагират, стават изключително преплетени. Произтичащата от това опасност за бъдещата независимост на княжествата ускорява търсенето на политически решения за сметка на повечето други действия.

Прочутият договор от Кючук Кайнарджа, подписан на 21 юли 1774 г., е добър пример за обвързване, решено без румънско участие. Последните пет години преди подписването на договора Дунавските княжества са окупирани от Русия. Въпросът какво двете дунавски страни могат да спечелят от войната и дългата руска окупация е изцяло в ръцете на руснаците. Въпреки че договорът е известен най-вече заради членове 7 и 14, които дават на Русия "правото" да защитава "християнската религия" в Османската империя, и заради член 3, който превръща земите на кримските татари в "независима държава", той съдържа и клаузи, които се отнасят до княжествата и тяхното население. Член 1 гарантира на всички, които са се противопоставили на османците, включително власи и молдовци, обща амнистия за това, че са сътрудничили на врага, която включва

и възстановяване на честта и собствеността им. Член 9 дава правото на Русия да има консулства навсякъде, където пожелае. Член 16 връща княжествата към османската власт, но те биват освободени от всякакъв "данък" за две години, след което сумата трябва да бъде фиксирана и никакви отклонения няма да бъдат толерирани. Русия си запазва правото да представлява княжествата в Истанбул. Последната договореност, както и откриването на консулства в Яш и Букурещ, цели да запази както влиянието на Русия, така и възможността за евентуална бъдеща намеса в княжествата.

Руските намерения стават ясни след първото разделение на Полша, когато Екатерина Велика се връща към експанзионистичните си планове на юг под формата на прочутия ѝ "Гръцки проект". Това води до последната война между Австрия, Русия и османците, преди събитията, предизвикани от Френската революция, да прекъснат временно бързото развитие на това, което е останало в историята под името "Източен въпрос". Поне мирните договори (в Свищов с Австрия през 1791 и в Яш с Русия през 1792) не изискват допълнителни жертви от Дунавските княжества. Документите свидетелстват, че по това време управляващите класи в княжествата не са доволни, че техните страни се връщат на османците. И имат основания. Османците се възползват ангажираността на Австрия и Русия на други места и нарушават всички договорености от Кючук Кайнарджа. Те отново почват да разиграват *господарските* постове и да изискват големи подкупи, но са неспособни да защитят Влашко от нападенията на забележителния видински *паша* Пазвантоглу, който разорява районите северно от Дунав. В края на века тази нещастна провинция получава най-лошия си княз, Константин Ханджерли (1797-1799). За щастие той е убит по заповед на султана преди да успее напълно да разруши икономиката на Влашко.

По това време, в отговор на нахлуването на Наполеон в Египет османците влизат в съюз с Великобритания и Русия. Русия се възползва от положението и укрепва позициите си в Дунавските княжества. През 1802 г. тя заставя османците да отменят

всички незаконни данъци, наложени след Кючук Кайнарджа, да назначава *господарите* за седем години и да не ги сваля без руско съгласие преди изтичането на мандата им. При тези условия не трябва да се изненадваме, че последните *господари*, които управляват преди сръбското въстание от 1804 г., Константин Ипсиланти (1802-1806) във Влашко и Александру Морузи (1802-1806) в Молдова, проявяват ясно изразени проруски настроения, а техните страни отново влизат в руска орбита.

Към края на века фанариотският период наближава своя край, а в дунавските страни са навлезли достатъчно западни идеи, които правят тяхната история през XIX в. много по-различна от това, което предвиждат наблюдателите от времето на Наполеон. Двете страни правят първите малки стъпки към независимост и обединение, като използват всяка възможност да се измъкнат от османското върховенство. Ипсиланти се опитва да подпомогне сръбското въстание и подтиква Русия да се намеси. Това слага началото на една верига от събития, които довеждат до войната между османците и Русия от 1806 г. С тази война, по мое мнение, започва "новата история" на Румъния.

ТРАНСИЛВАНИЯ
К А Р П А Т И
ТРАНСИЛВАНСКИ АЛПИ
Сату Маре
Клуж
Турда
Тиргу Муреш
Сибиу
Брашов
Плоещ
Букурещ
Констанца
Тулча
Сулина
Тиргу Северин
Крайова
Питещ
Крайова
Дунав
Прут
Сирет
Олт
Муреш
Тиса
Бистрица
Сомеш
Арджеш
Яломица
Яло
Сибиу
Брашов
Плоещ
Букурещ
Констанца
Тулча
Сулина
Тиргу Северин
Крайова
Питещ
Крайова
Дунав
Прут
Сирет
Олт
Муреш
Тиса
Бистрица
Сомеш
Арджеш
Яломица
Яло
0 20 40 60 МИЛИ
0 20 40 60 КИЛОМ

Глава 7

Трансилвания

1. Исторически преглед

Същинска Трансилвания представлява територия с формата на триъгълник, затворен на изток от Карпатите от извора на река Тиса до най-южните им предпланини близо до град Брашов (Брасо, Кронщад), където се слива с друга планина, която продължава на запад и е известна като Южни или Трансилвански Алпи. Тази планина представлява южната част на трансилванския триъгълник, а третата му страна е образувана от няколко по-ниски планини – Семеник (Земенек), Пояна Руская (Пояна Рушка), Мунции Металифери (Ердхегшег), Муниции Бихорулуй (Бихар хегшег), Мунции Месешулуй (Месеш хегшег) и Кулмея Кодрулуй (Бюк хегшег). На няколко пъти, докато Трансилвания е независимо княжество под османско върховенство, част от равнината между последните планини и Тиса (районът на Кришана в съвременна Румъния) и източна Словакия, както и задкарпатските частите от Украйна (Рутения) са част от тази държава.

Трансилвания се появява в писаната история първо под името Дакия. Римляните я завладяват към края на I в. н. е. и тя е тяхно владение между 105 и 258 г. Даките са оставили многобройни археологически следи, а румънците ги смятат за свои предци. По време на римското управление те възприемат езика на завоевателите, от който се развива и съвременният румънски. Твърденията за латинизирането по време на римляните е поставено под съмнение от унгарците, които приемат, че даките наистина са живели в Трансилвания по време на римското управление и дори са склонни да допуснат, че те са научили езика на своите господари. От друга страна обаче унгарците смятат, че даките или са напуснали района, когато рим-

ляните се насочват на юг от Дунав, или са изчезнали през дългите столетия от края на римското владичество до появата на унгарците в края на IX в., тъй като не са могли да се противопоставят на готите, хуните, гепидите, аварите и българите, които владеят Трансилвания през междинния период. Унгарците твърдят, че румънците се завръщат от областите южно на Дунав през XII и особено през XIII в.

Много мастило е изразходвано и доста негативни чувства са намесени в тези противоречащи си твърдения. Няма никакви съмнения, че даките са живели в Трансилвания, когато римляните завладяват тези земи, и е напълно възможно те да са възприели езика на своите по-цивилизовани завоеватели по време на сто и петдесетте години римско управление. Също толкова основателно е да се допусне, че тези от тях, които в по-голяма степен са се приспособили към римските ценности, са напуснали заедно с легионите и дори че много от онези, които са останали, са изчезнали през следващите шест бурни столетия. Но това не означава, че до края на IX в. в Трансилвания не са останали дако-римляни. Напротив, вероятно са останали, но техният брой трябва да е бил много по-малък, отколкото по времето на римското нашествие. Присъствието им би могло да обясни несъмненото обратно емигриране на румънци от земите южно от Дунав през вековете, когато животът там става много по-несигурен, отколкото на север от реката, и когато живеещите там румънци ще да са потърсили по-сигурни места за живеене сред родственото им население. С други думи, аз вярвам, че румънците имат право да претендират за непрекъснато присъствие в Трансилвания, а унгарците са прави, когато посочват, че броят на румънците, които живеят там, рязко се увеличава през XII и XIII в. Каквато и да е истината, няма съмнение, че по времето, когато Трансилвания става независимо княжество, румънците представляват поне половината от нейното население.

Приетата дата на завладяването на Унгария от унгарците е 896 г. По-малко сигурно е кога те се насочват на изток от Унгарската низина и преминават западната планинска граница на

Трансилвания. Има няколко похода, които продължават около сто години, като окончателното завладяване е през 1003 г. По това време старият римски Апулум, днешната Алба Юлия става резиденция, Гюлафехервар, на унгарския *ишпан* (лат. comes), назначен за кралски наместник (управител) в Трансилвания от св. Стефан. С това назначение трансилванската история започва да се развива успоредно с унгарската, включително и по отношение на нарастването на властта на благородниците върху останалата част от населението и разделянето на страната на различни окръзи, управлявани от назначени от краля наместници. С времето унгарските окръзи се превръщат в административни райони, доминирани от благородниците. Процесите в Трансилвания са по-различни.

Унгарците не са последния народ, изтласкан на запад от евразийската степ; Трансилвания се превръща в източната защитна зона на унгарското кралство. Тя е поставена под юрисдикцията на специален кралски служител, *вайда* (*войвода*), който на практика е независим вицекрал и още от 1263 г. има правото да назначава наместници в седемте трансилвански окръзи. Заедно с *бана* на Хърватия той е единственият служител на краля, който на практика управлява малко кралство в кралството и дори може да свиква на съвет намиращите се под негова юрисдикция, наистина, само с кралско съгласие. Това не само дава специален статут на трансилванските унгарски благородници, но и ги прави първата от трите "нации" на Трансилвания. "Нация" (natio) няма нищо общо с модерната нация. Тя означава просто група хора – в случая унгарските благородници – които имат пълни политически и юридически права. Към края на XIV в. тази първа нация включва и няколко семейства, чийто етнически произход не е унгарски. Прочутите Хуниади са най-добрия пример за румънски по произход род, който става част от унгарската "нация".

Примерът с Хуниади насочва към проблема, пред който са изправени румънците. След като св. Стефан възприема християнството, а с него и характерната западна ценностна система, няма причини унгарските завоеватели, чиито ценности не

са национални в нашия смисъл на думата, а феодални, да гледат на жителите на Трансилвания, независимо от етническата им принадлежност, по някакъв друг начин, освен според феодалното класово деление. С възприемането на тази система от унгарците старите водачи автоматично придобиват статута на благородници, но сред румънците по това време липсват подобни водачи. Когато румънците се издигат – а това не е трудно за никого, особено през ранните векове на унгарското управление – от нисшите към по-висшите социални слоеве, те автоматично стават част от класата, до която са достигнали, като изоставят своите сънародници и ги лишават от възможността да се превърнат в "нация" в средновековния смисъл на думата. С времето към това положение се добавят религиозни и други затруднения, и в края на краищата румънците остават единственият народ без "нация". Нещо повече, по времето, когато Трансилвания получава независимост, те са считани за негодни да станат "нация" от всички, които вече са се сдобили с този статут.

Освен унгарците нации имат още така наречените саксонци (германски заселници, които идват чак от Фландрия) и секели (секуи, секлер). Последните трудно могат да бъдат определени в етническо отношение. Според традицията те са остатъци от оттеглилите се от Европа хуни. Въпреки че по времето, когато документите ги споменават за първи път, те говорят унгарски и са категорично свързани в етническо и езиково отношение с унгарците, те не са част от народа, който през IX в. идва в Унгария от евразийските степи. Те живеят в свои общности, по-късно окръзи, в югоизточна Трансилвания, охраняват границата и в замяна на това се радват на пълна автономия, до един са смятани за благородници и избират свои управители. Техният живот, ако не племенен по това време, най-малкото е номадски по произход и общностен. Поради това е много трудно някой от тях да стане голям господар или собственик на значителен имот. Те живеят собствен живот като отделна общност, която следва свои традиционни обичаи и правила. Смятани от самото начало от унгарската феодална власт за

благородници, те автоматично стават втората нация в Трансилвания, която трябва да се подчинява на краля и на *вайда*, който контактува с тях чрез техните управители. Не плащат данъци и всяка година избират помежду си свои местни представители във всеки район. Непосредствено преди Трансилвания да стане независимо княжество те се превръщат в ябълка на раздора (вж. по-долу).

Първите германски заселници са поканени в Трансилвания по времето на крал Геза II (1141-1162), те също са използвани за охрана на граничните проходи и получават земя в района на Сибиу (Нагисебен, Херманщат). Някои от по-късните заселници се установяват в областта на Бистрица (Бестерце, Бистриц), но повечето се преместват в района, в който първоначално са се заселили, който те наричат *alte lande* (старите земи) и се разселват главно на изток по северните склонове на Трансилванските Алпи, а също и на север, в земите между реките Олт и Търнава Маре (Нагикюкюльо, Гросе Кокел). Тъй като са поканени по причини, които кралете на Унгария смятат за важни (защита на границите, колонизация, търговия), от самото начало заселниците получават привилегии. Тези привилегии са кодифицирани и разширени през 1224 г. от крал Андраш II (1205-1235), който издава специална харта, *Andreanum*, която им придава, като на "natio" региона между Оръщие (Сасварош, Брус) и Бараолт (Барот). Само саксонци могат да се заселват тук. Те получават правото да избират свои управители, които отговарят единствено пред *вайдата* и пред краля; освободени са от фискални задължения срещу плащането на 500 "марки" по цената и тежестта от времето на крал Бела III (1172-1196). Военните им задължения са определени на 500 мъже за служба в рамките на страната, 100 извън нейните граници, предоставяни, когато кралят поведе своята армия, и 50 – ако някой друг застане начело. Освен това те избират своите свещеници и съдии и могат да бъдат изправяни пред кралския съд, само ако техните съдии не могат да решат спора. Имат и правото да организират свои панаири, да пътуват и да сключват сделки на другите панаири навсякъде из страната, без да плащат данъци и налози.

Andreanum предоставя на саксонците статута на третата пълноправна трансилванска "нация".

И трите "нации" имат своя политическа и църковна организация и самоуправление по отношение на собствените си дела. Унгарците и секелите от самото начало имат свои благородници, саксонците също скоро оформят подобна група привилегировани лица, *graves*. Бързото развитие на саксонските градове превръща водещите представители на буржоазията в истински важния елемент на тази "нация".

Последният крал от династията Арпад умира през 1301 г. и след двама незначителни владетели, управлявали за кратко, унгарците се обръщат към неаполския род Анжу и избират за крал Карой (Карл) Роберт. Водени от своя *вайда* унгарците в Трансилвания отказват да признаят неговия избор и едва през 1324 г., шестнадесет години след като става, крал войските на Карой Роберт успяват да пречупят трансилванската опозиция. Кралят реорганизира политическата и административната структура на седемте окръга, като всъщност ги предава в ръцете на своите поддръжници – дребните благородници и земевладелци. Борбата за власт в унгарската държава между водещите аристократични родове и много по-многобройните дребни благородници започва още по времето на първия Анжу. В Трансилвания секелите са част от дребните благородници и възраждането на големите магнати след смъртта на крал Матиаш I през 1490 г. им причинява големи страдания. В тази борба се ражда мощта на рода Заполяй. Но преди да се насочим към това важно събитие, трябва да разгледаме един друг процес, чието влияние е значително: големия селски бунт от 1437-1438 г., който в крайна сметка окончателно затвърждава властта на трите "нации", като изключва румънците от каквото и да е участие в политическия живот на Трансилвания.[1]

---

[1] Най-доброто описание на западен език на събитията от 1437-1438 г. е Ştefan Pascu, *Der Transsilvanische Volkaufstand, 1437-1438*, vol. 7, Bibliotheca Historica Romaniae (Bucharest: Romanian Academy of Sciences, 1964).

Две са главните причини на селския бунт: промените в положението на селяните в Трансилвания и нарастващата турска опасност. Лайош I Велики, синът на Карой Роберт има интерес да предпази крепостните от нарастващите изисквания на земевладелците. През 1351 г. той издава закон, който фиксира задълженията им на една десета от произведеното за църквата и една десета за господаря. Този закон не се прилага строго в Трансилвания, където съществуващите обичаи продължават да са в сила. Началото на войните с турците съвпада с възхода на градовете и това води до намаляване на броя на унгарските и саксонските селяни поради загуби на бойното поле или поради миграция в градовете. За да ги заместят църковните и светски господари заставят румънци да се заселят на техните земи и ги превръщат в крепостни. Това води до значителни загуби на доходи за църквата, тъй като новите крепостни са православни и не плащат десятък на църквата по време, когато нейните военни задължения като земевладелец нарастват. За да даде възможност на църковните господари да представят изисквания брой войници, в крайна сметка румънските крепостни са заставени да плащат църковен десятък, което увеличава техните задължения и поражда сериозно недоволство. След като новите крепостни са заселени, законите за доставки и военна повинност започват да се прилагат с пълна сила. Старите крепостни също страдат. Тъй като военната им повинност нараства, благородниците започват да събират десятъка според закона на Лайош Велики, но в не се отказват и от "традиционните задължения".

По време на тези вътрешни събития процеси нарастващата турска опасност заставя крал Сигизмунд Люксембургски (1387-1437) да девалвира валутата и да въведе нови данъци. Накрая той въвежда и нови военни правила за Трансилвания, които, наред с другото, изискват един от всеки тридесет и трима крепостни да служи във войската. Трите "нации" смятат, че това не им осигурява достатъчно мъже и Събранието на Трансилвания гласува един от всеки десет крепостни да постъпи в армията.

Двойните икономически и военни изисквания пораждат нарастващи вълнения, които започват през 1429 г. Властите не се опитват да разбират недоволството, те се стремят да го потиснат. Селяните отвръщат, като отказват да плащат данъци и започват да се крият от наборните комисии. Епископът на Алба Юлия, Георг Лепер, отлъчва онези, които отказват да изпълняват задълженията си, и така допълнително влошава положението. Той не се задоволява с това и през 1436 г. обвинява непокорните селяни, че са привърженици на хусизма, поканва Инквизицията в Трансилвания и не само започва обичайните за тази институция дейности, но я използва и за насилствено конвертиране на румънските крепостни в католици. Накрая той изисква и изплащането на всички неизпълнени задължения в нова валута, което допълнително утежнява бремето на селяните. Те нямат друг изход, освен бунта и през пролетта на 1437 г. се вдигат, независимо от етническия им произход. Някои представители на дребните благородници, от чиито среди излизат повечето от военните водачи, и дори някои представители на буржоазията се присъединяват към селяните, като по този начин дават израз на нарастващото си недоволство от своеволията на властта на висшите духовници и аристокрацията.

Като използват тактиката на таборитите, към края на юни 1438 г. селяните разбиват армията на *войводата* в голяма битка близо до малкия град Бобълна. Победата е последвана от споразумение, с което благородниците се съгласяват да възстановят правата на селяните и да ги освободят от крепостничеството. Епископ Лепер се отказва от претенциите за несъбрани задължения и от десятъка на православните, а благородниците - от всички нови данъци и налози. Не само че правото на селяните на свободна миграция отново е признато, но е провъзгласено и право за въоръжено събрание веднъж в годината, на което да бъдат съдени и наказвани онези господари, които злоупотребяват с властта. От тези основни права би могла да се роди или четвърта "нация", която при големия брой румънски селяни би била румънска, или да започне някакъв процес, който да даде на селяните в Трансилвания повече свобода, откол-

кото където и да е другаде в Европа. Естествено благородниците не желаят подобно развитие; в крайна сметка става точно обратното - формално реорганизиране на трите "нации" в Съюз на трите нации. Новият съюз е официално учреден на 16 септември 1437 г., на събрание на водачите на трите нации в село Къпълна, близо до днешния град Кългъу в северна Трансилвания. Насочен срещу всички "врагове" на трите обединени нации, той бързо довежда до подновяване на въоръжените действия, а в дългосрочен план – до втвърдяване на новата структура. Всички права са запазени за нейните членове и става невъзможно нови елементи, на първо място и преди всичко румънци, да придобият каквито и да е права в Трансилвания.

След още няколко поражения, с известна помощ от страна на краля съюзът накрая разбива селяните, отмъщава жестоко на водачите и пленниците и за известно време лишава от привилегии град Коложвар (Клуж, Клаузенбург), който остава докрай на страната на селяните. Новата управляваща коалиция, която се събира за пръв път официално като Съюз на трите нации през 1438 г., лишава селяните от всички права, освен на ограничена миграция, и естествено възстановява всички стари налози и задължения, отменени преди по-малко от година. Бунтът и съюзът, който възниква след него, дават на Трансилвания нейните социално-политически институции, които се запазват за целия период, докато тя съществува като независимо княжество.

Да се насочим сега към бунта на секелите, който съдейства за издигането на рода Заполяй. Секелите, които по традиция се затварят в общите си владения, започват да изпитват недостиг на земя. Мнозина нямат възможност да поддържат икономическо равнище, което да им позволява да изпълняват воинските си задължения, на които се основават привилегиите им. Като се възползват от това положение, по-имотните от тях се опитват да придобият по-голямата част от земята и да закрепостят останалите. За щастие на потенциалните крепостни това става по времето на крал Матиаш I (1458-1490), който не се доверява на магнатите и се стреми да изгради нещо ари-

токрация. По кралска заповед Ян Сентгьорги, който е както *вайда*, така и управител на секелите, потвърждава привилегиите на този народ през 1466 г. и забранява закрепостяването им. Но икономическите и свързаните с тях военни проблеми остават и през 1473 г. кралят е принуден да издаде нови предписания. Те разграничават тези, които могат да се включат в армията заедно с още трима конници; другите, които могат да се явят екипирани по същия начин, но сами; и онези, които могат да служат само като леки пехотинци. Всички те са признати за свободни благородници и само малката група, която не може да служи дори в пехотата, може да бъде закрепостявана. Въпреки че тези разпореждания запазват свободите на секелите, те не решават икономическите проблеми на техните земи. Когато през 1491 г., след смъртта на Матиаш, Стефан (Ищван) Батори става *вайда* и управител на секелите, в пълен разрез със закона той се отнася към тях като към свои подчинени, ако не и крепостни. За щастие Батори има важни врагове и по тяхно желание Уласло II (1490-1516) го освобождава от поста през 1493 г. Кралят препотвърждава привилегиите на секелите през 1499 г.

Отстраняването на Батори е част от борбата между магнатите и дребните благородници, които придобиват голямо влияние по времето на Матиаш I. Богатото и влиятелно семейство Заполяй се възползва от това разделение и взима страната на дребните благородници, като се надява да се добере до трона с тяхна помощ подобно на Матиаш. Секелите, които принадлежат към тази група, взимат участие в борбата и организират няколко събрания, провеждани без разрешението както на краля, така и на *вайдата*. Те подкрепят Заполяй, който през 1510, когато е на двадесет и четири години, заставя краля да го провъзгласи за *вайда* на Трансилвания. Веднъж спечелил сериозна база за своите планове, Ян (Янош) Заполяй се стреми районът да бъде спокоен и покорен и през 1519 г. нанася сериозен удар на секелите, като конфискува голяма част от тяхната собственост. Той вече е играл веднъж ролята на "спасител" преди пет години, по време на бунта Дожа (вж. Глава 3) и става

"национален" кандидат за трона след победата над секелите, когато крал Лайош (1516-1526), който е само на тринадесет години, го прави най-могъщия човек в страната, като обединената и очевидно "умиротворена" Трансилвания служи за основа на неговата власт. Извън своята провинция той продължава да се изявява като говорител на дребните благородници, които го избират за крал през 1526 г., докато магнатите се обръщат към Хабсбурга Фердинанд. Резултатът е гражданска война, намеса на Сюлейман I в унгарските дела в полза на невръстния син на Заполяй през 1541 г. и, както бе дума в Глава 3, разделянето на страната на три и установяването през същата година на независимо княжество Трансилвания като васална на османците държава, управлявана от Изабела, вдовицата на Заполяй. Въпреки опитите на нейния първи министър кардинал Мартинуци, който се опитва отново да обедини Унгария за борба срещу турците и успява да наложи властта на Хабсбургите в Трансилвания между 1556 и 1559, намесата на Сюлейман I връща Изабела на трона и новото княжество започва своето независимо съществуване, продължило век и половина.

2. Правна основа на трансилванското княжество

В много отношения превръщането на Трансилвания в княжество е в ход още от 1526 г. Вайдата има огромна власт и от около един век носи и титлата управител (comes) на секелите. Трите "нации", въпреки че са представени в унгарските диети и са подчинени на законите на тази страна, от XIV в. имат собствена диета. Тази независимост е подсилена от официалния Съюз на трите нации и от действията на силни *вайди*, от които Заполяй е последният. Трите "нации" продължават да бъдат "политически" нации на Трансилвания, а социалната стратификация остава непроменена. В резултат възниква уникална политическа ситуация, която продължава през целия период на независимо съществуване на Трансилвания. Това уникално положение се оформя по време на управлението на Изабела (1541-1559) и на нейния син Ян-Сигизмунд Заполяй (Янош-

Жигмонд, 1559-1571) и по тази причина проличава най-добре в събитията по време на тяхното управление. Но първо трябва да се кажат няколко думи за двойното законодателство и двойните закони, споменати по-горе.

След дълги години работа по поръчка на краля, Стефан (Ищван) Вербьоци предава своята кодификация на унгарските закони на събранието, на същата диета, който предприема драстични мерки срещу *опида* и селяните през 1574 г. Документът е известен като *Codex Tripartitum*, защото има три главни раздела, и е приет от краля и диетата, но никога не е официално обнародван заради опозицията на няколко могъщи магнати. Все пак, когато Вербьоци го публикува три години по-късно във Виена, кодексът става основен закон на кралството. Влиянието му е много голямо и за векове той си остава "закона". Диетите просто го тълкуват и издават съгласувани с него разпореждания. В известна степен връзката напомня за отношението между *шариата* и *кануните* в Османската империя, въпреки че *Tripartitum* очевидно никога не е имал религиозен смисъл.

Когато новият кодекс става основен правен документ на това кралство Трансилвания е още част от Унгария и той бива възприет и там. След отделянето от Унгария кодексът не само остава основен закон в княжеството, но трансилванските диети дори в по-голяма степен от унгарските се самоограничават до простото тълкуване на закона. Така Трансилвания следва едни и същи закони с кралство Унгария, страна, с която неколкократно воюва.

Докато *Tripartitum* и събитията във владенията на Хабсбургите оказват влияние върху положението на краля и неговата администрация в Унгария, князете на Трансилвания, наследници на поста на *вайдата*, запазват много от почти абсолютната власт на предишните кралски представители, без обаче да са заплашени от освобождаване от поста. Тази власт, съчетана със склонността на диетите да ограничават функциите си до правни тълкувания, прави князете на практика абсолютни владетели. Княжеският съвет едва ли може да бъде инструмент за обуздаване на тази власт, тъй като дванадесетте му члена са назначавани и могат да бъдат освобождавани по волята на княза.

От друга страна тези почти всемогъщи владетели са васали не на един, а на двама силни монарси – краля на Унгария и султана на Османската империя. През XVI и XVII в. тази двойна васална подчиненост е нещо уникално, но трансилванците никога не я приемат особено сериозно. Те следват своя политика и често воюват и с двамата си върховни господари. Всъщност подчинението на османците датира от двойния кралски избор през 1526 г. и османската помощ, на която Ян Заполяй разчита по време на дългата гражданска война. Изабела в още по-голяма степен зависи от добрата воля на султана. Да си припомним (вж. Глава 3), че в началото Сюлейман I не се стреми да изгради същинска османска провинция в Унгария, той предпочита там да има един слаб владетел, който да му се подчинява. След смъртта на Ян Заполяй се налага султанът да промени политиката си, но няма съмнение, че той има изгода да държи Хабсбургите извън източна Унгария и Трансилвания.

След като Изабела се връща на трона, тя се страхува, че може отново да бъде детронирана. Тя не се доверява на никого и води тежка битка със своите благородници, не само за да си извоюва абсолютна власт, но и за да се противопостави на опитите им да влияят върху образованието на нейния син. От друга страна тя се нуждае от помощта на благородниците, за да запази не само Трансилвания и кралската корона, но и онези земи в източна Унгария, наричани за по-кратко *Partium*, които лежат между западната граница на същинска Трансилвания и река Тиса и които са под нейна юрисдикция. През 1556 г. крал Фердинанд I е склонен да признае съществуването на Трансилвания, но има претенции към земите на *Partium*. Когато Изабела умира, този въпрос още не е решен.

Нейният син е на деветнадесет години, когато получава короната и титлата изборен крал на Унгария. Той е приятен, високо образован и начетен човек с разклатено здраве и слаба воля. През цялото му управление негови съветници са приятелите на майка му, сред които са способният дипломат Гаспар Бекеш, придворният лекар Джордже Бландрата и тримата млади братя Батори.

Усещайки слабостта на Ян-Сигизмунд Заполяй, през 1561 г. Фердинанд го нападa. Недоволните, включително секлите, се съюзяват с врага и положението изглежда толкова безизходно, че Ян-Сигизмунд е готов да се предаде. Младият му генерал Стефан Батори го разубеждава, потиска бунтовете и с османска помощ успява да постигне примирие през 1563 г. Когато на следващата година Фердинанд умира, Батори подновява военните действия, но е победен. През 1565 г. мирът от Сатмар (Сату Маре) отстъпва на Хабсбургите целия *Partium*, с изключение на град Нагиварад (Орадея, Варад, Гросварадин). Поважното е, че Ян-Сигизмунд е принуден да се откаже от кралската титла, да приеме титлата княз на Трансилвания, да се съгласи, че неговите земи са част от Унгария и да се закълне във вярност към новия крал Максимилиан (Микша) I (1564-1576). Нещо повече, той се жени за сестра на Максимилиан и признава правото на Хабсбургите над трона на Трансилвания, ако умре без да остави наследник. Първата официална зависимост е провъзгласена.

Сюлейман I естествено не харесва този договор. Армията, която праща на благодарния Ян-Сигизмунд, донася султански ферман, който потвърждава, че Трансилвания е васална държава на Османската империя и е задължена да плаща годишен данък от 10000 дуката. В същото време на княжеството се дават същите права, както на Молдова и Влашко, а именно – да избира своите князе. Ян-Сигизмунд и антихабсбургската фракция приемат това споразумение и така е установена втората официална зависимост.

През следващата 1566 г. Сюлейман I повежда армия срещу Хабсбургите, при Белград той е посрещнат от Ян-Сигизмунд. Войната, която Сюлейман I започва и в която губи живота си, продължава между Ян-Сигизмунд и Максимилиан до 1570 г., когато мирът от Шпейер връща по-голямата част от *Partium* на Трансилвания Ян-Сигизмунд отново потвърждава своя васалитет и принадлежността на Трансилвания към Унгария. Максимилиан може да приеме този договор, той знае, че Ян-Сигизмунд е болен и че не може да има деца. Не след дълго,

през пролетта на 1571 г. Ян-Сигизмунд умира. Сега Хабсбургите имат основателни претенции към Трансилвания, но благородниците в тази страна се възползват от фермана на Сюлейман I и избират за княз Стефан Батори.

Преди да се разделим с годините на Заполяй трябва да разгледаме още едно събитие, което окончателно оформя уникалната структура на Трансилвания: добавянето на "четирите възприети религии" към "Съюза на трите нации", с което завършва една уретба, наречена през XIX в. от барон Миклош Веселени "седемте смъртни гряха на Трансилвания". Самата идея за четири възприети религии показва, че става дума явление, породено от Реформацията.[2]

Историята на Реформацията в Унгария следва общото развитие на това движение в Централна Европа. Интересно е, че най-ранният му защитник е Хабсбург – кралица Мария, съпругата на Луи II. Нейната непопулярност след унгарците в началото затруднява разпространението на Лутеровото учение и го ограничава до немските заселници в Словакия и Трансилвания. Йохан Хонтерус от Брашов става големия апостол на лутеранството в Трансилвания, той спечелва първо града, а скоро след това – и голяма част от саксонското население. От саксонците Реформацията се пренася сред унгарците. Първоначално този процес е улеснен от факта, че Ян Заполяй, който си остава католик, проявява голяма непредубеденост в религиоз-

---

[2] Съществуват множество сериозни изследвания, посветени на Реформацията и Контрареформацията в Трансилвания, но малко от тях са публикувани на западни езици. Три от тях трябва да бъдат споменати: János György Bauhofer. *History of the Protestant Church in Hungary from the beginning of the Reformation to 1850 with Special Reference to Transylvania*, trans. J. Craig (New York: J. C. Derby, 1854); John Foisel, *Saxons through Seventeen Centuries: A History of the Transylvanian Saxons* (Cleveland: The Central Alliance of Trancylvanian Saxons, 1936); Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism in Transylvania, England and America*, 2 vols. (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1945-52).

ните дела, тъй като е бил отлъчен заради съюза си с османците. По времето, когато кралица Изабела се завръща в Трансилвания, мнозинството от нерумънското население е лутеранско, въпреки че повечето от магнатите и техните семейства остават католици.

Към 1556 г. калвинизмът се настанява не само в Унгария, където град Дебрецен става негов център, а Мартин (Мартон) Калманчехи – негов говорител, но и в Трансилвания. Същата година Калманчехи организира първата сериозна дискусия в Коложвар, но не успява да спечели привърженици. Три години по-късно неговият приемник Петер Мелиус-Юхас обръща към калвинизма духовниците от града. Към 1564 г. повечето унгарци са калвинисти, а саксонците държат на лутеранските си убеждения и организират своя отделна църква.

През 1564 г. трансилванската диета приема нов закон, който дава равни права на "религията на Коложвар", "на Себен" (т. е. лутеранството) и на католиците; всяко населено място трябва да си избере вероизповедание, но тези, които се придържат към друго вероизповедание, могат да останат в градовете си и свободно да изповядват своята религия. Този забележителен едикт на толерантността не се разпростира върху православните, евреите и малцината арменци. Всъщност едиктът от 1564 г. прокламира равенството на "трите възприети религии", като следва модела на "трите нации". Всички останали религии са допускани, но нямат права, а духовниците им – привилегии. Това забележително развитие става възможно, благодарение на владетеля Ян-Сигизмунд, който проявява подчертан интерес към теологията. Той се намира под силното влияние на протестантските пристрастия на главния си съветник Михаел Чаки и на личния си лекар, италианеца Джордже Бландрата.

Бландрата е трябвало да напусне родната си Италия заради антитринитарианските си възгледи, които той пренася в Полша, а след това в Унгария и Трансилвания, където придружава Изабела. Той оказва влияние не само върху княза, но и върху Ференц Давид, калвинистки епископ на Коложвар, кой-

то през 1564 г. възприема учението, което по-късно става известно като унитарианство. Така точно в годината, когато трите религии стават "възприети", се появява и четвърта.[3] Следват множество дебати и диетата, която се събира в Торда (Турда) през 1568 г., под натиска на княза отчасти признава "вярата на Ференц Давид" и я поставя между "възприетите" и допусканите религии. На следващата година Ян-Сигизмунд приема новата религия и накрая, през 1571 г. Диетата в Марошвашархели (Търгу Мареш) официално увеличава броя на възприетите религии на четири. Признаването идва тъкмо навреме за унитарианците, които в противен случай биха имали същата печална участ, както в Италия и Полша. През 1571 г. убеденият католик Стефан Батори става княз, вика йезуитите и започва Контрареформацията. Въпреки че усилията на Батори имат успех сред унгарците, той се придържа към закона и не налага покорство на протестантските църкви. Той премахва възможността за по-нататъшни религиозни промени като постановява, че решението от Марошвашархели определя завинаги "възприетите" и "допустимите" вероизповедания и в бъдеще няма да се приема съществуването на други в Трансилвания. По този начин "смъртните грехове" на провинцията остават свързани с библейското число седем.

След Батори нациите и религиите започват да съвпадат. Саксонците са лутерани, секелите са унитарианци, а унгарците – калвинисти и католици. Това не само прави разграничаването на нациите по-ясно, отколкото когато и да било по-рано, то поставя и двойна бариера по пътя, който би могъл да доведе до подобряване на участта на румънците. През 1572 г. Батори наистина признава старата и установена православна епископия в Алба Юлия. Но нейното съществуване просто е търпяно, а Контрареформацията сериозно затруднява функционирането ѝ. За

---

[3] Първият документ, в който се използва названието "унитариански" е от 1600 г. (протокол на диета от Лецфалва), а църквата, към която то е отнесено, започва да се нарича унитарианска чак през 1638 г.

тази епархия се оказва практически невъзможно да съдейства за подобряването на положението на православните.

В заключение, по времето, когато Ян-Сигизмунд умира, правната структура на Трансилвания вече е установена. Страната има княз, който е двоен васал, но на практика властта му не е ограничавана от неговия съвет или диета; съществуват две правни системи – *Codex Tripartitum* и законите, приети от местните законодателни органи или от княза; и накрая, съществува уникална система, която определя социалните и политическите права според принадлежността към една от трите нации и към една от четирите възприети религии. Това положение донякъде напомня за ранната Швейцария с нейното олигархично управление, където германците лутерани, италианците католици и женевските калвинисти са пазени от планините. Но има и една важна отлика: за разлика от случая с ранна Швейцария, където всеки се вписва някъде в общата картина, в Трансилвания поне половината от населението, православните румънци, остават извън политическата, социалната и религиозната структура на държавата.

3. Периодът на Батори, 1571-1613

След смъртта на Ян-Сигизмунд Заполяй списъкът на трансилванските князе е доминиран от имената Батори, Ракоци и Бетлен. С изключение на Бетлен, останалите са в родствени връзки с рода Заполяй и с полската династия Ягело. Това обяснява защо Батори и Ракоци винаги са ангажирани с полските дела. Частичното родословно дърво, дадено в Таблица I, показва тези родствени връзки.[4]

---

[4] То се основава на пълното родословно дърво, публикувано в: Ladislas Makkai, *Histoire de Transylvanie* (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1946), pp. 184-185.

Таблица I

Родословно дърво на рода Батори

* Съпруг на Анна Ягело, зет на Изабела Заполяй, княз на Трансилвания, крал на Полша.

Благодарение на използването на семейните връзки с Ягело и Заполяй, Батори са предопределени да станат династия. Това, че техните претенции се приемат, се доказва от факта, че двамата князе, които не са Батори и които управляват преди смъртта на Габор, са Сигизмунд (Жигмонд) Ракоци, който присъства в показаното родословно дърво, и Стефан (Ищван) Бочкай, който е зет на Кристофер. За нещастие на рода Батори, Габор, който умира през 1613 г., е последният мъж в него.

Началото на периода Батори е обнадеждаващо. Стефан Батори е много начетен човек и изключителен дипломат и воин. Но той е много суров, дори тираничен управник. Най-славните години от неговия живот преминават в Полша, където той се нарежда сред най-великите крале на страната. Може би за нещастие на Полша, Унгария и Трансилвания той умира бездетен. Въпреки че мястото му в историята е осигурено от неговите дела в Полша, той успява бързо да възстанови реда и в Трансилвания, веднага след като става неин княз. Докато управлява княжеството, първо лично, а след това чрез брат си Кристофер (Кшищов), след като се премества в Полша през 1576 г., и накрая чрез племенника си Сигизмунд (Жигмонд), всички виждат в негово лице Княза. Неговият престиж създава период на спокойствие и просперитет, който се повтаря само веднъж в цялото независимо съществуване на Трансилвания.

Унгарските историци виждат в Стефан Батори голям патриот, който разбира, че независимостта на Трансилвания е необходима за "бъдещото величие на Унгария" и осъзнава, че Хабсбургите и османците представляват еднакво голяма опасност, като Хабсбургите са дори по-непосредствената. Според тях това до голяма степен обяснява защо политиката на неутралитет, провеждана от Батори, леко накланя везните в полза на османците. Ясно е, че Батори наистина маневрира много умело между двете велики сили, като от една страна поддържа мир с османците, а от друга често се счепква с Хабсбургите, но неговата намеса в полските дела, която започва практически от деня, в който той става владетел на Трансилвания, прави трудно възприемането на подобна интерпретация на неговата

политика. По всеобщо мнение всеки унгарски патриот, дори ако няма лични амбиции, би се противопоставил на опитите Хабсбургите да завладеят полския трон и е практически невъзможно да се определи какво мотивира Батори, който при създалата се ситуация едва ли би могъл да действал по друг начин. Все пак неговите ходове напомнят много поведението на умен и амбициозен човек, който се опитва да се наложи, а ако е възможно – да наложи и своето семейство, на троновете на Полша и на обединена Унгария-Трансилвания и по този начин да създаде нова и могъща държавна структура, която да играе водеща роля в европейските дела.

След смъртта на Ян-Сигизмунд големият съперник на Батори в борбата за трансилванския трон става Гаспар Бекеш, канцлерът на покойния княз. Когато Батори бива избран, Бекеш вдига бунт сред все още недоволните секели и потегля срещу Батори, но няма успех. Много скоро след като бунтът му е потушен, в началото на 1572 г. умира последният Ягело. Максимилиан желае полския трон за някой от синовете си, като обосновава претенциите си с родствени връзки. Батори, който е положил клетва за вярност пред Максимилиан, когато се е качил на трона на Трансилвания, има сходни родствени връзки и е единственият логичен съперник на Хабсбургите. По тази причина Максимилиан взима страната на Бекеш и войната между двамата кандидати изглежда неизбежна, но тогава поляците избират за крал Анри дьо Валоа. Бекеш заминава за Виена, но тъй като Хабсбургите вече нямат нужда от него, той се премества в Истанбул, като се надява на османска подкрепа за своите претенции към трона на Трансилвания. Но остава разочарован. Османците използват неговото присъствие единствено за да увеличат годишния данък на Трансилвания на 15000 дуката. Батори се чувства сигурен в Трансилвания, но спокойствието не трае дълго.

През 1574 г. Анри се връща във Франция и Максимилиан и Батори отново стават кандидати за полския трон. Хабсбургите викат Бекеш във Виена и го изпращат в Трансилвания, където с подкрепата на секелите той вдига нов бунт. Батори

отново има успех и си отмъщава жестоко на водачите на бунта с изключение на Бекеш, който успява да се спаси. Той наказва секелите, като отменя техните свободи и така се ражда една вражда, която трае до смъртта на последния Батори, Габор. През следващата година в Полша се случва същото, което става в Унгария през 1526 г. На 15 декември 1574 г. дребните благородници избират Батори за крал, а два дена по-късно магнатите предлагат трона на Максимилиан. Войната е предотвратена от смъртта на Максимилиан в началото на 1576 г. и полският трон остава за Батори.

Въпреки че Стефан Батори се установява в Краков и повече не се завръща в Трансилвания, благодарение на престижа му неговият брат Кшищов "управлява вместо него". Кшищов, който е в отлични отношения със Стефан, е изискан човек, популярен сред всички сегменти на трансилванското общество с изключение на секелите. Трансилванци участват във войните на Батори срещу Русия и като цяло политиката на двете страни сближава. За нещастие Кшищов умира през 1581 г. и синът му Сигизмунд (Жигмонд) заема неговото място.

Сигизмунд е амбициозен, ревнив към всичко и всички, може би душевно болен или поне много неуравновесен. Силно податлив на влиянието на йезуитите, той гледа на османците като на врагове и е склонен да се присъедини към християнски кръстоносен поход срещу тях. Това негово желание среща сериозната съпротива на онези, които вярват, че политиката на неговия велик чичо е правилна, както и на протестантските благородници, които се страхуват, че тясното сътрудничество с Хабсбургите може да заплаши религиозните им свободи. Опозицията се сплотява около Балтазар, братовчед на новия княз, и през 1588 г. успява да наложи прогонването на йезуитите от Трансилвания. Въпреки че повечето от членовете на ордена напускат, онези, които са съгласни да останат като свещеници, не са прогонени. Сред тях е испанецът Алфонс Карильо, капелан и изповедник на Сигизмунд, човекът с най-силно влияние върху княза. Стефан Бочкай, способен военачалник и чичо на княз Сигизмунд, също принадлежи към партията на войната.

Въпреки че воденатa от Балтазар антивоенна партия има мнозинство в Трансилвания, положението й се усложнява, когато османците започват нов поход срещу Унгария, с който се слага началото на така наречената "дълга война", която продължава до мирния договор от Житваторок през 1606 г. Напразно папата призовава за кръстоносен поход; поляците съветват да се следва политиката на Стефан Батори, но Сигизмунд, окуражен от началните поражения на османците, изпраща Карильо в Прага да преговаря за съюз с Хабсбургите. Неговите планове за нападение са осуетени, единствено защото се налага да прати армията си на север срещу татарите, които идват на помощ на османците. В отсъствието на военачалниците и на главния си съветник Сигизмунд неочаквано изпада в криза и абдикира в полза на главния си съперник Балтазар. След това, също толкова бързо той отново променя намеренията си, връща се на трона с помощта на Бочкай и екзекутира враговете си, включително и Балтазар.

Пътят пред войната е разчистен. Този път в Прага отива Бочкай, сключва съюз и намира една ерцхерцогиня за жена на своя княз. Дунавските княжества се съюзяват с Батори и кампанията започва успешно както във Влашко, където способният Михай Храбри е на трона, така и в Унгария. Въпреки това положението е критично. Неуравновесеността на Сигизмунд се разкрива в желанието му да се разведе и в бляновете му да стане кардинал; в същото време поляците, които се противопоставят на всякаква връзка с Хабсбургите, нападат неговите съюзници молдовците. Това подтиква секелите отново да се разбунтуват, което принуждава трансилванската армия да се завърне. Спечелили отдих, османците отново нападат. Този път те успяват да обсадят няколко крепости в Унгария. В крайна сметка към края на 1596 г. те разгромяват обединените хабсбургско-трансилвански сили при Мезьокерешеш. Сигизмунд отново губи присъствие на духа и след преговори, които продължават около година, към края на 1597 г. абдикира в полза на император Рудолф. Партията на мира получава нов шанс, но Бочкай се намесва и успява да върне Сигизмун. Когато им-

ператорът отказва да го признае за княз на Трансилвания, през 1599 г. той абдикира за трети път в полза на братовчед си, кардинал Андраш (Андрей) Батори.

Положението е отчайващо. В опит да получи подкрепа за мир с османците Анраш преговаря за помощ с поляците. Бочкай се оттегля в имението си в района на Бихар и се опитва да набере нова армия сред безимотните професионални наемници (*хайдути*). Хабсбургите решават да се справят с трансилванския проблем веднъж завинаги и изпращат армия под командването на Георг Баста да окупира страната. В този момент, под натиска на поляците от север и на османците от юг, Михай Храбри навлиза в Трансилвания, за да предотврати хабсбургската окупация. Секелите се присъединяват към него и на кардинала не му остава нищо друго, освен да побегне към Полша, но е хванат по пътя и обезглавен от секелите.

През следващите пет години Трансилвания се превръща в бойно поле за поляци, турци, власи и хабсбургски войски. Когато хаосът достига върхната си точка, с помощта на поляците Сигизмунд се връща и отново се качва на трона за няколко седмици през 1601 г. След като Баста се освобождава от Михай Храбри, Сигизмунд остава в страната като съуправител с Баста от името на Хабсбургите, докато накрая не напуска страната през 1603 г., този път завинаги. Земята, която той оставя напълно опустошена, сега е под управлението на Георг Баста, който е нападнат и победен от Мозеш Секели с помощта на турците. Секели е избран за княз от своите последователи, но не успява да спечели на своя страна "трите нации". С помощта на княза на Влашко Баста го побеждава в края на 1603 г., Секели загива в битката. През следващите години Баста е абсолютен, но много непопулярен господар на Трансилвания.

4. Последните князе

Начело на съпротивата застава младият двадесет и три годишен Габриел (Габор) Бетлен, който се крие на османска територия. Бетлен знае, че няма възможност да действа сам и

пижда в лицето на Бочкай един възможен водач. Убедил се, че прохабсбургската линия се оказва безплодна, генералът е склонен да промени политика си, влиза в кореспонденция с Бетлен, но се колебае. Едно от писмата попада в ръцете на Хабсбургите, но преди да успеят да го арестуват, той се обръща към *хайдутите* и им обещава земя в случай на победа. През октомври 1604 г. неговите войски разбиват кралската армия, изпратена срещу него. По съвет на Бетлен османците предлагат трансилванския трон на Бочкай. Неговите войски не само успяват да притиснат хабсбурската армия, но дори достигат до Братислава (Пожон, Пресбург). През април 1605 г. той е избран за крал на Унгария, но отклонява поканата и започва мирни преговори.

Мирният договор е сключен във Виена през ранната пролет на 1606 г. Хабсбургите признават Бочкай за княз на Трансилвания, която сега включва, поне докато той е жив, задкарпатските области на Украйна и източна Словакия. Освен това Рудолф обещава религиозни свободи за Унгария и се задължава да назначи унгарци на кралска служба. Тези две договорки осигуряват на Бочкай почетно място в унгарската история. Той спазва обещанието си пред *хайдутите* и ги заселва в равнината около град Дебрецен. Когато през ноември се сключва мир и с османците, положението изглежда стабилизирано, въпреки че османците имат претенции към две крепости на трансилванска територия. За нещастие Бочкай неочаквано умира през декември 1606 г.

Преди смъртта си Бочкай препоръчва за свой наследник един словашки благородник, но трансилванците избират Сигизмунд (Жигмонд) Ракоци. Основният мотив, който стои зад избирането на Ракоци, е желанието да се парират претенциите на седемнадесет годишния Габриел (Габор) Батори. Положението отново става критично, тъй като унгарското кралско правителство изисква и получава земите, дадени на Трансилвания, само докато Бочкай е жив. Унгарците се отнасят зле към *хайдутите*. В отговор *хайдутите* се разбунтуват и се свързват

с партията на Батори. За да осигури мира, през 1608 г. Сигизмунд Ракоци отстъпва престола на Габор.

Управлението на последния Батори започва добре. Той е популярен, урежда проблемите с *хайдутите* и секелите и сключва договор с Хабсбургите, в който ясно се казва, че неговата страна не е длъжна да воюва с турците. За нещастие Габор Батори е изнежен любител на нежния пол. Освен това е много неуравновесен и избухлив, същински Сигизмунд Батори, липсват му и политически умения. Не си дава сметка за размаха и особено за настъпателността на Контрареформацията в Унгария и се оказва напълно неподготвен за заговор на унгарските католици, трансилванските благородници католици и влашкия княз Раду Шербан, които организират неуспешно покушение срещу него. Той конфискува имотите на всички благородници католици и през 1616 г. изгонва последните йезуити, като по този начин провокира унгарците и поляците. За да влоши допълнително положението, той се насочва срещу саксонците, обвинява ги в прохабсбургски настроения, окупира Сибиу, отменя техните привилегии и конфискува имотите им. След като "успява да постигне" всичко това, изпраща отрядите на *хайдутите* в Молдова, като по този начин провокира турско нападение в техните земи, което ги принуждава да се оттеглят. Неочаквано се оказва обграден от врагове и бива принуден да се отбранява във враждебния саксонски Сибиу. По причини, които нямат никаква връзка с положението в Трансилвания, турците сменят съюзниците и Батори е спасен.

Саксонците, водени от Михаел Вайс от Брашов, се вдигат на бунт. Някои секели се присъединяват към движението, което в крайна сметка бива оглавено от най-близкия приятел на княза, една безполезна и напълно корумпирана личност, Антон (Антал) Гейци. Батори разбива бунта, в който Вайс загива, но сега непостоянството му се проявява в най-лошата си форма. Той екзекутира водача на *хайдутите* и сменя Габор Бетлен, единствения способен човек в своето обкръжение, с предателя Гейци. Принуден е да възстанови правата на саксонците, но вече е твърде късно. С помощта на турска армия Бетлен

тръгва срещу него. Когато вижда лошите предзнаменования Гейци отново преминава на страната на противника и през октомври 1613 г. убива Батори. Първата стъпка на новия принц Габор Бетлен е да екзекутира Гейци.

С идването на власт на Габор Бетлен започва вторият "златен век" на Трансилвания, който продължава до смъртта на неговия наследник Дьорд (Георг) I Ракоци през 1648 г. И двамата са способни мъже, добри войници и администратори, и двамата стават важни фигури в европейската история, когато воюват на страната на протестантите в Тридесетгодишната война. Техните способности и значението им не могат да бъдат отречени. Твърденията на унгарските историци, че техните действия спасяват протестантството в Унгария и дори особеното положение на Унгария в непрекъснато разширяващите се владения на Хабсбургите, имат своите основания. Въпреки това мотивите на двамата са подозрителни по две причини: религиозните им убеждения и унгарския им патриотизъм. И двамата кроят големи планове и се виждат на троновете на Унгария и Полша, а дори и на Молдова и Влашко. Подобно на великия Батори – Стефан – те мечтаят за голяма централноевропейска империя. Много от техните действия не могат да бъдат обяснени по друг начин. В дадената обща ситуация в Европа и при техните лични качества, те се оказват доста успешни, въпреки че никога не съумяват да постигат целите си. Бетлен е избран за крал на Унгария, но той е достатъчно добър дипломат и не позволява да бъде коронясан, а използва случая, за да получи големи отстъпки от Хабсбургите чрез мирния договор от Николсбург, подписан през 1621 г. И двамата князе упражняват голямо влияние върху Дунавските княжества, с чиито владетели влизат в съюз. Османците нямат възможност да вземат ефикасни мерки срещу подобни демонстрации на сила от страна на своите "васали".

Двамата трансилванци следват примера на Габор Батори по отношение на конфискуването на имоти и така стават богати и напълно независими от съсловията и диетата и имат възможност да управляват страната, както сметнат за добре

Повечето от техните войници са наемници, на които плащат от доходите на своите имения, което ги прави независими от влиянието на трансилванските власти. Това положение има поне едно предимство – то предпазва населението от военна повинност. И двамата, особено Бетлен, се интересуват от култура. По тяхно време в Трансилвания си проправя път меркантилизмът, което значително увеличава приходите на държавата и търговията с Дунавските княжества. При смъртта на Дьорд I Ракоци Трансилвания е просперираща страна. Нейната независимост е призната от всички и тя представлява сила, с която се съобразяват европейските дворове.

Неочаквано всичко се променя през 1648 г. Вестфалският мир поне временно развързва ръцете на Хабсбургите; Дьорд I умира и е наследен от сина му, който е религиозен фанатик; Османската империя бавно се възстановява и отново става могъща. Събитията, които променят съдбата на Трансилвания, започват с бунта на казаците, предвождани от Богдан Хмелницки, който се съюзява с Василе Лупул срещу Матей Басараб, номинално васал на Дьорд II Ракоци. Проблемът с казаците ангажира вниманието на Ракоци до 1565 г., когато шведският крал Карл-Густав напада Полша. Поляците се обръщат към Ракоци с молба за помощ, но като добър протестант той я предлага на шведите и през януари следващата година повежда войските си към Полша с надежда да спечели трона на тази страна. По това време начело на Османската империя застава Мехмед, първият и най-великият от великите везири Кьопрюлю, който заповядва на Ракоци да се върне обратно. Дьорд II не се съобразява с него и продължава да воюва в Полша, където неочаквано се оказва без съюзници, защото шведите прекъсват военните действия, точно когато Трансилвания е нападната от турците. Накрая той се оттегля, но армията му е разбита от поляците и кримските татари. Страната е настроена враждебно към Дьорд, когато от Истанбул идва заповед за неговото отстраняване. Той е заменен от възрастния Ференц Редеи с надеждата, че новият княз скоро ще умре, а междувременно турците ще са имали време да забравят гнева си и ще позволят

на Ракоци да си върне трона. Дьорд не може да чака; през 1658 той се връща в Трансилвания от земите си в Словакия, но сега Мехмед повежда голяма армия срещу него, като вика кримските татари да подкрепят нападението от север. Двете армии окупират княжеството и това слага край на икономическия му просперитет. Водещата политическа личност в Трансилвания, Акош Барчай, започва преговори с Кьопрюлю, съгласява се да плати контрибуции за войната и данък от 40000 дуката годишно и е поставен на трона от великия везир. През 1659 г. Дьорд още веднъж се опитва да си върне трона, но това довежда само до ново османско нападение, нови опустошения и до собствената му смърт на бойното поле през 1660 г.

Неговият наследник Ян (Янош) Кемени се опитва да воюва с турците и е победен. Те качват на трона Михаил I Апафи. Той управлява дълго и злощастно в една опустошена от войни страна, разделена от фракционерство и интриги. Самият княз се колебае между протурска и прохабсбургска политика. Той се връща към протурската линия в най-неподходящия момент, през 1683 г., и когато голямата победа на Шарл дьо Лорен освобождава Унгария от турското управление, няма друг избор, освен да подпише договора от Блай (Балажфалва, Бласендорф) на 27 октомври 1686 г. Този договор му позволява да си запази трона, а на "нациите" – да съхранят привилегиите си, но заставя трансилванците да приемат "закрилата" на Леополд I (1657-1705). Тази нова зависимост включва приемането на хабсбургски гарнизони в трансилванските укрепления и плащане на годишен данък, който е много по-голям от изисквания от османците – 100000 дуката. Трансилванската диета ратифицира договора и прокламира връщането на Трансилвания в Унгария.

Леополд изпраща генерал Антон Карафа като свой имперски пълномощник в Трансилвания. Апафи, неговият съвет и диетата губят цялата си власт, а Трансилвания заживява като окупирана страна. Когато Апафи умира през 1690 г. османците определят за княз на Трансилвания Имре Тьокьоли, а диетата избира Михаил II Апафи. Тьокьоли успява да влезе в княжеството и да се задържи за около месец, докато имперските вой-

ски не го принуждават да избяга. Леополд I никога не признава избора на Апафи и той в най-добрия случай е номинален княз, който живее като полузатворник във Виена до смъртта си през 1713 г. Все пак нападението на Тьокьоли има известен резултат. Войната между османците и Хабсбургите продължава и възможността за евентуална турска победа, съчетана с промяна на положението в Трансилвания, все още съществува. По тази причина Леополд I се вслушва в думите на Миклош Бетлен, изпратен като представител на трансилванската диета. На 4 декември 1691 г. той обнародва *Diploma Leopoldinum*, с която се опитва да си осигури трайната лоялност на трансилванците. Тази стъпка съответства не само на плановете на Миклош Бетлен и неговите привърженици, но и на политиката на Леополд I. През 1690 и 1691 императорът е издал подобни дипломи на сърбите, които по негова покана се заселват масово в южна Унгария.

Въпреки че османците не се отказват от своите претенции за върховенство над Трансилвания чак до Карловацкия мирен договор от 1699 г., *Diploma Leopoldinum* фактически поставя край на независимостта на Трансилвания и създава политическата основа за съществуването ѝ в рамките на Хабсбургските владения, която остава непроменена до 1948 г. Дипломата препотвърждава "седемте смъртни гряха" – привилегиите на "трите нации" и специалното положение на "четирите приети религии" на независимото княжество, което не е обединено с Унгария. Тя признава титлите и функциите на сановниците и ограничава ролята на "външните сили" до разполагането на императорски войски в Трансилвания. Тя препотвърждава и ежегодното плащане на 100000 дуката, но вече под формата на данъци. Леополд продължава да не приема избора на Михаил II Апафи за княз на Трансилвания и назначава за губернатор Дьорд Банфи да управлява от името на императора. Когато неговият наследник Йосиф I (1705-1711) приема титлата княз на Трансилвания, губернаторът започва да прилича на *вайдата* от времето преди 1526 г. Но губернаторите никога не получават независимостта и властта, които са имали по-рано *вайдите*. Въпреки че диетата

използва още един път правото си да посочва княз, когато през 1705 г. избира Ференц II Ракоци, който по това време оглавява бунт срещу Хабсбургите, този факт не променя положението, установено с дипломата от 1691 г.

5. Изводи

Историята на Трансилвания като независимо княжество представлява разказ за печално пропуснати политически възможности. Османското върховенство тук е несравнимо полеко в сравнение с Дунавските княжества. Годишният данък никога не надхвърля 40000 дуката, а и тази сума е достигната едва през 1658 г. В сравнение с налозите, плащани от Молдова и Влашко (вж. данните в Глава 6), този размер е незначителен. Нещо повече, Трансилвания не е натоварвана със специални данъци и, за разлика от страните, разположени на изток от нея, не ѝ се налага постоянно да подкупва Истанбул, нито е задължавана "да насочва своя износ" към Османската империя при предварително определени количества и цени. По тези причини, когато е управлявана разумно при Ищван Батори, Габор Бетлен и Дьорд I Ракоци, Трансилвания изживява икономически подем. И накрая, отново за разлика от Молдова и Влашко, османската намеса в делата на Трансилвания се наблюдава само когато князете, на първо място Сигизмунд Батори и Дьорд II Ракоци, се включват в начинания, които наистина застрашават интересите на Османската империя . Княжеството има възможност да кове собствената си съдба в много по-голяма степен от другите две васални на османците страни и при контактите си с Хабсбургите често умело се възползва от османското върховенство.

Интервенцията на Хабсбургите, както под формата на имперска експанзия, така и чрез Контрареформацията, представлява по-голяма опасност от османската намеса в делата на Трансилвания. Но и пълната тежест на хабсбургската сила никога не се стоварва върху Трансилвания поради многото други интереси на императорското семейство, а разделението между

различните партии в кралство Унгария винаги се оказва пречка пред насочването на силите на Хабсбургите към Трансилвания. При правилно поведение парирането на тази заплаха би могло да бъде дори по-успешно.

В икономическо отношение Трансилвания не само разполага със свои природни ресурси, подобно на Молдова и Влашко, нейните градове, и което е по-важно – нейната буржоазия, се радват на много по-голяма свобода на действие. Сред градските й жители са саксонците, техните икономически способности нямат равни в Източна Европа през XVI и XVII в. Техните земи, първоначално дадени им по съображения, свързани с отбраната, придобиват идеално икономическо положение, когато османската окупация на централна Унгария пренасочва трансилванската търговия на изток. Търговията с Дунавските княжества, която се осъществява главно през саксонските градове от саксонски, румънски и други балкански търговци, нараства неимоверно, като обвързва по-здраво тези страни и позволява на Габор Бетлен да въведе своята много успешна меркантилистична политика.

Както се видя, връзките с Дунавските княжества далеч надхвърлят търговията. При тяхното географско положение и общите им проблеми, политическото и военното сътрудничество между трите княжества е неизбежно, въпреки че то никога не е използвано пълноценно както от трансилванските, така и от молдовските и влашките князе. Докато в дунавските страни нестабилното положение до голяма степен се дължи на липсата на политическо сътрудничество, по-стабилните трансилванци пък пропускат възможността да поемат ролята на лидери. Фактът, че Молдова и Влашко са управлявани от румънци, а Трансилвания – от унгарци, не е причина за липсата на сътрудничество. Национализмът не е важен фактор през разглежданите векове и въпреки че управляващите кръгове в Трансилвания наистина гледат отвисоко на своите румънски крепостни, и от двете страни не съществува "национална омраза", която би могла да попречи на общи действия в политическата и военната сфера.

Няколко източноевропейски князе разглеждат своите земи като ядро, около което може да се изгради силна нехабсбургска християнска държава. Ако някои са имали реална възможност да играят тази роля, това наистина са трансилванците. Възможността е пропусната. Въпросът, който може да се постави – защо е пропусната – няма лесен отговор.

Въпреки че когато започва независимото й съществуване, Трансилвания вече носи три от нейните седем "смъртни гряха", тяхното нарастване до седем, вместо преобразуването им в по-малки злини, едва ли е било предопределено. В края на краищата феодализмът е по-слабо вкоренен в Трансилвания, отколкото в Унгария през 1526 г. и самото съществуване на "трите нации" с различните им интереси и привилегии говори за насочване към плуралистична социална структура по това време. Развитието в тази посока продължава до момента, в който Ищван Батори определя броя на възприетите религии на четири и прекъсва тенденцията на развитие по посока на плурализъм. Тогава и само тогава феодализмът в най-лошата му форма се налага категорично в Трансилвания. И все пак, въпреки тази си форма той започва да преминава на по-заден план, когато князете, прибягвайки до традиционните си предфеодални права започват да предявяват правата си и да трупат богатства за сметка на "трите нации", ограничавайки тяхната мощ и властта на диетата.

Общата картина разкрива две основни тенденции в социално-политическата структура на Трансилвания. Първата е лекотата, с която князете могат да настройват "трите нации" една срещу друга. В Молдова, Влашко, Полша и кралство Унгария управниците са изправени срещу само една сила – благородниците. Въпреки че често са разделени на фракции, благородниците винаги се обединяват около едно – запазването на собствените си позиции в държавната структура, включително и продължаването на своите привилегии, което води до ограничаване на властта на владетеля. В Трансилвания напрежението между "трите нации" е значително и князът винаги може да разчита на подкрепата на една или две от тях, когато

се насочва срещу останалите. В известен смисъл трансилванското общество е и предфеодално, и феодално. Фактът, че тук няма обединена висша класа, възпрепятства функционирането на която и да е от двете системи. Липсата на единство дава възможност на нейните врагове, особено на Хабсбургите, да намират размирни привърженици на своите интереси, като по този начин отслабват способността на Трансилвания да насочи своята енергия в някаква посока.

Втората тенденция е пълното изключване на румънското население от "политическата нация". Въпреки че обясненията, свързани с "национални" чувства, следва да бъдат отхвърлени, етническа дискриминация наистина възниква, особено когато към политическите и към дори по-важните икономически различия се прибавят и религиозни. Навсякъде крепостният е разглеждан като по-нисше създание, но когато той говори друг език и ходи в друга черква, пропастта между него и господаря става непреодолима. Навсякъде икономическата експлоатация определя съдбата на крепостните, но Трансилвания не обръща никакво внимание на румънското си население и поради това разполага с подкрепата само на половината си население. Единствено при Дьорд I Ракоци се наблюдава нещо като начало на събуждане на приобщеност на румънците към общите проблеми на княжеството, но тогава вече е твърде късно.

Дори и Дьорд се интересува повече от външните дела, отколкото от вътрешните проблеми. Именно в преобладаващия интерес на князете с абсолютна власт към международните дела може да се търси основната причина за пропуснатите възможности, типични за Трасилвания от времето на независимото й съществуване. Всички нейни князе воюват и докато при Ян Заполяй войните са преди всичко отбранителни и целят той да запази трона си, то при неговите наследници те стават преди всичко завоевателни. В това отношение некомпетентни владетели като Сигизмунд и Габор Батори или Дьорд II Ракоци не се различават от най-способните управници Ищван Батори, Габор Бетлен и Дьорд I Ракоци.

Историци, предимно унгарски, посочват няколко причини

за непрекъснатите завоевателни войни. Те изтъкват, че, попаднали между османците, Хабсбургите и поляците, но все пак с по-добро разположение, отколкото Молдова и Влашко, трансилванските князе разбират, че тяхната съдба и техният дълг е да оглавят борбата на народите от Югоизточна Европа. При обясняването на войните, които Трансилвания води, на преден план са извеждани религиозни причини и непрекъснато се изтъква унгарският патриотизъм на князете, като се подчертава фактът, че тези войни възпрепятстват пълното религиозно и политическо покоряване и абсорбиране на кралство Унгария в Хабсбургската свръхдържава. Без съмнение в тези твърдения има много истина. Не трябва да се забравя, че родовете Бетлен и Ракоци не са трансилвански и че техните първоначални владения са в *Partium*, така че те са дълбоко заинтересувани от събитията, които се разиграват в кралство Унгария.

Въпреки че тези твърдения са верни, за мен те не обясняват напълно поведението на трансилванските князе. Точно както тези князе се стремят да разполагат с пълна власт за сметка на "трите нации" у дома, по същия начин те копнеят постигнат подобни резултати и във външните дела, които надхвърлят необходимото за осъществяването на религиозните, а дори и на трансилванските цели. Почти през цялото време основната задача е създаването на голяма държава, която освен Трансилвания включва още Унгария, Полша, Молдова и Влашко. Като надхвърля обективно възможното, а и желаното от религиозна и дори политическа гледна точка, тази империалистическа политика непрекъснато подрива основите на властта на князете и прави все по-малко вероятна възможността Трансилвания наистина да послужи за ядро на съживяването на независимите държави от Югоизточна Европа.

Въпреки че личните амбиции и желанието да се сложи началото на династия със сигурност играят важна роля в грандоманската политика на трансилванските князе, не трябва да се забравя, че тези князе започват с едно "наследство", което не могат да забравят. Заполяй, когото те наследяват и с когото по-ранните князе са свързани с роднински връзки, е избран за

крал на Унгария и поради това родът Батори има известни претенции към унгарския трон. След като Ищван Батори става крал на Полша семейството му и свързаното с него семейство Ракоци също смятат, че имат права върху това кралство. В модерната европейска история никой княз никога не се е отказвал доброволно от претенциите си към някоя страна и трансилванските князе не правят изключение. Техните амбиции имат така наречените правни основания и в годините на религиозните войни те могат сравнително лесно да бъдат предявени от князе, в чиято страна има по-голяма религиозна търпимост, отколкото където и да е другаде. Когато тези обстоятелства и лични амбиции на князете се прибавят към обясненията, предлагани от историците, става възможно да се разбере малко по-добре поведението на представителите на родовете Батори, Бетлен и Ракоци.

Една основна тенденция остава. Дори и способните князе са прекалено заслепени от своите цели, за да осъзнаят, че не разполагат с достатъчно сили и че техните действия подриват основата на властта им и правят все по-малко вероятна възможността Трансилвания да изиграе желаната роля. Точно тази погрешна преценка и желанието за власт разрушават мощта на "трите нации" и отслабват сплотеността на населението. Пак тя подкопава икономиката на провинцията и при първото сериозно поражение, това на Дьорд II Ракоци, Трансилвания се оказва неспособна да се възстанови и настъпва бързият край нейното независимо съществуване. Управниците на Трансилвания градят своята политика върху една визия, а не върху реалността. Това е основната тенденция в тяхната политика.

При даденото поведение на османците към Трансилвания и неспособността на Хабсбургите да насочат достатъчно сили и да я подчинят, както и икономическото богатство на страната, през XVI и XVII в. княжеството наистина представлява един потенциален Пиемонт на Югоизточна Европа. Политиката на неговите владетели оставя този потенциал нереализиран и завещава на следващите столетия една обедняла и печално разпокъсана страна. Въпреки че кралство Унгария печели от тази

политика, остава въпросът доколко спечеленото задоволява дори само унгарците в Трансилвания, да не говорим за другите народи там, за да оправдае направените жертви. Ако се държи сметка за последвалото развитие, отговорът е отрицателен, особено когато се имат предвид възможностите, които не са използвани правилно, а са отхвърлени в полза на предимствата на населението на кралство Унгария за сметка на населението на Трансилвания.

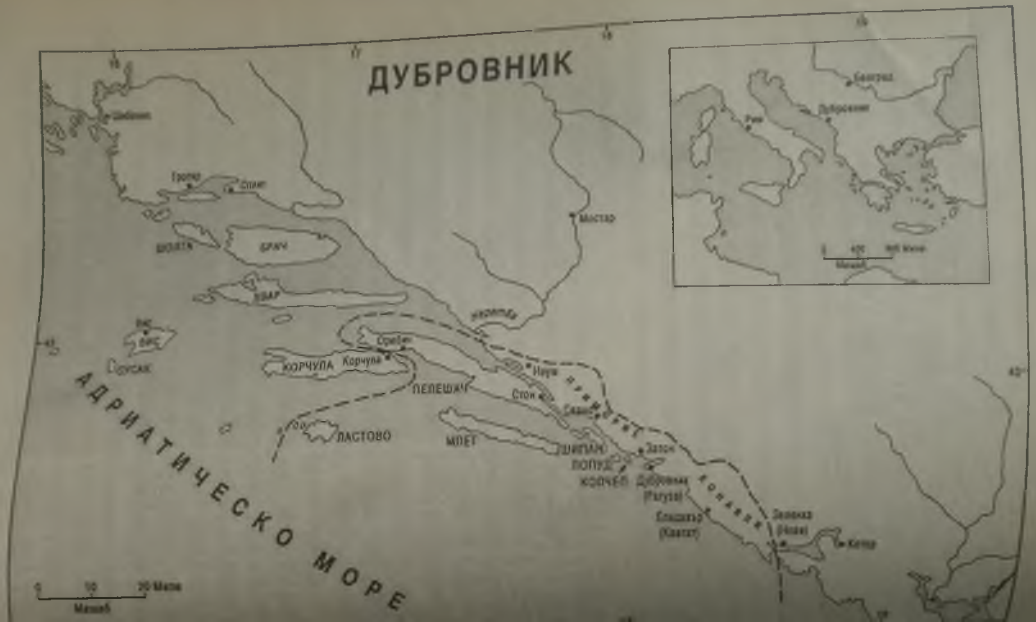
ДУБРОВНИК
Дубровник
Мостар
Хвар
Брач
Шолта
Сплит
Трогир
Сучурай
Корчула
Пелешац
Ластово
Млет
Шипан
Попуд
Корчев
Дубровник (Рагуза)
Елафита (Кавтат)
Зaтон
Слано
Стон
Нерета
Неум
Адриатическо море
Адриатическо море
0 10 20 Миля
Мащаб

Глава 8

Дубровник (Рагуза)

1. Малко история

В началото на XX в. италианският изследовател Луиджи Вилари написва история на Дубровник, която все още е полезна. В подзаглавието на своя труд Вилари определя страната, от която се интересува, като "Един епизод от турското нашествие". По този начин той поставя твърде важен акцент върху взаимоотношенията между Дубровник и османците, защото през 1458 г., когато е сключен първият договор между тях, далматинският град-държава е напълно развит и представлява най-голямата икономическа сила на Балканите.[1] Дубровник, както и Сплит (Спалато), Задар (Зара), Шибеник (Себенико), Котор (Катаро) и Трогир (Трау), е сред далматинските пристанищни градове, които от векове поддържат тесни връзки със Западна Европа, главно с Италия. Тези градове живеят от мореплаване, търговия и занаятчийско производство и служат за врата, през която западното културно влияние навлиза на Балканите по време на османското владичество. Сред тези градове Дубровник е най-важен в културно и икономическо отношение. Той е и единственият, който остава независим от Венецианската държава през 1420 г. и поради това – единствения възможен излаз за балканската търговия (освен Дуръс, който обаче има много по-малко значение) от "вътрешните провинции" на Османската империя. Уникалното му положение обяснява значението, което османците отдават на Дубровник: градът извлича огромна изгода от свързаността си със земите на султана. Именно тази свързаност Вилари леко преувеличава.

---

[1] Luigi Villari, *The Republic of Ragusa. An Episode of the Turkish Conquest* (London: J. M. Dent, 1904).

Както бе посочено в трета глава, между 1459 и 1499 г. ос-
манците премахват и последните останки от независимост на
Балканите. Единственото изключение е Дубровник, който ос-
тава единствената независима балканска държава до 1806 г.,
когато е окупиран от Наполеоновите войски. Най-важната осо-
беност на Дубровник – неговата търговия – в тази глава ще
бъде разглеждана, само когато се налага[2], същото се отнася и
за общата история на града-държава. Вместо това вниманието
ни ще се насочи към други две страни от историята на Дубров-
ник: връзките на града с Османската империя и значението на
неговото съществуване за историческото развитие на южните
славяни.

Според Константин Порфирогенет през VII в. аварските набези разрушават град Епидавър. Оцелелите се преместват тридесетина километра на север, където намират по-сигурно място и основават нов град – Рагузиум.[3] Новото селище е заобиколено от безплодни скали, а за правото да обработват земята и да се изхранват жителите му от самото начало са принудени да плащат данък на вождовете на съседните славянски райони, наричани *могориш*. Дори когато територията на Рагуза се разширява по суша до Астарея, а по море до трите малки острова Колочеп, Лопуд и Шипан и достига окончателните си граници през 1426 г., тя никога не може да произвежда до-

---

[2] Тези, които се интересуват от неговата търговия или от една добра история на Дубровник, могат да се обърнат към отличното изследване на Francis W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-state* (London and New York: Seminar Press, 1972.).

[3] Първият раздел на тази глава се придържа към кратката история на ранния Дубровник, представена в първите две глави на Bariša Krekić, *Dubrovnik in 14th and 15th Centuries: A City between East and West* (Norman& University of Oklahoma Press, 1972).

статъчно храна, за да се изхранва.[4] Към средата на XV в. населението на самия град е между пет и шест хиляди, а на цялата държава – между 25000 и 30000. Като се има предвид, че между 1348 и 1691 г. чумата вирлува в Дубровник осемнадесет пъти, а през 1667 г. градът е разрушен от земетресение, може да се допусне, че броят на гражданите му никога не надхвърля чувствително 30000, въпреки че някои автори посочват по-големи числа.[5]

Рано установените връзки със славянските страни продължават през вековете, към тях се прибавят и контактите със съседните сили: Венеция, сръбската и босненската държава, Хърватия, Унгария и Неапол. Като пристанищен град Дубровник естествено развива морската търговия, но от самото начало градът проявява интерес и към търговията по суша с Балканите. През 1191 г. византийският император Исак II Ангел (1185-1195) предоставя на дубровнишките търговци правото свободно да търгуват в неговите земи. Няколко години по-рано Дубровник получава подобни привилегии от Сърбия (1186) и Босна (1189). Тези три договора отварят полуострова за дубровнишките търговци. Договорът с Босна за първи път споменава славянското име на Рагуза – Дубровник, въпреки че официалното име все още е латинското Communitas Ragusii.

---

[4] Остров Ластово е присъединен към първоначалната територия в средата на XIII в. След това, през 1333 г. полуостров Пелешац е купен от Сърбия и той е обединен с първоначалната територия през 1399 г., когато Дубровник придобива и междинната област, наречена Приморие. Между тези две придобивки е анексиран остров Млет, а между 1419 и 1426 г. към Дубровник е добавена областта Конавли, която се намира южно от Астарея, включително и град Цавтат, построен върху руините на Епидавър. Заедно с малкия остров Локрум, който се намира на изхода на градското пристанище и се разглежда като част от него, след всички тези разширения територията на Дубровник достига едва 1091.3 квадратни километра.

[5] Carter, *Dubrovnik*, p. 16.

По това време градът е седалище на архиепископия от повече от сто години, а населението му е станало двуезично. Към края на XIII в. славянският елемент започва да доминира. Скоро след като придобива споменатите търговски предимства, Дубровник трябва да се подчини на Венеция през 1205 г. и остава под нейно върховенство до 1358 г., когато унгарския крал Лайош (Луи) Велики (1342-1392) побеждава Венеция и я лишава от далматинските ѝ владения. Лайош сключва договор с Дубровник, който дава на града пълна независимост под номиналната върховна власт на унгарския крал.

По време на венецианското управление се оформя окончателно политическата и социалната структура на Дубровник. Начело на града стои венециански управител (comes). След края на венецианското управление неговото място се заема от избираем ректор (княз). Управителят е важна фигура, но той се нуждае от съгласието на местните благородници; неговият наследник - ректорът - не е нищо повече от фигурант и понякога заема поста само месец. И управителят, и ректорът са подпомагани от Малък съвет (Consilium Minus, Мало вече) от единадесет благородници и съдии, които действат като Върховен съд и са натоварени с полицейски функции и с регулирането на пазара. Големият съвет (Consilium Maius, Велико вече) от около триста благородници избира членовете на другите политически органи. Той има законодателни права и казва последната дума по всички важни въпроси, въпреки че неговите решения не стават закон, докато не са приподписани от архиепископа. Най-важният политически орган е Сенатът (Consilium Rogatorum, Вече умолених), той има 45 члена, включително ректора и членовете на Малкия съвет. Този орган е изцяло в ръцете на патрицианската олигархия. Членовете на Сената винаги произлизат от една малка група семейства, а постът им е пожизнен. Този орган подготвя законодателните решения за Големия съвет, обсъжда въпросите, свързани с войната и мира, ратифицира договорите и решава всички важни дипломатически проблеми на града-държава.

Въпреки че патрициите доминират политическия и ико-

номическия живот на Дубровник и притежават голяма част от земята извън града, както и значителна част от самия град, те не монополизират нито политическия, нито икономическия живот. Те си сътрудничат с търговците, морските капитани и представителите на гилдиите, които до голяма степен си запазват правото да управляват своите дела. В края на краищата интересите на всички тези групи съвпадат; все пак патрициите доминират, поради своите претенции да бъдат смятани за благородници и поради богатството си, което ги прави банкери и кредитори на останалата част от населението. Дубровник не е само търговско, но и производствено средище. Занаятчиите са обединени в гилдии и братства, но тяхната дейност придобива значение едва през XV в.

Когато през 1416 г. Големият съвет обявява робството за незаконно, селяните се оказват на дъното на социалната пирамида. Въпреки че само малка част от селяните, които представляват мнозинството от населението, притежават земя, те се противопоставят на патрициите и на църквата, които се опитват да ги закрепостят, и остават свободни. Задълженията им се определят с договори. В правно отношение те са подчинени на законите в държавата, не могат да бъдат съдени от господарите им и си запазват правото на свободно придвижване. Това отношение към селяните е свързано с нарастващата нужда от хора в бързо развиващия се град. Селяните винаги гравитират около града, освободените от тях места се попълват от новодошли славяни, албанци и други хора от съседните земи.

Към тези процеси, които не започват с венецианското управление (с изключение на отменянето на робството), но достигат завършения си вид при него, трябва да се прибавят още няколко. Най-значителният принос на Венеция е това, че съдейства за запазването на независимостта на Дубровник от изгряващите славянски държави. Отново през този период Дубровник сключва търговски договори с гръцката и българската държава, които разширяват икономическото му проникване на Балканите. Към края на венецианското управление се възстановяват добрите връзки с Босна и Сърбия. Тези отношения са

изключително важни, тъй като точно през XIII в. търговският модел на Дубровник придобива окончателната си форма, а мините се превръщат в сериозен икономически сектор в Сърбия. От самото начало дубровничани се интересуват от минно дело, а към края на венецианското управление те не само търгуват със сребро, мед, олово и желязо, но дори управляват и притежават мини в Сърбия. Същото се наблюдава и в Босна. При привилегиите, на които се радват в балканските страни, включително освобождаване от данъци и неограничени права за търговия и заселване, при което остават подчинени на своите закони и съдии, тяхното значение постоянно нараства. Към средата на XIV в. навсякъде по славянските земи на Балканите с изключение на България има далматински колонии във всички важни търговски средища. Не бива да се забравя, че османските *кануни* препотвърждават предишните договори, така че привилегиите, на които гражданите на Рагуза се радват в бъдещите османски земи, са особено важни.

Към края на венецианското управление са премахнати ограниченията, които Венеция налага на Дубровник, и му се разрешава да разшири търговията си по море, извършвана с до 180 кораба, които съответстват на връзките с вътрешността на полуострова. Търговският модел, който остава непроменен по време на османското управление на Балканите, също достига окончателния си вид през втората половина на XIV в. Дубровник изнася руди, разнообразни животински продукти и дори някои видове хранителни продукти от полуострова, а го снабдява със сол, западни занаятчийски стоки, главно текстил, и луксозни предмети. Търговията на Дубровник бързо се разраства и достига до Испания, Сирия, Египет и целия средиземноморски свят. След 1373 г. дубровнишките търговци неколкократно получават от папата разрешение да търгуват с мюсюлманите. Това прави ранните им контакти с османците относително лесни.

Първите контакти на Дубровник с османците датират от 1392 г., когато османците завладяват съседните земи. През 1397 г. гражданите на Дубровник получават от османското прави-

телство разрешение да търгуват и да се заселват свободно на Балканите, по същество това представлява препотвърждаване на вече съществуващи права. Този договор е подновен през 1447 г., а през 1458 е последван от договора, който поставя Дубровник под османско покровителство в замяна на 1500 дуката, плащани всяка година. През 1481 г. сумата нараства до 12500 дуката и остава постоянна за целия период на отношенията на Дубровник с османците. Въпреки че Скендербег (1403?-1468), Матиаш Корвин (1458-1490) и дори папите многократно настояват Дубровник да прекъсне контактите с турците, градът си дава сметка за предимствата, които те му осигуряват, и не се вслушва в тези съвети.

Към 1481 г. Дубровник е изработил своята вътрешна структура и търговския си модел и е изградил търговски колонии из целите Балкани, които ще се увеличават през периода на османското владичество над полуострова. В началото на века официалното име на града е сменено от Communitas на република. При условие че османците имат интерес да позволят на Дубровник да запази своята независимост и да продължи търговията си на Балканите, те трябва само да признаят това, което вече съществува. Знаем колко важна е търговията за османците. Търговията на новозавоюваните европейски провинции, както и традиционните търговски пътища трябва да бъдат запазени от ръцете на венецианските врагове. Републиката на св. Марко бързо се възстановява от пораженията, нанесени ѝ от унгарските владетели от династията Анжу, и от първата четвърт на XV в. отново контролира всички важни пристанища на Далмация с изключение на Дубровник. При това положение, тъй като са заинтересувани да осигурят търговски излаз на Адриатическия бряг за стоките от Балканите, османците нямат голям избор – те трябва да си осигурят пристанището и търговската му инфраструктура или като го завладеят, или като сключат договор. Благодарение на дипломатическите умения на Сената на Дубровник османците избират преговорите.

2. Връзките на Дубровник с османците

Задачата на дубровнишките дипломати не е лека. Когато те сключват първото си споразумение с османците, Унгария, номиналният сюзерен на тяхната държава, все още има възможност да предприема агресивни действия. Европейските държавници, особено папата, все още мислят в категориите на един антиосмански кръстоносен поход и гледат с подозрение към всяко християнско правителство, което поддържа добри дипломатически и търговски връзки с "неверниците". През 1397 г. се изисква голяма предвидливост, за да осъзнаеш, че османците вече са станали основната сила на Балканите, и да се придържаш към тази преценка след разгрома, който те претърпяват край Анкара през 1402 г. Много умение е нужно, поне преди битката при Варна през 1444 г., да се държиш настрани от антиосманските съюзи, без да си навлечеш враждебното отношение на онези, които воюват със султаните. Дипломатите на Дубровник успяват дори да получат разрешение от папата (1432) да търгуват с врага. След Варна отново е необходимо голямо умение да се поддържат отношенията между Дубровник и османците практически без изменения през вековете, въпреки многото промени, които се извършват в Османската империя. Фактът, че тези отношения са взаимно изгодни, помага на дипломатите от Дубровник, но в никакъв случай не омаловажава значението на техния успех.

Взаимоотношенията между малкия град-държава и огромната империя са изключително интересни и сами по себе си.[6]

---

[6] Историческата литература за Дубровник е богата и впечатляваща, сравнително малко изследвания обаче са посветени на взаимоотношенията на града с османците. Три от тях заслужават специално внимание, до голяма степен на тях се основават следващите страници: Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku* (Beograd: Srpska Akademia Nauka, 1952); Vuk Vinaver, *Dubrovnik i Turska u XVIII veku* (Beograd: Srpska Akademia Nauka, 1960); and Nicolaas H. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575-1595) extant in the State Archives of Dubrovnik* (The Hague-Paris: Mouton,

Дубровник е единствената васална на Османската империя държава, чиято територия никога не е нападана през дългия васален период; единствената васална държава, в чиито вътрешни дела османците никога не се намесват и чийто статут от гледна точка на мюсюлманско-османското право е двусмислен. Няма съмнение, че Дубровник е много по-малко ограничаван от своите връзки с османците, в сравнение с Молдова, Влашко и Трансилвания, и че неговите граждани се радват на специалното отношение на върховните господари.

Отношенията, установени с договора от 1397, губят сила след 1402 г. Възстановени са през 1442, предоговорени са през 1458 и достигат окончателния си вид през 1481 г. Докато османците неколкократно едностранно променят основния договор от 1481 г. в своя изгода, Дубровник винаги се противопоставя на тези нарушения и неговите дипломати винаги успяват не след дълго да ги отменят и да възстановят основните договорености, които остават практически непроменени до идването на Наполеоновата армия в Далмация. Тези документи или договори са *ахднаме*, същият тип мюсюлмански правни документи, които обвързват и другите васални държави с османците. Те не съответстват точно на ясното деление на света на две части, *дар ал-ислям* и *дар ал-харб*, нито отговарят напълно на предписанията на доминиращата в Османската империя правна школа на *ханифитите*, защото създават трети свят. Османците решават този правен проблем, като смятат всяка страна, която им плаща нещо, за част от *дар ал-ислям* и подчертават това свое тълкуване на договорите си с други владетели, като наричат това, което получават, *харадж*, данъкът, плащан в замяна на разрешението да се ползват плодовете на земята. В случаите, когато отношенията са васални не само според юридическата софистика, а и на практика, включително Молдова, Влашко и Трансилвания, населението винаги се квалифицира като *зимми* и това определя отношението към неговите представители, когато те влизат в други части на империята. Така че често споменаваната намеса във вътрешните им дела е напълно оправдана в правно отношение.

Въпреки че на хартия отношенията на Дубровник с Истанбул не се различават от отношенията на останалите васални държави, на практика те са други. Бигман изковава едно много сполучливо определение, когато нарича Дубровник "автономна част от Османската империя"[7]. Градът-република не само се управлява сам, както намери за добре, но той успява да изпълнява и основното задължение на всяка суверенна държава – защитата на своите граждани у дома и в чужбина, дори когато се изправя пред номиналния "господар". Основната част от османските документи наистина определят гражданите на Рагуза като *зимии*, но някои ги описват като *френги* (дума, използвана за християнското население на *дар алхарб*), а Бигман дори попада на документ, който използва определението *латини* за жителите на Дубровник. Очевидно точният статут и положението на града и неговите жители не са напълно изяснени в съзнанието на османците. Умението да поддържат с векове този неясен статут е най-голямото постижение на дубровнишката дипломация и това до голяма степен обяснява тяхната способност на практика да съхранят пълната си независимост.

Освен общите интереси на Истанбул и Дубровник и уменията на дубровнишките дипломати, още един важен фактор съдейства за специалния статут на далматинския град – неговата форма на управление. Във външните си отношения османците винаги контактуват с индивиди – крале, князе, емири, султани на мамелюците - и дори когато трябва да направят някоя отстъпка в своята държава и да дадат на някой местен лидер известни привилегии, това винаги е резултат от способностите на индивида или на неговото семейство да получи и да се задържи на някаква силна позиция. Следователно, според разбиранията на османците за собствената си държава, "князът" винаги е ключовата фигура във всичките им сметки. Той е техен васал, той им дължи вярност и е отговорен за пове-

---

[7] Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship*, p. 26.

дението на своите поданици, за плащането на данъци и за воденето на политика, приемлива за османците. Правото да го одобряват или да го назначават, както и възможността да го свалят от власт и да си осигуряват неговата преданост, като го обкръжават със "съветници" и "охрана", урежда, според османците, всички политически проблеми, които произтичат от отношенията васал – сюзерен. Те не разполагат нито с опита, нито с теоретическите представи, необходими за общуване с една олигархична република. Доколкото толерират Дубровник, те трябва да приемат републиката и да общуват с нейния сенат, един колективен орган. Тук не съществува водеща личност, чрез която османците да контролират градските дела, както постъпват навсякъде другаде. Самият факт, че всички османски послания, отправени към Дубровник, са изпращани до *бейовете* (сенаторите) на града, издава неспособността им да възприемат представата за колективен орган, той е ключ и към разбирането на положението на Дубровник в турската ценностна йерархия. В османското общество *беят* е високопоставена, важна личност. Доколкото ми е известно трансилванските благородници и боляри от Дунавските княжества никога не са смятани от Истанбул за *бейове*, но сенаторите на Дубровник са.

Друга съществена разлика между Дубровник и останалите васали е положението на неговите граждани, които живеят в самата Османска империя. То също не съответства на утвърдената правна структура на турската държава. Ако Дубровник беше разглеждан от османците като независима държава, неговите жители би трябвало да бъдат смятани за чужденци и да им се разрешава едногодишен престой в империята като гости, при условие че са получили необходимото разрешение. Ако останат повече от една година, те би трябвало да загубят този специален статут и автоматично да се превърнат в *зимми* и поданици на султана. Ако градът им беше разглеждан като интегрална част от империята, те би трябвало да имат статут на *зимми* с всички произтичащи от него ограничения и задължения. Очевидно е, че и в двата случая Дубровник не би

могъл да осъществява търговската си дейност, която прави сътрудничеството му с османците толкова изгодно и за двете страни, така че на практика неговите граждани се радват на специален статут.

Дубровник създава колонии със специални права във всички важни търговски средища на Босна и Сърбия. Тези колонии имат значителни търговски и данъчни привилегии, живеят според законите на своя град и на практика се самоуправляват. След османските завоевания в основните търговски средища на българска територия и дори в Буда и Пеща също възникват по-големи или по-малки колонии дубровнишки търговци. По мои груби изчисления броят на гражданите на Дубровник, които се ползват от специалния статут в Османската империя, е между две и три хиляди души или около 10 % от населението на републиката. Дубровнишката търговия не би могла да съществува без тези хора. Специалният им статут я прави възможна.

Дубровнишките колонисти запазват своето "гражданство" независимо от продължителността на престоя си на османска територия. Те са освободени от всички лични данъци, с които се облагат *зиммиите*, и не трябва да плащат транзитните и пазарните такси, с които са натоварени *зиммиите* и мюсюлманите, които се занимават с търговия. След османските завоевания броят на населените места, в които на Дубровник е разрешено да поддържа постоянни консули, рязко намалява, но дубровничани, които живеят в чужбина, остават подвластни на собствените си институции и закони. Собствеността им е гарантирана, те не са облагани с данъци и такси при наследяване, дори ако наследниците живеят в Дубровник, а не в селището, където е имуществото на починалия. Тези важни отстъпки правят дубровнишко-османското сътрудничество възможно и изгодно.

Друга уникална особеност на взаимоотношенията между Дубровник и Османската империя са консулите. Дубровник не само е единствената васална страна, която има консулства в някои османски градове, но той поддържа и контакти с цент-

ралното правителство, които практически не се отличават от връзките на независимите държави. Вместо *капъ кехая*, агент, който се занимава с проблемите в Истанбул, всяка година Дубровник изпраща в имперската столица специални пратеници с конкретни задачи. Тези пратеници са натоварени да обсъждат и решават всички проблеми и въпроси от взаимен интерес. Естествено уреждането им често включва подкупи, но те са строго ограничени от инструкциите, които пратениците получават от дубровнишкия сенат. Така че, за разлика от Молдова и Влашко, Дубровник не е натоварен с тежкото бреме на подкупите, когато корупцията в Истанбул се задълбочава.

Ако към споменатите особености прибавим правото на Дубровник да поддържа консули в чужди държави, да сключва договори с тях, а корабите му да плават под собствен флаг, изглежда че във всяко отношение, освен някои чисто правни аспекти, Дубровник е независима държава. Извън признаването на върховенството, единствената функция, характерна за независимите държави, която Дубровник няма и наистина не би могъл да изпълнява, е отбраната. Въпреки че положението му никога не е сериозно застрашавано след 1420 г., самият факт, че всички знаят, че османската армия го защитава, е сериозен възпиращ фактор пред всеки потенциален агресор. Що се отнася до пиратите, Дубровник многократно се обръща за помощ към Истанбул и обикновено получава исканата намеса.

Османците предоставят този специален статут на Дубровник в замяна на икономически услуги. Те получават излаз към Адриатическо море и стабилен източник на необходимия внос и луксозни стоки. Освен търговските предимства, османците използват Дубровник и като "прозорец към Запада" и източник на така необходимата информация, включително и разузнавателна, която достига до Истанбул през републиката.

За да може този приток на стоки и информация да се осъществи, османците дават на Дубровник статута на "най-облагодетелствана нация" в най-точния смисъл на думата. Дубровнишките търговци, които изнасят стоки от османските терито-

рии, са облагани с 2 % налог, както и всеки друг търговец, бил той османски поданик или чужденец. "Най-облагодетелстваният" статут се отразява на налозите върху вноса. Те варират между 5 % върху стоките, внасяни от чужденци, 4 % - от *зимии* и 3 % - от мюсюлмани. Дубровнишките търговци плащат 5 % върху стоките, които продават в Истанбул, Одрин и Бурса, но само 2 % върху стоките, които предлагат на другите тържища в империята. Петте процента са събирани в споменатите три града, когато стоките биват продадени. Османски служители са натоварени да контролират събирането му, а наблизо (в Истанбул) обикновено има дубровнишки пратеник, който защитава правата на своите съотечественици, когато възникнат някакви трудности. Положението е различно на останалите тържища и дубровнишките дипломати успяват да постигнат споразумение с османците, според което дължимите 2 % се трансформират в годишно плащане на 100000 *акчета*, което се осъществява на две вноски през шест месеца. Нещо повече, тази сума, която османците разглеждат като "откупуване на данък", е събирана и предавана в Истанбул от *мюлтезим* (откупвач на данъци), който принадлежи към гражданите на Дубровник и е назначен от Сената за срок от три години. Тази важна договореност възпрепятства местните власти извън Истанбул, Одрин и Бурса да създават трудности на търговците от Дубровник и предпазва от нарушенията, свързани с откупуването на данъци, които бързо се разпростират по всички други територии на Османската империя след XVI в.

Освен налозите върху вноса и износа, внасяните стоки, печалбата от стоките, които дубровнишките търговци изнасят, и относително малките суми, които османските чиновници получават като подкупи, единствената друга финансова облага, която Османската империя получава от връзките си с Дубровник, е годишният данък от 12500 дуката. От гледна точка на Истанбул, като цяло договорността е изгодна, защото без Дубровник империята не би имала единствения си първокласен търговски излаз към Адриатика, способен да поеме учуд-

ващо голям обем търговия на най-различни стоки, който съдейства за функционирането на икономиката на Балканите.[8]

Този кратък преглед на положението на Дубровник като васал на Истанбул за повече от триста години не само представя третата разновидност на зависимостта, която османците налагат, но и показва защо Дубровник може да играе онази роля в културната история на Балканите, която бе спомената в началото на тази глава и на която е посветен третият раздел. Единствено подобна малка, фактически независима държава, която се намира в самите Балкани, има свободни и чести контакти със Запада и е достатъчно просперираща, за да може да плаща за работата на художници и писатели, може да се превърне в "културен Пиемонт" на южните славяни.

Цялата история на Дубровник помага на града да изпълни културната си мисия. Градът-държава, основан първо от римски колонисти в Далмация, става копие на италианските градове-държави по източния бряг на Адриатика. Неговата политическа структура, основание за съществуване, търговия, положение, образът, който неговите граждани си изграждат, са отражения на италианските градове държави. Дубровник никога не престава да бъде "римски", по-късно - "италиански" по своето отношение към света и по своя манталитет, но, за разлика от италианските образци, с които може да бъде сравнен, Дубровник живее едновременно в два свята - италиански и балкански. Въпреки че неговите граждани възприемат западните ценности, те са балкански славяни, които разбират средата, от която са излезли, и положението, в което продължават да се намират техните сънародници. В някаква степен това важи и за народа на Далмация

---

[8] Carter, *Dubrovnik* предлага ценни сведения за търговията, цените, промените в курсовете на валутите, значението на различните стоки в търговията между Дубровник и Балканите като цяло. Този труд е полезен за всеки, който се интересува от различните аспекти на връзките между Османската империя и Дубровник.

като цяло, но независимият Дубровник е идеално разположен да бъде "прозорец към Запада", не само за цялата империя, но и конкретно за балканските народи.

3. Културното значение на Дубровник

Поради своето географско положение, форма на управление, търговски интереси и особено поради триезичното (латински, италиански и славянски) образование на водещите класи културният живот на Дубровник е моделиран според тенденциите, характерни за Италия, но включва и местни елементи и често се изразява на разговорния славянски далматински език. Подобно на италианските градове-държави, откъдето идват много от неговите учени и хора на изкуството и където изпраща много от своите синове да се учат и работят, Дубровник е град, в който живеят значими архитекти, художници, резбари, златари, бижутери и дори учени. Те служат на високо образованите патриции и търговци, както и на църквата. Някои от техните сградите и картини са оцелели и свидетелстват за таланта на своите създатели. Те недвусмислено разкриват мястото, което през вековете Дубровник заема в главните културни процеси в Европа - и особено в Италия.

Сред тези сгради и картини има шедьоври, но те не оказват никакво влияние върху славяните под османска власт, които са неспособни да ги видят и разберат. Същото се отнася и до двамата най-прочути синове на Дубровник - учените Марин Геталдич (1568-1626) и Руджер Бошкович (1711-1787), които приживе са известни в цяла Европа и са значими фигури в историята на науката. Днес техните сънародници с основание се гордеят с постиженията им.

Големият принос на Далмация и конкретно на Дубровник към развитието на културата на южнославянските народи е в областта на литературата. Народната поезия, особено *Косовският епос*, предхожда големия принос на Дубровник към общата литературна съкровищница на южнославянските народи, но повечето от най-значимите поети, които живеят и рабо-

тят след интелектуалното пробуждане, започнало с Доситей Обрадович (1739-1811) и Вук Караджич (1787-1864), стъпват на творби, създадени през предишните векове по адриатическия бряг. Дубровнишката литература има важно значение в културната история на всички южнославянски народи и заслужава да бъде представена накратко.[9] Въпреки че дубровнишките автори пишат на три езика, тези, които пишат на славянски, лягат в основата на южнославянските литератури и затова представляват особен интерес за настоящия труд.

Никой от писателите не се издържа с писане. Всички те са свещеници, учители, търговци, дипломати и какво ли още не. По-голямата част произлизат от семейства на патриции или богати търговци, но в отделни случаи и синове и на по-нисши класи се насочват към книжовни занимания. Писателите, както и техните читатели, трябва да бъдат подготвени да използват и да разбират класическата и по-късната ренесансова образност и препратките в книжовните трудове, както и да могат да преценяват техните качества, като ги сравняват със стила и

---

[9] Не съществува специално изследване на западен език, посветено специално на дубровнишката литература. Трудът на Josip Torbarina, *Italian Influences on the Poets of the Ragusan Republic* (London: Williams & Norgate, 1931) съдържа сведения за повечето дубровнишки писатели. Книгата на Dragoljub Pavlović, *Iz književne i kulturne istorije Dubrovnika* (Sarajevo: Svjetlost, 1955) представлява интерес от гледна точка на разглежданата проблематика. По-подробен е разделът за Дубровник в Mihail Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1961). Най-добрата книга, публикувана на английски език, в която може да се намерят необходимите сведения, е Antun Barac, *A History of Yugoslav Literature*, trans. Peter Mijušković (Beograd: Center for the Rehabilitation of Disabled War Veterans, 1955), препечатана като no. 1 of The Joint Committee on Eastern Europe Publication Series (Ann Arbor: A.C.L.S., 1973). Кратки прегледи могат да се намерят в повечето книги, посветени на Дубровник, включително и в томовете на Крекич и Картър, споменати в бел. 2 и 3. Интересна хронологическа таблица е публикувана в Carter, *Dubrovnik*, pp. 511-51.

версификаторството на римските и италианските "оригинали". Основното образование, което включва четене и писане както на италиански и славянски и малко математика, е необходимо за всеки, който има отношение към производството, корабоплаването и особено търговията; по тази причина Дубровник поддържа няколко "начални училища", в които тези предмети се преподават. Младежите, които се нуждаят или желаят повисоко образование и могат да си го позволят, постъпват в италианските университети. През 1433 г. градът-република основава по-висше училище, за да направи по-високото образование достъпно до повече хора на по-ниска цена. Учителите са внесени от Италия. Един от първите е Филипус де Диверсис де Картигианис, който преподава в Дубровник от 1434 до 1444 г. и чиято книга *Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii* (Строителни обекти, политика и похвални нрави на забележителния град Дубровник), публикувана през 1440, е едно от най-добрите описания на Дубровник от XV в.

Хората с подобно образование естествено се интересуват от много страни на обществения живот, а също и от литература и много от тях колекционират книги. Един от тях, астрономът Иван Газул (1400-1465), който работи в различни европейски страни, оставя своите книги на катедралния храм с условието те да бъдат пазени заедно и да бъдат достъпни за всички; така той става основател на Дубровнишката обществена библиотека. Тъй като първите достъпни книги са на латински или на италиански, първите стихове и пиеси, писани от дубровнишки автори, също са на тези езици.

Първите двама по-значителни автори, които пишат на славянски, са Шишко Менчетич (1457-1527) и Джордже Държич (1461-1501). Техните произведения са варианти на съвременни италиански творби, допълнени в отделни случаи с фолклорни мотиви. Те започват да пишат славянска поезия на латиница. Най-добрите произведения, които умело съчетават местни теми и италиански модели като пиесите на Марин Държич (1508-1567), все още се играят на хърватска сцена. Много от

произведенията на ранните славянски автори са запазени в оригинал в *Zbornika Nikŝa Ranjina*, съставен през 1507 г.[10] За съжаление сборникът е унищожен по време на Втората световна война. Друг забележителен драматург е Никола Ветранич-Кавчич (1482-1576), в неговите произведения са важни мотивите от народната поезия. Всички тези писатели произхождат от семейства на патриции и богати търговци. Не е случайно, че Андрия Чубранович (поч. ок. 1550), авторът, който е ценен най-високо от литературните критици за способността му да си служи със славянския диалект, принадлежи към по-нисшите класи.

Могат да се споменат още няколко имена, но Иван Гундулич (1589?-1638) безспорно има най-голямо значение за развитието на южнославянските литератури. Гундулич принадлежи към един от най-старите и най-видните патрициански родове. Той заема различни обществени и дипломатически постове към много важния Малък съвет и Сената. Като стилистичен модел той възприема поезията на Тасо, която според него е по-подходяща за славянския език от използваните по-рано поетически форми. Неговият принос в литературата като цяло е поемата *Осман*. Въпреки че в центъра е поставена трагичната фигура на султан Осман II (1618-1622), множество румънци, поляци и други славяни - мъже и жени - играят важна роля в широкообхватния сюжет, който се разгръща в европейските провинции на Османската империя. В поемата често се споменават по-ранни герои като Стефан Душан. Дубровник многократно е възхваляван, а бъдещето на южните славяни е обрисувано в светли краски. Историческият мащаб, стилът, композицията и сюжетът нареждат *Осман* сред наистина големите епоси в световната литература; заедно с *Косовския епос* и *Горски венец* на Петър II Негош, публикуван през 1847 г., поемата влиза в голямата трилогия на южнославянския епос. След

[10] Carter, *Dubrovnik*, p. 503.

Гундулич работят и други поети, въпреки че никой не създава творби с литературна стойност, те поддържат традицията жива.

Дубровнишките прозаици не оставят забележителни белетристични творби. Само някои от тях, например Бенко Котрулевич (1400?-1469), заслужават да бъдат споменати като пионери в своята област, останалите са историци. Котрулевич е търговец, който през 1451 г. се установява в Неапол. Той става консул на Дубровник и висш служител в двора на неаполитанските крале. Известен е с книгата *За търговията и съвършения търговец*, публикувана на италиански през 1458 г. Според един изследовател "това е първият опит да се подходи научно към проблема за произхода на търговията, към нейната природа, към многобройните ѝ аспекти и техники... той подчертава възгледите на възникващото модерно гражданство за природата, образованието, религията и социалните въпроси."[11]

Никой от историците не пише на славянски. По тази причина те нямат културното значение, на което се радват поетите, а служат само като преносители на информация, която не е запазена в дубровнишките архиви. Освен труда на Де Диверсис най-интересни са сборниците с хроники от неизвестни автори, първите писани още в края на XV в. Тези колективни усилия покриват годините от най-ранните известни сведения за Дубровник до към края на XVII в.

Специален интерес за тези, които се интересуват от Югоизточна Европа, представлява трудът на Лудовик Туберон Крижевич (1459-1527). Крижевич се завръща в Дубровник от Париж, където учи философия, теология и математика, и към края на живота си се насочва към историята. Неговият труд в единадесет тома *Commentarii suorum temporum*, посветен на периода 1490-1522 г. се насочва предимно към османските и унгарските дела. Дори след сто години той е ценен толкова високо, че е отпечатан във Франкфурт през 1603 г. Несъмнено най-добрата ис-

---

[11] Krekić, *Dubrovnik*, p. 125.

тория е *Дубровнишка хроника*, писана в края на XVIII в. от политическа и изследователя на античността Джоно Растич (1755-1815). Тя предава историята на Дубровник до 1451 г.

Към оригиналните произведения трябва да се прибавят и множеството преводи от латински, гръцки и италиански на класически литературни и научни произведения, подготвени в Дубровник. От гледна точка на културното развитие и историята това, че тези класици стават достъпни за читателите славяни, има не по-малко значение от създаването на оригинални творби.

Приносът на Дубровник към историята на южните славяни надхвърля приносът на който и да е друг град или район от времето преди създаването на митрополията в Карловци в края на XVII в. Тогава възниква един православен културен център, който е съизмерим с католическия Дубровник. В него се появяват хора с мащаба и значението на Обрадович. Без далматинската и специално дубровнишката традиция всички по-късни културни средища биха се развили много по-трудно.

4. Обобщение

Дубровник има дълга и добре документирана история.[12] Вече бе подчертано, че никоя друга васална на османците държава не съумява да запази независимостта, на която се радва Дубровник. Естествено "самоуправляващите се" региони в рамките на самата империя, включително различни области в Гърция, Черна Гора и Албания, са още по-зависими от настроенията на централното османско правителство от васалните държави. Ако някой от васалите и местните господари е успял да си издейства значителни специални привилегии, относителната липса на информация в архивите пречи на историка да

---

[12] Системното съхраняване на документи в Дубровник започва през 1278 г. Пълно описание на архивите на града може да бъде намерено в Carter, *Dubrovnik*, Appendix 3, pp. 601-661.

узнае нещо повече за тях. Така че Дубровник остава единственият пример за взаимоотношения, които са изгодни както за османците, така и за техните "клиенти". Неговият принос в културната история на южните славяни също бе разгледан накратко. Остава да се отбележи още само една особеност на значението на града за тези народи.

С изключение на големите гръцки търговци, дубровничани са единствените търговци и предприемачи, които са в крак с развитието на своята професия на Запад. Те използват съвременни банкови и кредитни механизми, запознати са с възможностите на застраховането и разбират функционирането на общоевропейския пазар. За разлика от гърците те говорят езика на тези, с които влизат в делови отношения на Балканите. Нещо повече, отново за разлика от гърците, те не са смятани за *зимии*. Поради това за тях е по-лесно да действат в същинските османски провинции. В резултат славяните и албанците научават повече за методите на съвременния делови живот от дубровничаните, отколкото от гърците. Търговците *зимии* и мюсюлмани също научават много от честите си посещения в Дубровник. Към края на XVI в. учениците започват да конкурират учителите. Специално босненските търговци следват дубровнишките и стават първите славяни, които използват съвременни делови методи. Много други фактори съдействат за възраждането на деловия живот на Балканите през XVI в.[13], но значението на дубровнишкия пример, поне за западните Балкани, не трябва да бъде подценяван.

---

[13] Вж. отличната студия на Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchants," *Journal of Economic History*, vol. 20, no. 2 (June, 1960), pp. 234-313.

Част IV

Животът в европейските "вътрешни" провинции на Османската империя, 1574-1804

Глава 9

Промяна на съдбата

1. Упадък на Османската империя

Въпреки че корените и първите симптоми на упадъка на Османската империя са много по-стари, многобройните проблеми започват да се забелязват през последната третина на XVI в. Един по изключение способен султан и династията велики везири Кьопрюлю се опитват да преобърнат посоката на историческото развитие, но упадъкът продължава практически безпрепятствено до началото на XIX в. Изследователите посочват няколко причини за тази промяна в съдбата на Османската империя, като разногласията са само при определянето на относителната тежест на причините за този продължителен период на упадък.

Най-често посочваните причини за упадъка на османската държава са: драстичната промяна в подготовката, личностите и действията на владетелите; нарастващото влияние на *ендерун* върху държавните дела, съчетано с фракционерство сред *бирун* и установяването на тесни връзки между представителите на вътрешните и външните служби; нарастващата корупция, причинена отчасти от появата на тези фракции; внезапната инфлация на прехода от XVI към XVII в., причинена може би от преместването на световната търговия от Средиземноморието към Атлантика и от притока на сребро от Америка в Османската империя; конфликтът между стария турски

елемент (*бейове*, *гази*, *спахии*) и потомството на робите, който разделя класата на "професионалните османци"; промени в организацията и състава на военната върхушка; и, най-накрая, невъзможността на Османската империя да продължава да се разраства. Всеки от тези процеси, които спомагат за упадъка на османската мощ, както във вътрешен, така и във външен план, трябва да бъде разгледан накратко.

През първите 266 г. династията на Осман няма равна в осигуряването на изключително способни владетели. Техният принос за разрастването и мощта на империята е първостепенен. Не е рационално да се твърди, както правят някои, че неочаквано се появява някакво мистериозно биологично изменение, в резултат на което след Селим II (1566-1576) в династията на Осман се раждат само неспособни владетели. Дори сред потомците на Ибрахим (1640-1648) империята има способни мъже.

При османската представа за държава способността на владетеля има основно значение за функционирането на империята. Ролята, която се очаква владетелят да играе в държавата, поставя на плещите му толкова тежко бреме, което може да бъде носено единствено от изключителни личности. С разрастването на империята тежестта на това бреме надхвърля човешките възможности. Мехмед II е първият, който престава да посещава заседанията на Държавния съвет, просто защото не разполага с необходимото време. В негово отсъствие значението на най-важните служители нараства и това отваря вратите пред бъдещите злоупотреби. През по-голямата част от времето Селим I (1512-1520) и Сюлейман I (1520-1566) завладяват света и са далеч от Истанбул. Отсъствието на водача се запълва от тези, които управляват държавата, докато него го няма.

Споменатите фактори отчасти обясняват обстоятелствата, които затрудняват ефективността на по-късните султани в сравнение с по-ранните. Те показват и защо властта на висшите служители постоянно нараства, но не хвърлят светлина върху очевидната индивидуална слабост на повечето от султаните

след Сюлейман I. За да се разбере това е необходимо да се обърне внимание на вливането на подготовката на бъдещите султани. Като се почне с Орхан, синовете на владетелите получават възможно най-доброто образование, те служат като управители на провинции и са съветвани от опитни администратори, а в някои случаи заемат и други постове. Така че, когато се качат на трона, те познават проблемите, с които трябва да се справят, и могат да разчитат на личната преданост на хората, които са служили при тях. Преди Сюлейман проблемът с наследяването на властта в династията на Осман никога не е бил уреден. Всеки син на султана е кандидат за трона. Това води до голяма конкуренция между тях и техните привърженици и до чести граждански войни. За да подсигурят положението си султаните екзекутират всички свои роднини мъже. Тези системни братоубийства премахват непосредствените заплахи, но не намаляват фракционерството. Мощта на потенциалните сили, които могат да определят новия владетел, на първо място армията, както и възможността за нови сблъсъци, когато тронът отново бъде опразнен, само се увеличават.

Това положение рязко се променя, когато Сюлейман I възприема арабско-ислямската система за наследяване, според която властта отива у най-възрастния мъж в семейството. Въпреки че новата система не приема формата на закон, в повечето случаи тя е прилагана. Този по-хуманен начин за определяне на владетеля би могла да доведе до още по-усложнени ситуации от системата на братоубийствата, ако многобройните султански синове продължаваха, както в миналото, да заемат административни постове, които представляват добра изходна позиция в борбата за власт. Братоубийствата изчезват, но същото сполетява и теоретическата и практическата подготовка на синовете на султана; тя е заменена от системата *кафез*, известна в западната литература като "златната клетка". От раждането до смъртта им всички синове на султана са държани във вътрешния дворец. Единствено новият султан излиза в реалния свят. Във вътрешния дворец синовете на султана прекарват живота си в един измислен свят сред жени и

евнуси. Когато биват издигани до най-висшата власт, често в твърде напреднала възраст и против волята им, те не притежават не само необходимата подготовка, за да се справят с трудните задачи, но дори и минимално познаване на реалния свят.

Промяната на правилата за наследяване и на подготовката на бъдещите владетели допринася за нарастването на властта на *ендерун*, особено на жените и евнусите. Майката на владетеля (*валиде султан*) се нарежда сред най-успешните водачи на многобройните *ендерун* фракции. Напълно незапозната с държавните дела, тя е може би най-неподходящият човек, който се оказва най-важния и най-влиятелния член на "управляващата върхушка".

Нарастващата власт на *ендерун* спомага за обвързването между *ендерун* и *бирун* фракциите, които не биха могли да действат успешно една без друга. Първата група не само осигурява владетеля, но и участва в избора на неговия наследник. От своя страна тя не би могла да действа без сътрудничеството на другата. Разбираемо е, че тези фракции отразяват произхода на своите членове, които са родени свободни или роби, като при това *ендерун* е съставен изцяло от роби. По времето на Сюлейман I *бирун* също е изцяло в ръцете на роби, които поддържат тесни връзки с онези свободни хора, които имат робски произход. Те, естествено, се стремят да запазят властовите позиции, които са спечелили, и подкрепят политиката, която ги е извела на преден план. Наследниците на старата "аристокрация" - *бейове*, *газии* и *спахии* - се стремят да си възвърнат загубените позиции и подкрепят мерките, които работят в тази насока. В резултат възникват големи групировки с членове както във вътрешните, така и във външните служби, които обвързват бъдещето си със звездата на някой син на султана или висш сановник, с когото те се издигат и пропадат.

Поддръжниците на даден султански син печелят голяма победа, когато той се възкачи на трона, но тяхното положение в никакъв случай не е сигурно по време на неговото управление. Всевъзможните интриги се превръщат в основно занимание на "професионалните османци", които служат в Истанбул.

и постовете им стават дори по-несигурни от преди. По тази причина тези, които са на власт, се опитват не само да натрупат богатство, колкото се може по-бързо, но и да го запазят за себе си или поне за своите семейства, в случай че колелото на съдбата се завърти в неблагоприятна посока. Изграждането на фалшиви *вакъфи*, които извеждат значителни имущества от облаганата с данъци икономика, става норма. Подобни деяния се наблюдават и по-рано, в много по-малък мащаб, но силните владетели като Мехмед II и Сюлейман I успяват да ги отменят. Слабите владетели са неспособни да действат по същия начин, защото веднага биха останали без поддръжници.

Желанието да се натрупа максимално богатство колкото се може по-бързо е една от причините за нарастването на корумпираността на хората, чието оставане на заеманя пост далеч не е сигурно, но съвсем не е единствената. Друг важен фактор, който допринася за разрастването на корупцията, е инфлацията. Тя започва по време на управлението на Мурад II (1574-1595) и обикновено е обяснявана с притока на сребро или, по-точно, със спадането на цената му, което прави стоките, особено вносните, изключително скъпи. За висшите служители и другите сановници инфлацията означава, че с приходите от имотите може да се купува по-малко от преди, особено луксозни стоки, а най-лесният начин да се намерят нови източници на приходи е "продажбата" на услуги и "благосклонност". Няма съмнение, че промяната в цената на среброто допринася за инфлацията и за нарастването на корупцията, но тя не обяснява неочаквания огромен бюджетен дефицит. Обяснението му се крие другаде.

В четвърта и пета глава бе обяснено, че османските власти фиксират цените на някои стоки, произвеждани в империята, включително основните храни и други потребителски стоки. Въоръжението, униформите и други военни нужди са задоволявани или от държавни арсенали, в които работят роби, или от местни занаятчии. Относително малкият внос, за който трябва да се плащат по-високи цени, не може да обясни огромния дефицит, с който държавата неочаквано се оказва натоварена.

Неговата поява насочва към друг фактор в упадъка на империята, който се оказва решаващ за държавата като цяло и особено за развитието на европейските земи под османска власт.

Една от причините за неочакваната липса на пари вече бе спомената - бързото увеличаване на *вакъфите*, което води до сериозни загуби на приходи в държавното съкровище. Към това се прибавят значителни разходи, които не могат да бъдат покрити дори с извънредните данъци *бедел*. Най-големите от тях са свързани с "дългата война" с Австрия (1593-1606) и безкрайните борби с Персия. Тези войни имат съществен принос към икономическите проблеми, не само към инфлацията, и създават и други трудности с трайни последици. В тях участват главно набирани според феодална повинност войници и наемнически части на Османската империя, това ускорява изтласкването на платените войници за сметка на феодалните *гази* воини и увеличава влиянието им в Истанбул. Войните намаляват рязко броя на *спахиите*, което също има дългосрочни икономически и демографски последици, които са особено важни както за Османската империя като цяло, така и за историята на Югоизточна Европа в частност.

Споменаването на военните аспекти на инфлацията припомня за друга причина за упадъка на империята, която обикновено е споменавана на последно място. В повечето изследвания се споменават няколко взаимно преплетени процеса, включително възхода на наемниците във войската, липсата на плячка и особено на новозавоювани земи, които да осигуряват доходи на *тимариотите*, и свързаните с това опити на *спахиите* икономически да осигурят себе си и семействата си. Обичайното обяснение може да бъде обобщено по-следния начин.

Османската империя е на първо място и преди всичко военна държава, която не обръща голямо внимание на търговията и производството и разчита на плячката като на главен източник на доходи. Плячката идва от завладяването на обширни територии, които са използвани и за икономическите нужди на военните чрез парцелирането им като *тимари*. Докато широкомащабното разширение е възможно системата работи,

но когато експанзията спира, проблемите стават неизбежни. Според османските представи за водене на война - армията трябва да бъде предвождана лично от султана, а войниците трябва да бъдат освобождавани по жетва, за да съберат приходите от владенията си - военните действия имат сезонен характер. Те започват през пролетта, когато пътищата стават проходими, и привършват по жътва. При това положение и за това време може да се измине само определено разстояние, а когато империята се простира от стените на Виена до Азърбайджан и Ирак, придвижването на войските достига възможния предел. В резултат плячката вече не пълни държавното съкровище, а получателите на доходи от поземлени владения вече не могат да се сдобиват с нови феодални имения и се опитват да задържат старите, като ги превръщат в частна собственост.

За повърхностния наблюдател това обяснение е задоволително. Османската империя достига споменатите граници, престава да се разширява и започва преобразуването на феодалните имения. Все пак съществуват някои важни фактори, които насочват към други причинни връзки. На теория султанът трябва лично да предвожда своята армия. На практика обаче някои от великите султани често поверяват командването на войската на други. Нещо повече, към края на XVI в. феодалните елементи в армията минават на втори план. По-голямата част от битките се изнася от наемници, на които не се налага да се прибират на есен. Освен това не трябва да се забравя, че към края на XVI в. необходимостта от нови *тимари* е всичко друго, но не и належаща, защото при наследниците на Тамерлан Персия поглъща новите турски сили, идващи от Централна Азия. Всъщност *тимарите* в Европа, освободени в резултат на "дългата война", не винаги могат да бъдат отдадени на други ползватели, тъй като липсват подходящи кандидати. Когато старата феодална класа запада, тя трябва да бъде заменена от нова, защото земята трябва да бъде обработвана. Необходимостта, а не недостигът на земя, създава новия модел на земевладение.

Картината се оказва много по-различна, ако се държи смет-

ка и за два други фактора, които вече бяха разгледани: интересът на османското правителство към търговията и склонността му да преобразува външните провинции (Крим, Молдова, Влашко, Дубровник, Трансилвания) във васални държави. Съществуването на васални държави и опитът на Сюлейман I да наложи подобна зависимост в централна Унгария показват, че централната власт в Истанбул разбира, че възможностите ѝ да управляват пряко просторни територии са ограничени, че тя знае докъде се простират тези възможности и че въпреки че продължават да следват своята "мисия" - разширяването на *дар ал-ислям* - тя не обвързва икономическото бъдеще на държавата с непрекъснато увеличаващи се приходи, идващи от плячка. Васалните страни трябва само да плащат данък, а не да бъдат разграбени. По тези причини обяснението за военния и финансовия упадък на Османската империя трябва да се търси другаде и да се отиде отвъд обикновено посочваната неспособност на държавата непрекъснато да разширява територията си.

По същото време и други страни са обхванати от инфлация и демографски проблеми, свързани с честите чумни епидемии, но се оказват способни да ги преодолеят и да очертаят нов курс, който превръща западноевропейските държави в световни лидери. Османската империя не реагира на същите проблеми по сходен начин. Точно тази разлика трябва да бъде обяснена, тъй като по размер и богатство потенциалът на Османската империя е най-малкото равен на потенциала на Франция, Нидерландия или Англия. Тук не е мястото да се сравняват институциите, икономиките и основните принципи на Запада и на османската държава, но посочването на някои особености, надявам се, ще изясни различията.

Разликата между позицията на западните владетели и на султана е огромна. В началото западните владетели стоят на върха на феодалната пирамида и имат ограничена власт, въпреки че властта им непрекъснато се разширява, тя винаги остава ограничена. При султана положението е напълно противоположно. По тази причина слабият владетел в западната държава е много по-малко зло от слабия султан. Нарастващата сво-

бода и мощ на градовете, които позволяват промени в икономиката, когато те се налагат, не се наблюдават в османската държава. Там положението и вътрешната организация са строго регулирани и когато някой индивид или група се опита да прокара някакво нововъведение, изключително консервативните власти подкрепят онези, които се противопоставят на промяната. Така че към края на XVIII в. икономиката в Западна Европа вече е "модерна", а в Османската империя - средновековна. Точно този консерватизъм, който се наблюдава във всички сфери на живота, превръща Османската империя, която през първата половина на XVI в. е на едно технологическо ниво със своите противници, в "изостанала" в края на XVIII в. Това са само някои от факторите, които допринасят за икономическата ретроградност, технологическата изостаналост и неспособността да се решават фискалните проблеми.

Когато Османската империя се съпоставя със Запада след средата на XVI в., различията в ролите на войската са не помалко важни от икономическите различия. И в двата региона значението на феодалните сили намалява, а на професионалната армия се увеличава. В края на XVI в. феодалните воини (*спахии* и *джебелю*) от Европа и Мала Азия наброяват 230000 бойци; към края на XVIII в. те са едва 50000. Намаляването не е фатално, тъй като в модерното военно изкуство акцентът пада върху пехотата и инженерните войски. Но като се имат предвид административните функции на *спахиите*, намаляването им налага въвеждането на многобройни цивилни чиновници. Това не става, тъй като в Османската империя липсват хора с подходяща подготовка, както и необходимите средства. Вместо функциите на *спахиите* да бъдат поети от нова професионална група, те са поверени на вече корумпираните налични чиновници, духовници (мюсюлмани и *зиммии*) и откупвачи на данъци - всички те обаче мислят преди всичко за собствените си интереси, а не за интересите на държавата, която не им плаща.

Професионалните войници, *машлъ*, са наемници, както и на Запад, въпреки че османската армия е съставена от роби. Фактът, че западните войски са набирани от свободни мъже,

прави отношенията им с държавата и владетеля като между работодател и наемен работник, въпреки че биха могли да пораждат проблеми; османските султани обаче притежават своите войници и трябва да се грижат за тях, дори когато те не са им необходими. Освен че са тежест за бюджета, тесните връзки на *маашлъ* с държавата лишават османското правителство от възможността да ги "изпрати по домовете им", когато няма нужда от тях, а това ги превръща в постоянен въоръжен силов фактор в държавните дела. В резултат се получава така, че докато на Запад владетелите стават господари на своите армии, в Османската империя войниците стават господари на държавата. Към края на XVIII в. броят на тези, които имат претенции към привилегиите на еничарите, дотогава затворена наследствена общност, достига 400000, но броят на тези, които се явяват на военна служба, не надхвърля 20000. Когато правителството се опитва да закрепи позициите си и да се освободи от тези въоръжени мъже в столицата, като ги разполага в провинциите, то само прехвърля проблема в провинциите, където законът и редът окончателно се разпадат. В резултат се появяват нови икономически проблеми, а остатъците от лоялността на *зиммиите* към държавата, намаляват.

И накрая, съществуват големи концептуални различия между Османската империя и Запада. Основанията за съществуването на Османската империя и административната ѝ структура са не само твърдо установени (вж. Глава 2), но и почти неизменни по дефиниция: Домът на Осман съществува с единствената цел да изпълни божията воля на Земята като разпространява исляма. Известно е що е добро и зло, а разликата между мюсюлманин и *зимми* е ясна и не може да бъде променена. Западът разполага с известна свобода да мисли, да експериментира, да разработва не само нови философии, а дори и нови интерпретации на християнството. Османският свят е закостенял, докато Западът непрекъснато се променя и адаптира към социално-икономическите и политическите изисквания на непрекъснато разширяващия се свят, чийто център става. На Запад модерната държава започва да се оформя и да има все по-

голямо значение и за най-нисшите си жители. Османската империя върви в противоположната посока. Докато на Запад централният, универсално валиден закон заменя личния, Османската империя остава сбор от индивиди, чиито положение, права и задължения зависят изцяло от тяхната религия и професия. Първоначалните различия в редиците на мюсюлманите между професионалните османци и останалите правоверни се задълбочават, когато професионалните османци се самоограждат за да бранят привилегиите си, като по-този начин навлизането в техните редици става по-трудно. Правителството не е достатъчно силно, за да се противопостави на този процес. *Зимиите*, обединени в своите *миллети*, все по-малко се интересуват от трайното оцеляване на османската държава, когато законът и редът се разпадат и биват изместени първоначално от нарастващата религиозна нетърпимост, а след това от покварата на нежеланите елементи, изпращани от Истанбул в провинциите. Във владенията на султана не само не се наблюдава характерният за Запада процес на постепенно оформяне на модерните нации, но и съществувалото по-рано недооформено сцепление започва да се разпада.

Обобщавайки различните взаимосвързани причини за внезапния упадък на мощта на Османската империя, започнал през последната трета на XVI в., бих посочил представата за държавата като "пазеното от Бога и процъфтяващо абсолютно владение на дома на Осман" като най-важна от всяка възможна гледна точка. Тази представа е най-голямата сила на империята преди завоеванията на Селим I и Сюлейман I, но тя става нейната най-голямата слабост, когато размерът на държавата и многообразието на функциите, които владетелят трябва да изпълнява, стават прекалено обемни дори за най-способния човек. На теория всяка възможна промяна е недопустима. Тя би трябвало да включва нарастване на властта и влиянието на онези, които нямат право на това и по тази причина техните позиции биха могли и наистина постоянно са оспорвани. В съчетание с промяната на правилата за наследяване, това положение поражда нестабилност в управлението и прави корупцията

възможна. Божествената мисия на държавата никога не е изоставяна, но тя пречи на интегрирането на населението и дори, след упадъка на толерантността и разпадането на законността и реда, поражда центробежни тенденции. След средата на XVI в. старата основна представа за османската държава се нуждае от радикална ревизия, но по това време консерватизмът, предишните успехи, които крепят съществуващото положение, и отсъствието на някакъв важен сегмент от обществото, който знае достатъчно за други системи, за да може поне да си позволи да мисли по по-различен начин, правят реформите немислими. Османската империя се вкаменява във формата, която има в средата на XVI в. и я запазва до XIX в.

Може да се спори какво точно се е случило около средата на XVI в., когато се осъществява това втвърдяване; то може да се разглежда като неизбежно или като резултат от нещастно съвпадение на различни процеси. Дали е било неизбежно това, че държавата, организирана по този начин, не успява да се справи с неочакваната икономическа и фискална криза, или просто за нещастие важният проблем се изправя пред държавата, когато тя не разполага със способни хора, които могат да се справят с него? Какъвто и да е отговорът, кризата спомага за разрастването на корупцията, за неефикасното управление и за центробежните тенденции сред онези, които не са "професионални османци".

И накрая, времето, когато се води "дългата война", може да се разглежда като първостепенен фактор за последвалата бърза промяна в съдбата на Османската империя. Тази война засилва влиянието на *маашлъ* войската, покосява редиците на *спахиите*, води до споменатото вече опустошаване на доскоро потенциално богатите унгарски земи, задълбочава икономическата криза чрез прекомерните военни разходи и напълно променя положението в европейските "вътрешни" провинции, които дотогава са най-стабилната основа на мощта на империята. Когато тези "вътрешни" райони престават да бъдат икономическа и демографска опора на империята, упадъкът се засилва и дори везирите Кьопрюлю не успяват трайно да обърнат

посоката на развитие. Промените в Югоизточна Европа са решаващи за съдбата на османската държава и очевидно са най-важните явления за тези, които се интересуват от историята на тази част от континента. Друг път никога съдбите на османците и на Югоизточна Европа не са били толкова тясно преплетени, колкото през XVII и XVIII в.

2. Войните през XVII в. и периодът Кьопрюлю

Първата война, която води Османската империя след смъртта на Сюлейман I, войната срещу така наречената Втора Свещена лига (1571-1581) е известна преди всичко с поражението на османците в морската битка при Лепанто (Навпактос, Инебахти, Айнабахтъ) през 1571 г. Всъщност битката не е решаваща, тъй като османците възстановяват силите си за една година, а противниците им се оказват неспособни да се възползват от победата. От друга страна османското завладяване на Кипър, което Венеция е принудена да признае, когато излиза от войната през 1573 г., представлява значително военно постижение. По време на тази война османската армия все още функционира много добре, главно под умелото ръководство на бъдещия велик везир Синан паша. Не трябва да се забравя, че едновременно с тази война в Европа османците воюват и с Персия на Сасанидите. Първите сериозни тревожни признаци сред армията се проявяват след края на войната. В Истанбул еничарите се бунтуват през 1589, 1590 и 1591 г., а *маашлъ* кавалерията - през 1593, същата година, през която започва "дългата война". Първият сериозен така наречен *джеляли* бунт (преди това също има бунтове) избухва в Мала Азия през 1596 г. и продължава и през следващия век, като отслабва анадолската база на империята по време, когато и европейската ѝ база също се разпада.

Така че докато през 1571 г. влиза в действие една все още относително силна и стабилна османска армия, през 1593 г. надеждността на войската вече е под въпрос. Въпреки че османските сили имат способни водачи в лицето на Синан, а след

това - и на султан Мехмед III, дългата война свидетелства за промяна в тяхната способност да се възползват от обстоятелствата. За десет години, докато Персия не напада през 1603 г., османците трябва да воюват само на един фронт срещу лошо организиран противник. След това, тъкмо когато изглежда, че подкрепяният от Хабсбургите съюз между Молдова, Влашко и Трансилвания може да спечели решителна победа, нестабилността на Сигизмунд Батори, съчетана с предпочитанието на Хабсбургите по-скоро да завладеят Трансилвания, отколкото да победят османците, и неспособността на командването им обръщат хода на събитията. Османците печелят решаваща победа в битката при Мезьокерестеш през октомври 1596 г. Само петдесет години по-рано подобна победа би довела до край на войната, тъй като османците биха си осигурили важни предимства, но в края на XVI в. османската армия вече е неспособна да се възползва от успеха. Войната се проточва още десет години. И двете страни печелят малки победи, но Османската империя е икономически разстроена и е изправена пред война на два фронта. Когато през 1603 г. избухват следващите еничарски бунтове, на войниците им идва много и те просто не желаят да се бият.

През 1605 г. османците нямат сила да задържат наложения от тях Ищван Бочкай на трона на Трансилвания, а на следващата година трябва да сключат мир на западния фронт, за да насочат цялото си внимание към Персия. Мирът от Житаторок оставя нови опустошени унгарски земи и незначителни придобивки в ръцете на османците, но слага край на данъка, плащан от Хабсбургите. Според строгото мюсюлманско-ислямско тълкуване османците се отказват от "васал", отстъпвайки земи, които поне на теория са били част от *дар ал-ислям*. По време на тази война от време на време османските войски все още се бият добре, но без съмнение на тях вече не може винаги да се разчита. Нещо повече, цената на войната, както в човешки загуби, така и като икономическо изтощаване, не е компенсирана от равностойна печалба. така че, въпреки че изглеждат победоносни и придобиват допълнителни територии, ос-

манците понасят загуби, които никога не успяват да си възвърнат.

И след сключването на мирния договор по границите между османците и Хабсбургите често възникват гранични сблъсъци. През 1619 г. един от тези сблъсъци донася важния град Вац на османците, но това се дължи по-скоро на неспособността на хабсбургските командири, отколкото на качествата на османските войски.

Много по-голямо значение има прекратяването на рекрутирането на еничари чрез *девширме*, едно събитие, което често е отнасяно към 1638 г. Въпреки че системата на принудително набиране на деца се използва все по-рядко поне половин век по-рано, официалното ѝ отменяне е ясен знак за нарасналото влияние на еничарите върху взимането на политическите решения в армията. Отмяната гарантира постоянно членство в корпуса чрез наследяване, което води до окончателното деградиране на този тип войска и превръщането му в опасен подривен елемент.

Следващото важно военно начинание в Европа започва, когато през 1645 г. османците нападат Крит, който по това време е във владение на венецианците. Тази война, която продължава до 1670 г., отразява залеза на османските успехи, въпреки че в края на краищата островът е завладян. Кампанията се изразява главно в обсади и морски блокади, които изискват ограничен брой хора. Сто години по-рано османците биха намерили необходимите сили, без да отслабват основната си армия, но сега операцията ангажира всички годни сили, които те могат да съберат. Венецианският командир Франческо Моросини има възможност не само да действа в Морея, но и да подтикне местното население към бунт. Османците трябва да разчитат на допълнителни сили от Албания или на силни местни господари за да организират някаква съпротива.

По време на цялата война този важен полуостров е в хаос, и това положение, заедно с бавното напредване на Критската операция и неколкократните поражения на флотата предизвикват криза в Истанбул. През 1656 г. Мехмед IV (1648-1687) с

принуден да назначи Мехмед Кьопрюлю за велик везир с практически неограничени права, това поставя началото на периода Кьопрюлю (вж. Приложение 2). Назначението идва навреме. Злощастната полска авантюра на Дьорд II Ракоци (вж. Глава 7) и лошото представяне на османските войски в битките с венецианците подтикват Хабсбургите да нападнат османците през 1663 г. Заплашени са новопридобитите територии в *Partium* (вж. Глава 7), и далеч не само те. Неспособни да се съпротивляват, османците търпят съкрушително поражение при Сент Готард през 1664 г. Въпреки голямата победа Хабсбургите също се оказват се оказват неспособни да извлекат изгода от нея, подобно на османците няколко години по-рано след Мезьокерестеш. Неспособността на генерал Раймондо Монтекукули изиграва голяма роля в този неуспех на Хабсбургските сили, но основната причина, поради която османците не плащат твърде скъпо за своята неподготвеност е положението в Западна Европа. Впоследствие Виена охотно сключва с османците примирието от Вашвар през 1664 г. То им позволява да довършат завладяването на Крит и дава време на Кьопрюлю да спрат, поне временно, разпадането на империята.

Родът Кьопрюлю, който осигурява на своята страна изключителни администратори, воини и учени от средата на XVII в. до наши дни, е с албански произход и принадлежи към група албанци, принудително заселени в Мала Азия. Мехмед, първият забележителен представител на рода, започва своята кариера в *бирун* като сладкар. От това скромно първо стъпало той бързо се издига и служи последователно като управител на Дамаск, Триполи, Ерусалим и Кюстендил. Той е на седемдесет години, когато Мехмед IV го назначава за велик везир. Мехмед паша настоява за пълна власт и султанът, лекомислен човек, който се интересува единствено от собствените си удоволствия, му я предоставя. Въпреки че нищо друго положително не може да се каже за този султан, фактът, че той удържа на думата си и не се меси в административните дела на Мехмед Кьопрюлю и на сина му Ахмед е несъмнено благотворен.

Решен да преобърне неблагоприятния ход на съдбата на

империята, Мехмед Кьопрюлю атакува това, което смята за основна причина за упадъка - корупцията. Говори се, че през петте години от своето управление той заповядва да бъдат екзекутирани около 30000 служители и *улеми*, обвинени в присвояване и други нарушения. Този ужасяващ пример обуздава останалите. Приходите, които по-рано изчезват в джобовете на чиновниците, отново започват да постъпват в държавното съкровище. Мехмед паша намалява и броя на хората, които получават заплата от държавата. Тези мерки свеждат бюджетния дефицит от 160 милиона *акчета* през 1653 г. до 12 милиона през 1660.[1] Мехмед се интересува преди всичко от възстановяването на административната машина на Османската империя и премахването на корупцията сред различните служители. Той доверява военните операции на своя син и бъдещ наследник, Ахмед, който е много способен военачалник.

Въпреки че именно Ахмед губи битката при Сент Готард, той е и този, който в крайна сметка довежда Критската кампания до успешен край и който, като наследник на баща си на поста велик везир, се възползва от относителното спокойствие за да продължи започнатото от Мехмед. Като военен той се опитва да реорганизира армията, като създава нов тип войска, набирана сред селяните от Анадола, която трябва да бъде противотежест на нарастващата мощ на еничарите. В този ход може да се потърси началото на бъдещите османски армии. Новите сили, наречени *гьонюллю* (доброволци), никога не стават достатъчно силни за целите, които Ахмед паша им възлага, и когато силната ръка на Кьопрюлю изчезва, еничарите отново се превръщат в зла сила.

Войната с Полша (1672-1676), която се води по време на последните години, през които Ахмед Кьопрюлю заема поста велик везир, донася последните значителни териториални при

---

[1] Gibb and Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. 1, pt. 1, p. 26, n. 1. Авторите твърдят, че известните данни за дефицита за годините между 1653 и 1660 не са надеждни.

добивки в историята на империята. Тя започва, когато казаците се разбунтуват срещу Полша, съюзяват се с кримските татари и се обръщат към османците с молба за защита. Получават я и Ахмед лично повежда османските войски, които извоюват крайната победа. С мирния договор от Журавно поляците отстъпват Подолието и Западна Украйна на османците и се съгласяват да плащат годишен данък от 220000 дуката. Единственото друго завоевание - остров Тенос, завладян през 1715 г. - е незначително.

Победата се оказва коварна. С установяването си в Украйна османците за първи път се изправят пред нарастващата мощ на Русия и на наследника на Ахмед, великия везир Кара Мустафа Кьопрюлю, се налага през 1677 г. да започне управлението си с първата война срещу Русия. Тази война продължава четири години и завършва с първата трайна загуба на територии, когато с мирния договор от Радзин западна Украйна е предадена на царя.

Кара Мустафа избира подходящ момент, за да поднови войната с Хабсбургите. Не е много ясно защо. Той е честен човек, въпреки че не е толкова надарен като първите двама Кьопрюлю. Много е амбициозен, а и някак несигурен за поста си, защото не принадлежи към основния клон на рода и дължи положението си на простия факт, че е приятел на султана. С оглед на загубата в Украйна и на споменатите обстоятелства той вероятно се е стремял към велика и славна победа, за да укрепи положението си. Както и да е, враждебните действия започват през 1682 г. и великият везир повежда към вратите на Виена огромна армия, за която се смята, че наброява 200000 души, включително многолюдния обоз, който винаги следва османската войска. Градът е умело защитен от малобройните сили на граф Рюдигер фон Щаренберг, но битката е решена от лошото командване на Кара Мустафа. Пълководецът позволява на германските подкрепления, водени от Шарл дьо Лорен и на голяма полска армия начело с крал Ян III Собиески (1674-1696) необезпокоявано да заемат позиции около неговата армия. Когато на 12 септември е нападнат от противниците, Кара

Мустафа допуска поредица от сериозни тактически грешки. Разгромът е неизбежен. Въпреки че продължава да е ангажиран в Западна Европа император Леополд I (1657-1705) решава да се възползва от тази победа. Този път неговите сили са ръководени от трима способни генерали Шарл дьо Лорен, Лудвиг Баденски и Йожен Савойски.

Заради поражението при Виена Кара Мустафа е екзекутиран по заповед на султана и обезкръвената армия се изправя пред настъпващия противник без силен водач. Насърчена от развитието на събитията, Венеция се присъединява към Полша и Хабсбургите и така възниква Третата Свещена лига, а силите на османците са разделени. И хабсбургската, и венецианската армия жънат победи. В Унгария Буда пада през 1686 г., а година по-късно Шарл дьо Лорен печели решителна победа във втората битка при Мохач.

По същото време венецианците напредват в Морея. Към края на 1687 г., подкрепян от германски части, начело с Максимилиан Брауншвайгски, от шведски войски, начело с Ото фон Кьонигзмаркс и от малки италиански части, Моросини, който отново предвожда войските завладява целия регион. На следващата година съюзниците превземат Атина (именно тяхната артилерия разрушава Партенона). Очевидната неспособност на османците да воюват въвлича руснаците в конфликта. През 1687 г. те обсаждат Азов.

Всички тези събития и на първо място поражението при Мохач разгневяват войниците, които вдигат бунт в Истанбул, почти опустошават града и заставят султана да абдикира. Новият султан Сюлейман II (1687-1691) излиза от своя *кафез*, без да познава ситуацията и без да знае какво трябва да се направи. Централното управление фактически престава да функционира. На следващата година хабсбургските сили прочистват Унгария, пресичат Дунав, завладяват Белград и продължават по реката до Видин, който пада през 1689 г. Те продължават на юг и през същата година влизат в Ниш. Техният поход допълнително опустошава Балканите и подтиква много *зимии* да помогнат на нападателите. Положението става толкова критич-

но, че дори разбунтувалите се войници желаят отново да се подчинят на силен водач. Така се стига до назначаването на следващия велик везир - Мустафа Кьопрюлю.

През 1690 г. Мустафа отново завладява Видин и Белград, което довежда до масова миграция на сърби в Унгария, която ще бъде разгледана в следващата глава. За нещастие на османците следващата година той загива в битката за Нови Сланкамен (Саланкамен). Този път османците са спасени от това, че Хабсбургите са въвлечени във войната с Аусбургската лига и не могат да осъществят пълноценна атака. Въпреки всичко войната продължава, а османците отново нямат водач. През следващите няколко години падат всички останали османски крепости в Унгария, през 1696 г. Азов е завладян от руснаците, а венецианците продължават да държат Морея и окупират няколко острова. Когато Йожен Савойски печели нова решителна битка, този път край Зента, османците отново се обръщат към един Кьопрюлю - Хюсеин, който започва да подготвя мирен договор.

На 26 януари 1699 г. в Сремски Карловци (Карловиц, Карлоца) е сключен най-катастрофалният мирен договор в османската история. Османците са принудени да се откажат от цяла Унгария и Трансилвания, запазвайки само Темешварския Баната; те трябва да признаят венецианското владичество на Морея и по-голямата част от Далмация и да върнат Подолието на поляците. Руснаците се опитват да спечелят повече, но през 1702 г. също сключват мир и запазват Азов. След мирния договор с Русия Хюсеин се оттегля. Периодът Кьопрюлю практически приключва (ако пренебрегнем факта, че през 1710 г. Нуман е велик везир за няколко месеца).'

Периодът Кьопрюлю (1656-1702) поражда различни тълкувания. От една страна се твърди, че той показва, че въпреки деветдесетте години упадък след смъртта на Сюлейман I, по времето, когато Мехмед паша става велик везир, империята все още е жизнена и се нуждае единствено от силен и честен водач, за да се наложи отново като велика сила. Историците, които се придържат към това гледище, подчертават, че единст-

вено слабостта на Кара Мустафа като военачалник е причината за преждевременното прекъсване на възстановяването на османската държава. На другия полюс стоят специалистите, които чувстват, че периодът Кьопрюлю е само блестящо доказателство за таланта на Мехмед и Ахмед. По това време султанът бил толкова откъснат от държавните дела, че дори интригите не достигали до него, а първите двама велики везири Кьопрюлю се възползвали от това положение, за да получат абсолютна власт, която не им се полага по закон. Тази власт, заедно с техните способности, честност и безпощадност, довежда до привидно възстановяване, което би се срутило дори и без значително военно поражение, веднага щом професионалните османци успеят да качат на трона някой султан, който би се поддал на обичайните дворцови машинации и фракционни интриги. И двете обяснения разглеждат положението през призмата на централната власт и нейното функциониране. Въпреки че преценката на периода Кьопрюлю единствено от гледна точка на ефикасността на централното правителство има своите предимства, за правилното му осмисляне е необходим още един критерий.

Във времето между издигането на Мехмед Кьопрюлю (1656) и нападението на Виена (1683) израства едно ново поколение. На теория тези млади хора би трябвало да са образовани като професионални османци според строгите принципи, наложени от Кьопрюлю. Дори ако великите везири не биха могли да контролират всеки аспект от османския живот, така че младото поколение би могло да попадне под влиянието на корумпираната стара школа, те имат възможност да настанят свои хора на важните административни постове в държавата. Следователно администрацията би трябвало да бъде достатъчно силна и честна, за да може да се справи с една голяма криза, подобна на онази, последвала поражението при Виена. Очевидно това не става. Кьопрюлю наистина успяват да поставят честни хора на най-важните постове и почти да балансират бюджета, но не съумяват да излекуват фундаменталните недостатъци на държавата. Трудностите и особено реакциите,

които произтичат от тях, се проявяват веднага, щом престижът на Кьопрюлю бива разбит, и вероятно биха се проявили рано или късно, дори и без голямо поражение, тъй като са фундаментални.

Големите икономически и демографски промени, появили се в резултат на "дългата война", не са преодолени по време на периода Кьопрюлю. Нещо повече, те продължават да влошават положението в ключовите европейски провинции, подсилвайки тенденциите, започнали през 90-те години на XVI в. Населението на градовете и селата продължава да намалява, това води до сериозна липса както на работна ръка, така и на продукция, и до промени и в градовете, и в селата. Броят на *тимариотите* непрекъснато спада; налага се да бъдат установени нови отношения между "земевладелци" и селяни и да се реорганизира администрацията. Военните реформи не успяват и влиянието на *мащиъ*, особено на еничарите, не е пречупено. Следователно положението, което допуска незаконни действия и корупция, не е променено, а причините за действията, насочени срещу Кьопрюлю и реформите, не са премахнати. Това обяснява защо военният бунт след втората битка за Мохач успява да разруши не само ефективността на армията, но и цялото реформаторско дело на Кьопрюлю. Представителите на този род наистина успяват да изчистят централната администрация от най-лошите нарушители. Като използват неограничената си власт и страха от мащабните екзекуции от времето на Мехмед, те съумяват да наложат на провинциалната администрация да се подчинява на заповедите и изискванията на Истанбул в степен, която е непозната от времето на Мехмед Соколлу (1579). Дори войската започва да се държи така, сякаш е умело ръководена, сякаш получава навреме пари и не ѝ се налага да се сблъсква с огромни беди. В една строго централизирана и обвързана с традициите страна по-голямата ефективност в центъра би трябвало да има благотворно въздействие и би могла да доведе до временно подобрение, без да реши основните социално-икономически проблеми на държавата. Кьопрюлю постигат много, но тяхното дело никога не

достига до по-дълбоките проблеми. А когато го прави, какъвто е случаят с военната реформа, те нямат успех. Никой от проблемите не би могъл да бъде решен единствено с подмяна на чиновници.

Ако се вземе предвид не само ефикасността на централната власт, изводът, който се налага при оценката на периода Кьопрюлю, е следният. Към средата на XVII в. прекалено многото и сложни проблеми не могат да бъдат решени само чрез опити за реформи, насочени просто към съживяване на ефективността на бюрокрацията и армията. Следователно възгледът, според който за да се поправят грешките и да се възстанови положението на империята, са необходими само силни и честни водачи, не издържа критика. Необходими са били фундаментални промени, които никой, който е израснал в средата на професионалните османци, не би могъл да осъзнае, пък бил и той Кьопрюлю. Колкото и да са забележителни постиженията на Кьопрюлю, в крайна сметка те са били осъдени на провал. Най-забележителният принос на този род е в това, че ако не беше управлявал през един период от османската история, когато очевидната слабост на държавата би могла лесно да доведе до решителни нападения от страна на някой от старите й зложелатели, Хабсбургите или новия враг - руснаците, тези нападения не биха срещнали съпротива. Няколко са причини тези сили да не предприемат решителни действия срещу османците през втората половина на XVII в. Една от тях е фактът, че управлението на Кьопрюлю успешно прикрива истинското състояние на държавата. Когато през XVIII в. неспособността на Османската империя вече не може да бъде прикривана, съдбоносно нападение, което би могло да я разруши, не се осъществява, защото Великите сили усилено работят една срещу друга в усилията си да разрешат това, което става известно под името "Източен въпрос".

3. Войните през XVIII век

В периода между мирния договор от Сремски Карловци и избухването на Сръбското въстание през 1804 г. османците са въвлечени в шест войни, които засягат европейските им провинции, без да се броят Наполеоновите войни, които също оказват влияние върху събитията в региона, въпреки че протичат другаде. Всички те се водят на османска територия, което показва колко драстично се е променил балансът на военните сили. През XVIII в. Османската империя открито преминава в защита. Единственото изключение, което носи териториални придобивки, войната с Венеция през 1714-1718 г., е срещу държава, чийто упадък е не по-малко явен и бърз от османския, и се води на територии, чието население, бидейки православно, се страхува от властта на католици и обикновено застава на страната на османските военни усилия. Учудващият факт, че през този век единствената територия, която османците губят в Европа (извън Крим, който не попада в обхвата на настоящия том), е Темешварският Банат, може да бъде обяснен със съперничеството между Великите сили, които работят една срещу друга и винаги осигуряват на османците "приятел" сред враговете, или с европейските събития, които заставят противниците да прекъснат антиосманските си кампании, за да решат някакъв друг проблем.

Първата война през този век, тази срещу Русия от 1710-1711, вече бе разгледана в шеста глава. Стана дума за това как действията на Константин Брънковяну поставят Петър Велики в критична ситуация, която би могла да завърши с неговата смърт в някой истанбулски затвор. Историята за това как той се спасява, като подкупва великия везир, е твърде известна, за да бъде повтаряна. Самият факт, че толкова висш служител е можел да бъде подкупен в един съдбовен за неговата страна момент, свидетелства докъде е паднала Османската империя само няколко години след като Хюсеин Кьопрюлю се разделя с поста велик везир през 1702 г. Този факт обяснява и защо, от гледна точка и на османците, и на народите, които те управля-

ват, XVIII в. е най-лошото от дългите столетия, през които те живеят в една държава. Когато си дадем сметка, че повече от седемдесет години на нарастващи трудности делят пленяването на Петър Велики от възкачването на Селим III на османския трон (1789), можем да осъзнаем натрупаните проблеми, пред които се изправя този истински потенциален реформатор.

Войната с Венеция е започната от османците, които искат да си върнат Морея. Това е една лесна кампания, тъй като Венеция не само е слаба, но и някои от нейните опорни пунктове са защитавани от наемници, които нямат желание да умират в името на републиката. При това антикатолическите чувства на населението са подсилени от патриарха в Истанбул, който отлъчва от църквата всички православни, готови да помогнат на венецианските войски. Венеция си дава сметка за своите слабости и се опитва да консолидира силите си. Тя започва войната като евакуира няколко крепости, с което обезкуражава поддръжниците си. Страхливото поведение на някои командири, от които се очаква да защитават позициите си, а те се предават без бой, допълнително понижава бойния дух. За три месеца военни действия през 1715 г. по-голямата част от Морея е завладяна отново, но бойните действия продължават в района на Мани и по някои острови.

Виждайки, че османската армия е ангажирана с военни действия на юг, Хабсбургите решават, че техният момент е настъпил, присъединяват се към Венеция през 1716 г. и през същата година печелят важна победа при Петроварадин (Петервардейн, Петерварад). Войниците на императора окупират Белград, Темешварския Банат, а Мала Влахия (Олтеня) през следващата година и са готови да продължат настъплението в Балканите. Тогава Великобритания предлага услугите си на Венеция и на османците. От гледна точка на Западна Европа Източният въпрос я принуждава да действа, да спаси както османците, така и венецианците, но и предложи повече от приемливи условия на Хабсбургите. Австрийските завоевания са скрепени с мирния договор от Пожаревац (Пасарович) и те не са незначителни, но османците могат да се утешат с не по-

малко значителни придобивки в южна Гърция. Венеция е спасена от евентуален пълен разгром. Така "балансът" на Балканите временно е съхранен.

През следващите осемнадесет години османците и техните европейски врагове спазват мира, а през 1720 и 1724 г. се сключват два важни договора с Русия. Първият регулира търговските и дипломатическите въпроси, останали нерешени през 1711 г., и уточнява с големи подробности границата между двете държави. Вторият договор е провизорен документ, който предвижда подялбата на размирна Персия между османците и руснаците.

На теория тези договори би трябвало да решат проблемите между двете държави. На практика мощта на Русия продължава да нараства, а с нея и желанието ѝ да достигне до Черно море. Преди да започне да действа Русия се договаря с императора във Виена, още едно доказателство, че през XVIII в. никоя Велика сила не може да действа необезпокоявано на своя глава. След сключването на съюза руснаците започват враждебни действия през 1736 г. Те бързо завладяват Крим и окупират Азов. След това поискват да им бъдат прехвърлени всички османски земи от устието на Дунав до Кавказ по северния бряг на Черно море.

В началото на 1737 г. османците са заплашени и на друг фронт. Хабсбургските армии нападат и окупират Ниш, Прищина и Нови пазар (Йени-Пазар) южно от Дунав, както и Влашко, и части от Молдова на север от реката. Тези широкомащабни действия изискват разпокъсването на армията. Когато османците контраатакуват през 1738 г., това положение, допълнено от слабото командване, довежда до отстъпление и оттегляне от Балканите с изключение на Белград, който е обкръжен от османски войски.

Изправен пред това неблагоприятно развитие и е загрижен за наследяването на трона (той няма синове и е възрастен и болен), императорът посреща с облекчение намесата на Великобритания, Нидерландия и Франция, които отново са загрижени за баланса на силите в Близкия изток. Френският по-

сланик в Истанбул маркиз Дьо Вилньов се проявява като миротворец. Той насочва усилията си към австрийците, тъй като разбира, че неубедителните действия на техните войски и страхът от предстоящата смърт на император Карл ще ги заставят да приемат мир при почти всякакви условия. Той знае още, че оттеглянето на Австрия от войната ще застави Русия, която не може сама да се противопостави на "европейския концерт", да прекрати враждебните действия. Постигнатият мирен договор от Белград (септември 1739) е учудващо благоприятен за османците, благодарение на това, че Вилньов разбира положението на Австрия и Русия и успява да извлече от него максимални предимства за своята страна. Австрийците връщат Белград и Мала Влахия на османците, като губят всичко, което са придобили в Пожаревац. На Русия е позволено да задържи Азов, но само като неукрепен град, тя трябва да обещае не само да не поддържа флота в Черно море, но дори да използва търговски кораби, плаващи под османски флаг, за своята търговия тук. Въпреки че османските армии воюват неочаквано добре срещу Хабсбургските сили през 1738 г., благоприятният изход всъщност е резултат от борбите между Великите сили и тяхната намеса.

Следващата значителна война е през 1768-1784 г., тя е първата от двете войни, породени от амбициите на руската императрица Екатерина Велика (1762-1796), и не завършва толкова щастливо за османците. Политиката на пруския крал Фридрих Велики (1740-1786) принуждава Хабсбургите да се въздържат от намеса в тази война и в крайна сметка пренасочва вниманието на Екатерина от османските към полските проблеми, като по този начин спасява османците от още по-голямо поражение. Не че австрийците не се възползват от положението. В края на военните действия те окупират Буковина, която дотогава е част от Молдова.

Войната с Русия преминава през две фази. Нападението на руската армия е успешно. Дунавските княжества и големите османски крепости Килия, Акерман, Измаил (Исмаил), Бендер и Браила (Ибраил) на устието на Дунав бързо са окупира-

ни и армията навлиза в Крим. След тези ранни успехи през 1768-1770 руските сили са ангажирани с организирането на завладените територии и са поразени от продоволствени проблеми и болести, така че не могат да продължат похода.

Прочутата морска експедиция под командването на Григорий Орлов не е толкова успешна, колкото действията по суша. Руските командири, с изключение на капитан Джон Елфинстоун, не се оказват способни воини и бързо пропиляват всичко, което войските на царицата успяват да спечелят. Морея и островите - сцена на военните действия - са разделени. Традиционно антиосманските райони като Мани подкрепят руснаците, а други остават верни на Истанбул. Османците не разполагат с редовни сили, с които да се противопоставят на тези диверсионни действия, и воюват с помощта на части, рекрутирани на място, които включват християни, както и голям брой албански войски. Те се оказват достатъчни, за да компенсират пораженията, нанесени първоначално от враговете по суша, и към средата на 1770 повечето от руските войски са изтласкани на корабите им, а местните им поддръжници са ликвидирани от албанците.

Морските действия все още предлагат възможност за успех, особено защото командирът на османския флот, *капудан паша* Хюсамедин се оказва некомпетентен и страхливец. Именно той, въпреки добрите съвети, които получава, на два пъти поставя флотата в невъзможно разположение в битката при пролива Чешме между сушата и остров Хиос (Сакъз). Така той практически осигурява унищожаването на своята флота, което наблюдава от близкия бряг. Това се случва на 7 юли 1770 г. и пълната катастрофа е предотвратена единствено от действията на Хасан паша, който впоследствие става *капудан*, а по-късно - и велик везир. Битката дава на руснаците огромно предимство и Елфинстоун предлага корабите да преминат през Дарданелите и да нападнат Истанбул. Градът е обхванат от безредици. Той е опустошен от чума и обхванат от страх от настъпващите руснаци, а населението е завладяно от паника и никой не знае какво да прави. Неочакваната поява на победоносната

руска флота, може би би предала града на силите на царицата. Но Орлов се противопоставя на плана и две седмици нищо не се случва. След това се взима решение да бъде нападнат остров Лемнос (Лимни) на входа на Дарданелите. Добре укрепеният остров се съпротивлява месеци наред и руснаците отново не предприемат нищо. Великобритания изтегля своите офицери на служба в руския флот, прочутият Франсоа дьо Тот, французин от унгарски произход на служба при османците, укрепва Дарданелите, а Хасан паша реорганизира османската флота. В края на октомври Хасан освобождава Лемнос, където руснаците изоставят цялата си екипировка и артилерия. Въпреки че руснаците продължават да кръстосват Егейско море до края на войната, тяхната флота, лишена от продоволствия и способни капитани, престава да бъде опасна за османците. Благодарение на некомпетентността на Орлов руснаците пропускат най-голямата възможност, която е стояла пред някоя сила след 1453 г., да окупират Истанбул.

Екатерина, която е все по-ангажирана с полските дела, се съгласява на примирие в Гюргево през май 1772 г., но последвалите мирни преговори остават безплодни. След първото разделяне на Полша руснаците продължават войната и към края на 1773 г. пресичат Дунав и навлизат в България. Османците са принудени да преговарят и на 30 юли 1774 г. е подписан прочутият договор от Кючюк Кайнарджа. Въпреки че териториалните придобивки на руснаците са сравнително малки - областта между Днестър и Прут - като в замяна на това те се съгласяват да евакуират всички останали окупирани територии, Русия временно нарушава баланса на силите в Близкия Изток и на Балканите и се превръща в сила, с която османското правителство е принудено да се съобразява, а населението от европейските провинции иска да следва. Тя заставя османците да признаят Крим за независима държава и получава политическите предимства, описани в главата, посветена на Молдова и Влашко. Всички ограничения върху руския военен и търговски флот също отпадат, а влиянието на Русия върху православните църковни среди в Османската империя става тол-

кова голямо, колкото и нарасналият й авторитет при решаването на политическите проблеми на християните, особено в Дунавските княжества.

Няколко години по-късно, през 1783, руснаците нарушават договора, като анексират Крим и заставят османците да признаят промяната със споразумение, подписано през януари 1784 г. в Истанбул. Тези придобивки не задоволяват напълно плановете на Екатерина. Тя и австрийският император Йосиф II (1780-1790) се договарят за подялба на европейските провинции на Османската империя, делът на Русия включва Истанбул, който трябва да стане столица на гръцка държава, управлявана от великия херцог Константин. Двете сили само изчакват подходяща възможност, за да започнат враждебни действия. Когато османците протестират срещу незаконното поведение на руските консули в Дунавските княжества, през 1787 г. Русия обявява война. По време на тази война трагичният султан Селим III (1789-1807) се качва на трона и се сблъсква с първата от многобройните войни, които е принуден да води против волята си. Малко след Русия, в началото на 1788 г. Австрия също обявява война. Умело водени от князете Александър Суворов и Николай Репнин руските сили първо завладяват Очаков (Йозю) и след това навлизат в Молдова, Влашко и Добруджа. Хабсбургските сили първоначално нахлуват в Сърбия и Босна, но през 1788 са отблъснати. На следващата година те завладяват Белград и отново навлизат във Влашко. През 1790 г. Йосиф II умира и на трона се качва Леополд II (1790-1792), който се противопоставя на войната, изправен пред революционна ситуация в Белгия и Унгария и пред възможна война с Прусия. Той веднага започва мирни преговори, които завършват с договора от Свищов (Систова, Зищова) през 1791 г. Предишното статукво е възстановено с отделни малки гранични корекции около Железни врата на Дунав и босненската граница по Сава. Така че фактически краят на последната война, която османците водят със своя голям северозападен съсед, [illegible] като граница линията Дунав-Сава.

Отстъплението на Австрия, както и развитието на събитията в Полша и Франция, заставят руснаците да приключат войната при изгодни за Османската империя условия. През януари 1792 г. договорът от Яш определя европейската граница между двете държави по реките Днестър и Кубан. За настоящото изследване е важно, че руснаците са принудени да върнат всички румънски земи на Османската империя. Въпреки че това далеч не е последната руско-османска война, тази граница остава доста стабилна през XIX в., с изключение на Бесарабия, която няколко пъти преминава от едни ръце в други.

През всичките тези войни, водени през XVIII в., успехът на Османската империя се дължи не толкова на способността ѝ да се защитава, колкото на игрите около баланса на силите, които неколкократно заставят Романови и Хабсбургите да бъдат снизходителни към османците. Цената, която Истанбул плаща, не е толкова въпрос на територии, колкото на свобода за действие. След Кючук Кайнарджа руското влияние слага траен отпечатък върху османската политика, а през революционния период се засилва френското влияние. През XIX в. първо британското, а после германското влияние придобиват първостепенно значение. Заслужава да се отбележи, че след XVIII в. османската дипломация се оказва не по-малко успешна от поранната военна мощ. За нещастие умението да се лавира не засяга вътрешната политика през XVIII в. Селим III заплаща с живота си за опитите да промени институциите в тази сфера. Последиците от неговите усилия и от противодействията на неговите противници за европейските провинции ще бъдат разгледани в следващите глави.

Когато Османската империя от 1804 г. е сравнявана с това, което тя е била през 1574 г., териториалните промени в Югоизточна Европа - загубата на Унгария и Трансилвания - могат да изглеждат доста незначителни. Унгария никога не е била икономически капитал, а приносът на Трансилвания към мощта на Османската империя е малък. Въпреки това загубите са значими, защото те не само свидетелстват за нарастващата военна слабост на османците, но и защото довеждат хабсбургските

сили до линията Дунав-Сава, откъдето те биха могли и наистина многократно нахлуват във "вътрешните" провинции на Османската империя. Тези нападения допринасят не само за икономическото опустошаване на района, но и за неговото обезлюдяване. Масовата миграция на сърби през 1690 и 1694 г. създава втори, освен хърватския, културен център в Хабсбургските земи. През XVIII в. влиянието на този център върху южните славяни под османска власт непрекъснато ще се засилва. Проникването на западни идеи и влияния, станало възможно поради промяната на границата, има не по-малко значение за националните възродителни движения от XIX в. от разрушаването на османската административна и правна структура.

Именно влошаването на османската способност за управление прави положението през 1804 напълно различно от това през 1574 г. През този период, продължил повече от два века, една силна, добре организирана държава се превръща в страна, където царува хаосът, а местните решения стават по-важни от законите и постановленията на правителството. Големината е единствената впечатляваща особеност на Османската империя през 1804 г. и никой не знае по-добре от поданиците ѝ, че размерът на държавата не допринася за правилното ѝ функциониране. Промяната става неизбежна, но двата лоши века правят трансформациите невъзможни. Османската реформа не е това, което *зиммиите* в Европа желаят. Те искат поне самоуправление, а това е нещо, което централното правителство не би могло да им осигури, дори ако би имало желание да го стори, защото вече е изгубило контрол над онези "професионални османски" елементи, които живеят в провинциите и се противопоставят на предоставянето на нови права на *зиммиите* за тяхна сметка.

Първата от успешните революции, сръбската от 1804 г., показва ясно как исканията на населението на европейските провинции на Османската империя бързо ескалират от еди касно управление към самоуправление и накрая до убеждението, че единствено независимостта може да задоволи мно

малните им искания за гарантиране на живота и собствеността. Османската империя наистина се преобразува през XIX в., но промените засягат все по-малко и по-малко бившите ѝ европейски поданици, за които е настъпило времето на националните революции и независимостта. Милош Обренович, първият човек, който повежда успешна революция, е наричан от своите сънародници "Сръбския паша". Влиянието на османското владичество е трайно. За нещастие то е влияние преди всичко на двете лоши столетия, поради това и споменът на хората от този регион за османското владичество днес е крайно неприятен.

Глава 10

Променящият свят на Европейска Турция

1. Въведение

Между 1413 и 1574 г. институциите на Османската империя функционират добре и поданиците на султана - мюсюлмани и *зимми*, професионални османци и *рая* - могат да бъдат държани и в някаква степен приемат да не нарушават ограниченията, установени от техния *хад*. Голямото мнозинство от хора не променят социалното си положение и професиите си. Функциите на различните професионални османски групи и на *раята* от селото и града, както и техните взаимоотношения са ясно разграничени. По тази причина не е трудно, когато се пише за този период, да се разглеждат трите главни елемента на обществото като отделни цялости (вж. глави 2-5). Въпреки че задачата на читателя би била по-лесна, ако този модел се запази, което би му позволило, например, да премине от една глава, посветена на градския живот, към друга, разглеждаща същия проблем и така да проследи историята на градовете от началото до края, авторът обаче усеща, че това несъмнено предимство би породило прекалено много затруднения в замяна на привидното улеснение, така че възможното успоредно разглеждане фактически би направило задачата на читателя по-трудна.

Промените, настъпили след 1574 г., са толкова взаимосвързани, че е невъзможно градският и селският компонент да се разглеждат отделно, без да се замъглят основните трансформационни процеси. Например икономическите промени в селата оказват влияние върху процесите в градовете, а измененията и в градовете, и в селата се дължат на едни и същи причини. Икономическите промени са тясно свързани с демографските изменения и с новите управленски модели. Затова стиг-

нах до извода, че най-добре е всички тези проблеми да се разглеждат тематично в рамките на няколко глави, за да се представи по-изчерпателно историята на вековете след 1574 г. В тази и следващите глави процесите ще бъдат разгледани по тематично, но в тази рамка ще бъде направен опит да се разграничат, доколкото е възможно, чисто градските от чисто селските явления, за да се помогне на тези, които се интересуват от продължението на изложението от предишната глава.

Важно е да се разбере, че в периода след 1574 г., ако използваме тази условна разделителна линия, на теория всичко остава същото както през предишните векове. Централната администрация с многобройните й клонове и служби не е реформирана. Въпреки че границите на провинциите и техните подразделения се променят и някои от служителите получават нови титли, взаимоотношенията между централната и провинциалната власт би следвало да са се запазили. Това важи и за връзките между различните социални групи и дялове на икономиката. Променят се драстично обаче не само качествата на служителите, но и стремежът на практически всички към радикално различни условия на живот, както и относителното значение на някои служби и практики. Например *мюлтезимът* (откупвачът на данъци) се превръща в изключително важен за *раята* служител през XVII и XVIII в. Неговата длъжност и откупуването на данъци (*илтизам*) съществуват от възникването на османската държава; това, което се променя, е броя на тези откупки и начинът, по който *мюлтезимите* гледат на своите задължения и ги изпълняват.

Съществуват и други много важни промени, най-съществените сред тях са свързани със собствеността върху земята. Тези промени, които имат трайни последици, не само отразяват изменение в относителното значение на различните съществуващи форми, те са и очевидно незаконни. Дори и тези случаи трябва да бъдат обяснявани през призмата на закона, който никога не е променян, а новите форми възникват, тъй като правителството няма силата да обуздае онези, които заобикалят правилата. Въпреки че с времето новите форми стават "тра-

диционни и приети" и накрая на тях се гледа като на нещо отколешно, те никога не стават законни и, на теория, биха могли да бъдат отхвърлени от едно по-енергично правителство. След като султан Махмуд II премахва еничарите през 1826 г. и има възможност да започне реформи, той се изправя срещу онези, чието положение има незаконна основа. Всичко, което той и неговите приемници постигат по пътя на реформите, е улеснено от факта, че дори след векове, през които някои практики са станали общоприетият начин на живот, те могат да бъдат атакувани като незаконни.

В годините след 1574 единствено везирите Кьопрюлю прибягват до закони, които не съответстват на реалностите, за да обосноват свои действия, но възможността някой друг да използва същия метод винаги плаши онези, които са принудени от обстоятелствата или се възползват от положението, за да изкарват доходите си по нечестен начин. Този факт обяснява някои особености в поведението им. Основната цел на тези хора е да извадят колкото се може повече собственост от намесата на властите или да се впуснат в доходоносни начинания, например незаконно основани гилдии, които не са преследвани, поради това че са полезни. Тези действия, независимо от мотивите им - необходимост или алчност - нарушават нечий *хад* и често водят до остри реакции и контрареакции, които рушат социалния ред. Настоящите страници се интересуват само от събития, които оказват влияние върху всекидневния живот и създават нови социално-икономически модели с трайно значение, а не от правната фикция на непроменящите се институции и взаимоотношения, която няма да бъде разглеждана, освен в случаите, когато влияе върху реалността.

Въпреки че промените се наблюдават навсякъде и общият модел на промените се забелязва, възникващият "нов ред" в никакъв случай не е единен. Това не е изненадващо, защото новите модели отразяват местните условия, а не някаква централно наложена промяна. По тази причина първо ще бъдат представени общите модели, а след това ще бъдат разглеждани по-важните местни разновидности. Процесите, опреде-

ни от местни условия, допринасят допълнително за фрагментацията на югоизточно европейската сцена и създават различия, които са живи и днес.

Настоящата глава свързва три тясно преплетени аспекта на общностния живот: икономическия, демографския и административния. Основната икономическа промяна е преминаването от *тимари* към *чифлици*. Въпреки че е невъзможно да се посочи какво довежда до този преход, може да се приеме, че постепенното намаляване на военната ориентираност на *тимариотите*, заедно с корупцията и алчността, ги засяга, както и другите групи професионални османци. Може да се посочи още, че промяната е неизбежна, тъй като броят на *тимариотите* намалява толкова драстично от честите чумни епидемии. ниската раждаемост и тежките жертви по време на "дългата война", че те вече не са достатъчни, за да поддържат старата поземлена система или положението на тази група в рамките на професионалните османци.

Каквито и да са причините за промяната в земевладението, тя трябва да включва и административни промени, защото *тимариотите* са не само войници, но и администратори, а тяхното постепенно изчезване поражда нуждата от други "държавни служители". Нова група не се появява, вместо това функциите, изпълнявани от *тимариотите*, се поемат от *улемата*, християнските духовници, търговци, откупвачи на данъци, силни и важни местни родове и други групи, които съществуват и по-рано. Тези лица стават много по-важни в обществото, отколкото по-рано, а социалните и административните модели в провинциите са напълно променени.

2. Новото село

Във втора глава бе разгледана теорията, на която се основава земевладението. Да припомня накратко, че османците признават три форми на земевладение. *Мирийските* земите принадлежат на султана, *мюлковите* владения са частна собственост, а като *вакъф* са определяни онези имоти, далеч не

само земя, чийто приход е отреден за поддържане на благочестиви институции. Когато правителството е силно, преобладаващата част от земята е *мирийска* и осигурява на властите както доходите, получени от произведената продукция, така и данъците, плащани от тези, които обработват земята. Всички *тимари* са *мири* и всеки момент могат да бъдат отменени от властите. *Тимариотите* получават само известна част от приходите от земята в замяна на военна служба и изпълняване на задължения, които в други държави, биха били възложени на държавни служители. *Тимариотите* имат строго ограничена власт над селяните мюсюлмани и *зимии*. Те получават стоките и услугите, които им се полагат, и могат да изискват подчинението, което се дължи на държавните служители. Извън тези задължения към *тимариотите*, хората, които спадат към *раята*, са свободни и имат свой *хад*, защитаван от съдебната власт. *Тимариотът* е войник-администратор, който се ползва от желанието на държавата да му плаща в стока и услуги на *раята*, живееща на определено парче или парчета земя, но не е земевладелец. Следователно той не може да има имуществени претенции към земята или хората, които я обработват, а когато прояви подобни претенции, съдебната власт бързо му напомня ограниченията на неговата власт. С изключение на *вакъфските* имоти държавата си запазва пълен контрол върху земята и прихода, който тя носи.

Учредяването на *вакъф* се смята за добро дело, задължение на благочестивите лица и е насърчавано, доколкото става според закона, със съгласието на властите и служи на действително достойни цели. Вече бе посочено, че всеки *вакъф* има *мютевелия*, управител. Някои имат още и *назър*, който контролира всекидневната работа и чиято издръжка е определена от учредителния документ на *вакъфа*. Тази необходима клауза дава възможност на безскрупулни лица да се възползват от системата. Значителни приходи, определени за малки проекти, остават огромни суми за поддръжка на *мютевелията* и ако дарението съдържа условието, че този служител за вечни времена трябва да бъде главата на семейството на дарителя, фа-

нансовото бъдеще на рода е осигурено. Подобни злоупотреби се появяват от самото начало. При силни султани те са поправяни чрез отмяна на привидните *вакъфи* и връщането на носещата доходи земя, пазари и пр. отново в *мирието*. Не такъв е случаят с двата века, които разглеждаме сега. Броят на *вакъфите*, които поддържат почти само семейството на дарителя, нараства, а държавните приходи намаляват. Що се отнася до селяните, които работят земите на тези институции, привидните договорености изглежда са благоприятни. Те ги освобождават от бремето на допълнителните изисквания, налагани от новопоявяващата се класа на господарите земевладелци и от откупвачите на данъци. Въпреки че броят на *вакъфите* нараства чувствително, броят на селяните, защитени от допълнители налози, остава относително малък, защото всеки, който иска да учреди *вакъф*, трябва или да притежава *мюлков* имот или да има правото да разполага с *мирийски* земи. Тъй като само султаните разполагат с това право, броят на онези, които имат частни имоти, е малък.

Въпреки че в съгласие с традицията султаните продължават да учредяват *вакъфи*, основната загуба на приходи, за която правителството само си е виновно, произтича от нередностите, свързани с корупцията и нарастващото влияние на *ендерун*. Град Атина може да послужи за отлична илюстрация на тези процеси. През първата половина на XVII в. той е предаден като феодално владение на главния черен евнух[1], *къзлар агата*, който назначава свои представители и събира годишен приход от 30000 дуката.[2] Държавата губи този доход, а Атина получава фактическо самоуправление, тъй като вече не е подчинена на *санджакбея* на Евбея, а интересът на *къзлар агата* и неговите представители се свежда до събирането на приходите.

---

[1] Черните евнуси са много важна фракция в *ендерун*.

[2] Няколко дати са посочвани за това дарение. Най-ранната е 1610, а най-късната - 1645 г.

Атина е добър пример и за това как икономическите и административните промени често вървят ръка за ръка. Когато градът става владение на главния черен евнух, държавата губи приходи, *санджакът*, към който спада Атина, губи власт над него, а същевременно възникват две нови администрации - на назначените от *кизлар агата* и местното управление на атинските благородници, *архонтите*.

Към споменатите два процеса трябва да се прибави и трети, демографски. Когато венецианците завладяват Атина, те разбират, че нямат възможност да задържат града, и решават да евакуират населението му. През последната четвърт на XVI в. един съвременник, Симеон Кабасилас, определя броя на мъжете, живеещи в Атина, на 12000 и много изследователи смятат, че по времето, когато венецианците щурмуват града, неговите жители са около 20000.[3] Въпреки че много от депортираните се завръщат след 1715 г., населението на Атина е много под 20000 през 1832 г., когато Отон, първият крал на съвременна Гърция, влиза в своята столица.

Доколкото Атина служи за пример на различни процеси и изключения, които се наблюдават след краха на османската администрация, нека спомена още две събития, които показват, че дори диференциацията между професионалните османци и *раята*, както и привилегиите, дадени на *миллетите*, понякога биват нарушавани безнаказано. Без да посочва дата Уилям Милър споменава, че при един случай, когато вселенският патриарх разпорежда свалянето на архиепископа на града, по молба на атиняните *кизлар агата* отменя заповедта. Той цитира и назначаването за главен административен служител на *кизлар агата* през 1712 г. на Димитриос Палеолог, чието семейство твърди, но не може да го докаже, че произхожда от стария императорски род.[4]

---

[3] William Miller, *Essays on the Latin Orient* (Cambridge: Cambridge University Press, 1921), pp. 377, 387.

[4] *Ibid.*, pp. 392, 416.

Колкото и да са важни промените, настъпили в резултат от увеличаването на *вакъфите*, и изключенията, подобни споменатите в примера с Атина, тяхното значение е почти пренебрежимо малко, когато се сравнят със значението на преобразуването на *тимарите* в *чифлици*. Това означава незаконно преобразуване на *мирийско* владение в *мюлк*, въвеждане на собственост върху земята в общоприетия смисъл на думата и драстични промени в живота на селяните и в модела на селскостопанско производство. Този нов модел на собственост производство на село влияе върху тясно свързани с него промени в градовете и, освен нови икономически взаимоотношения, пораждат и нови социални и демографски прегрупирания.

Чифликът не е чисто османско нововъведение. Той представлява разширяване и незаконно прилагане на един принцип, който се признава от много столетия. Семействата на *раята* - мюсюлмани и на *зиммии* - могат, при определени условия, да притежават *чифт* - най-малката основна поземлена единица, необходима за издръжката на едно семейство. Това право осигурява теоретическото основание, както и фактическата основа на името на бъдещия *чифлик*. Ядрото на всеки *тимар* е основният *чифт* или *кълъч*, който *спахията* обработва за себе си, и който почти винаги след смъртта му преминава у неговия син, дори когато заслугите на наследника са толкова малки, че той не получава нищо друго при преразпределянето на имението. Така по традиция, ако не по закон, основното владение се мисли за частна собственост. Ако принципите, залегнали в тези два установени обичая - единият правен, другият традиционен - се прехвърлят от най-малкия размер собственост, която осигурява земеделска продукция за самозадоволяване и минимален жизнен стандарт, и върху по-големи площи, могат да възникнат истински поземлени имения. Точно това се случва през XVII и XVIII в.

Проблемът с чифлика, който в гръкоезичните провинции е наричан *хипостатика*, а в Босна - *бейлик*, привлича вниманието на редица изследователи, чиито приноси помогнаха много на

автора на настоящия труд.[5] Буш-Цантнер разглежда чифлика като имение, подобно на познатите европейски имения. Едно лице притежава и управлява тази земя директно или с помощта на управител и придобива една организация, изградена около нещо, което съответства на господарска къща. Това не само е общоприетото определение, но то отговаря на действителността, поне по отношение на селяните и земевладелците. Въпреки че по-тесните дефиниции на други изследователи, например на Б. Цветкова, са технически по-коректни, тук ще използвам определението на Буш-Цантнер.

Няколко фактора спомагат за упадъка на *тимарите* и появата на чифлиците. Ако се погледне от Истанбул, се забелязват две главни причини. Новата система на земевладение не би могла да се разпространи толкова бързо или толкова широко, без корупцията, която позволява тези, които са придобили собственост, не само да направят това, но и да я "легализират" чрез документи, издадени от столични чиновници или от някои провинциални *кадии*. Нуждата от пари, която централната власт изпитва, изключително големият бюджетен дефицит, породен от инфлацията през последната четвърт на XVI в. и

---

[5] Най-обхватното изследване е Richard Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa unter besondeser Berücksichtigung der Türkeinzeit* (Leipzig: Harrassowitz, 1938) публикувано като трети том от поредицата *Beihefte zur Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*. Кратък, но ценен е трудът Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlic", *Islâm Ansiklopedisi*, 3:392-97. Съществуват и две изчерпателни български изследвания: Vera Mutafčieva und Strašimir Dimitrov, "Die Agrarverhältnisse im Osmanischen Reiche im XV-XVI Jahrhundert," и особено Bistra Cvetkova, "Quelques problèmes du féodalisme ottoman à l'époque du XVI siècle au XVIII siècle." И двата труда са поместени в *Actes du Premièr Congres*, vol. 3, pp. 689-702 and 709-20. Несъмнено най-доброто кратко и достъпно изложение на английски е Traian Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy," *The Journal of Economic History* 13 (Fall, 1953): 398-411.

огромните разходи по "дългата война" задействат една тенденция, която в последна сметка улеснява изграждането на чифлиците.

Тъй като се нуждае от възможно най-големи редовни доходи, а не може повече да разчита на честността на чиновниците, правителството все по-често започва да отдава държавните приходи на отделни лица, които имат възможност да се разплатят веднага в брой с държавната хазна. Това отдаване може да приеме формата на *мукатаи* или *илтизами*, като двете думи често се оказват взаимозаменими. По своята същност *мукатаата* предполага "отсичане" на собственост. Например голям имот, който принадлежи на султана, може да бъде предаден на отделни лице в замяна на определено заплащане за определени години. *Илтизамът* до голяма степен представлява откупуване на събирането на приходите, главно данъците, от откупвач, който също плаща предварително определена сума за определен период, през който се опитва да извлече печалба от своята инвестиция. На теория тази практика не променя юридическия собственик на земята или на другите източници на доходи, а е продължение на старата практика, на която се основава системата на *тимарите* - предоставянето на определени права и приходи на лица в замяна на поемането на някакви задължения.

Извън Истанбул увеличаващите се откупвачи на данъци, които нахлуват в провинциите, скоро влизат в конфликт с професионалните османци, тъй като интересите на двете групи често се сблъскват. Броят на лицата, които живеят извън столицата и разполагат с необходимите средства да станат "кредитори" на правителството, не е незначителен. Както бе показано в четвърта глава, *туджарите* и *аяните* натрупват значителни богатства и ги инвестират в различни икономически дейности, които им носят допълнителни доходи. Те имат интерес от това да накарат парите им да работят за тях по капиталистически и затова са привлечени от този нов вид "бизнес", за който твърдят, че е част от техния *хад*. Нещо повече, те твърдят, че много от *мюлтезимите* нямат законово основание да се зани-

мават с него. Стремежът им да получат дял от новите източници на богатство скоро бива споделен от *бейлербейовете* и *санджакбейовете*, които не само са все по-корумпирани, но и разполагат с големи приходи от своите *хасове*. Тези висши служители или следват примера на централното правителство, като разделят своите владения на *илтизами* и ги отдават на трети лица, или се опитват сами да станат *мюлтезими*. Не след дълго всички те се обединяват в една група и на практика действат като банкери на държавата. Някои богати *зимми* попадат в техните редове.

Широкото разпространение на откупуването на данъци свидетелства, че то е много доходно. Причините са две. Правителството, притиснато от финансови затруднения, е принудено да предоставя на *мюлтезимите* изгодни условия; в същото време то трябва да остави производителите на откупуваните доходи на благоволението на събирачите на данъци. Това води до множество нарушения на закона и незачитане на правата не само на *раята*, но и на онези *тимариоти*, които не са достатъчно богати, за да се включат в новото начинание и чиито владения попадат в или са близо до областите, в които на богатите *мюлтезими* на практика е разрешено да правят каквото си искат.

Три са главни причини за следващата стъпка, която води от *тимари* към чифлици. Първата е свързана с предоставянето на владения на лица, които нямат подобно право, тъй като не са изпълнявали необходимите военно-административни задължения. Случаят с Атина и *къзлар агата* илюстрира този процес. Подобни отсъстващи земевладелци не само отдават под аренда своите имоти, но и с навлизането си в редовете на феодалните господари служат като пример и насърчават и други да предявяват претенции към имоти, без да са изпълнявали съответните задължения. Тази тенденция отслабва военната институция и допълнително засилва претенциите за земя, които имат лична, а не служебна мотивировка.

Също толкова важно е желанието на централното правителство да увеличи броя на имотите, които може да отдава

аренда, за да увеличи приходите си. Най-лесният начин е чрез увеличаване на султанските *хасове* и разширяване на съществуващите. Поради това множество феодални владения са присъединявани към *хавас-и хюмаюн*, а не са преразпределяни след смъртта на техните държатели. Това намалява броя на *спахиите* и отслабва техните възможности да се противопоставят на посегателствата над правата им, а косвено - и на военната институция.

Третият фактор, който произтича от първите два, е несигурността на владенията. Той засяга не само държателите на феодални владения, които постепенно биват изтласквани, но също и онези, които се възползват от новите процеси.

От своя страна онези *тимариоти*, които не са достатъчно могъщи и богати да, за станат *мюлтезими*, се опитват да осигурят финансовото си бъдеще като трансформират феодалните си владения в наследствени имоти или в пари в брой, които след това могат да инвестират в други доходоносни начинания. Очевидно е, че и двете стратегии на теория са незаконни и трябва да бъдат узаконени чрез "правни" документи, издадени от корумпирани съдии. Съществуват документи, доказващи не само правото на частно притежание на земята, но дори и регистриращи продажби на феодални имения.[6]

Откупвачите на данъци също не се чувстват сигурни. Плащайки предварително те правят големи инвестиции в едно начинание, което обещава да бъде доходоносно. Все пак те не могат да бъдат сигурни, че ще имат възможност да извлекат очакваните печалби. Истанбулските интриги и продължаващата нужда от пари водят до скъсяване на периодите, през които те могат да събират приходите от предоставената им земя или от друга доходоносна собственост, която са взели под аренда. Откупвачите са заинтересовани да удължат този период и накрая успяват да получат *маликяне* договори, които са пожиз-

---

[6] Cvetkova, "Quelques problèmes", p. 713 и Gălăbov und Duda, *Die Protokollbücher*, Doc. Nos. 815 und 1135, pp. 234 und 350.

нени. Когато една могъща личност получи *малikяне*, тя естествено се опитва да го направи наследствено и да го задържи в своя род. По този начин останалите *тимариоти* и *миалтезимиите* преследват една цел - преобразуването на *мирийската* собственността, предоставена им за определен период от време, в *мюлков* имот. По отношение на земеделските имоти това преобразуване означава преминаване от *тимари* към чифлици.

Преминаването от една форма на земевладение към друга е улеснено от важните демографски промени, които ще бъдат разгледани по-долу в настоящата глава. За момента е достатъчно да се отбележи, че демографската тенденция е на намаляване и на мюсюлманското, и на *зимми* населението, както и на широкомащабна миграция на *зимии*. По-голямата част от *раята* в европейските провинции са *зимии* и тяхното мащабно движение има сериозни икономически последици, които са тясно свързани с развитието на новия производствен модел, възникнал с появата на чифлиците.

Старите феодални имения се състоят от *хасса чифта* на феодала, който той обработва до голяма степен за да се прехранва, и от различните имоти на селяните, които произвеждат толкова, колкото да осигурят съществуването си, да предоставят на "господаря" доход, който да издигне жизнения му стандарт над простото съществуване, и да им позволи да плащат данъците от приходите, които получават от продажбата на излишъците в близкия град. Така че, въпреки че произвеждат излишъци, феодалните владения не са пазарно ориентирани и феодалът не се интересува от производствения модел, избиран от селяните. Този производствен модел естествено не може да бъде прилаган в чифлиците и във всяко друго голямо частно поземлено стопанство, ако собственикът иска да получи значителен доход. Производството трябва да бъде централизирано, рационализирано и организирано така, че да дава максимален доход; то трябва да бъде пазарно ориентирано. Трансформацията предполага въвеждането на нови култури, например памук или зеленчуци, а по-късно картофи и царевица, както и увеличаване на производството на месо. Споменатото ра-

витие се дължи на по-големите размери на средното стопанство и на недостига на работна ръка. За всички тези продукти, и естествено - за зърното, вътрешният пазар се оказва малък, тъй като намаляването на населението не засяга само селските райони и защото свиващото се градско население не би могло да поеме произвежданите селскостопански стоки. Печалбите от земевладението трябва да идват от увеличен износ на добри цени, като в същото време се запазва нивото на цените на вътрешния пазар.

Необходимостта да се изнася в чужбина спомага за продължаващото отслабване на авторитета на централната администрация, за корупцията и нарастващата независимост на представителите на властта в провинциите, някои от които през XVIII в. на практика са се превърнали в местни князе. В Османската империя износът на стратегически стоки като олово, желязо и всички селскостопански продукти е забранен. Вярно е, че тези забранени артикули в някаква степен винаги са били изнасяни, но този износ е бил обвързан или със специални условия, какъвто е случаят с *мезьоварошок* в Унгария, или с детайлни договори, какъвто е случаят с Дубровник, или представлява минимални отстъпки в името на международните търговски отношения с оглед да се осигурят необходимите вносни артикули. През XVII и XVIII в. тези ограничения изчезват. Това е нов пример за нарастващото разминаване между теория и практика и за това колко маловажни са централните регулациите през по-късните векове. Регламентирането на износа никога не е променяно. Така че, на теория, повечето експортни дейности са незаконни, но никой не може да попречи на *бейлербейовете* и дори на *санджакбейовете*, много от които сами притежават големи чифлици, да издават срещу заплащане местни лицензи за външна търговия.

Появява се нова група търговци износители, много от тях са албанци и славяни. Заедно със старата класа на *туджарите*, която през по-късните векове включва все повече *зиммии* (предимно гърци) и все по-малко мюсюлмани, новите търговци променят структурата на градовете и се превръщат в сила,

която оказва значително влияние върху движенията за национално възраждане през XVIII и XIX в. Някои търговски родове натрупват достатъчно богатство и влияние, за да станат *мюлтезими* и дори по-нисши местни представители на властта. Често те се отнасят не по-малко сурово към своите сънародници от турците и са дори по-непопулярни, тъй като произлизат от същата общност, които потискат.

Независимо дали новият земевладелец е *вакъф*, бивш *тимариот*, местен паша или бей, придворен чиновник, който живее в Истанбул, или бивш *мюлтезим*, той почти винаги отсъства, а чифликът му се управлява от негов представител. Точно този служител трябва да изработи новите отношения между господаря и селяните. В установяването на *modus vivendi* няколко фактора трябва да се нагодят един към друг. На хартия *раята* запазва своите права. Те имат само определени задължения, балансирани от съответни права, и се предполага, че са свободни хора, които могат да съдят другите и да бъдат съдени, да мигрират и пр. От своя страна земевладелецът се стреми към максималната възможна власт над действията и движенията на селяните - с други думи той иска да ги лиши от правата им и да ги прикрепи към земята като крепостни. Въпреки че правните постановки трудно биха възпрели овластените индивиди да закрепостяват селяните в Югоизточна Европа, недостигът на работна ръка и невъзможността да бъде застaвен да се върне преселникът, попаднал при друг господар, могат да подействат. Това не означава, че положението на селяните не се променя и че зависимостта им от господарите не се увеличава чувствително.

Разпадането на обществения ред, причинено от опустошителните действия на новите господари, от дори още по-лошото поведение на "нежеланите елементи", прогонени от Истанбул и заселени в провинциите, и от засилващата се нетолерантност на религиозните фанатици, които властите не могат или не желаят да възпрат, поставя пред селяните три алтернативи. Те могат да се преместят към по-сигурни места, главно в планините, и да изградят там нови селища на "свободна земя";

могат да отвърнат на огъня с огън и да формират за самоотбрана "патриотични разбойнически отряди" от *клефти* и *хайдути* и така да отхвърлят законовия ред; или могат да се обърнат към някоя силна личност, която може да предложи сигурността, която властите вече не са способни да гарантират. Селяните прибягват и до трите решения. Тези, които избират първите две, естествено са изгубени за новите господари. Онези, които остават и имат желание да работят, стават още по-ценни. Нуждата от сигурност засилва тенденцията към централизиране, налагана от ориентирането на производството към пазара. Голямата къща на господаря, която възниква по това време, обикновено изглежда като малка крепост и често е охранявана от частната му войска. За да бъде възможна тази охрана, хората трябва да бъдат преместени в защитени в някаква степен райони. Много стари селища биват пренесени в близост до господарския дом и техните жители, както и други селяни, чиито села са унищожени от безредиците, стават напълно зависими от своите господари.

Тази зависимост е важна по няколко причини, на първо място защото тя е средството, чрез което господарите пречат на селяните да напускат. В повечето чифлици господарят притежава не само къщите на селяните, но и техните оръдия на труда. Има случаи на села, които са построени и оборудвани, преди да бъдат събрани бъдещите им жители. *Раята* получава семе, животни и пари срещу лихва и задължението да произвежда. Този тип "делови договорни" взаимоотношения, скрепени в съда, дава възможност на господаря да възпрепятстват движението на селяните и да ги застави да останат. Фактът, че по-старите групови връзки не са разрушени и дори биват подсилени - село като цяло продължава да има отношения с господаря, който обсъжда с тях различни въпроси чрез посредничеството на представители на селяните - също удържат хората по медта. В края на краищата и техните събратя не желаят да поемат дела на изселилите се от общото бреме. Буш-Цантнер дори твърди, че именно чифлиците придават завършен вид на традиционната *задруга* и пълната ѝ власт над живота на ней-

ните членове.[7] Селото избира своя *кмет*, който действа като местен полицай и съдия, контролиран от *князи*, главата на общността.

Новата система на земевладение преобразува близкоизточния тип отношения в източноевропейски, подобен на този, който се наблюдава в Русия, Полша, Унгария и Румъния. Източноевропейското земевладение често е подлагано на сериозна критика и е обявявано за назадничаво и потисническо в сравнение със западноевропейското, но не бива да се забравя, че то е благодатната почва, от която през XVIII и XIX в. в Полша, Унгария и в по-малка степен в Русия и Румъния израстват водачите на многобройни реформаторски и национални движения.

Има ли чифликът, подобно на източноевропейския тип земевладение, потенциала да стане основа на конструктивно развитие? Най-често предлаганият отговор на този въпрос е че въвеждането на чифликчийството е вредно и представлява едно от най-ясните свидетелства, че османската система, чието земеделие е изградено на основата на *тимарите*, се е разпаднала. Авторът на настоящето изследване не споделя този възглед по няколко причини.

Първо, въпреки че османците наистина пренасочват балканското земевладение, което е от европейски тип, към близкоизточен тип, когато завладяват полуострова, този процес възпира и развитието на феодализма, който в тази част на света изостава с няколко века спрямо Западна Европа. Балканският селянин не става крепостен. Както бе показано в пета глава, той запазва известни права и привилегии, които заедно със задълженията му, са част от неговия *хад*. Пропастта между господар и селянин никога не става толкова дълбока, колкото в други части на Източна Европа.

Причината за незавършеното развитие на феодализма е в това, че идването на османците елиминира традиционните управляващи класи. Колкото и да е благоприятно за селяните

---

[7] Busch-Zantner, *Agrarverfassung*, p. 135.

изчезването на водачите на различните народи има трайни и тежки последици. С установяването на чифлиците нова водеща група се издига до ролята на поземлени господари и селски водачи. *Modus vivendi* между чифликчиите и селяните се основава на гарантирани по-рано права. Селяните в Сърбия, където съществуват *задруги*, се радват на повече права при чифликчийската система, отколкото селяните в Македония и България, и това е една от причините сръбските земи да се разбунтуват първи.

Второ, в Източна Европа системата на земевладение създава лидери, въпреки факта, че господарите и селяните са практически изолирани едни от други, а на селяните е отказано дори правото да подават жалби. Потенциалът на чифлиците, в които господарите и селяните имат някои общи права и интереси, да се превърнат в движеща сила на промените би трябвало да е по-голям в сравнение с източноевропейските имения. Австрийците осъзнават този потенциал и създават поста главен предводител (*обер-кнез*), когато от 1718 до 1729 г. владеят славянски провинции. Някои могъщи господари (вж. следващата глава) също го осъзнават, но Истанбул се задоволява само да препотвърждава наличието на *обер-кнезове* чрез *берати*, издавани от местните паши. Новите сановници улесняват взаимоотношенията между всички засегнати - власти, земевладелци, селяни. Когато Истанбул разбира, че те са придобили достатъчно престиж, богатство и водачески потенциал, за да се превърнат в социална сила, вече е твърде късно. По времето на Селим III, когато Истанбул се обръща към тях, чифлиците вече са премахнати.

Трето, чифликчийството от XVII в. разполага с достатъчен потенциал да доведе до драстични промени и да се превърне в обновяваща Османската империя сила. Хората, които работят при тази форма на земевладение, все още имат османска, а не национална ориентация. Потенциалът на икономическите и социалните сили, представени от чифлиците, би могъл да бъде полезен за Османската империя, ако XVIII в. не бе разрушил и тях. Нищо не свидетелства по-добре за тази възможност

от първата фаза на бунта от 1804 г. в Сърбия, където правата на селяните са най-големи, а чифлиците още са могъщи. Бързото преобразуване на това движение, което първоначално е в подкрепа на султана, а след това си поставя за цел да сложи край на османското владичество, потвърждава и двете споменати по-горе твърдения. По своята същност чифлиците са проосмански насочени, но през XVIII в. тези, които живеят на село, са научили един горчив урок: Истанбул вече няма сила да наложи своята воля и да защитава верните си поданици.

Най-общо казано важните особености, които характеризират селото през XVII и XVIII в., са следните. Частният чифлик е преобладаващата земеделска структура. Неговият собственик, който обикновено е мюсюлманин, но все по-често може да бъде и *зимния*, е отсъстващ земевладелец, който експлоатира своя имот с помощта на управител. Производството е пазарно ориентирано и предполага отглеждането на нови култури и чувствително увеличаване на животновъдството. Делът на износа и продажбите нараства. Провинциалните райони се променят и физически: все по-големи области са обезлюдени и се използват за пасища; селата се групират около укрепената господарска къща. На теория селяните запазват своите юридически свободи; на практика те обикновено са обвързани към земята, тъй като всичко, от което се нуждаят за да преживяват, принадлежи на господаря, който е и техен кредитор, както и защото техните общности не насърчават миграцията на своите членове. Общностите запазват значителна степен на вътрешно самоуправление, а водачите им натрупват все повече власт. В резултат сред селяните се оформя нова група водачи.

3. Демографски промени

Демографските промени обхващат не само селата, но и градовете. Тяхното влияние се долавя в цяла Източна Европа и води до няколко значителни промени, първата от които е намаляването на населението. Точни статистически данни не съществуват, но данъчните регистри ясно показват тенденцията. Не

е трудно да се обясни намаляването на турско-мюсюлманския елемент, забелязано от тогавашните пътешественици и наблюдатели. Чумата и военните кампании водят до значителни човешки загуби. Както вече бе дума, те трудно могат да бъдат компенсирани, защото Персия на Тимуридите, а след това и на Сафавидите, прекъсва пътя за миграция на тюркските племена от Централна Азия към османските земи. Накрая, може би има основания да се предполага, че турският елемент, който е доста добре във финансово отношение и в значителна степен градски, е изграден от относително малки семейства - нещо характерно за подобни социални групи и на други места в Европа. Ниската раждаемост на мюсюлманите в Европа също е забелязана от съвременниците. Високата смъртност, породена от естествени и други причини, ниската раждаемост и невъзможността правителството да подсилва турския елемент довеждат до намаляване на процента на турско-мюсюлманското население във "вътрешните" провинции. В селата намаляването на мюсюлманите представлява допълнителен фактор, който съдейства за преминаването от *тимари* към чифлици, за увеличаването на броя на *зиммиите*, които успяват да се сдобият със земя, и за нарастването на значението на "официалните представители" на *раята* в управлението на селските дела.

От една страна намалява броят на мюсюлманите в Югоизточна Европа, от друга страна все по-голям процент от тези, които остават, живеят в градовете. Преминаването към откровена частна собственост върху земята и свързаното с нея отсъствие на поземления господар обясняват тази демографска промяна в селата.

В селските райони, които християнският елемент все по-категорично преобладава, населението като цяло намалява. И в този случай повечето от основните причини вече бяха споменати: военните кампании и нарастващото беззаконие застава хората да мигрират към по-сигурни места, включително към градовете; венецианското завладяване на Морея и последвалото връщане на османците водят до същите резултати; постоянните походи и временното управление на Хабсбургите в ня-

кои северозападни части на османските владения, както и възстановяването на османската власт в тези области води до масова емиграция. От тези движения на населението най-известни са двете миграционни вълни на сърби към територии, владени от Хабсбургите, през 1690 и 1694 г. Предвождани от Арсение III Черноевич, митрополита на Ипек (Печ), около 200000 сърби тръгват на север с отстъпващата хабсбургска армия през 1690 г., през 1694 г. те са последвани от по-малка група. По това време се наблюдават и множество други по-малки миграционни вълни.

Когато едни хора напускат даден район, други заемат тяхното място и така демографската карта на Югоизточна Европа бива променена напълно. В края на XVII в. южна Унгария получава голям брой сърби, а албанците запълват празнината в днешните области Косово и Метохия в Сърбия. Албанци се заселват и в Епир, а дори и в Морея, българите пък започват да колонизират все по-големи области, като се преместват от традиционните си региони към брегове на Егейско море и Македония. Тези и други, по-малко значими движения на население, естествено не представляват насилствено завладяване или преместване на хора. Някои техни сънародници от векове живеят в различните области, в които се заселват емигрантите, но много важните движения на населението през XVII и XVIII в. наистина придават нова демографска характеристика на тези земи, която става важна, когато се ражда национализмът. Обикновено в началото новодошлите са по-малобройни от местното население, но бързо се превръщат в мнозинство.

Въпреки че общият брой на *зимиите* също намалява, те заместват не само мюсюлманския елемент от населението в Югоизточна Европа, но и взаимно се изместват. В градовете тази промяна е не по-малко важна, отколкото в селските райони. В градските селища гърците и славяните, а в по-малка степен - и албанците, изместват не само мюсюлманите, но до известна степен и евреите. През XVII в., когато религиозната нетолерантност в Османската империя се засилва, поне две западноевропейски държави, Англия и Холандия, се движат в

обратната посока и значителен брой евреи от Югоизточна Европа се преселват там. Солун, градът с най-многобройно еврейско население, представлява най-добрата илюстрация на този процес. Приблизителният брой на евреите, които живеят в този град, пада от 40000 през 1660 до около 12000 през 1792 г. Подобен спад се наблюдава в други селища като Сараево, Земун, Видин, Скопие и Белград, а в не толкова драстичен вид в София, Битоля и Одрин, където по-рано има силни еврейски общности.[8] Освен засилващата се нетолерантност на османците и нарастващата толерантност на Запад вътрешните дрязгите, за които ще стане дума в дванадесета глава, също подтикват много евреи да се преселят в други държави.

Освен упадъка на установените османски и еврейски общности и на увеличаването на християнските елементи, значително влияние върху градовете оказва появата на една нова мюсюлманска група - нежеланите, които са изгонени от Истанбул. В Солун напусналите евреи са заместени не толкова от християни, които достигат до към 25 % от градското население през 1792 г., колкото от "еничари", които представляват около 55 % от жителите.[9] В повечето от останалите градове също се наблюдават подобни промени.

През XVII в. някои градове страдат от сериозна загуба на население; въпреки че през следващия век възстановяват част от жителите си, през разглеждания тук период те не успяват да достигат до първоначалния си размер - през последната четвърт на XVII в. Белград губи около половината си жители, а Скопие - близо 80 %. Случаят с Атина вече бе споменат. Други селища остават относително стабилни, що се отнася до общия брой на жителите, някои дори го увеличават, но съставът на населението им се променя драстично. Солун, който остава относително стабилен с около 60000 жители, е добър пример за тази про-

---

[8] Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", pp. 246-247.

[9] *Ibid.*, p. 251.

мяна, същото важи за Пловдив, чието християнско население нараства от 240 души до 10000 между 80-те години на XVI в. и 80-те години на XVII в., и Баня Лука в Босна, където през 1655 г. християните са 6 % от населението, а през 1807 - 80 %.[10] Трудът на Николай Тодоров предлага множество подобни примери.[11] Въпреки че никое обобщение не може да оцени точно промените в населението и размера на градовете, една обща тенденция се откроява: броят на хората, които живеят в градовете, намалява, но процентът на градските жители спрямо цялото население се увеличава, а значението на градовете и на икономическия живот, съсредоточен в тях, нараства.

През разглежданите два века повечето от градовете изменят националния си облик и тенденцията, наложена с османското завладяване, е преобърната. Дори и градовете, основани от османците, загубват първоначалния си турски характер и приемат облика на народа, който е мнозинство в региона. И накрая, някои от градовете придобиват демографски състав, който отразява вътрешните миграционни процеси. Тези промени, заедно с промените в селските райони, създават както "ядрата" на бъдещите свободни национални държави, така и онези региони - Северен Епир, Войводина, Бачка, Банат, Косово-Метохия, Македония и Южна Тракия - които ще се превърнат в поле на противопоставяне през XIX и XX в.

Заедно с демографските изменения протичат и икономическите преобразувания, които вече бяха разгледани по отношение на селските райони, включително появата не само на нови форми на земевладение, но и на нови села, на големи безлюдни пространства, използвани за животновъдство, въвеж-

---

[10] *Ibid.*

[11] Николай Тодоров. *Балканският град, XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. С., Наука и изкуство, 1972. Това е най-доброто изследване по проблема. Авторът използва количествения подход и трудът е пълен с превъзходни статистики.

дането на нови култури и на пазарно ориентирано стопанство. Пазарната ориентация от своя страна създава нова търговска класа, която има голямо икономическо, административно и политическо значение. Повечето представители на тази нова класа живеят в градовете.

4. Новият град

Въпреки че новият град е много по-малко турски от стария, горният слой на населението продължава да бъде предимно мюсюлмански. Мнозина възползват от промените в селата и се превръща в отсъстващи земевладелци, към тях се присъединяват бивши селски жители, които са се възползвали от същия процес, сдобили са се с имоти и са се преместили в градовете, където могат да се наслаждават на своето богатство. Към тези хора се присъединява и други, главно търговци, които все по-често са *зимми*, техният брой нараства пропорционално на броя на мюсюлманите. Все пак, тъй като сред мюсюлманите има и традиционни, и нови богаташи, и тъй като по-лесно стават чифликчии, по правило те се радва на най-висок престиж и дава тон на "висшето общество". Това се доказва от факта, че колкото по-богат става един немюсюлманин и колкото повече може да си позволи да заобикаля закона, толкова повече неговият дом и неговите дрехи започват да придобиват мюсюлмански облик.

Независимо от религията им броят на имотните слоеве градско население нараства. Тодоров измерва това нарастване много ясно за XVIII в., като използва данъчната оценка на жилищата, чиято продажба или наследяване е регистрирана във Видин, Русе и София. В опростен вид сведенията на Тодоров са следните:[12]

---

[12] Тодоров, *Балканският град*, с. 16. За съжаление голямата част от сведенията се отнасят само за XVIII в.

Години	1700-1710	1731-1734	1771-1780	1791-1800
Цената къщите (в коруши)		Брой/процент		
до 200[13]	12/100	204/84.6	209/55.0	185/41.4
201 до 500	0/0	33/13.8	112/29.5	152/34.1
501 до 1000	0/0	3/1.2	38/10	73/16.4
над 1000	0/0	1/0.4	21/5.5	36/8.1
Всичко	12/100	241/100	380/100	446/100

Тези данни ясно показват, че, поне в споменатите три града, скъпите жилища чувствително се увеличават през вековете, тъй като броят на продажбите и наследяванията са ясен показател за цените на недвижимите имоти. Това впечатление се потвърждава от същия автор, който в друг свой труд твърди, че "броят на къщите с висока цена се удвоява през втората половина на XVIII в."[14]

Въпреки че не всички градове - за повечето от тях липсват сведения, сравними с данните, публикувани от Тодоров - демонстрират точно същата структура на населението, както тези три, съществуват множество общи сведения, които позволяват да се заключи, че в повечето от тях броят на наистина богатите лица се увеличава. Тези хора, чието богатство е преди всичко в недвижими имоти, включително и чифлици, успяват да се сдобият и с други функции, включително на "държавни служители", които често биват предавани по наследство. Така се ражда една нова капиталистическо-бюрократична висша класа. Поголямата част от нейните представители все още са мюсюлмани, но и броят на *зиммиите* се увеличава. Наред с другото тези немюсюлмани стават чорбаджии и през XIX в. се превръщат в предводители.

Много от *зиммиите* от висшата класа са натрупали богатст

---

[13] Вж. Глава 2, бел. 3.

[14] Todorov, "Population urbaine," p. 61.

новата класа на търговците. Те се появяват не само в резултат от вата си като *джелепи*, но дори повече от тях са представители на новото пазарно ориентирано селскостопанско производство и на споменатия незаконен износ, но и поради цялостната промяна на установения икономически модел на градовете.

Драстичните преобразувания в градовете, които се наблюдават през XVII и XVIII в. са свързани и с промените в гилдиите. До края на XVI в. османският меркантилизъм, протекционизмът и способността на правителството да наложи многобройните си регулации опазва структурата на производството в градовете, но през следващите векове разпорежданията, издавани в столицата, не успяват да се противопоставят на местните сили. Точно както и при селското стопанство, все още не е възможно да се установи строга причинно-следствена връзка между промените в гилдиите и новия ред в градовете.

Промените протичат толкова бързо, че е трудно дори да се установи хронологическата последователност на събитията. Икономически и политически обстоятелства заставят гилдиите да нагодят своята структура и политика, а самите промени често пораждат важни нови процеси. Политическите, социалните и икономическите причини и последици са толкова уплетени, че взаимната им зависимост трудно може да бъде разкрита, въпреки че крайните резултати са съвсем ясни.

Нека започнем с това, че освен новите тенденции, които вече бяха разгледани в настоящата глава, първото важно явление, което трябва да бъде отбелязано, е че в резултат от намаляването на населението на европейските провинции се свива пазарът на стоките, произвеждани от градските занаятчии. Както бе дума, това съвпада с два други процеса, които отслабват позициите на градския производител. Новите възможности за инвестиране в земя предлагат на *аяните*, *туджарите* и другите градски капиталисти възможност да вложат парите си в производство, откупуване на данъци или пряко придобиване на земя, които носят много по-големи приходи от строго регулираните и западащи гилдии. Нарастващият износ, който

непрекъснато се разширява поради капитулациите[15], не само увеличава икономическото значение и влиянието на новата търговска класа, но и поставя занаятчиите, които се нуждаят от излаз на нови пазари за своите стоки, в ръцете на възходящата нова градска класа.

Гилдиите познават пазара и се опитват да се нагаждат към него, но ръцете им до голяма степен са вързани от строгите регулации, които в миналото са ги защитавали. Например когато в резултат от поръчки на търговците търсенето нараства, а старите гилдии не могат да го задоволят, очевидното решение е или да се увеличи броят на майсторите, или да се създадат нови гилдии, наред със старите. Властите обаче отхвърлят повечето подобни искания. В резултат възникват групи от незаконни занаятчии или дори малки разпръснати манифактури, организирани от търговците; за разлика от гилдиите тяхната дейност не е регулирана, а наличието им нанася сериозни щети на вече установените занаятчии. Когато се появят нови възможности за делова активност, например след въвеждането на тютюна, се оказва, че трябва да мине цял век, за да се регулира обработването и продажбата на новата стока. Гилдията на тютюнджиите е създадена едва през XVIII в., но тя никога не успява да измести от пазара онези, които са преработвали тютюна преди това, но не са допуснати в новата структура.

Да се оперира на един променящ се пазар с регулации, които отговарят на една бързо изчезваща ситуация, е много трудно, но това, което нанася още по-тежък удар на гилдиите, е разлагането на вътрешната им организация. И в този случай

---

[15] Капитулациите са международни търговски договори. Колкото повече Османската империя отслабва в сравнение с държавите, с които ги е сключила, толкова тълкуванията на конкретните им клаузи стават по-изгодни за другите държави. Не само митата биват фиксирани, но чуждите държави постепенно получават правото да "защитават" онези търговци, от чиято дейност те имат все по-голям интерес.

сложната промяна се дължи на няколко причини. За настоящото изследване е достатъчно да се споменат само три, които изглеждат най-значими.

Най-малко значимата причина са демографските промени, в резултат на които се увеличава броят на *зиммиите* в градовете, а оттам - и в гилдиите. Ако гилдиите бяха запазили своето старо толерантно отношение и структура, те биха могли да се справят с притока на *зиммии*, но нарастващият религиозен фанатизъм на *улемата* влияе на другите организации, включително и на гилдиите.

Вторият фактор - нетолерантността - води до важни промени. Първо, номинално гилдиите остават обединени, но изграждат отделни секции - на мюсюлманите и на *зиммиите*, които имат своя структура. Двете групи започват да се събират поотделно и към края на XVII в. *зиммиите* избират свой *йигитбашия*, което на практика означава разцепване на гилдиите. То дори е официално признато от властите стотина години по-късно, когато клоновете *зиммиите* получават правото да имат свои *кехая*. По същото време *зиммиите* започват да празнуват отделно гилдийните празници и да изграждат свои благотворителни институции. В резултат възникват две конкуриращи се, а често - и враждебни структури, във време, когато свиващият се пазар трудно може да поддържа и една. Властите продължават да фаворизират мюсюлманските гилдии, но възникващата търговска класа предпочита организациите на *зиммиите* и този допълнително засилва напрежението.

Един трети фактор създава най-големи трудности: нарастващото обвързване на гилдиите с еничарите, които се появяват в провинциалните градове или като войници от гарнизоните, или като нежелани лица, принудени да напуснат Истанбул. Историята за това как и защо тези бивши войници успяват да проникнат в повечето гилдии не влиза в обекта на настоящото изследване. Достатъчно е да се каже, че това става благодарение на общата обвързаност на гилдиите и еничарите с някои *дервишки* организации и особено чрез тактиката на терора, прилагана от бившите войници. Тези нови членове на гилдии-

те, които не се интересуват нито от своя занаят, нито от първоначалната си военна професия, се възползват от властта на представителите на гилдиите, тъй като като "воини", те могат да бъдат санкционирани или наказвани единствено от своите офицери. Тъй като еничарите могат необезпокоявано да пренебрегват правилата, то и нееничарите, членове на гилдиите, все по-трудно могат да бъдат заставени да им се подчиняват.

Притокът на еничари в гилдиите увеличава техните членове, но не и производителността. Тяхната поява отслабва старите *футува* предписания и подкопава авторитета на представителите на гилдията, чиято религиозна и морална власт запада за сметка на *дервишите*. По този начин икономическите, демографските и вътрешните промени спомагат за спада на производителността и социалната дейност на гилдиите и отслабва значително тяхното значение за живота на градовете. Доминиращата роля, която представителите на гилдиите са играли през предишните векове, дори в градската администрация, все повече преминава към местните първенци, търговци и новите и напълно безотговорни елементи, преди всичко безделници, чиито претенции за влияние и добър живот се основават единствено на това, че са членове на еничарския корпус и като такива могат да налагат своята воля с оръжие.

Губейки вътрешното си сцепление и влиянието си гилдиите се оказват неспособни да продължават да се грижат за своите членове. Едно сравнение на нарастването на цената на зърното в Истанбул, което продължава да е основната храна на обикновения човек, с увеличаването на надниците представлява добра илюстрация на този процес. Не трябва да се забравя, че правителството следи внимателно цените в столицата (вж. Глава 5), където е по-лесно да се наложат регулации, отколкото в провинциите. Следователно има основания да се допусне, че ножицата между цени и надници е още по-разтворена в градовете на Югоизточна Европа, отколкото използваните тук данни показват. В столицата цената на зърното се повишава със 700 % между 1550 и 1790 г., надницата на квалифицирания работник - с 800 %, а на неквалифицирания - само

с около 350 %.[16] Броят на майсторите, чиито доходи вървят в крак с цените, е малък; покупателната способност на мнозинството от членовете на гилдиите се оказва спаднала наполовина. Затова не е изненадващо, че те се опитват да се организират както в рамките на гилдийната структура, така и извън нея, като по този начин допълнително отслабват гилдиите.

Всички тези икономически и социални промени се отразяват на физическия облик на градовете, повечето от които се свиват не само в резултат на общото намаляване на населението в европейските провинции, но и защото градските средища предлагат по-малко възможности за осигуряване на прехраната, отколкото в дните, когато империята е във възход. Това свиване, което се забелязва най-добре в постепенното изчезване на предградията, е подсилено от нарастващото беззаконие и разбойничество, които заставят жителите на периферните райони да се насочват към по-сигурния градски център. В рамките на градовете увеличаващите се внушителни сгради, издигани от богаташите, са обградени от увеличаващите се бедняшки квартали.

При всички социални слоеве поляризирането на мюсюлмани и *зимми* продължава, въпреки че външният облик на жилищата и облеклото на най-богатите немюсюлмани започва да приема мюсюлмански облик. Задълбочаването на пропастта между мюсюлмани и *зимми* се дължи на: продажността на повечето чиновници; неспособността на малкото честни хора сред тях да наложат закона; увеличаващия се брой на онези, които заобикалят закона, като се сдобиват с *берати*, които по силата на капитулациите го поставят под юрисдикцията на чуждите консули; намаляването на властта и ефикасността на гилдиите и нарастването на влиянието на еничарите върху икономическото и социалното управление на градовете; и накрая,

---

[16] Traian Stoianovich, "Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans," *Slavic Review* 21 (December, 1962): 627.

но не на последно място, на свиването на пазара на стоки, произвеждани в градовете. Тези центробежни процеси са много по-отчетливи, а в дългосрочен план - и много по-значими в градовете, отколкото в селата.

В селските райони отсъстващият земевладелец и неговият местен представител са чужди елементи, които предизвикват възмущението на селяните. От друга страна *раята* живее в своите компактни общности и контактува преди всичко със своите представители, които сама си е избрала. "Външният" човек е господар, той поражда негодувание и страх, но не представлява сила, която физически присъства в ежедневния живот на селяните. И накрая, натискът на земевладелеца не може да мине известни граници, тъй като би довел до загуба на така необходимата работна ръка. В края на краищата селянинът все още има право на придвижване.

В градовете мюсюлманите и *зиммиите* живеят в тесни битови контакти. Нарастващата сила и беззаконието на еничарите не могат да бъдат обуздани от неефективните власти или от гилдиите. Новите господари - отсъстващите земевладелци, които живеят в градовете, търговците и еничарите - нямат интерес да задържат хората, от чийто труд те не се нуждаят, но се стремят да извлекат максимална печалба от постоянно свиващия се и все по-конкурентен пазар. По тази причина се оказва невъзможно да се изработи *modus vivendi* между тях и икономически по-ниските слоеве на населението. Дори в тесните кръгове на висшите класи в града разделението става все по-остро и излиза от рамките на все по-незадоволителните, но поне традиционни взаимоотношения между мюсюлмани и *зиммии*.

При мюсюлманите "старата" върхушка - *аяни*, *туджари*, висши чиновници - могат и наистина се смесват в една нова висша класа заедно с отсъстващите земевладелци, *мюлтезимите* и мюсюлманските елементи от новата търговска прослойка, като образуват нещо, което наподобява мюсюлманска провинциална аристокрация. Тази група се изправя срещу други мюсюлмани, например еничарите, които се появяват сред тях и разполагат с имунитет и сила, но нямат ясно дефинирани

икономически интереси и положение и се опитват да заемат синекурите и чиновническите постове. Както ще видим този конфликт поражда всевъзможни конфигурации.

Провинциалната аристокрация има интерес от възстановяване на социалната стабилност, наистина на нова основа. В селските райони тя до голяма степен постига целите си благодарение на налагането на чифликчийството. Положението обаче е доста по-различно в градовете, където новият й противник - "мюсюлманския пролетариат с висок статус" не може да бъде обуздан. Когато проблемите на града заразяват и селата беззаконните елементи се оказват победители, а Османската империя - обречена. Разцепление, подобно на това, което се наблюдава при мюсюлманите, съществува и сред *зиммиите*.

Въпреки че броят на *евреите* сред *зиммиите* намалява, както и тяхното влияние, сред православните християни се появяват нови разделения. До известна степен тези нови разделения имат чисто църковни причини и са преплетени с езиковите различия, но те са тясно свързани и с появата на новата класа православни търговци, на която се налага да развие многобройните делови връзки, изградени през вековете от старите търговци, предимно гърци и дубровничани. Не е изненадващо, че лица с общ произход, които се познават и разбират, работят заедно и срещу по-старата, и срещу новата конкурентна класа. В усилията си да завладеят част от местния пазар и износа те се научават да ценят не само деловите умения, но и образованието на онези, с които се конкурират. В градовете те започват да имитират организациите и образователните институции на околните и така добавят културни елементи към финансовата мощ, която са придобили. По този начин те полагат основите на културното и дори на националното възраждане на различните народи от Югоизточна Европа.

Всички тези промени изграждат новия град, който често е по-малък отколкото през XVI в. В него броят на *зиммиите* и на първо място на християните нараства чувствително, въпреки че в етническо отношение тази група не винаги е идентична с онази, която османците са изместили по време на нашест-

вието няколко века по-рано. Богатството е съсредоточено в други ръце, а жизненият стандарт на мнозинството запада. Официално старите регулации остават в сила и сановниците, от които се очаква да ги налагат, запазват постовете си, но градският живот се регулира от нови социално-икономически реалности и от нови властници.

Не само богатите стават по-богати, а бедните - по-бедни, но и всяка социална и икономическа група става все по-малко хомогенна. Постепенно градът се превръща в струпване на хора, които, въпреки че обитават едно и също населено място, все повече и повече живеят в своите малки светове според своите собствени правила.

Въпреки че и селото, и градът се променят към по-лошо, селският и градският живот продължават да бъдат поне донякъде поносими, докато новите господари не са напълно изместени от еничарите и останалите социални елементи, които не признават закона. Тогава дори тази социална система се разпада. С тази последна промяна през втората половина на XVIII в. изчезва и последната надежда за Османската империя. Все пак дори това, че тя устоява дотогава, показва, че османската социална структура е способна да се нагажда - макар и не напълно - към промените. Държавата и нейните закони обаче остават вкаменели, превръщат се в анахронизъм и престават да определят предаността на населението. Вината за този провал винаги се приписва на административната неспособност на османците да създадат едно общество, организирано от държавата, системата на *миллетите* също неизменно е споменавана като най-големия препъни камък пред интегрирането на обществото. Преди да пристъпим към разглеждането на другите аспекти на последните два от вековете, на които е посветен този том, трябва да се спомене провалът на държавата да спечели своето население във време на просперитет и особено значението на системата на *миллетите* за възникването на тази фундаментална слабост на османската държава.

Според повечето изследователи османските институции функционират много добре, докато положението, за които те

са създадени, се запазва, и лошо, когато обстоятелствата се променят. Следователно системата на *миллетите* позволява на османците да управляват делата на онези хора, към които мюсюлманският закон е неприложим, а също и да си спестят много пари, тъй като, заедно със системата на *тимарите*, тя премахва необходимостта от голяма, платена държавна администрация. В дългосрочен план обаче тя поражда отделни организации на различните групи *зиммии*. С времето тези групи започват да гледат на своите *миллетски* институции като на собствено "правителство" и изграждат своя вътрешна преданост и властови структури, които се превръщат в центробежни сили, когато империята престава да функционира пълноценно.

Въпреки че е правилно, това общоприето мнение за *миллетите* прекалено много акцентира върху значението им по време на вековете на упадък. Важно е да се разбере, че тази система никога не е функционирала напълно по план. На теория тя е създадена с две цели: да идентифицира, да обедини хора със сходни интереси, да ги подчини на власти, които те сами са си избрали, и да гарантира предаността на *зиммите* към държавата. Системата на *миллетите* не успява да изпълни първата от тези две цели по простата причина, че се основава на погрешно предположение. Въпреки че православният *миллет*, който доминира в европейските провинции, е обединен от недоверието и омразата към католиците, той в никакъв случай не е вътрешно единен. Езиковите, църковните и дори протонационалните различия, които предхождат османското нашествие, както и трайните регионални и професионални различия, не само се съхраняват, но дори се изостряват, когато православният *миллет* е подчинен на патриарха в Истанбул, а гърците и гръцкият език започват да доминират. Никога не е съществувала група с общи цели и интереси, с която централното правителство да може да контактува като с нещо единно. Това, което се случва през XVII и XVIII в., не е разпадане на православния *миллет*, което да разчиства терена за нови полюси на лоялност. Случва се нещо друго – проявяват се старите различия и антагонизми, които по-рано не са можели да бъдат

изразявани открито, тъй като водачите на *миллета* са защитавани от властта на една силна държава и трудно някой би могъл да им се противопостави.

Когато тази фрагментираност на православната общност бъде осмислена, става очевидно, че системата на *миллетите* не може да гарантира предаността на *зиммиите*, тъй като нейните водачи не се възприемат като достатъчно представителни. Напълно вярно е, че грубо казано докъм края на XVI в. *зиммиите* в Европа са ако не непременно лоялни към Османската империя, то поне донякъде доволни от своя живот в нейните граници. Все пак това чувство не произтича от удоволствието да контактуват главно със "свои собствени власти", а от факта, че животът и собствеността им са защитени и че могат да живеят един доста добре уреден живот в границите, определени за тях от законите, които са известни и в значителна степен са уважавани от всички. Каквато и "лоялност" да са изпитвали хората от Югоизточна Европа, тя не произтича и от удовлетвореността от състоянието на *миллетските* власти, а от "Pax Ottomanica". Когато този относителен вътрешен мир бива разрушен, изчезват и причините за удовлетвореността. Загубата на относителното благоденствие и сигурността, а не фактът, че системата на *миллетите* остарява, е причината за това, че всички *зиммии*, чието икономическо бъдеще не е свързано с продължаването на съществуването на държавата, преминават от безразличие към нарастваща враждебност. Крахът на системата на *миллетите* не е причината за нарастващата враждебност; причините са свързани по-скоро с промените, породени от почти пълната административна парализа на държавата и невъзможността ѝ да предотврати местните граждански размирици.

Глава 11

Окончателното разпадане на реда в османските провинции в Югоизточна Европа

1. Въведение

Колкото и значителни да са промените, представени в предишната глава, те не биха довели до окончателно разпадане на административната, социалната и икономическата структура на "вътрешните" провинции без съдействието на други процеси, породени от корупцията на централната власт и нейната неспособност да упражнява ефикасен контрол върху събитията в провинциите. Драстичните промени в градовете и селата са неблагоприятни за масите и пораждат недоволство, но те биха могли да доведат до ново социално-икономическо равновесие, от което да тръгне едно бъдещо развитие.

Както вече бе подчертано, промените на село просто налагат във "вътрешните" провинции характерната за почти цяла тогавашна Европа структура на селския живот. По-голямата част от земята е в ръцете на едри собственици на земя, обикновено отсъстващи земевладелци, които управляват своите имоти, като се стремят да насочат продукцията им към пазара. Наред с големите поземлени имоти оцеляват и по-малки, които са притежавани от селяните. Въпреки че са потисници и насилници земевладелците имат по-малко власт над селяните отколкото руските, унгарските или полските благородници, чиито земи се обработват от крепостни и които по-лесно намират нужната им селскостопанска работна ръка, отколкото османските господари. Това обстоятелство, заедно с факта, че османските имения, чиято продукция често е предназначена за износ, стават все по-зависими от световния пазар, биха могли да насочат развитието на османската аграрна система в посоката, по която се развива ако не цяла Европа, то поне източ-

ната ѝ част. Въпреки че източноевропейските аграрни системи не са задоволителни от гледна точка на селяните, които, както и османските, често се различават по вероизповедание и национална принадлежност от своите господари, постепенните преобразования, които протичат в другите части на Европа през XIX в., несъмнено са много различни и сравнително по-задоволителни за тези, които обработват земята, отколкото процесите във владенията на турските и християнските паши в Югоизточна Европа. Фактът, че това по-различно развитие излиза от рамките на етапа на пазарно ориентираните поземлени владения, може да бъде обяснен с пълното разпадане на административния ред в европейските провинции на империята, което разрушава подредените взаимоотношения между господари и селяни, които започват бавно да се оформят, когато чифликчийството става доминиращ метод за селскостопанско производство на Балканите.

Положението в градовете е някак си по-сложно, тъй като там фрагментирането на стария ред е много по-забележимо. В градовете, за разлика от селските райони, не се оформят нови модели на живот и процесите не започват да наподобяват развитието в останалата част на Европа по отношение на свободите, местните права, социалната мобилност и икономическата активност, въпреки че се забелязва ясна класова диференциация. Следователно човек не може дори да гадае, както направихме по отношение на процесите в селските райони, дали след време развитието на градовете в Югоизточна Европа би могло да ги приближи до останалата част от континента. Въпреки това би могло да се допусне, че по необходимост някакъв вид ред би се родил от нарастващия хаос. За появата на каквато и да е стабилност са необходими два фактора: силни местни водачи и властова структура, която надхвърля рамките на града и поддържа тези водачи. Въпреки че първото условие наистина започва да се оформя в градовете, второто напълно отсъства през XVIII в.

В крайна сметка именно отсъствието на ефективно управление предопределя посоката, по която тръгват и градът, и се-

лото, и поражда появата на силите, които през XIX в. довеждат до възстановяването на независимите държави в Югоизточна Европа. Казано просто, отсъствието на ефективно управление оставя взимането на решения в ръцете не на местните представители на властта, които са точно толкова неефективни, колкото и институциите на централното правителство, а на местните властови центрове. Ситуацията естествено е доста различна в различните региони, но през XVIII в. навсякъде се сблъскват три основни сили: установените висши слоеве на обществото, многобройните "нежелани", които все повече заливат провинциите, и местните сили, които се противопоставят и на едните, и на другите. Първата група не е единна. Тя се състои от чиновници, земевладелци, търговци и други икономически и политически първенци, мюсюлмани и *зимми*, които често са антагонистично настроени едни срещу други, но все пак имат общи интереси и се стремят към стабилност. Техните основни противници, които за по-просто отсега нататък ще бъдат определяни като еничари, са или членове на върхушката на професионалните османци, или претендират за други привилегии, гарантиращи им постове, които могат да бъдат определени като синекурни; на практика те не притежават нищо, освен многобройни правни имунитети и, за нещастие, оръжие. Те не могат да придобият онова, което смятат, че им принадлежи по закон - доход (*дирлик*), съответстващ на техния *хад*, без да разрушат съществуващите висши слоеве.

Третата група - "разбойниците", подобно на втората няма средства да си осигури приличен живот. И двете групи предявяват нарастващите искания на нямащите да получат дял от материалните блага и правния статут на заможните. Разбойниците се отличават от еничарите не само по религия, но и по това, че нямат основания да претендират да бъдат включени във върхушката редом с професионалните османци; често те мразят еничарите дори повече от законните си господари. Много от тях са станали разбойници, за да се противопоставят на еничарите. Към третата група принадлежат и пробудените членове на *милетите*, предтечите на патриотите и борците за

свобода. С основание XVIII в. може да се разглежда като период, през който първите две групи водят гражданска война помежду си в европейските провинции на империята, като в същото време се борят с третата. Тези обстоятелства определят бъдещето на Югоизточна Европа.

2. Гражданската война в рамките на върхушката

Повечето конфликти, които довеждат до вътрешни размирици, са резултат от недоволството на онези, които не участват във взимането на икономическите и политическите решения. Случаят с всеобхватната гражданска война в Османската империя е по-различен. Тук воюват все представители на управляващата класа, с тази значителна разлика, че едната фракция принадлежи към нея поради своето положение и власт, докато другата само претендира за правото да бъде част от управляващия елит. Войната, която те водят, е за контрола над останалото население. Тази борба извежда на сцената и трети елемент - тези, които воюват от името на населението, и към края на XVIII в. дори султанът започва да се намесва.

Разбойниците представляват тези, които плащат цената на гражданската война. Физически и интелектуално те реагират на събитията и тази реакция е не по-малко важна при определянето на хода на историята на Балканите от края на XVIII в. поне до края на Втората световна война от борбите за власт в рамките на върхушката, но тя има пренебрежимо малко влияние върху процесите, които протичат през XVIII в. Действията на опозицията ще бъдат разгледани в следващия раздел на тази глава, който ще завърши с няколко думи за реакцията на султан Селим III срещу хаоса в провинциите.

Двете воюващи фракции в гражданската война, водена от професионалните османци, не могат да бъдат определяни просто като "герои", които защитават закона и реда и пазят собствените си права, и "злодеи", чието поведение ги приближава до обикновените престъпници и убийци. Често тези, които защитават "реда", нямат легитимно право върху това, което за-

щитават, защото са придобили своето богатство и положение по незаконен начин. Юридическите аргументи, доказващи, техните привилегии, често представляват подправени документи, издадени от подкупени чиновници.

От друга страна представителите на еничарския елемент често имат легитимни претенции, доколкото става дума за законодателство, обичаи и техния *хад*, въпреки че отдавна са престанали да изпълняват функциите и задълженията, които съответстват на привилегиите им. Възниква любопитно противоречие: закононарушителят е в един лагер с онези, които воюват за ред и стабилност, докато хора с легитимни искания са в лагера на онези, които разрушават империята със своето беззаконие и нехуманно поведение. И все пак, онези, които копаят гроба на империята, не са нито революционери, нито робинхудовци. Те не работят за напредничаво или конструктивно преобразуване на политическия и социалния ред. Те са най-егоистичните и потиснически елементи, които някога са оказвали въздействие върху историческото развитие на османците. По тази причина, когато взема страна, населението на Югоизточна Европа, включително и онези негови представители, които наистина са революционери и чертаят конструктивни планове, поддържа своите господари в борбата им срещу онези, които се опитват да ги лишат от незаконно завоюваните им позиции.

В тази гражданска война има и още едно противоречие. През XVIII в. местното население страда по-малко там, където новите господари установяват незаконен контрол или пък онези, които са се радвали на местната власт от векове, успяват да увеличат своето значение чрез незаконни средства и да се противопоставят на новите господари. Тези мощни властови центрове могат да бъдат повече или по-малко постоянни или само временни и могат да се основават на силата на дадена група или отделен индивид.

Мюсюлманските *бейове* в Босна представляват добър пример за група, която дълго време държи властта. Те произхождат от хора, които приемат исляма веднага след османското

нашествие, от векове се радват на властта в Босна и осигуряват на централното правителство множество важни везири, *паши* и други висши сановници. И все пак тяхната база и тяхната основна преданост продължава да бъде свързана с областта. Тъй като са родени в провинцията те говорят езика на босненските си сънародници, разбират местните традиции, обичаи, предразсъдъци и нрави и проявяват много по-голяма религиозна толерантност от другите мюсюлмани. Когато ефикасността на централната власт започва да намалява, *бейовете* се заемат и със задачата да поддържат реда в своята провинция и влиянието им нараства дотам, че през XVIII в. практически всеки чиновник, получил пост в Босна, е роден в тази провинция. Губернаторът често не е нищо повече от високо почитан гост. Местните господари управляват провинцията както намерят за добре. Въпреки че селяните и другата *рая* усеща на гърба си чувствителното увеличаване на властта на *бейовете*, фактът, че те никога не губят контакт с масите и ги разбират, прави съвместното съществуване на двете групи полесно и по-поносимо. *Бейовете* успяват да не допуснат еничарите в своята провинция и така избягват някои от безредиците, от които страдат другите региони. Географията също помага на *бейовете*. Те са далече от Истанбул и близо до съживяващата се Черна Гора, която предлага убежище, а понякога дори и помощ, както и до Албания, където местните вождове също си връщат голяма част от своята предишна власт и влияние за сметка на централното правителство. Близостта с Далмация и Хърватия също помага. Но, като се държи сметка за всички тези фактори, основната сила, която създава относителния мир и стабилност в Босна, е силната местна мюсюлманска аристокрация.

Многобройни местни "главатари", главно в Албания, централна Гърция и Морея, представляват добър пример за по-ограничени, но не по-малко трайни властови центрове. В тези райони османците никога не успяват да наложат своята власт напълно и когато въвеждат своята административна система, те продължават да работят главно чрез съществуващите вода-

чи. В едни случаи споразумението е напълно неофициално; в други местните властници се превръщат във важни християнски *спахии*. Значението на местните господари рязко се увеличава по време на войната с Венеция през 1684-1699, през последвалия период на венецианско владичество в Морея и особено през войната от 1714-1718, която довежда до повторно завоюване на Пелопонес. Когато войната свършва османците не разполагат с достатъчно власт да изместят местните лидери, особено онези, които са поддържали султана по време на войната.

Тези местни господари имат свои войници, въоръжени *зимми*. Въпреки че е незаконно, използването на подобни сили не е нещо ново; разликата между тези въоръжени *зимми* и по-ранните подобни образования все пак е значителна. През предишните векове тяхното съществуване е търпяно, тъй като в даден регион османците не успяват да наложат своите правила или усещат, че това би могло да стане на твърде висока цена, а и всъщност не е наложително, поради задоволителните споразумения с местните господари. В началото на XVIII в. тези войници *зимми* формират малки частни армии, които не са подчинени на османците. Те могат да воюват редом или срещу войските на империята, в зависимост от това какво техните местни господари смятат за по-изгодно. Подготвени, въпреки че често са твърде зле организирани, тези войски, заедно с възходящата нова класа на търговците, се превръщат във важна сила в националните движения от XIX в. Специалистите, които изучават този век, знаят, че по време на Войната за независимостта на Гърция местните сили воюват помежду си толкова често, колкото и срещу османците.

Разликата между ситуацията в Босна и в другите райони, в които отделни родове, а не социални групи се превръщат в истинските властови центрове през XVIII в., надхвърля този очевиден контраст. Босненските господари са мюсюлмани и самите те са воини, освен че са земевладелци, докато някои от господарите в Албания и всички в Гърция са християни и командири на местни сили. За Истанбул е лесно да назначи в

Босна най-важните местни хора на ключовите постове. Въпреки че някои егейски острови имат християнски губернатори, които предават властта си почти по наследство, на континента положението е различно и трудно може да бъде обърнато на 180 градуса и да се въведе подобна практика през XVIII в., когато антагонизмът се изостря рязко. Следователно положението на босненските господари често е полузаконно, докато властта на другите местни властници обикновено не е. Поради това еничарските елементи по-лесно могат да действат срещу християнските първенци, отколкото срещу босненските. Нещо повече, босненските мюсюлмани са твърде силни и многобройни, така че всяка авантюра, насочена срещу тях, изглежда твърде рискована; много по-изкусително е да се нападнат отделни личности, които разполагат с ограничени въоръжени сили. Следователно населението, подчинено на силни господари - въпреки че тяхната власт може да бъде и често е твърде потисническа - обикновено не е подложено на най-лошите черти на общия хаос. Животът е по-мирен при местни господари, които *de facto* държат цялата власт, отколкото в другите части на Балканите.

Много силните нови господари представляват третата основна разновидност. Сред множеството хора, които натрупват богатство и власт по начина, описан в предишната глава, те постигат най-много. Някои постепенно изграждат огромни имения и накрая се оказва, че на практика притежават малки провинции. Други безскрупулно използват своите официални постове или лидерството си сред еничарите, за да заставят местните господари да им предадат владенията си. Първите се опитват да се сдобият с официални постове, за да "легитимират" своето "водачество", докато вторите добавят имоти към съществуващите титли. Тези хора са наричани *аяни* и въпреки че думата означава благородници, в нея се влага много по-различен смисъл, отколкото в по-ранните векове (вж. Глава 4) и тя назовава местните управници. Някои от *аяните* поставят началото на малки династии. Родът Бушатли осемдесет години (1752-1832) осигурява *санджакбейовете* на Шкодра (Скута-

ри, Ишкодра), но хора като тях са изключение. В повечето случаи *аянът* дължи своето положение на личния си талант и на необузданата си решителност, както и на подкрепата на група хора, които са свързани с него и често са предани само на него.[1] Със смъртта му предаността изчезва и започват борби за неговото наследство, от които дори отслабената държава може да се възползва.

Двамата най-прочути *аяни* са Осман Пазвантоглу, *паша* на Видин (1799-1807), и Али, *паша* на Янина (Йоанина) (1788-1822). Те не са изолирано явление. Друг Али за кратко е господар на Албания, Мехмед *паша* играе същата роля в северна Босна, Йълъкоглу е в Силистра, Ибрахим - в Серес, за по-дълго или по-кратко подобни *аяни* владеят и други области. Разликата между първите двама и останалите е в продължителността на властта им и особено в значението на техните действия.

Пазвантоглу превръща района около Видин в свое "царство", защитава го добре и въпреки че гражданите на Видин плащат тежки данъци на един тиранин, те живеят в относителен мир. В края на краищата градът просперира, тъй като Осман *паша* контролира търговията по Дунав и допълнително обогатява своето малко владение с плячка. Той е един от големите "защитници" на еничарите и на другите банди, много от които сам организира и използва за по-близки и по-далечни набези.

---

[1] Списъкът на различни местни вождове, изготвен от Станфорд Шоу, дава добра представа колко обхватна е тяхната власт. Освен Бушатли, Али Янински и Осман Пазвантоглу, той изрежда още: Вейсиоглу Халил Уста в района на Димотика, Дагдевиреноглу около Одринско; Токатчикли Сюлейман *ага*, чието седалище е в Гюмюрджина; Йълъкзаде Сюлейман *ага*, който владее Силистра и Делиормана, района между Браила и Исмаил, и се подчинява на Назър Ахмед *ага*; Тръстениклиоглу Исмаил *ага* в района на Никопол, Свищов и Русчук; и Ибрахим *паша* в централна Албания. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971), pp. 227-228.

Неговите сили причиняват сериозни щети във Влашко през 1802 г., а като защитник на еничарите той играе важна роля в избухването на Сръбския бунт от 1804 г. Когато, в резултат на поведението му, е свален от официалния му пост, той заплашва да се насочи към Истанбул. Нищо не разкрива по-добре тъжното положение на една държава, в която централното правителство се е провалило, от отговора на заплахата на Пазвантоглу: постигнат е "мир" и той отново е назначен в своя *пашалък*. Въпреки че Видин не е доволен от неговото управление (другите области, контролирани от *аяни*, също не са доволни), населението му несъмнено живее по-добре от населението на областта, която включва части от Влашко и Белградския *пашалък*, които са постоянен обект на неговите набези.

Али Янински е още по-интересна фигура.[2] Роден в Тепелене (Тепелен, Тепеделен) в южна Албания, той постъпва на османска служба и през 1788 г. е назначен за *паша* на Янина. Остава на този пост до 1822 г., когато умира на осемдесет годишна възраст. В края на XVIII в. трудно може да се открие човек, който по-добре от него да разбира положението в Османската империя. Той използва всички възможни средства, за да разширява своите територии, както и допълнителни назначения, местни споразумения и натиск, за да разширява влиянието си. Успява да издейства трима от синовете му да бъдат назначени за *бейове* и *паши* в съседни области. По този начин изковава една държава в държавата, която управлява или пряко, или чрез свои "васали". Западната граница на неговите владения е по адриатическия и йонийския бряг и започва южно от Дуръс. На юг неговите земи граничат със Средиземно море, а на изток - с Егейско и включват цяла Морея и цяла континентална Гърция с изключение на Атика-Беотия и Евбея (Егри-

---

[2] Публикувани са две негови биографии, разделени от повече от сто години: Richard A. Davenport. *The Life of Ali Pash of Janina* (London: Lupton Relfe, 1822) и William C. F. Plomer, *The Diamond of Janina: Ali Pasha, 1741-1822* (London: Cope, 1970).

бос Негропонте, Евиа). На север границата започва на няколко километра южно от Дуръс, минава южно от Битоля и стига до Егейско море, на няколко километра западно от устието на Вардар.

Това е най-голямата област, контролирана от един *аян* в Европа, а Али - жесток и коварен, но способен човек, който знае как да се възползва от французите и Наполеоновите войни, за да играе известна роля на международната сцена. Той контактува директно с британците, руснаците и французите. Неговият край през 1822 г. излиза извън хронологическия обхват на настоящото изследване, тогава армията на Махмуд II го напада, след като той е отказал да отиде в Истанбул и през 1819 г. се е обявил за независим владетел. По това време гърците воюват за своята независимост. Поражението на Али освобождава османската армия и представлява важна повратна точка в борбата на гърците. Така че Али не само олицетворява крайната точка, до която може да достигне властта на местните господари, но и влияе върху хода на събитията в Сърбия и Гърция. Той е всичко друго, но не и обичан и човеколюбив, но си дава сметка, че "управлява" смесено население и поради това търси подкрепа от всички. Християни и мюсюлмани воюват рамо до рамо в неговата армия, но често са използвани и едни срещу други. Значителна част от онези, които по-късно се сражават за Сърбия и Гърция, овладяват военното изкуство под негово командване.

Аяни и други господари, мюсюлмани и християни, има по целия Балкански полуостров. Те не само обучават някаква част от населението да си служи с оръжие, но и представляват образци за другите, включително за някои духовници и *кнезове*, за това колко много може да изкопчи от установената власт една силна личност. Следователно по един или друг начин те подготвят почвата, от която през XIX в. ще израснат въстанията и освободителните движения. Те са подривен елемент и представляват сериозен проблем за централната власт, но човек може да се запита как биха се справяли без тях европейските провинции на Османската империя. Ако не друго, то *аяните* и

останалите господари поне изпълняват известни полицейски функции.

Възможно е на тези местни вождове да се гледа като на потенциално ядро за раждането на една преобразувана Османска империя. Както видяхме, Али Янински изгражда своите владения, като получава за себе си, за своето семейство и за последователите си официални титли от централното правителство, Пазвантоглу престава да воюва с Истанбул, когато правителството го преназначава в "неговия" *пашалък*. Те може да не са предани на султана в днешния смисъл на тази дума, но осъзнават необходимостта от "законова" основа на властта и знаят кой може да я предложи.

С неизбежните местни различия това признаване на необходимостта от един върховен владетел, който, ако не друго, поне утвърждава положението по места, се забелязва навсякъде. Всеки вожд, наследствен владетел на дадена област, помалък или по-голям господар, независимо от своята вяра, е изправен пред други, които се опитват да заемат неговото място. В по-малък мащаб чорбаджиите и по-нисшите сановници са в същото положение. Всички те изпълняват функции, които държавата е пренебрегнала, и това, което е останало от реда и закона - производство, плащане на данъци и другите прояви на общностен живот, се дължи на техните по-големи или помалки способности. Ако бяха съществували две или три поколения подобни хора, много вероятно неофициалните държави в държавата биха се превърнали в основни градивни елементи на една възродена федерална държава. Подобна държава би била османска само по име и би могла да представя действителните етнически, икономически и други сили, които бързо израстват на Балканския полуостров.

За нещастие съществуват твърде много противници по места, а централната власт непрекъснато се опитва да отслаби местните господари, докато те са живи, и да унищожи изграденото от тях, когато умрат. В резултат малко местни властови центрове надживяват своите създатели и така поставят в сфе-
ата на догадките въпросите за едно възможно подобно разви-

тие и за предаността на *аяните*. Безспорен е само фактът, че те са единствените успешни местни управници на Балканите през XVIII в.

Колкото по-силен е един местен управник, толкова по-големи възможности има той да не допуска врага в своя район, било като набира достатъчно местни сили, които да го възпират, било, както прави Пазвантоглу, като използва враговете за свои цели. Много еничари охотно се съгласяват да си изкарват прехраната в служба на някой местен господар, но не всички мислят по този начин. Освен факта, че няма достатъчно хора, които искат и имат възможност да ги наемат или да рискуват да допуснат подобни неуправляеми елементи на своя територия, просто еничарите са твърде много, а голяма част от тях предпочитат не да служат, а сами да си бъдат господари.

Добре известно е, че първоначално еничарите са набирани чрез детски данък (*девширме*). Те са роби на султана и служат в пехотата. Мощта им бързо нараства. Те довеждат на Селим I на власт, а Сюлейман II е принуден да им плати "дар", когато се качва на трона. По времето на тези велики владетели еничарите наброяват около 12000 души и представляват най-добрата бойна сила на империята, а може би и в Европа. Към края на управлението на Мурад III техният брой нараства на около 27000. Към края на XVIII в., при управлението на Селим III, 50000 мъже все още служат в еничарските части, а около 400000 претендират за правата и привилегиите, които се полагат на членовете на корпуса.

С увеличаването на броя на еничарите нараства и влиянието им не само върху военните и политическите дела, но и върху обществото като цяло. Процесът се развива постепенно. Първоначално на еничарите не е разрешено да се женят, докато не приключи военната им служба, но в началото на XVI в. те получават това право. За да издържат семействата си те започват все по-често да искат "подаръци", а когато започва голямата инфлация бурно настояват за чести увеличения на основното си заплащане и съумяват да ги получат. През вековете на упадък малко хора имат някакъв фиксиран доход и еничарите естест-

вено желаят да запазят този благодат за своите семейства. Около средата на XVII в. те най-накрая успяват да прокарат отмяната на *девширмето*, като по този начин запазват за своите синове привилегията да служат в корпуса.

Като представители на професионалните османци еничарите се радват на многобройни привилегии извън фиксираното основно заплащане, включително освобождаване от данъци. За да получат това предимство много хора, които по произход не принадлежат към еничарите, подкупват чиновниците да ги запишат в техните редове, като по този начин раздуват броя на тези, които "по закон" принадлежат към елитния корпус. Нарастващите финансови затруднения на държавата все пак засягат и еничарите. Те имат възможност да изнудват правителството, но придобивките им са ограничени от реалните възможности на властите да плащат. За да си изкарват прехраната на еничарите е разрешено да се включват в гилдиите, които те разрушават (вж. Глава 10). Много от тези "нови еничари" не служат като войници, но са въоръжени, представляват нещо като занаятчийска милиция и получават пари от хазната. Към края на XVII в. те са господари на Истанбул и правителството започва, доколкото е възможно, да ги разпръсква по гарнизоните. Този модел се повтаря и в провинциалните градове. Малкото активни еничари на военна служба поддържат тесни връзки с групата въоръжени дребни търговци и занаятчии, които са разглеждани като техни спомагателни части и са наричани *ямаци*.

Скромните възможности, предлагани от деловите общности в провинциалните градове, не могат да поддържат непрекъснато увеличаващите се лакоми *ямаци*. Те следват своите водачи, наричани *дахии*, заливат провинцията, където се превръщат в напаст както за земевладелците, така и за селяните. Не признават друга власт, освен своята, не се подчиняват на представителите на държавата и дори на султанските заповеди и налагат властта на терора. Винаги, когато им се отдаде възможност, те събират произволни данъци от селяните, избиват селските водачи и се опитват да отстранят земевладелци-

те, чиито укрепени къщи и въоръжени слуги представляват единствената сила, която може да им се противопостави. Въпреки че най-много страдат селяните, земевладелците и чиновниците също са непрекъснато заплашвани от скитащите банди *ямаци*. В Сърбия преди бунта от 1804 г. например съюзи на изтъкнати *дахии* създават сили, достатъчно могъщи да се превърнат в практически господари на цели провинции. За разлика от районите, където силни *аяни* са се превърнали в малки владетели, в регионите, доминирани от *ямаци*, няма нито ред, нито мир. Неспособността на властите да обуздаят тези размирници свидетелства за безсилието, в което е изпаднала всемогъщата някога Османска империя. То създава и обстоятелствата, които довеждат до окончателното разпадане на държавата.

3. Народни сили

В отговор на хаоса в провинциите и смъртоносното управление на *ямаците* в края на XVII и началото на XVIII в. броят на "разбойниците" и техните действия нарастват. Тези въоръжени мъже, наричани в различните области *хайдути*, *клефти*, *ускоци* и *морлаци*, съществуват на Балканите почти от времето, когато се появяват османците.[3] Тяхното присъствие се разширява чувствително след 30-те години на XVII в. и се превръща в наистина мащабно след 80-те години на XVII в..

---

[3] Трудът на Бистра Цветкова. *Хайдутството в българските земи през XV-XVIII век.* (София, Наука и изкуство, 1971) представлява първи том на пространна история на *хайдутите* и *клефтите* и съдържа многобройни документи. На западен език от същата авторка вж. "Mouvements anti-féodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane du XVIe au XVIII siècles." *Études Historiques* (Sofia: Historical Institute of Bulgarian Academy of Sciences, 1965). 2: 149-168. На тези хора е посветена и една глава от труда на Eric Hobsbawm. *Bandits* (London: G. Weidenfeld and Nicolson, 1969).

когато еничарският корпус се изражда, а *ямаците* се появяват на Балканите.[4]

Определянето на тези хора като "разбойници" няма пейоративен смисъл. Те не са престъпници в общоприетия смисъл на думата, въпреки че властите ги разглеждат като такива. Високите и често произволни данъци, строгите икономически регулации, които не се отменят, когато се променя икономическата ситуация, опустошенията, причинени от войните, и други причини заставят тези мъже да си изкарват прехраната с грабеж. Няма съмнение, че религията и други социални фактори допринасят за горчивината, която изпитват тези хора в планините. Днес балканските народи гледат на тях като на герои, борци за свобода и предтечи на техните войни за независимост. Цветкова обобщава блестящото си изследване по следния начин.[5] *Хайдутите* представляват: (1) трайно съпротивително движение; (2) реакция срещу несправедливостта на османската феодална система; (3) значителна сила, която от началото на XVII в. се противопоставя на османците; (4) израз на национално самосъзнание; (5) движение, чиято сила се основава на подкрепата на народните маси; и (6) сила, която обединява всички балкански съпротивителни движения.

Хобсбом е склонен да се съгласи с нея. Той разглежда разбойничеството като израз на "съпротивата на цели общности и хора срещу разрушаването на техния начин на живот... предшественик на революция"[6]. Когато говори за *хайдутите* той твърди, че те "са професионални разбойници, врагове на турците и народни отмъстители по социална роля, примитивна форма на партизанска съпротива и борба за свобода", която

---

[4] Тези сведения са по Cvetkova, "Mouvements anti-féodaux", pp. 158, 160.

[5] Цветкова, *Хайдутството*, с. 391.

[6] Hobsbawm, *Bandits*, pp. 18, 19.

представлява "най-висшата форма на примитивното разбойничество и се приближава до траен и осъзнат център на селски бунт"[7].

Колкото и да са близки тези две мнения, те се различават съществени. И двете споделят, че поне от средата на XVII в. *хайдутите* действат почти постоянно, но има една съществена разлика между твърдението на Цветкова, че те реагират срещу "несправедливостта на османската феодална система", и твърдението на Хобсбом, че реакцията им е насочена срещу "разрушаването на [един] начин на живот". Ако османската система е феодална в смисъла, в който тази дума се използва като означение на икономиката на Западна Европа през Средновековието, то тя би била феодална както за градовете, така и за селата. Но *хайдутството* е почти изключително селско движение. Освен географските и стратегическите причини, два факта обясняват това: османската система променя познатия "начин на живот" много по-драстично на село, отколкото в града, преминаването от *тимари* към чифлици, което съвпада със засилването на *хайдутството*, представлява една реална и цялостна промяна, която според Хобсбом е важно необходимо условие за трайно и широкомащабно "социално бандитство".

За разлика от Цветкова, когато разглежда *хайдутите*, Хобсбом не говори за "съпротивително движение", за "национално самосъзнание" или за общобалкански действия. Третото твърдение на Цветкова може да се приеме с известни резерви. Ако то означава просто, че "разбойничеството" е явление, което обхваща целия регион и със самото си съществуване поражда сходства в поредицата от ответни реакции, които се наблюдават в Югоизточна Европа, тя е права. От друга страна, ако иска да каже, че движението се характеризира с нещо като регионално единство, тя вероятно греши. Не е известно дори в

---

[7] *Ibid.*, p. 62.

края на XVIII в. различните групи хайдути да са си сътрудничели системно в такъв мащаб.

Въпреки че днес *хайдутите* са смятани за национални герои и предшественици на успешните революции от XIX в., да им се приписват съвременни национални чувства и мотивации е неоснователно, същото се отнася и до разглеждането им като съпротивително движение, в смисъла, който се влага в този израз при описването на явления от XIX и XX в. Наистина народни песни и приказки с предполагаем ранен произход също ги представят като защитници на онеправданите, на християнските маси, страдащи под лошото мюсюлманско управление. Няма съмнение, че към края на XVIII в. у различните балкански народи съществува нещо подобно на национално самосъзнание и различията между тях - да не говорим за чувствата, които ги отделят от турците - стават все по-ясни. Все пак, да се приписва на хайдутите национални мотиви още в началото на XVIII в., би представлявало прехвърляне на модерни представи в миналото. Това не означава, че се поставя под въпрос тяхната любов към родните земи в един по-тесен смисъл, нито съчувствието им към народа, който ги обитава. За да може да съществува движението, е необходимо взаимно разбиране между този народ и бойците.

Съпротивата на тези воюващи селяни е предимно местна и произтича, както показва Хобсбом, от нежеланието им да приемат драстичните промени в начина им на живот. Тази съпротива има своето развитие: ескалацията на бунта и контрамерките водят до всеобхватна гражданска война, в която се включват правителството, местните властници, силите на *ямаците* и еничарите, различните народни *хайдушки* чети, а в много случаи и набирани по места полицейски сили, известни като *арматоли* или *кърджалии*. С нарастването на хаоса и размаха на тази многостранна гражданска война сътрудничеството между *хайдутите* и селските маси се разширява и осигурява на *хайдушките* действия по-широка и по-стабилна база. Тогава *хайдутите* наистина се превръщат в "зародиш на потенци-

ални освободители, признати от народа като такива"[8]. Когато официалната власт подкрепя тази коалиция, насочена срещу основния ѝ враг - групата на *ямаците* и еничарите - сцената се оказва подготвена за масов бунт.

Човекът, който предизвиква това ново разпределение на силите, е трагичният реформатор, султан Селим III (1789-1807). Той не е "прозападно ориентиран", в смисъл на човек, който възприема западните идеи. Възпитан в традициите на исляма и на професионалните османци, Селим вярва, че като върховен повелител негов дълг е да освободи обществото от недостатъците му и да възстанови отлично функциониращия механизъм от средата на XVI в. Той се стреми да прочисти къщата, да премахне многобройните порочни практики, включително получаването на "права", които не съответстват на строгите понятия на мюсюлманско-ислямското право. Нещо повече, той разбира, че дори и да успее, Османската империя пак не би могла да се противопостави успешно на руската и австрийската заплаха, поради своята относителна техническа и особено военна изостаналост. В някакъв смисъл това разбиране превръща султана в технологически "модернизатор"[9].

Селим не е "демократ", който се стреми да даде "равни права" на *раята*. И двата тласъка на неговата реформа застрашават положението на онези, чиито претенции за изявеност, богатство, социален статут и привилегии нямат сериозни основания, или онези среди, главно във войската, които биха изгубили своето положение в резултат от технологическите промени, замислени от владетеля. Еничарите и *ямаците*, които вързлуват из целия Балкански полуостров, са заплашени от целите на Селим. Те се превръщат в негов основен противник и естествен съюзник на враговете му, сред които най-могъщ в региона е Пазвантоглу.

---

[8] *Ibid.*, p. 71.

[9] Несъмнено най-добрият труд за Селим и неговото време е Stanford J. Shaw, *Between Old and New*.

Когато Селим III става султан Османската империя воюва и с Русия, и с Австрия. В годината, в която той поема властта, армиите на царя нахлуват в Молдова и Влашко, а армиите на императора - в Сърбия и Босна. Сред първите, които изоставят Сърбия и Босна, са силите на *ямаците* и това е посрещнато с облекчение от населението. Принудена от събитията във Франция и от смъртта на император Йосиф II Австрия сключва мир с Османската империя (Свищовския мир от 1791 г.) и се съгласява да се изтегли от всички завладени османски земи. В този момент интересите на султана и населението съвпадат и, въпреки че мотивите им са различни, и двете страни се стремят да не допуснат връщането на *ямаците*. През следващите седем години силите на Селим воюват срещу различните местни господари и *ямаците* на Балканите. Въпреки че не успяват да ги елиминират, те поне в отделни случаи имат успех и пораждат известни надежди сред населението. Когато през 1798 г. Османската империя се включва в Европейската война срещу Наполеон, се налага голяма част от войниците да бъдат изтеглени от Балканите. Това дава възможност на Пазвантоглу да спечели надмощие в Сърбия.

Пазвантоглу започва своята военна операция, като изпраща в Сърбия силите на *ямаците*, които са потърсили убежище в неговите земи, и с това дава началния тласък на поредицата от събития, довела до сръбския бунт от 1804 г. През 1799 г. силите на белградския *паша* Хаджи Мустафа разгромяват *ямаците* при Шабац (Сабач, Бьогюрделен). Като си дава сметка, че тези мъже, които този път избягват в Босна, ще се опитат да се върнат и че неговите сили няма да са достатъчни да ги разгромяват отново и отново, той се договаря с *кнезовте* на Сърбия да въоръжи техни хора, които да воюват като спомагателни сили под командването на пашата. Това е първият случай в османската история на легално въоръжаване на *раята*. За *кнезовте* е естествено да се обърнат първо към *хайдутите*, когато започват да търсят "подготвени" воини, но по този начин те "узаконяват" статута им. На следващата година християн-

ските сръбски хайдушки сили побеждават при Белград войските, пратени от Пазвантоглу, и *ямаците* и спасяват града и *пашата*.

Тази битка дава аргументи на враговете на Селим, които се противопоставят на използването на немюсюлмани от мюсюлманските власти срещу мюсюлмани. Насред една чужда война Селим се опитва да постигне компромис и разрешава на *ямаците* да се върнат в Белград, при условие че се покорят на губернатора. Те обаче не спазват обещанието си и през август 1801 г. убиват Хаджи Мустафа. Техният водач Халил *ага*, подкрепян от четирима *дахии* на *ямаците*, става господар на Сърбия и установява управление на терор, което в края на краищата води до въстанието от 1804 г.

Въпреки че последвалите събития са детайлно описани в осмия том от тази поредица, тук трябва да се отбележи, че между 1801 и 1804 г. *хайдушките* чети се превръщат в голяма национална съпротивителна армия - отлична илюстрация за процеса на преход от "разбойничество" към национални освободителни сили. Този преход поне отчасти дава отговор на въпроса защо Сръбският бунт от 1804 г., който в началото цели само изпъждането на *ямаците* и възстановяване на управлението на Хаджи Мустафа, бързо се превръща във Война за независимостта на Сърбия. Старовремските *хайдути* биха били напълно доволни от султанската заповед, което потвърждава правото им да носят оръжие и да воюват с *ямаците*, но националните сили, тясно свързани с *кнезовте* - могъщите водачи на населението като цяло, не могат да бъдат доволни от решението на султана, колкото и революционно да е то в традиционния османски контекст. Когато сръбските искания надхвърлят желанието за легитимно османско управление и по-голямо участие при решаването на местните проблеми, Селим е принуден да пази целостта на своите владения. Успехът на Войната за независимостта на Сърбия окуражава другите балкански народи и поражда други успешни въстания и войни за освобождение, които слагат край на османското управление в Югоизточна Европа.

Събитията в Сърбия и в другите балкански земи през XIX в. са резултат от непрекъснато засилващата се неспособност на османците да налагат законите и да контролират *ямашките* елементи в класата на професионалните османци. Безвластието не се ограничава само до европейските провинции на империята, но тук религиозните различия между управляващи и управлявани са по-откроени; тук промените, наложени от беззаконието, пораждат по-драстични трансформации в ежедневния живот; и накрая, тук османците се изправят пред Запада, който има възможност не само да воюва с тях все по-успешно, но и да излъчва нови идеи към населението от пограничните райони, което има сънародници отвъд границата. Тези идеи съдействат за изграждането на неговото самосъзнание и улесняват преобразуването на *хайдутите* в борци за свобода.

Тази и предишните глави обобщават преобразуванията, промените в начина на живот на населението, които правят бунта неизбежен и са причина последният етап от разпадането на Османската империя, който продължава около един век, да започне от европейските провинции. Невероятно бързият възход на империята към величието започва със завладяването на Югоизточна Европа. В течение на векове тук е разположен властовият център на империята и пак тук започва нейния упадък, изразяващ се в загуба на територии, и като резултат от масовото народно недоволство вследствие от разпада на реда и законността.

Част V

Общи въпроси

Глава 12

Културен живот

1. Въведение

Досега по-подробно бе разгледан културният живот само на Дубровник, най-независимата част от владенията на османците, която има и най-тесни контакти със западната цивилизация. Бяха направени и някои бележки за културния живот в румънските княжества. Населението на тези земи също успява да запази отделни аспекти от обществения живот в свои ръце и, въпреки че, за разлика от Дубровник, няма пряк достъп до Западна Европа, то е стимулирано косвено от западните идеи, които достигат до него главно благодарение на посредничеството на Полша, а в по-малка степен - и на Унгария и Русия.

Няма съмнение, че жителите на другите османски провинции в Европа не са по-малко надарени от жителите на Дубровник, Молдова и Влашко, но при тях интелектуалният живот не разцъфтява. Причините за това са много, на първо място изолираността. Сравнени с населението на трите васални държави гърците несъмнено имат по-дълга, по-висока и непрекъсната културна традиция, която да пазят и развиват. Част от тях поддържат връзки с неосманска Европа, било защото за по-дълго или по-кратко живеят под властта на Генуа или Венеция, било благодарение на търговията, но мнозинството е откъснато от Запада в не по-малка степен от жителите на всички други области, които не граничат с християнски държави или не са запазили някакво право на самоуправление. Голямото мнозинство от хората живеят в една мюсюлманска близко-

източна среда, която им е чужда, и са напълно изолирани от културния и интелектуалния свят, към който са принадлежали преди пристигането на османците. Тази изолираност не позволява развитието на дейностите, които интересуват историците на културата.

Към изолацията от неислямския свят се прибавя и строгата формалистична ортодоксалност на османските власти - втората главна причина, която задушава интелектуалния живот в Югоизточна Европа. Двеста години османците са толерантни господари, но някои обстоятелства ги карат да се отнасят враждебно към онези, които проявяват независимо и оригинално мислене, необходимо за един истински културен живот. По времето, когато се появяват на историческата сцена като жизнена и държавотворческа сила, мюсюлманската цивилизация в Близкия Изток вече е преминала най-славния си етап и по политически, но предимно по теологически причини е ограничила мащаба на научното дирене и интелектуалната свобода. Поетите, хората на изкуството и дори архитектите, включително много турци, се придържат строго към утвърдените стилове и норми и, въпреки че техните творби се отличават с голяма и трайна красота, на тях им липсва новаторство, те са предимно вторични в стилово отношение. Когато при Орхан и особено при Мурад I османците възприемат високия сунитски ислям с всички негови вярвания и институции, те наследяват и всички белези на интелектуалната ортодоксалност. Донякъде по-свободният и по-склонен към експерименти интелектуален климат, съществувал по времето на Мехмед II, поражда остри реакции при Баязид II. Нарастващото влияние на арабските земи, което започва със завоеванията на Селим I, при неговите приемници довежда до нарастване на религиозната нетолерантност и всякакви възможности за оригинална художествена или интелектуална дейност изчезват.

Относителната бедност на културата в европейските провинции на империята се дължи и на още няколко причини. Като най-важен властови център на държавата, разположени сравнително близо до столицата, тези земи са по-внимателно кон-

тролирани от властите в Истанбул, отколкото някои по-отдалечени и по-маловажни владения на султана. В никакъв случай не трябва да се забравя, че в ключовите земи на Югоизточна Европа[1] голямото мнозинство от населението са православни християни, а мюсюлманите изпитват към тях по-голямо недоверие, отколкото към всяка друга религиозна общност в своите владения. Нещо повече, точно с тези хора османците са водили най-тежките си битки след времето на Осман I. Православният *миллет* винаги е по-строго контролиран от останалите. Това обяснява защо в земите, които разглеждаме, евреите са сякаш разполагат с повече свобода от християните. Евреите се радват на по-голямо доверие, защото те не будят страх. По тази причина точно православните християни, който са мнозинство и които могат да развият интелектуалния и художествения живот в провинциите, са и най-внимателно наблюдавани и обезкуражавани.

Разногласията в средите на православните също изиграват важна роля за ограничаването на културната дейност. През последните два века, когато говорят за тези разногласия, сръбски, български, а в някои случаи дори румънски историци определят периода като време на двойно турско-гръцко иго. Гръцките историци отхвърлят тези твърдения, като подчертават, че, подобно на техните събратя християни, гърците също са обект на османското потисничество.

Противоречието е съсредоточено около ролята на църквата и по-точно на Патриаршията във времето на османската власт и особено през доминирания от фанариотите XVIII в. Защит-

---

[1] В началото на XVII в. земите под пряко османско управление в Европа (601684 кв. км) и тези на васалните княжества (291521 кв. км) достигат 21.6 и 10.5 % от общата територия на империята (2772819 кв. км) Площта на васалните княжества е изчислена от автора на настоящото изследване, другите данни са взети от Donald E. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire* (Leiden: E. J. Brill, 1972), pp. 134-135.

ниците на политиката на църквата напълно основателно посочват, че, особено след установяването на системата на *милетите*, патриархът и неговите епископи имат задължението да администрират делата на православните християни, да ги представляват пред султана и другите османски власти и да ги бранят от неправди. За да може да изпълнява тези задължения, много от които са поверени на светски служители, църквата трябва да надхвърли старата чисто духовна организация и да изгради една строго централизирана административна структура, паралелна на османската власт. Още по-важно е, че църковната йерархия има върховното задължение да пази вярата и нейната чистота в една изцяло враждебна среда. По тази причина тя трябва да настоява за строго спазване на догмата и дори на чисто ритуалните страни на религиозната служба, за да запази църквата от изчезване. Дори ако някои от нейните представители в отделни случаи се водят от не толкова възвишени съображения, няма съмнение, че висшият клир помни тези свои задължения и ги следва при изпълнението на своите задължения.

Трудностите произтичат от това, че, както вече бе споменато, православният *миллет* не представлява някаква етническа или езикова общност. По-скоро той обединява различни хора, които по време на отдавна отминалите дни на своята независимост, когато са имали възможност, са настоявали за изграждане на отделни народностни църкви по византийски образец. Те не разбират, че патриархът просто изпълнява султанските разпореждания за една "обединена църква". В техните очи новият ред представлява просто връщане към "гръцкото" върховенство и унищожаване на собствените им църковни институции. Малцина са достатъчно подготвени за да си дадат сметка за тези основни положения, но всеки забелязва постепенното изместване на черковнославянския език от гръцкия в богослужението, трайната подмяна на сръбските и българските епископи от гърци, увеличаването на църковните данъци. Последната тенденция е неизбежен резултат от голямата инфлация в края на XVI в. Другите злоупотреби са проявяват глав-

но в края на XVII и през XVIII в., но впоследствие започва да се смята, че те характеризират целия османски период.

Еднакво лесно е да бъде съдена църквата за това, че настоява за един литургичен език, който накрая прави богослужението неразбираемо за много вярващи, за унищожаването на черковнославянските книги и за изхвърлянето на разговорния език от нейните училища, както и да бъдат защитавани тези мерки. Затова противоречието между гърците и техните славянски едноверци е нерешимо. Всъщност тези мерки наистина накърняват сериозно славяните, но те могат да бъдат разглеждани като неизбежни, щом като йерархията е заставена да наложи единни закони в същото време, в което тя изпълнява върховния си дълг - спасяването на вярата - при възможно най-трудни обстоятелства.

Не може да се отрече, че погърчването на църквата и нейните образователни институции откъсват славяните от изворите на тяхната цивилизация, която тъкмо тръгва по собствен път, когато турците нападат Югоизточна Европа. Това откъсва негръцките православни от културния живот на Европа дори в по-голяма степен от общата изолираност. Тези народи развиват това, което могат. Тяхната народна култура разцъфтява, но книжовността и изкуствата вехнат и са оставени почти изцяло в ръцете на гърците. Дубровник и румънските княжества са единствените места, където негръцките християни могат и наистина се посвещават на интелектуални занимания и изкуства.

И накрая, налага се да се направят някои уводни бележки за турците. Те също живеят в Югоизточна Европа и тяхното присъствие оставя своите следи. Прекрасната одринска джамия Селимие, шедьовърът на големия турски архитект Синан (1491-1588), е само най-известният от множеството архитектурни паметници, останали от турското владичество - джамии, гробници, надгробни паметници, къщи на богати хора, покрити базари, обществени бани и някои укрепления. И все пак, за много малка част от тези сгради може да се твърди, че представляват напълно оригинален израз на един творчески дух, или че носят отпечатъка на един "европейско-османски" регионален стил.

Оскъдността на мюсюлманския принос към културата на региона не трябва да ни изненадва. Закостенелите културни кодове на мюсюлманската близкоизточна цивилизация ограничават турците дори повече от християните и евреите. С изключение на онези, които живеят в най-източните области на Балканите (днешна Европейска Турция), повечето турци в Югоизточна Европа са администратори, войници, земевладелци или занаятчии и живеят сравнително изолирано. По-талантливите гравитират около големите центрове на османската култура - Истанбул, Одрин и Бурса - където пред тях се откриват по-широки хоризонти. По тази причина значителните османски произведения на изкуствата и литературата са създавани извън регионите, на които е посветено настоящото изследване. Югоизточна Европа е важна за османците в икономическо и военно отношение, но в етнографски смисъл тя остава "чужда земя", която се оказва не особено плодотворна за създаване на трайни творения на османо-турската цивилизация.

Всичко това обяснява защо интелектуалните и художествените постижения на народите, които живеят под османска власт в Югоизточна Европа, са сравнително скромни и защо тази глава, която ще се докосне само до най-значителните страни на културния живот, е сравнително кратка. Все пак не трябва да се забравя, че творческите постижения от този регион са създадени в изключително неблагоприятна среда. Ако се държи сметка за това обстоятелство, резултатите са много по-впечатляващи, отколкото изглеждат на пръв поглед.

2. Гърците

Сред различните предимства, на които гърците се радват в сравнение другите европейски християни, поданици на османците, най-важни при разглеждането на културното им развитие са две: дългата им културна традиция и фактът, че важни части от техните земи за векове остават под властта на италианските градове-държави. До XVIII в. повечето от значителните им културни постижения са създадени извън империята.

Въпреки че, строго казано, те не влизат в обекта на това изследване, поради значението им за историята на гръцкия народ, се налага тук да се кажат няколко думи за тях.

Културният живот на гърците извън империята може да бъде разделен на два ясно различими сектора: творчеството на стотиците гръцки писатели, художници и учени, които, както е известно, се преселват в Италия и дори по на Запад след падането на Константинопол, и творчеството на онези, които продължават да живеят в традиционно гръцки земи, на първо място Кипър, Крит и други острови. Първата група няма да бъде разглеждана тук, защото тя принадлежи по-скоро на историята на Западна Европа и е сравнително добре позната. Достатъчно е да се подчертае приносът, който гърците имат към Ренесанса като учители по гръцки език в множество университети и владетелски дворове, като преносители, преводачи и коментатори на великите творби на класическа Гърция на Запад. Те играят значителна роля и като учени и издатели и оставят трайни следи в развитието на модерна Европа.

Въпреки че приносът на гърците, които живеят на Запад, за културната история на света е огромен, постиженията на онези, които остават в родината си, са по-важни за развитието на гръцката култура.[2] Контактите с Италия, главно с Венеция, под чиято власт са най-важните гръцки културни средища и която контролира университета в Падуа, имат голямо значение за развитието на знанието и на новите литературни фор-

---

[2] Задоволителен преглед на развитието на гръцката култура, публикуван на западен език, се съдържа в: Börje Knös, *L'histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821* (Uppsala: Almquist and Wiksell, 1962); A. Mirambel, *La littérature grecque moderne* (Paris: Presses Universitaires de France, 1953); Linos Politis, *A History of Modern Greek Literature* (Oxford: The Clarendon Press, 1973). Настоящите страници са много задължени на труда на Политис.

ми.[3] Делото на гръцките книжовници в гръцките земи, които не са под османска власт, има особено голямо значение, защото точно тези хора съхраняват жива културата на своя народ и дори я развиват. Сред онези, които живеят под османска власт, изчезва не само дългата книжовната традиция, дори и обикновената грамотност катастрофално запада дотам, че повечето енорийски свещеници са практически неграмотни. Книжовната дейност на гърците в доминираните от турците области на континентална Гърция практически изчезва за два века. Това, което остава, е народна литература, която намира израз в народни песни и в *Клефтика* - балади, които възпяват делата на *клефтите*.

Крит е първият център на гръцката литература след падането на Константинопол. През първата половина на XVI в. на острова работят няколко поети, които следват литературните образци на Италианския ренесанс. Стефанос Сахликис, правист по образование, пише поезия, посветена главно на злощастията, с които сам той е се е сблъсквал. Тематиката в творчеството на неговия съвременник Маринос Фалиерос е много по-разнообразна и включва дори религиозни и еротични теми. По същото време един друг поет, известен единствено с името Бергадис, създава поемата *Апокопос*, която описва пътешествие в подземния свят, тя е първата съвременна печатна гръцка литературна творба (Венеция, 1519). Според Политис тя е "най-поетичното произведение от XVI в."[4] По същото време в Кипър един неизвестен поет създава прекрасна любовна поезия, също по италиански образец.

---

[3] Добро кратко представяне на ролята на Венеция за гръцката култура от османския период представлява трудът на William H. McNeil, *Venice; The Hinge of Europe, 1081-1797* (Chicago and London: University Press, 1974). Друг труд, който може да се използва за справки, е на Oliver Logan, *Culture and Society in Venice, 1470-1790; The Renaissance and Its Heritage* (New York: Scribner, 1972).

[4] Politis, *Modern Greek Literature*, p. 42.

Въпреки че повечето от важните прозаици от това време работят на Запад, някои юридически текстове са публикувани на народен език в Кипър, а дори малко по-рано, още през XV в., Леонтиос Махерас пише на народен език една история на острова в проза. Единствените прозаични текстове от завладените от османците земи, които заслужават да бъдат споменати, представляват кореспонденцията на Патриаршията с немски протестантски учени от времето на патриарх Йеремия II (1572-1595).

През следващото столетие прозаичните творби се увеличават. Мелетиос Пигас (1535-1602), критянин, който получава образованието си в Падуа и през 1590 става александрийски патриарх, пише проповеди на народен език. Неговият ученик Кирилос Лукарис (1572-1639), първият константинополски патриарх, екзекутиран по заповед на султана, основава първата патриаршеска печатница, възлага превода на евангелията на народен език и се стреми да подобри образованието. Именно Лукарис кани Теофилос Коридалевс (1560-1645) да преподава в неговото училище и скоро влиянието на този учен мъж се усеща в съживяването на гръцките училища в цялата империя.

Всички тези културни прояви остават на по-заден план в сравнение с дейността на критяни, които за около столетие доминират на гръцката интелектуална сцена, като се почне от 70-те години на XVI в. По това време не само литературата, но и живописта преживяват "златен век" в Крит. Михаил Дамаскинос (1535?-1591) и Доменико Теотокопулос (1540?-1614), познат като Ел Греко, са двамата гиганти на критската школа. Иконописта на острова оказва широкообхватно и трайно влияние върху целия православен свят. И все пак основният принос на Крит в гръцката култура е в литературата.

Първата значителна фигура е драматургът Георгиос Хортацис, който е роден някъде в средата на XVI в. В неговите ръце народният език се превръща пълноценен литературен език. Трите му пиеси - трагедията *Ерофили*, комедията *Катопторбос* и пасторала *Гипарис* - се основават на италиански образ-

ци, но в тематично, езиково и структурно отношение са много оригинални и го определят като творец от първа величина. Може би най-важен сред критските писатели е драматургът Викентиос Корнарос, който живее в края на славния век на критската литература. За него не се знае нищо освен името и това, че като млад пише *Жертва Аврамова*, а като зрял поет - *Еротокритос*. Първата пиеса, изградена по познатия библейски сюжет, няколко века се радва на голяма популярност. Красиво написана, тя е подчертано оригинална творба, която не се съобразява с общоприетите драматургични правила, но все пак успява да постигне драматургично единство, което я превръща в изящно творение. *Еротокритос* следва модела на обичайната рицарска тема. Героят, обикновен рицар, е влюбен в дъщерята на краля и трябва да извърши големи подвизи, често неясни, преди да му бъде позволено да се ожени за нея. Сцената е изцяло балканска, героите са атиняни, враговете са власи и хора от Изтока. Тази пиеса се радва на най-високи критически оценки, а популярността ѝ достига до наше време. Съществуват и други, не толкова талантливи драматурзи. Въпреки че за Крит това велико столетие завършва със завладяването на острова от турците през 1669 г., неговите литературни традиции оцеляват.

В края на XVII в. гръцкият културен живот продължава във венецианските владения, главно в Йонийските острови, и по-късно се разпространява чак до Виена, но най-значимите процеси се разгръщат в османските земи и са тясно свързани с възхода на фанариотите. Благодарение на влиянието на фанариотите върху Високата порта част от гръцкото население се сдобива с известни привилегии и това оказва въздействие и върху културата. Споменатият вече Александър Маврокордатос, вторият фанариот, който получава поста султански драгоман (велик преводач), е ерудиран човек, който преподава в патриаршеското училище и пише няколко научни труда. Неговият син Николаос (1670-1730), първият фанариотски княз в румънските княжества, е и изявен писател. Неговият роман

Παρεργα на Филотеос се приема за първата проява на Гръцкото възраждане.[5] Значението на тези творби е в тяхното съдържание, което отразява новите идеи, появили се в Западна Европа, а не толкова в езика и стила, които отстъпват на написаното през предишните периоди. Идеите на Волтер проникват в ранните произведения на Евгениос Вулгарис (1716-1806), въпреки че този автор по-късно става консерватор, особено след като се установява в Русия през 1770 г.

Двама автори от периода преди 1770 г., когато влиянието на Просвещението става наистина силно, заслужават да бъдат споменати тук: Константинос [Кесариос] Дапонтес и Козмас. Не се знае кога е роден Дапонтес, той се замонашва в Света гора през 1757 и умира през 1784 г. Дапонтес не е майстор на стила, но тъй като пише много и по всички въпроси, за които успява да научи нещо, и понеже много от това, което написва, е публикувано приживе, той се превръща във важен популяризатор. Козмас [Етолийски] (1714-1779), за когото се смята, че е ученик на Вулгарис, е странстващ проповедник, чиито слова са записвани от слушателите. Той съчетава "най-висшата форма на духа на образованието и просвещението с религиозната вяра и националното съзнание" и "може да се смята за един от предходниците на пробуждането (sic) на нацията"[6].

Този нарастващ дух на просвещение и национално възраждане в края на XVIII в. довежда до появата на първите големи фигури, които са дълбоко повлияни от събитията във Франция. Сред тях е Йосипос Мисиодакас (поч. 1790), който преподава във фанариотските дворове в Яш и Букурещ. Той се посвещава преди всичко на науката, но се интересува и от образованието, и от създаването на народен литературен език. Във всяко отношение по-важен е Димитриос Катардзис (1725?-1807), който пише на народен език, тъй като иска да запознае

---

[5] *Ibid.*, pp. 74-75. Романът е написан през 1718, но е публикуван едва през 1800 г.

[6] *Ibid.*, p. 77.

колкото се може повече хора със своите възгледи за съвременния свят. Титанът на епохата без съмнение е Адамантиос Кораис (1748-1833). Той е лекар по образование, след 1788 г. живее в Париж и се очертава като главна фигура в гръцкото политическо просвещение. Кораис възприема идеите на Френската революция и играе главна роля в раждането на съвременна Гърция. В настоящия контекст обаче трябва да бъде споменато само едно от неговите постижения. Той е първият грък, подготвен като лингвист, и оказва голямо влияние върху поне едно поколение гръцки писатели и езиковеди. Без съмнение Кораис е бащата на съвременния гръцки литературен език.

В края на този кратък преглед на гръцкия интелектуален живот под османска власт трябва да бъде споменат Ригас Велестинлис (1757?-1798). Преди да се премести във Виена около 1790 г. Ригас служи при фанариотските князе и дори в турската администрация. Австрийската полиция обаче го арестува и така прекъсва неговата активна издателска дейност, която включва преводи, публикуване на карти, писане на патриотични брошури и песни, разкази и учебник по физика. Хабсбургските власти го предават на османците, които го екзекутират. Ригас е голям гръцки патриот и герой-мъченик, но като литератор има второстепенно значение.

3. Славяните

Славянските народи също живеят под властта както на османците, така и на християнски владетели. Както и при гърците, и при славяните по-голямата част от културния живот протича в земите, които не са под османско владичество. Дубровник е единствената славянска област, която се управлява от своето население. През повечето векове, с които се занимава този труд, Далмация е под венецианско владичество, словенците са поданици на Хабсбургите, а богати и образовани хървати от Хърватия-Славония също се насочват към хабсбургските територии, когато османците окупират част от тяхната родина.

Всички българи живеят под османска власт и в непосредствена близост с главните административни центрове Истанбул и Одрин и затова имат най-малки възможности да се изразяват писмено, с живопис или архитектура. За векове сърбите също са в подобно положение, но през последното столетие преди бунта от 1804 г. те бързо развиват значителна образователна мрежа, която се превръща в средище на културен живот. Центърът на това движение е митрополията в Карловци (Карловиц, Карлоца) във владяната от Хабсбургите част на Славония. Тя е установена и защитена с две дипломи на император Леополд I (1657-1705), които през 1690 и 1691 г. й дават привилегии като религиозен, културен и дори национален център на сърбите, след като през 1690 г. те се заселват в тези земи, водени от патриарха на Ипек (Печ) Арсение III Черноевич. Това културно оживление, което има голямо значение за възраждането на цялата нация, се разгръща извън владенията на султаните и по тази причина не е обект на настоящото изследване на процесите, които текат в Османската империя.

Ако се разглеждат само османските владения, в тази глава трудно би се намерило оправдание да се спомене нещо друго, свързано със славяните, освен народните песни, народната поезия, която възпява делата на хайдутите, и на първо място знаменития *Косовски епос*. Този епос се изгражда постепенно през вековете, всяко поколение дава своя принос за създаването на една от най-забележителните епически поеми в световната литература, която е посветена на знаменитата битка за Косово от 1389 г. Словенците, които не поддържат никакъв контакт с Югоизточна Европа, трябва да бъдат пропуснати, но далматинците извън Дубровник и хърватите поддържат достатъчно контакти с региона и заслужават един кратък преглед на техния културен живот да бъде поставен редом с наблюденията върху сърбите и българите.[7]

---

7 Следващите страници се основават главно на Antun Barac, *A History of Yugoslav Literature*. Вж. Глава 8, бел 9.

По-голямата част от литературата на Далмация и Хърва-
тия от разглежданите векове е написана на хърватски. Не тряб-
ва да се забравя, че по това време не съществува единен лите-
ратурен хърватски език, а всеки писател използва диалекта,
който му е най-близък. Авторите, които ще бъдат споменати,
пишат не само на трите основни диалекта (чакавски, кайкав-
ски и щокавски), но дори и на един четвърти, който може да
бъде разглеждан като самостоятелен "език" - босненски що-
кавски. Развитието на единен хърватски литературен език, да
не говорим за съвременния сърбо-хърватски, се осъществява
едва през XIX в.

Първият наистина значителен далматински автор, който работи извън Дубровник, е Марко Марулич (1450-1524) от Сплит. Въпреки че пише и на латински, и на хърватски, единствено произведенията му, писани на латински се радват на общоевропейска известност. Марулич е плодовит и дълбоко религиозен писател. Той е и хуманист, който разбира проблемите, пред които османското завоевание поставя сънародниците му, и най-добрите му творби са посветени на техния живот. Сред стихотворенията му най-известно е *Молитва против турците*. Основната му творба, написана през 1501 г. и отпечатана във Венеция двадесет години по-късно, е епическата поема *Юдита*. Въпреки че сюжетът следва библейската приказка за Юдит и Холоферн, в лицето на врага лесно могат да се разпознаят турците. Марулич не е голям майстор на поетическата форма, но разбирането на проблемите на народа го зарежда с дълбоки чувства и прозрения.

Двама автори, които живеят на остров Хвар, заслужават да бъдат споменати. Ханибал Луцич (1485-1553) се знае заради драмата му *Робиня*. Сюжетът и поетическата форма следват италиански модели, на първо място Петрарка, но в пиесата се открива и въздействие на народната поезия. Историята е позната: благородна девойка е пленена от пирати, продадена в робство и освободена от нейния любим. Но детайлите ясно отразяват размирните времена и положението по далматинския бряг по времето на поета. Петър Хекторович (1487-1572) е

първият писател, който широко използва народната поезия като образец. Той пише предимно любовни поеми, но и стихове, посветени на живота на хората около него. Най-известната му поема *Риболов и рибарски разговор* (публикувана през 1568 г.) принадлежи към втората група.

Град Задар ражда Петър Зоранич (1508-1550?), авторът на първия хърватски роман *Планини*, публикуван посмъртно през 1569 г. Творбата дава реалистично описание на живота на хората от различните социални класи в Далмация от епохата на автора. Брúно Крънарутич (средата на XVI в., годините не са несигурни) написва поемата *Завладяването на Сигетвар* (публикувана 1584), темата е разработвана многократно от хърватски и унгарски поети. Тя е посветена на завладяването на Сигетвар от османците през 1566 г., когато по време на битката загиват и Сюлейман I, и защитникът на града граф Никола Зрински (Миклош Зрини).[8]

През следващия век, най-забележителния в културната история на Дубровник, останалата част от Далмация не ражда първокласни писатели. Все пак двама от не толкова блестящите автори заслужават да бъдат споменати. Бартол Кашич (1575-1650) от остров Паг, духовник от времето на Контрареформацията, се опитва да използва книгите за своето дело. В стремежа си да достигне до най-широка аудитория той установява, че щокавският диалект е най-разпространен и пише на него. Автор е на първата граматика на южнославянски език - *Institutiones linguae Illyricae*, която е публикувана през 1604 г.

---

[8] Родът Зрински-Зрини е добър пример за положението, което висшите хърватски благородници заемат в хабсбургските земи. Те не само изписват имената си по три различни начина (хърватски, унгарски и латински), но и ползват еднакво добре тези три езика, както и немски. Те самите не са напълно сигурни в своята етническа идентичност. Въпреки че несъмнено не се смятат за германци, отношението им към Хърватия и Унгария е амбивалентно, а и двата народа с еднакво основание ги разглеждат като свои национални герои и водачи.

Стремежът на Кашич да разпространи католицизма е най-успешно продължен от един босненски духовник - Матия Дивкович (1563-1631). Творчеството на Дивкович не е оригинално, то отвежда към различни източници, но авторът е значим, тъй като предлага пример за няколко други църковни писатели и заради неговото умение да съчетава религиозните идеи с народни приказки. Той първи използва писмено босненски щокавски диалект.

През XVIII в., когато най-великият син на Дубровник Руджер Бошкович (1711-1787) не е писател, а учен, двама значителни писатели работят в крайбрежните райони. И двамата са фрацискански монаси, които се стремят към мисионерска дейност в Османската империя. Филип Грабовац (1695-1750) не е голям автор, но е всеотдаен патриот и отличен наблюдател на обществото. Неговите описания на народния живот са ценни, но реформисткият му плам не допада на венецианците, които го арестуват и той умира в затвора. Много по-значително е делото на Андрия Качич-Миошич (1704-1760), който работи в множество енории в Далмация и Босна. Роден демократ, изпълнен с любов към всички, той се чувства близък до обикновените хора и открива тяхното изкуство и поезия, но достига до убеждението, че историите, които те си разказват, не са верни. Качич-Миошич смята, че всички южни славяни са един народ и решава да им каже "истината" във форма, която те могат да разберат. Написва две "истории" - *Приятен разговор на словенския народ* (1756) и *Кораблица* (1760). *Приятен разговор* е по-важна, тъй като се опитва да разкаже цялата история на южните славяни, като поставя акцента върху османския период. Тези творби, които имат известни литературни достойнства, са написани на прост език, тъй като авторът се стреми да достигне до максимален брой читатели, а неговата поезия, която се основава на народната, създава истински хърватски образци. Качич-Миошич става много популярен и оказва голямо влияние.

Първият по-значителен автор в Хърватия-Славония е основателят в йезуитската гимназия в Загреб Юрай Хабде-

лич (1609-1678). Сам той не се смята за писател, но неговите сборници с проповеди (*Огледалото на Дева Мария* и *Първородният грях на нашия отец Адам*) са написани на отличен хърватски и съдържат множество ценни и точни наблюдения на живота около него.

Съвсем различен е приносът на двама негови съвременници, които произхождат от висшата аристокрация: Петър Зрински (Петер Зрини, 1621-1671) и неговият шурей Фран Кристо Франкопан (1643-1671). И двамата са високо образовани западни възпитаници, но и двамата познават далматинската литература и народна поезия и съчетават техните елементи в своето творчество.

Петър Зрински е воин и бан на Хърватия. Той се присъединява към общоунгарския заговор, организиран от неговия по-голям брат Никола Зрински (Миклош Зрини), пра-правнук на героя от Сигетвар, който смята, че денят, в който османците ще бъдат прогонени от Унгария-Хърватия-Славония, е предстоящ, но предполага (заедно с останалите конспиратори), че Хабсбургската власт едва ли би била по-добра. Единствената му творба *Сирената на Адриатика* е посветена на битката за Сигетвар и представлява хърватски вариант на епическата поема на брат му, класическа творба на унгарската литература - *Szigeti Veszedelem*. Единственото ѝ достойнство е в езика.

Франкопан, който е екзекутиран като конспиратор заедно с Петър, въпреки че в най-добрия случай има маргинално участие в заговора, е много талантлив писател, който превежда Молиер, но е напълно непознат на читателската публика. Неговите произведения са конфискувани от властите и са публикувани едва през XIX в. Най-забележителна сред тях е стихосбирката *Градината на отдиха*, в която се откриват различни теми - любовта, войната, описание на епохата, мъката на младия човек, който често се е сблъсквал с трагедии. Много от стиховете са писани в затвора. Изказът и владеенето на езика превръщат Франкопан в един от най-забележителните поети от XVII в.

През същия век Хърватия ражда две други важни фигури -

Юрай Крижанич (1618-1683) и Павел Ритер Витезович (1652-1712). Крижанич е роден близо до Загреб, постъпва в йезуитския орден и получава образование в Рим. Във връзка със стремежа му да преодолее Великата схизма той предприема две пътувания до Русия. Докато обикаля из различни земи, населени със славяни, Крижанич започва да работи за обединяването както на църквите, така и на славяните и се превръща в първия "панславист". По време на второто му посещение в Русия той е арестуван и изпратен в Сибир. Не е известно кога е освободен, но умира с поляците пред стените на Виена през 1683 г. В многобройните си творби проповядва своите идеали пред всички славяни, но особено пред руснаците, като критикува, увещава и призовава славяните към величие. Важен е преди всичко като "политически теоретик", но и писателският му талант не трябва да бъде пренебрегван.

Витезович е роден в Сен, но работи предимно в Загреб. Нито благородник, нито клирик, той е първият хърватин, който се опитва да се издържа от писане и издателска дейност. Той е плодовит интелектуалец с различни таланти, но умира в голяма бедност във Виена. Неговата мечта е обединението на всички южни славяни под скиптъра на Хабсбургите, а интересите му го обхващат езикознанието и правописа и той се опитва да създаде единен литературен език за всички южни славяни. Най-дългата му поема се насочва към позната тема и описва *Съпротивата на Сигетвар*, а неговата *Илюстрована Сърбия* е първата история на Сърбия, писана по документи и с инструментариума на съвременната историография.

Най-талантливият сред писателите в Хърватия през XVIII в. е Тито Брезовачки (1757-1805) от Загреб. Той е монах-павлин и се отдава на литературата, когато орденът му е разпуснат. Той е социален критик, който се противопоставя на корупцията, суеверието и политическата ситуация в Хърватия. Пише, за да просвещава и неговите герои представляват ясно различните социални класи и техните недостатъци. Голямо е значението му като драматург на една любителска трупа в Загреб. Две от неговите пиеси - *Ученикът на магьосника* [*Ученикът*

на Матиаш грабанциаш (накроманта)] и *Диогенеш* (историята на един слуга, който служи едновременно на двама господари, които не знаят, че са братя) - надхвърлят своето време и могат да бъдат поставяни дори и днес.

Единственият друг по-значителен автор от това столетие е Матия Антун Релкович (1732-1798), син на Славония. Като офицер, който участва в Седемгодишната война, той попада в плен и живее в различни германски градове. Така получава възможност да сравни живота там с живота в родната му провинция. Наскоро освободена от турците, потъналата в мизерия Славония е управлявана от църковни и светски господари, които очевидно не разбират проблемите на народа, на който служат. Резултатът от това сравнение е поемата *Сатир*, написана в духа на народната поезия и публикувана в Дрезден през 1762 г. Релкович се отнася критично, но и конструктивно към проблемите на Славония. Творбата бързо става популярна и сред образованите, и сред необразованите среди, но не допада на властите. Поемата заслужава да бъде запомнена както заради стиховото ѝ майсторство, така и заради съдържанието. Другите произведения на Релкович не достигат до нивото на първата му публикация.

Дългите векове османско владичество не дават възможност на сърбите да създадат литература, която да може да се сравни с хърватската. Като изключим народната поезия, литературната дейност на този народ се свежда до работата на монасите в няколко манастира, която не създаване нищо особено значително. Единствената важна фигура в областта на културата от времето преди преселването в хабсбургските земи е Пансий (1550?-1647), един от първите митрополити на Ипекската епархия след нейното възстановяване от османците през 1557 г. Неговото произведение - житие на Стефан IV Урош (1355-1371), последният владетел на Сърбия - няма особена стойност, но това, че събира ръкописи и насърчава монасите да правят същото и да ги преписват, оказва значително и дълготрайно влияние. Положението се променя след преселението в земите на Хабсбургите, когато се появяват множество писате-

ли. Все пак повечето от тях са духовници, които започват да използват един своеобразен изкуствен език, смес от църковнославянски, народни говори и множество заемки от руски. На този нов "литературен език" са написани най-ранните образци на новата сръбска литература, но той е разбиран само от духовенството, от един тънък слой образовани светски лица в градовете и от шепа хора в селските райони.

Първият център на тази нова сръбска литература е манастирът в Сентендре на Дунав, северно от Буда, който е изграден от монасите от Рача (на река Сава, западно от Белград), които са последвали Арсение III през 1790 г. Един от монасите - Киприян - е автор на първото изследване на сръбската поезия. Истинският център на сръбския културен живот, включително и на литературата, възниква по на юг, в района на днешна Войводина. Тук започват своето дело трима писатели, които трябва да бъдат споменати: Захари Орфелин (1726-1785), Йован Раич (1726-1801) и Доситей Обрадович (1742-1811).

Орфелин е светски човек. Той е добре образован, предимно в резултат на собствените си усилия, и заема най-различни постове в главните градове на Войводина, във Виена и Венеция. Неговата книжовна дейност е не по-малко разнообразна - от учебници за началните училища до трудове по лозарство. Много от трудовете му са публикувани анонимно или под псевдоним и, по един или друг начин, всички се стремят да образоват читателите. Без съмнение през този век той е най-добрият сръбски поет, публикува и биография на Петър Велики, а през 1768 г. издава във Виена *Славяно-сръбски магазин*, първото подобно сръбско списание, в което са поместени статии по най-различни въпроси.

Раич е свещеник, завършил образованието си в Киев. Пътува много и събира материали за историческото изследване *История на различните славянски народи, най-вече на българите, хърватите и сърбите*, което е публикувано в четири тома във Виена през 1794-1795 г. За разлика от българина Отец Паисий, с когото се сближава в Света гора, Раич не се интересува [illegible] от своя собствен народ, колкото от "възможността да

разглежда историята на различните южни славяни като нещо единно"[9]. Използва нов, изкуствен език, достига до малобройни читатели и въздействието му е крайно ограничено. Но неговият труд, основан на многогодишни изследвания на документи, остава първия опит за написване на научна история на южните славяни.

Обрадович е несъмнено най-забележителният сръбски писател. Той се научава да чете, още като невръстно дете, а като младеж се замонашва, за да се изучи и да стане светец. Монашеският живот го разочарова. Възмущава се от невежеството на монасите и решава да се посвети на знанието. Повече от тридесет години пътува из Европа, от Англия до Истанбул, а след това и в Мала Азия. Овладява не само различни езици, но и философия, математика, науките и литературата, и става първият автор, който разпространява идеите на Просвещението и проповядва сред южните славяни единство, братство и религиозна толерантност. Подобно на Орфелин Обрадович иска да се противопостави на манастирското влияние, като преподава модерни методи и по този начин се стреми да подтикне развитието на своя народ. Написаното от него е полезно за читателите и тъй като използва народния, а не изкуствения нов език, влиянието му е огромно. Темите му не са оригинални - той черпи свободно от световната литература, от басните на Езоп до съвременните му произведения - но стилът му е оригинален и майсторски, превръща се в пример за съвременен народен сръбски, издигнат до нивото на литературен език, и е имитиран от мнозина. Две от най-популярните произведения на Обрадович - *Живот и приключения* (автобиография) и *Басни* (адаптация на Езоп, която съдържа множество уместни практически съвети) - са публикувани през XVIII в., през 1783 и 1788 г., както и няколко други по-малко популярни книги. В

---

[9] Hans Kohn, *The Idea of Nationalism* (New York, Macmillan, 1961), p. 550.

лицето на Обрадович сърбите получават един литературен титан с изключително влияние, чиято дейност в края на живота му надхвърля книжовността и навлиза в политическия живот, превръщайки го в един от великите мъже в съвременната сръбска история.

Ако за сръбските автори може да се говори по-малко, отколкото за хърватските, още по-малко може да се каже за българските. Османското нашествие рязко прекъсва развитието на наскоро възникнала литературна школа с високо качество, чието влияние достига не само до останалите славянски земи, но и до румънските княжества.[10] Както и сърбите, българите от векове страдат от пряко османско управление, но те са много по-близо до Одрин и Истанбул, отколкото техните събратя сърби - до Запада. Тази близост до османските столици има две следствия: мнозинството от българското население е може би най-строго контролирано в сравнение с останалите жители на Османската империя; в същото време то има по-големи възможности за сътрудничество със завоевателите. Никой друг народ от "вътрешните провинции" не развива подобна квазисредна класа, подобна на българските чорбаджии, които се радват на някои икономически привилегии, а през XVIII в. дори заемат някои по-нисши административни постове. Така че, въпреки че голямото мнозинство българи нямат възможност да се изразят, ограниченото малцинство на чорбаджиите има. За нещастие те са хора, които се грижат само за собствените си интереси, сътрудничат на османците и единствено езикът, който говорят, ги свързва с масите.

При тези обстоятелства е напълно разбираемо, че доколкото културата оцелява, това става зад високите стени на манастирите в България, в Македония и на Света гора. Тук се съхраняват и преписват ръкописи, изграждат се "килийни учи-

---

[10] Вж. Petar Dinekov, "L'école littéraire de Tărnovo," *Études balkanique* 8 (1972): 5-111.

лища", които имат за цел да образоват на първо място младите монаси. Все пак, от време на време други хора също получават известно образование в тези училища, които служат като образец за малките центрове на светско образование, в които програмите рядко надхвърлят обикновената грамотност, необходима на занаятчиите, които са както учители, така и ученици в тези светски учебни заведения. Като цяло всички тези училища не успяват да създадат необходимото знание, което да стане основа на истински културен живот. Знанието, което се открива преди всичко в манастирите, е схоластично и средновековно и е важно само защото съхранява един език, който през следващите векове ще послужи за основа на съвременния български литературен език.

Забелязват се някои изолирани явления извън българските земи, но те имат по-скоро историческо, отколкото културно значение. През 1508 г. в Румъния за първи път е отпечатана българска книжовна творба, един *Служебник*, а през 1651 г. в Рим е отпечатан молитвеникът *Абагар*. Той се приема за първата печатна книга, която носи някои от белезите на съвременния български език.[11]

Истинското Българско възраждане се разгръща едва през XIX в., но XVIII в. ражда Отец Паисий (1722-1798) и Стойко Владиславов [Софроний Врачански] (1739-1815?), които бележат възникването на един нов дух и които заслужават да бъдат посочени в тази глава. Паисий е роден в Банско, северна Македония. На двадесет и три годишна възраст той се замонашва в Хилендарския манастир в Света гора. Близо двадесет години работи в светогорските библиотеки и събира материали, свърза-

---

[11] Две изследвания, публикувани на английски език, съдържат известни сведения за културния живот на българите. Nikolai Todorov, Lyubomir Dinev, and Lyuben Melnishki, *Bulgaria: Historical and Geographical Outline* (Sofia: Sofia Press, 1968) и D. Kossev, H. Hristov, and D. Angelov, *A Short History of Bulgaria* (Sofia: Foreign Languages Press, 1963).

ни с неговия народ, и през 1762 г. завършва своята *История славянобългарска*.[12] Тази малка книжка, написана на тежък и архаичен черковнославянски, е едновременно новаторска по подход и дух, и остаряла в езиково отношение. Това е творба на осъзнат български патриот, опечален от политическото потисничество на османците, от църковното върховенство на гърците и от липсата на национално съзнание у собствения му народ. Великите царе от българското минало, титаните Кирил и Методий, културните и политическите постижения на неговия народ са представени с бляскави слова. Основната му цел е да накара българите да осъзнаят, че са народ със славно минало и трябва да работят усърдно за едно не по-малко бляскаво бъдеще. Книгата говори за България, за любовта към отечеството и родния език. Въпреки че не е отпечатана около осемдесет години, творбата оказва въздействие върху българите, които следват съвета на автора: "Преписвайте тая историйца и платете, нека ви я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне!"[13]

Един от хората, които са повлияни от Паисиевата творба и който прави повече от всеки друг в края на XVIII и началото на XIX в. за разпространяването на неговите идеи, е Стойко Владиславов, един от малцината българи, който се издига до епископски сан. Роден в Котел, той се среща с Паисий през 1762 г. По-късно, под името Софроний става врачански епископ. Неговият живот е труден и завършва в изгнание във Влашко. Неговият сборник с проповеди *Неделник* (1806) и автобиографията му *Житие и страдания грешнаго Софрония* допринасят много за популяризирането на Паисиевите идеи и цели.

---

[12] Най-добрият труд, посветен на Паисий, е сборникът, съставен от Д. Косев, Ал. Бурмов, Хр. Христов, В. Паскалева и В. Мутафчиева, *Паисий Хилендарски и неговата епоха* (София, БАН, 1962).

[13] [Шугър цитира по превод на Х. Кон.] Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, p. 544.

но те са значими и сами по себе си, като едни от най-ранните произведения, написани на добър съвременен литературен български език. Паисий и Софроний бележат началото на Българското възраждане и са важни фигури в историята и културата на своя народ.

4. Евреите[14]

Когато османското нашествие започва, в някои от завладените градове живеят гръкоезични евреи, наричани романьоти или грегоси. Те не са особено многобройни и след пристигането на сефарадите са погълнати от тези по-развити общности. Новопристигналите заварват не само гръкоезичните си едноверци, но и някои общности на ашкенази, започнали да се преселват от Централна Европа някъде по-рано от сефарадите, в началото на XV в. и продължават да пристигат и през XVI в. През втората половина на века се забелязват активни общности на ашкенази в някои градове, включително Истанбул, Одрин, София, Плевен, Видин, Трикала, Арта и дори в сефарадската твърдина Солун. Тези общности, които възникват по време на управлението на Мехмед II (1451-1481), откриват, че животът под османска власт е много по-добър, отколкото в ста-

---

[14] Следващите страници черпят сведения предимно от следните изследвания: Abram Leon Sacher, *A History of the Jews* (New York: Alfred A. Knopf, 1937); две книги на Gershom G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism* (New York: Schocken Books, 1941) и *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah* (Princeton: Princeton University Press, 1973); Israel Halpern, "The Jews in Eastern Europe," и Itzhak Ben-Zvi, "Eretz Yisrael under Ottoman Rule, 1517-1917," и двете са в: Louis Finkelstein, ed., *The Jews: Their History* (New York: Schoken Books, 1972); H. Z. Hirschberg, "The Oriental Jewish Communities," in A. J. Arberry, ed., *Religion in the Middle East*, 2 vols. (Cambridge: The University Press, 1969), vol. 1 - Judaism and Christianity.

рите им домове, и изпращат писма в германоезичния свят, в които подканят своите приятели да дойдат при тях.[15] Въпреки че ашкенази живеят в отделни общности, сефарадите се превръщат в доминиращия еврейски елемент в Османската империя.

Най-известният сефарадски евреин в османската държава е Йосиф Наси (1515?-1579). Роден като Жоао Мигес в Португалия, той се изселва първо в Антверпен, откъдето през 1554 се премества в Истанбул със значителното си богатство. Става приятел на Мехмед Соколлу и на султан Селим II (1566-1574) и е назначен за херцог на Наксос. Извън този пост той развива разнообразна търговска дейност в столицата и оказва голямо влияние върху външната политика. Той е човекът, който най-активно работи за войната с Венеция, която през 1570 г. донася на империята остров Кипър. По-малко известен, но също с голямо влияние върху оформянето на външната политика е Соломон Абенаиш (1520?-1603), роден като Алваро Мендес. Той получава херцогството на Лесбос (Митилини) и защитава антииспанската морска политика на империята.

Сред ашкеназите най-влиятелен е Соломон Ашкенази (1520-1603), личният лекар и приятел на Мехмед Соколлу. Роден в Италия, където получава образованието си, той практикува медицина в Полша, преди да се установи в Истанбул; знанията му за тези две страни са не по-малко ценени от Високата порта от медицинските му умения. Той оказва голямо влияние върху политиката спрямо Полша и служи като посланик във Венеция.[16]

Въпреки че има и много други важни лекари, държавници, търговци и занаятчии, европейските провинции на Османската империя не са особено значими в интелектуално отношение за евреите, които живеят под скиптъра на султана. Ма-

---

[15] H. Z. Hirschberg, "The Oriental Jewish Communities," p. 146.

[16] Cecil Roth, "The European Age in Jewish History," in Louis Finkelstein, *The Jews*, pp. 255-256.

териалната сигурност не води до интелектуалните постижения на евреите в Близкия Изток. За евреите Ерусалим, Сафед, Газа и дори Кайро остават много по-важни културни средища от Солун. Старите приказки и песни, както и езиците им, оцеляват сред еврейските общности, но акцентът пада върху традиционното им знание.

Сред учените мъже от провинциите в Близкия Изток през XVII в. става популярно изучаването на кабала, което ражда и противоречивата фигура на Сабатай Зеви (1625-1676). Роден в Измир (Смирна), Зеви е болнав човек, въпреки че твърденията, че бил маниакално депресивен тип, остават недоказани. За пръв път той заявява, че е получил "послание" през 1648 г., но не го огласява. Всъщност той никога не написва нищо, славата му се дължи на Натан от Газа (1644-1689), когото среща, когато се премества в Ерусалим през 1662 г., след като през 1651 г. е прогонен от Измир и обикаля от град на град. Именно Натан открива "закона" на Сабатай и го обявява за месия. По своята същност учението на Сабатай и Натан представлява мистичен антиномизъм, който винаги намира израз в екзалтираните ритуали. През 1663 г. изпадналата в крайна нужда еврейска общност в Ерусалим праща Сабатай за помощ в Кайро. Там той среща третата си жена Сара. Тя е от полски произход и се превръща в най-пламенния (макар и не винаги честен) пропагандатор на неговото учение на Запад след смъртта му.

Въпреки че учението на Зеви не е формулирано ясно, месианският му мистицизъм привлича много последователи, дава израз на дълбоко стаени чувства и сериозно тревожи ортодоксалните равини. По думите на Гершом Г. Шалом "Сабатианизмът представлява първият сериозен бунт в рамките на юдаизма във времето след Средновековието. Това са мистични идеи, които водят пряко към разпадане на ортодоксалния юдаизъм у "вярващите". Неговият еретически мистицизъм предизвиква взрив на повече или по-малко прикрити нихилистични тенденции сред последователите му. В крайна сметка той насърчава настроенията на религиозен анархизъм на мистич-

на основа..."[17] Не е чудно, че равините се обръщат към султана, който през 1666 г. заповядва Зеви да се яви пред него.

Преди да напусне Ерусалим този самозван владетел на света поделя земното кълбо между двадесет и шест свои последователи. Арестуван е в Истанбул и затворен в Абидос (на азиатския бряг на Дарданелите). Тук живее като малък княз със своя двор, който достига до хиляда последователи. Накрая е извикан пред султана, който му предлага да избира между отстъпничеството и смъртта. Зеви избира първото и, под името Мехмед *ефенди*, става пазител на султанските врати. Въпреки че умира в немилост в Улцин (Дулцино), неговото влияние е удивително трайно. То навлиза дълбоко в еврейските общности от вътрешните провинции на империята, където учението е популярно, а преминаването му към исляма поражда ужас и раздвоение, които се наслагват върху другите проблеми, с които се сблъскват евреите по това време.

Някои от тези проблеми са стари като самите средища на сефарадите и ашкеназите. Разделението не е само между двете главни общности, във всяка от тях също има ясно прокарани линии, които се определят от произхода на заселниците. Сред арагонците например се забелязват пукнатини, развили се около ритуалните или дори чисто професионални разделения. В известен смисъл евреите никога не образуват истински общности, а мозайки от по-малки сегменти, обединени по произход, професия или ритуал. Тенденцията към разцепление е подсилена от османската система, която разглежда евреите като цяло, без да държи сметка за основните различия между сефаради и ашкенази.

Османска нетолерантност, която се разраства в края на XVI и през XVII в., само подсилва латентното недоволство и съперничеството в рамките на еврейската общност, наистина не толкова силно, колкото сред християните. През XVII в. евреите

---

[17] Gershom G. Scholem, *Major Trends*, p. 299

могат, ако пожелаят, да емигрират в Холандия или Англия и ката да променят съдбата си.

Посланието на Сабатай Зеви към разединените евреи предлага най-доброто решение на всички проблеми - месианско или индивидуално спасение. Учението на Сабатай е охотно посрещано в европейските "вътрешни провинции" и допринася чувствително за разпадането на еврейските общности. Религиозното отстъпничество на Зеви се възприема от много негови последователи на Балканите като "висш мистичен акт", който напълно съответства на юдаизма. Четиристотин семейства последват неговия пример в Солун, те и техните потомци и до днес са известни като "дьонме", мюсюлмани, които произхождат от солунските евреи и живеят в Турция. След смъртта на Земи намаляването на еврейското население в Югоизточна Европа взима сериозни размери.

Въпреки това отдавнашното присъствие на евреи, особено на сефаради, в тези провинции подпомага съхраняването на техните традиции, ритуали, език и общностен живот в една среда, която е много по-добра за тях, отколкото където и да е другаде в Европа през тези дълги векове. Именно тези традиции, както и известни богатства, евреите взимат със себе си, когато отново поемат на запад. Според Шолем те пренасят и някои идеи, които произхождат от сабатианизма, придобиват голямо значение през XVIII и XIX в. и спомагат за възникването на реформирания юдаизъм.[18]

Въпреки че евреите успяват да съхранят за бъдещето това, което им е най-скъпо, различията им от другите народи в Югоизточна Европа са само по степен. Те са по-малобройни от другите етнически групи, не са местни и са свързани с историческо развитие и традиции, които идват от други региони, техният принос към последвалите процеси е много по-малък от приноса на славяните и гърците.

---

[18] *Ibid.*, p. 301.

Дори гърците губят голяма част от своите политически и административни институции и традиции, както и значителна част от своето изобразително изкуство и архитектура, които "обиждат" османо-мюсюлманските вкусове и ценностна система. Те запазват само своите традиции и езика, към които добавят народната поезия, която рисува техния живот под османска власт. Прогресът на славяните се разгръща в области, които са извън контрола на османците, или поне извън прекия им контрол. Във "вътрешните провинции" единствено гърците имат възможност да развиват своята култура, макар и доста бавно. Все пак не трябва да се забравя, че големи части от техните земи често са под венецианска власт или на практика са администрирани от местни гръцки магнати, с чиято власт османците са принудени да се съобразяват. Тези обстоятелства, както и високата степен на развитие, до която е достигнала гръцката култура по време на османското нашествие, както и гръцкият контрол върху православната църква, създават за тях сравнително по-благоприятни условия, от които те се възползват. Въпреки че самият характер на османската администрация до голяма степен допринася за оцеляването на управляваните от тях народи в Югоизточна Европа през вековете, любовта на тези народи към собствените им традиции и култура, част от която намира израз в делото на хората, споменати в тази глава, осигурява мощта и видимите белези на оцелелите идентичности.

Глава 13

Изводи

1. Османският период

Първата и особено втората глава на този труд разглеждаха характера и организацията на османската администрация и на османското общество. За да се оценят резултатите от османското владичество над народите от Югоизточна Европа, се налага накратко да се върнем към тези проблеми и да подчертаем някои от техните особености и значението им.

Османската държава е империя, но тя е много различна от Римската и от по-късните имперски образувания в Западна Европа. Когато древният римлянин гордо заявява *civis Romanus sum*, той не дава израз на гордостта, която изпитва един днешен националист. Това, за което той много гордо говори, е един корпус от ясно кодифицирани права и привилегии, който го отличава от всички други хора. Фактът, че тези закони са римски и че империята е създадена от този град, чийто гражданин е, придава на заявлението *civis Romanus sum* ясно определен местен, квазинационален смисъл, дори когато индивидът, който го произнася, никога не е виждал имперския град. Съществува не само един Рим, а след това втори и трети, съществуват и римляни.

Османската империя не е национална, тя не се идентифицира с някакво място или със своите граждани. Столицата се мести от Сьогют в Бурса, след това в Одрин и накрая в Истанбул, а империята няма граждани, нито език, подобен на латински, гръцки, английски, френски или холандски. Османският, езикът на администрацията, е неразбираем за повечето турци. Османската империя е династична държава, чието съществуване се основава на определени религиозни предпоставки. В това отношение тя може да бъде сравнявана с арабските империи и дори с Китай и Япония.

Без съмнение арабските империи са изградени на религиозен принцип, но, въпреки дългото управление на Омейядите и Абасидите, те по дефиниция не са династични. Всъщност, строго погледнато, тези и всички други халифати са незаконни. След Мохамед арабските държави са ислямски, но не са обвързани с определена династия. Китайските императори също изграждат своята власт върху "небесен мандат", но, като оставим настрани факта, че небето не е ясно обвързано с никое конкретно божество, мандатът може да преминава от един владетелски род към друг. И при китайската, и при арабските империи религията и управлението на определен род не са така еднакво важни за съществуването на държавата, както е при османците. Нито пък османската османската двойна законова база съответства на японската. Султанът не е "син на небето", какъвто е императорът на островната империя, където произходът на народа, на държавата, на религията и на императорския род отвеждат към едно общо митично минало. Османската империя е мултиетническа, мултиезикова и дори мултирелигиозна държава, обединена от управлението на един род, чиито владетелски права се основават на тюркската традиция, а дългът и задълженията му се определят от религиозни съображения. Тези два елемента с различен произход определят структурата на държавата и мястото на всеки индивид в нея.

Тази структура приписва върховенство на два елемента, без които държавата не би могла да съществува - владетеля и исляма. Към тези основни положения трябва да се прибавят само административни и социални институции, които да осигуряват правилното им място в държавата и в обществото. Важно е да се разбере, че тези две сфери, социалната и административната, не са идентични и се развиват независимо една от друга.

В политическо отношение на теория султанът е абсолютен владетел. Той делегира известна власт на професионалните османци - тези, които говорят османски език, османският еквивалент на "политическите нации", на благородниците в християнска феодална Европа - които ръководят различните

административни служби, описани в първите две глави. За разлика от европейските благородници класата на професионалните османци няма никакви законови права, въпреки че традицията им предоставя огромна власт. Те могат да бъдат набирани от практически всички сегменти на обществото и могат да бъдат сваляни и дори убивани по волята на владетеля. Когато представителите на тази класа станат прекалено могъщи, султанът просто рекрутира други от нови източници, за да утвърди своето политическо върховенство. Когато се оказва, че той вече не може да действа по този начин, политическата структура на империята започва да запада. Професионалният османец принадлежи към османската "политическа нация", но само по волята на султана, а неговите права и функции произтичат от назначенията, получени от владетеля, а не от права, които самият той притежава. Все пак всички политически и административни функции са съсредоточени в ръцете на тази класа, която се разделя на висш и нисш ешелон в рамките на описаните паралелни функционални организации. В известен смисъл Османската империя има функционална административна структура, в която постовете се заемат от специално подготвени бюрократи с различен ранг, които са просто временни изпълнители на политическите решения, които остават изключително право на владетеля.

Класата на професионалните османци е създадена с една цел: административното и политическото управление на държавата. Значението на тази функция, а не етническият произход, езикът или религията, поставят тази класа на върха на социалната пирамида. По-нисшите слоеве са обособени на същия принцип - функционалността. Селяни, търговци, занаятчии, духовници или надничарите - накратко, всеки, който живее в Османската империя - изпълнява задължения, които носят пряка полза на държавата. От гледна точка на централната власт относителното значение и полезност на дадена професия определя социалния и класовия статут на нейните представители. Всяка социално-професионална група е строго регулирана, а нейните представители имат определени задължения и

права. Тъй като правилното функциониране на обществото има само една цел - поддържането на държавата, стабилността на класовото деление на населението, както и границите между отделните професионални групи, трябва да бъдат осигурени. В това отношение Османската империя с нейните многобройни правила и регулации, определящи икономическата дейност и професионалното деление на населението, постига типа на крайно централизиран и регулиран имперски ред, който реформите на император Диоклециан (284-305) се опитват да въведат в Римската империя. Правени са опити частично полезни хора да бъдат направени напълно полезни, какъвто е случаят с номадите, а след като веднъж даден индивид е включен в някоя социално-професионална група, той и неговото потомство би трябвало да останат в нея за вечни времена.

Не трябва да се забравя и това, че задълженията на административно-политическата класа включват и военна служба. Така че управителите и по-нисшите местни представители на властта, които принадлежат към тази класа, нямат правата или властта да променят регулациите, които определят живота на хората от другите професии. Това парцелиране на обществото осигурява известна вътрешна свобода и гъвкавост в рамките на закона и позволява на класите да се нагаждат към местните особености на даден район. Друг сигурен знак за упадъка на империята се забелязва, когато през по-късните столетия строгото разделение на функциите се разпада. По това време богатите могат да извличат полза от професии, които не са техни, а професионалните османци могат да получават "членство" в по-нисши класи, като по този начин пренебрегват присъщите им дейности и отклоняват доходи от държавната хазна към собствените си джобове.

Видяна от административно-политическа гледна точка, Османската империя е изградена от хоризонтални слоеве социални класи, които съответстват на професионалната дейност на населението. Задълженията и правата на всяка класа отразяват значението, което централната власт придава на нейната икономическа дейност.

От друга страна населението е разделено вертикално според правно-религиозната си принадлежност. Редом с мюсюлманите съществуват *миллетите* на православните, арменците и евреите. Това са паралелни организации, всяка от които е независима в рамките на своите компетентности. Османците не разполагат с понятие, което да съответства на разделението по национален признак, и въпреки че в техните очи ислямът несъмнено е по-висш от всяка друга вяра, те не изискват тя да му се подчинява. Системата на *миллетите* не прокарва граница между владетел и управлявани; това разграничение е прокарано по линията между професионалните османци и раята, която не се основава на религията, въпреки че на практика всички професионални османци са мюсюлмани. Предназначението на системата на *миллетите* е просто в това да създаде допълнителна имперска административна и преди всичко правна структура за *зиммиите*. Посредством тази система голямата и универсална империя може да бъде управлявана, без да се променят основните задължения и отговорности на административно-политическата класа. Същевременно се създават и приемливи условия на живот и правни структури за немюсюлманите. Като се има предвид мощта на първите султани, аз приемам твърдението на проф. Кемал Карпат, че "ако османската власт бе възприела идеята за мнозинство и малцинства или бе развила национално политическо съзнание, тя лесно би могла да ликвидира пъстрия килим от раси и религии, който владее, и да го превърне в една хомогенна мюсюлманска или турска общност"[1]. Системата на *миллетите* е решението, намерено от една централна власт, която не знае какво е това на-

---

[1] Kemal Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Millets to Nations*, Research Monograph No. 39 of the Center of International Studies of the Woodrow Wilson School of Public and International Affairs of Princeton University (Princeton, 1973), p. 39.

ционалност и следователно няма понятие от идеята за мнозинство и малцинства. "*Миллетът* свързва индивида - отново цитирам проф. Карпат - с управляващата власт, доколкото става дума за основната администрация, и допълва социалните съсловия в религиозно-културната сфера."[2]

Вертикалното и хоризонталното разделение на обществото съсъществуват, имат еднаква сила и, наложени едно върху друго, образуват мрежа. Всеки индивид попада в едно от квадратчетата на тази мрежа и може да се движи относително свободно в неговите граници. Хоризонталните движения от един *миллет* към друг са възможни чрез приемане на друга религия, което е допустимо за всички, освен за мюсюлманите, докато вертикалните движения в рамките на даден *миллет* са много по-трудни и по-редки, тъй като прекалено голямо движение по тази линия би разстроило социално-икономическия баланс, от който зависи съществуването на държавата. Идеята за подобна мрежа е удобен инструмент за изследване на резултатите от османското управление в Югоизточна Европа.

Един от първите резултати от османското завладяване е елиминирането на князете и благородниците. Голяма част от старата управляваща класа бързо е ликвидирана от османците, които се стремят да премахнат най-вероятните източници на бунт и съпротива. При това князете и благородниците не могат да се вместят в османската социална мрежа, тъй като не изпълняват някаква полезна за държавата функция. Когато някой от тези мъже не може да бъде ликвидиран, той бива погълнат, поне на теория, от класата на професионалните османци, като получава някаква функция, която обикновено се пази за представителите на тази класа. Местните господари приемат подобно решение, понеже то им осигурява възможност да продължат да се ползват от правата, които са имали и при предосманските владетели, наистина в рамките на една различна правна система и под прикритието на нови титли, и

---

[2] *Ibid.*

те често стават добри османски бюрократи. Но тези случаи не са особено многобройни.

Унищожаването на старите управници не поражда недоволство в масите, които не се чувстват особено свързани с тях и често са страдали тежко от деспотичната им власт. Предосманският социално-политически ред се срутва с елиминирането на онези, които са го създали и които го поддържат, това улеснява въвеждането на османската система. Изглежда, че тази система работи гладко, но при отсъствието на местни водачи за около два века тя изглежда не среща особено противодействие.

Два допълнителни фактора имат съществено значение за първоначалната стабилност на османския ред. Така наречените *Pax Ottomanica*, заедно с относителната икономическа стабилност и дори подобрение в сравнение с предишните векове, отстраняват несгодите, несигурността и тежките изпитания, които обикновено пораждат народното недоволство и бунтовете. Нещо повече, непрекъснатото придвижване на хора през първите два века запазва една динамика на структурата на населението, която предотвратява възникването твърдо установени местни групи по интереси. Няколко фактора пораждат тази демографска промяна: притокът на турци в Югоизточна Европа, разгледаната вътрешна миграция на местното население, имиграцията на евреите и мащабните принудителни преселвания на хора от едно място на друго, разпоредени от властите, за да се заселят градове, да се осигурят селскостопански работници или да се преместят непокорни елементи от родните им места в непозната среда, където те не могат биха могли да предизвикват неприятности. Дори и при тези мащабни демографски движения почти всички, които се преместват, било то доброволно или по принуда, остават в същото квадратче на османската социална мрежа, към което винаги са принадлежали. Онези, които идват в държавата отвън, също получават някакво място в нейната структура.

Тази структура се разглежда като неизменна, особено след като веднъж е доказала, че изпълнява целите си. Най-голямата ѝ слабост е това, че тези, които я изковават, не се съобразяват с

най-основните характеристики на човешката природа и социалния живот. Дори сред най-преданите професионални османци егоистичните съображения винаги са представлявали сериозен мотив, който се проявява при създаването на многобройните незаконни *вакъфи*. Сред мнозинството от населението - *раята*, хората, чиято съдба не е свързана със съдбата на държавата, желанието да се грижиш за себе си и за своето семейство е още по-здраво вкоренено. За да осигурят правилното функциониране на социално-икономическите единици, османците трябва да създадат нови местни водачи като предводителите на гилдиите, представени в четвърта глава, и *кнезовете*, *кметовете* и чорбаджиите, които изпълняват сходни функции в селата.

Всички тези хора на практика представляват общностни водачи, чието положение е обвързано със статут и престиж, които ги превръщат в нов лидерски елемент на местно ниво. Те не са представители на "нова аристокрация", а първи между равни, които не само представляват своите подобни, но и започват да ги водят през следващите векове, когато османският ред започва да се разпада. Когато, особено през XVIII в., тези местни водачи започват да си сътрудничат, народите от Югоизточна Европа отново се сдобиват с водачи, след като са загубили предишните при изчезването на благородниците. Онези представители на старата аристокрация, които са оцелели през дългото османско управление като признати местни племенни водачи или като османски сановници, са принудени да се съюзят с новите водачи, ако не искат новопоявяващите се народни движения да ги разглеждат като не много по-добри от османците.

Недоволството, което новите водачи изразяват от името на своите последователи, показва, че общностите, които те представляват, не са нито толкова обединени и монолитни, нито толкова доволни от съдбата си, както би трябвало да бъдат, ако идеалът, на който се основава османската социална структура, беше нещо повече от теория. Две са главните причини за различието между теорията и реалността. Първата е икономическа.

Както знаем, с изключение на групата на професионалните османци, османското общество е разделено на класи според икономическите функции, като размерът, дейността, производството, печалбите и всички други аспекти на дейностите на всяка отделна професия са строго регламентирани. През по-ранните векове тези ограничения осигуряват необходимите на държавата стоки, услуги и данъчни приходи и гарантират справедлива възвръщаемост за производителите, но, от друга страна, сковават стопанския живот на държавата в един строго определен шаблон.

Докато османската икономическа система не се различава съществено от тази в останалата част на Европа, особено по отношение на неселскостопанските дейности, тя работи. Все пак, дори и по това време съществува едно значително различие между османската и западната система. Фискалната политика на всички европейски държави до голяма степен зависи от способността на владетеля да извлича приходи от населението чрез данъци, налози, мита и валутна политика, които се добавят към приходите от владетелския домен. Борбата за допълнителни приходи е част от борбата за пълна власт и тя е решаващ елемент в познатия процес на преход от средновековната към модерна държава. В Османската империя положението е много по-различно, тъй като тук, поне на теория, султанският домен се покрива с държавата. Централната власт просто смята, че всички приходи извън сумите, отдадени на различни сегменти от населението под формата на доходи или заплати, ѝ принадлежат и поради това не успява да развие истинска фискална политика.

След откриването на Америка, когато цяла Европа е обхваната от инфлация и ценова революция, която продължава векове, държавите успяват в някаква степен да нагодят своята фискална политика и производствените си модели към новите условия. И това става от XVI до XVIII в., въпреки постоянните войни, които са не по-малко разорителни от османските. Османската империя се оказва неспособна за подобно приспособяване. Тъй като няма фискална политика, на нея ѝ остава само

възможността да обезценява своята валута, когато се окаже във финансово затруднение. Чак до XIX в. тук липсват модерни фискални действия и бюджет.

Османските власти не променят и регулациите, които управляват производството и търговията и им пречат да се нагодят към променените пазарни условия. Когато нарастващата слабост на империята заставят правителството да отстъпи пред различните икономически искания на западноевропейските държави, конкуренцията на вносните стоки разорява гилдиите. Селскостопанският сектор се опитва да се приспособи, като се насочва към чифликчийството и новите култури, но по това време държавата нито разбира значението на новата система, нито има възможност да я защити. В крайна сметка хоризонталните граници в социалната мрежа стават непоносими за онези, от които се очаква да живеят в нея, и те започват все повече да се обръщат не към официалните власти, а към собствените си водачи.

Така както бариерите, създадени от социално-професионалната организация на империята, с времето стават все по-малко подходящи за реалностите на ежедневния живот, същото важи и с бариерите, създадени от системата на *миллетите*. Тук различията между теория и практика съществуват от самото начало и не са резултат от неспособността на османците да се приспособят към променящите се условия. От момента на тяхното създаване се предполага, че *миллетите* имат същото значение за различните *зиммии*, каквото има и общността на мюсюлманите сунити. Въпреки че на практика тази група е много по-малко единна, отколкото теорията предполага, тя все пак е много по-сплотена от общностите, оформени от *миллетите*. В значителна степен ислямът се превръща в основна преданост за хората, които изповядват тази религия, и арабите до голяма степен биха могли да възприемат османско-ислямската държава като своя. Положението е много по-различно при *миллетите*, организации, които са създадени с идеята да съответстват на основната преданост на хората, които принадлежат към тях.

Арменският *миллет* представлява най-ясният пример за различието между предполагаемото единство и реалността. Въпреки че всички, които принадлежат към този *миллет*, са монофизити, разликата между копти и арменци, халдейци и грузинци, да спомена само част от хората, които образуват това "единство", е огромна. За щастие повечето от тези групи са относително малки, рядко представляват мнозинство и живеят в райони, които нямат съществено икономическо или стратегическо значение. Единственото изключение е Египет. При това арменският патриарх осъзнава, че "неговото паство" се състои от няколко различни църкви и никога не се опитва да доминира, а контактува с тях чрез признатите им водачи. Така че османците имат сравнително малко проблеми с този *миллет* през вековете, разглеждани от настоящия том.

От теологична гледна точка еврейският *миллет* е много по-единен от арменския, но, както видяхме в дванадесета глава, дори и в него съществуват сериозни различия, не само между последователите на отделните ритуали, но дори и между тези, които принадлежат към един ритуал, в зависимост от техния географски произход. Въпреки че много представители на този *миллет* живеят в Югоизточна Европа, където тяхното икономическо значение е голямо, османците нямат проблеми с тях. В течение на векове евреите нямат къде да отидат, никъде другаде не са желани, отделени са от останалите *зиммии*, сред които живеят, с изключение на някои градове винаги представляват малцинство и започват по-масово да напускат Османската империя, едва когато положението на нейните жители става критично.

Най-съществения проблем представлява православният *миллет*, тъй като мнозинството от населението в югоизточно европейската част на империята е православно. В този случай теологичното единство е реално, но въпросът за основната преданост поражда проблеми. Въпреки че теологията има съвсем малко значение за голямата част от православните, чиято вяра е предимно народното християнство, църквата е символ, но не единствен, на тяхната идентичност.

Преди появата на османците Византийската империя близо осем века воюва с набиращите сили славянски държави. Въпреки че политически и военни съображения често принуждават императорите да предоставят различни степени на независимост на тези държави и авторитетно звучащи титли на владетелите им, църковните власти начело с патриарха на Константинопол винаги са се стремили да запазят единството на религиозната институция. Според тях правилната вяра не е въпрос, свързан с политиката или националната принадлежност. От гледната точка на славяните православната институция е византийско-гръцка църква и тъй като техният образец за държавност е Източния Рим, наистина могъщите славянски владетели винаги се стремят да изградят свои национални църкви, оглавени от собствени патриарси. По този начин църквата става символ на независимост, ако не и на национална принадлежност.[3]

Колкото по-слаба става Византия, толкова по-лесно е за местните църковни и светски величия да си осигурят независимост. От религиозна гледна точка повечето от претенциите са недвусмислено незаконни. По ирония на съдбата именно мюсюлманската държава на османците възстановява единството на православната църква, като създава православния *милет*, но този акт не изтрива спомена за вековните борби между гърци и славяни, нито за ролята, която църковната институция е играла в тях. Когато държавите в Югоизточна Европа са унищожени, единствено църквата остава да олицетворява предишните преданости, както и острите различия. Османците никога не осъзнават, че за православните църквата е нещо повече от духовна институция. По тази причина те се оказват неспособни да се справят с проблемите в този *милет*.

---

[3] Най-доброто обяснение както на политическите, така и на църковните взаимоотношения между Византия и славяните се съдържа в Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth; Eastern Europe, 500-1453* (New York and Washington: Praeger, 1971).

Османското нашествие унищожава големите цялости, представлявани от държавите от Югоизточна Европа. На тяхно място социално-професионалната структура изгражда множество самоуправляващи се на теория цялости, които са достатъчно малки, за да бъдат безсилни, но и достатъчно големи, за да са функционално полезни, тяхното ясно разграничаване в градовете е представено от различните махали, а в провинцията - от селата, които са свързани само с имението на *тимариота*. Повечето от тези единства запазват от миналото единствено православието, върху което пренасят оцелелите традиции, вярванията и другите ценности, с които се идентифицират.

Тази нова мрежа от значими за общността ценности се прибавя към духовните ценности и за мнозинството от православните замества църквата. Църковните власти, за които основните теологически ценности и духовни функции на църквата естествено продължават да бъдат първостепенни, се противопоставят на тази тенденция. Когато фанариотите започват да доминират в Патриаршията, за славяните църквата започва да изглежда все по-гръцка. Нововъзникналата ситуация смътно напомня за борбите между гърци и славяни от времето преди османското нашествие. Така както икономическата криза заставя населението да се отдръпва от назначените светски водачи и да ги замества със собствените си местни водачи, по същия начин различните разбирания за значението и ролята на църквата разделят висшите духовници от масите на вярващите. Основният съюзник на местния сановник става енорийският свещеник, който е избран от общността и споделя нейните ценности. Тази "народна църква" помага за обединяването на водачите на различните общности и ги преоформя, главно през XVIII в., в нови, по-големи цялости, сравними с тези, които са изчезнали с идването на османците. Само че сега те са национални.

Организацията на Османската империя съответства напълно на нейния самоуверен характер, вплътен в официалното ѝ име - "Закриляното от Бога процъфтяващо абсолютно владение на дома на Осман". Ислямският характер на държа-

вата прави божествената защита очевидна: никой не поставя под съмнение абсолютното право на управляващата династия да притежава и управлява държавните владения; цялата социална структура е създадена с цел да направи империята "процъфтяваща". В името на тази цел населението трябва да бъде строго организирано и, когато се налага, да бъде местено от едно място на друго. Извън това държавата не се интересува особено от хората, докато те са покорни, не се бунтуват и изпълняват предписаните им задължения. Резултатът е много строга, свръхорганизирана социално-икономическа структура, която бързо се вкаменява, но в същото време е учудващо снизходителна. Тази снизходителност предпазва селяните на Югоизточна Европа от закрепостяване и позволява на населението, както в градовете, така и в селата, да се реорганизира на базата на малките общности под ръководството на представители, които само си избира. Въпреки че политическият, а до голяма степен дори и културният живот замират за векове с установяването на османската власт в Югоизточна Европа, а икономическият прогрес е много затруднен от строгата регулация, наложена от правителството, възможността народите да запазят поне частично своята свобода и да се организират в самоуправляващи се общности осигурява тяхното оцеляване и улеснява прераждането им под формата на модерни "нации".

Очевидно всичко това важи за районите на "вътрешните провинции", населени със славяни, гърци и албанци. По причини, посочени в пета глава, османците не успяват да наложат своята социална структура в унгарските и хърватските земи. В тях *градовете на пустата* и пограничните общества развиват социална структура, която не е османска, а е породена от обстоятелства, които излизат от контрола на правителството на султана. Така че въпросите, които трябва да бъдат задавани по отношение на тези земи, принадлежат по-скоро на следващия раздел на тази глава.

Когато преминаваме от "вътрешните провинции" към васалните територии, забелязваме уникалното положение на Дубровник. Тук няма османско влияние, а местното управле-

ние е по западен, главно италиански образец. Все пак не трябва да се забравя, че Дубровник дължи своя просперитет, а до голяма степен - и своята сигурност, на обвързаността си с Османската империя. Потенциалните врагове на Дубровник си дават сметка, че едно нападение над републиката лесно може да ги въвлече във война с Османската империя. Това съображение обезсърчава техните желания да придобият този просперираш имот. Така че Дубровник е единственият район, който не страда, а дори се възползва от османското "върховенство".

Докато независимостта на Дубровник е защитавана от обвързаността с османците, княжество Трансилвания дължи своята на съпреничеството между османците и Хабсбургите. Османската "защита" на княжеството не е толкова съвършена, колкото защитата на Дубровник, и Трансилвания страда от многобройни нашествия на хабсбурските армии. Нахлуванията на османските армии са резултат от политиката на някои трансилвански князе, която често е безразсъдна и несъмнено никога не е толкова просветена и умна, като политиката на дубровнишкия сенат. Въпреки че княжеството остава с прозападна ориентация, а социалните му проблеми произтичат по-скоро от неговите "седем смъртни гряха", отколкото от въвеждане на османска система, връзките с османците довеждат до значителни промени и в тези земи. Най-важната е пренасочването на търговията към изток, особено към Дунавските княжества, което създава трайни връзки между трите страни. Годините на независимост, едно османско дело, увеличават различията между Трансилвания и останалите части на Унгария в социално и политическо отношение, един процес, който вероятно не би се задълбочил толкова при други обстоятелства. По отношение на Трансилвания османското влияние е косвено, но голямо и трайно.

Най-трудно е да се оценят отношенията между Дунавските княжества и османците през вековете преди фанариотския период. Васалният статут пречи на въвеждането на османската социално-икономическа система в Молдова и Влашко, но не лишава тези земи от възможността да дадат своя принос за

благоденствието на османската държава. Данъците и подкупите, както и количеството стоки, доставяни от румънските земи в империята, представлява значителен финансов поток. Едва ли едно пряко османско управление би било по-тежък икономически товар за княжествата от васалния статут. Молдова и Влашко съхраняват своите водещи социални класи и свободата да избират князете си, но те трябва да се защитават от унгарците и поляците сами, без османска помощ. В замяна на това военно бреме те имат възможност да поддържат икономически и културни връзки с християнския свят, което, особено през XVII в., води до нещо като румънски културен ренесанс. От друга страна през същия век политическият живот е хаотичен, селяните са закрепостени и живеят при по-лоши условия, отколкото във "вътрешните провинции", а градовете са по-зависими от благородниците, отколкото където и да е другаде в Европа.

Според автора на този труд Молдова и Влашко плащат огромна икономическа и социална цена за политическата си полунезависимост и културната автономия. Очертават се няколко въпроса, които нямат ясни отговори. До каква степен обвързаността с османците причинява нездравословните процеси - като се започне с достъпната за всички княжеска титла на върха на социалната пирамида и се стигне до закрепостяването на селяните в нейното дъно - които тормозят Румъния, дори и след като тя възстановява своето единство и независимост? Дали и до каква степен тези процеси не биха се развили и без османския сюзеренитет? Подвеждащо е всичко да се приписва на османците, като се изтъква, че тяхната алчност и корумпираност подтикват и дори заставят службогонците, както и благородниците като цяло, да се отнасят все по-лошо към селяните, тъй като нездравословните тенденции в княжествата започват *преди* времето на корумпираната османска администрация. Няма съмнение, че след като корупцията се появява в Истанбул, тя допълнително засилва порочните процеси в Молдова и Влашко.

Каквито и да са отговорите на изредените въпроси,

румънските земи, колкото и да са окаяни, все още са румънски, когато първите фанариотски князе се качват на троновете на Молдова и Влашко. Именно фанариотският период въвежда ако не османски, то поне истанбулски практики в живота на румънците (виж Глава 6, раздел 4). Резултатът е толкова нездравословен за политическия живот в княжествата и за румънския характер на висшите класи, колкото предишните процеси са за икономиката на тези земи и за живота на нисшите класи. Няма съмнение, че решението да се предадат Молдова и Влашко в ръцете на *господарите* фанариоти е взето от османското правителство и по тази причина то е отговорно за неговите резултати. От друга страна не трябва да се забравя, че режимът, наложен в дунавските страни, не е османската система, описана по-горе в настоящата глава, а нещо друго, което не се вписва в нея и което съществува единствено поради това, че едно напълно неефективно правителство вече не може да си върши работата без помощта на едно образувание с политическо влияние, чието съществуване ясно показва, че османската социална и политическа система е престанала да изпълнява функциите си. Решението да се вкарат фанариотите в княжествата е една напълно защитна мярка и показва колко ниско е паднала мощта на една държава, която е била най-голямата военна сила в Европа. С въвеждането на *господарите* в Молдова и Влашко османците се надяват да противодействат на нарастващото руско влияние в тези страни. Сравнението между болезнените в дългосрочен план процеси, които протичат в Дунавските княжества, докато Османската империя е могъща, с не по-малко злощастните процеси, които протичат, когато правителството в Истанбул е практически безсилно, разкрива иронията на историята. Османците не могат да бъдат категорично обвинявани за нездравословните тенденции в Молдова и Влашко преди XVIII в., но те са напълно отговорни за процесите, които протичат след първото десетилетие на този век, въпреки че са резултат от поведението на управници, които са християни, а не турци.

2. Османското наследство

"Изостаналост" е най-често използваната дума, с която се описват последиците от османското управление в Югоизточна Европа. Османците са обвинявани за откъсването на техните европейски провинции от големите интелектуални движения в останалата част от континента, които започват с Ренесанса и завършват с Просвещението. Те са обвинявани за забавянето на образователните и икономическите промени и прогреса и са осъждани за лишаването на техните подвластни от възможности за самоизразяване и самоуправление. Въпреки че всички тези обвинения съдържат известна истина, те са доста пресилени, особено ако си зададем следните въпроси. Колко значимо е въздействието на Реформацията в православните земи, които не са под османска власт? Какво е образователното ниво и грамотността на широките селски маси в другите части на Европа в навечерието на XIX в.? На какви права за самоизразяване се радват крепостните от континента? До каква степен населението участва в управлението преди Френската революция? Отговорите на тези въпроси показват, че повечето страни, които не са под османска власт, са само малко по-напред от онези, които се управляват от Истанбул, и че стандартната преценка за "изостаналостта" на османците е пресилена по отношение на края на XVIII в. Разликите стават много по-впечатляващи, когато се държи сметка за по-късните процеси. В интелектуално, икономическо и дори политическо отношение "Балканите" изостават по-чувствително от "цивилизована Европа" и изглеждат много "по-назадничави" през 1880, отколкото през 1780 г. В този смисъл XIX в. е "критичният век", независимо от това дали национални правителства или османците отговарят за съдбата на народите в Югоизточна Европа. Някои от факторите, които възпрепятстват развитието на поблагоприятните процеси, обаче наистина са резултат от предишното османско управление.

Според автора на този труд най-значителната промяна, предизвикана от османците в Югоизточна Европа, е широкомащабното демографско преобразуване на региона, чиито по-

следици все още определят взаимоотношенията между народите в него. По време на вековете на османско управление множество сърби се разселват на север от традиционните им земи в днешен Банат, във Войводина и дори в северна Сърбия, както и в някои области в Славония и Бачка. Не по-малко значителен брой румънци се установяват в Банат и в областите на Кришана, а албанците се насочват към Косово-Метохия в днешна Сърбия, към Епир и дори към Македония. Въпреки че при гърците промените не са толкова значителни, гърци се заселват в градове, в които по-рано са представлявали незначителна част от населението или въобще не са присъствали. Там, където различните миграционни движения се застъпват, възникват "модерни" проблеми от типа на прословутия македонски въпрос. Принудителните заселвания, наложени от османците, а след 1699 г. от Хабсбургите, в области, получени по силата на мирния договор от Карловци, усложняват демографските промени, възникнали в резултат на миграцията. Както бе посочено, тези предвижвания на хора са резултат от действия на османците и поради това трябва да се разглеждат като част от османското наследство.

Въпреки че сърцевината на земите на всеки народ си остава същата, областите, в които отделни негови представители живеят, са много по-обширни, в сравнение с времето преди османското нашествие. Районите, в които различни народи се заселват, естествено са били исторически заселени от други, които, когато възстановяват независимостта си, предявяват своите претенции към тях. Историческите твърдения от епохата, в която доминира национализмът, са прости: всяка нация претендира за онези области, в които е живяла или които е владяла преди установяването на османската власт. Тези твърдения често биват определяни като нереалистични, визионерски или архаични от говорителите на онези народи, които основават своите контра-претенции на "модерната" теория за самоопределението на нациите съобразно "волята" на хората, които населяват даден район. Проблемът е в това, че определяните като нереалистични исторически твърдения за всяка територия не държат сметка за демографските реалности

Миграцията от вековете на османското владичество не създава хомогенни в етническо отношение области, а по-скоро мозайка от безнадеждно размесени групи, съответстваща на определената от османската социална мрежа организация на малките общности. Дори ако цялостната демографска картина е очертана от споменатите големи процеси, във всеки от конкретните случаи се предвижват малките групи, а не големите маси. Така османската социална организация и миграционните модели, създадени от сили, задвижени от османците, са отговорни за появата на най-големия съвременен междудържавен проблем на Югоизточна Европа - големи територии, в които живее етнически смесено население.

Икономическите последици от османското управление не са така ясни. В селскостопанския сектор проблемът с Голямата унгарска низина, разгледан в четвърта и пета глава, е най-важен, тъй като засяга най-голяма територия. Няма съмнение, че през XVI в. тази обширна област се превръща в пустош, почвата до такава степен се изтощава, че и днес не е възстановила напълно плодородието си. Няма съмнение и в това, че последвалото обезлюдяване разчиства пътя за миграция и заселвания, които напълно променят демографския състав на населението на тези райони. Вината за тези процеси винаги се приписва на походите на османците, започнали през 1526 г., и на неспособността им да се грижат за земите, когато те стават османски *еялет*. Не може да се възрази на това, че дългият период на войни от 1526 (битката при Мохач) до 1606 (мирният договор от Житваторок) се оказва опустошителен за Унгарската низина, но османската политика със сигурност не се стреми да застави населението да емигрира от земите, в които навлизат нейните армии и които те в крайна сметка завладяват. Никъде другаде не се наблюдава подобна масова миграция, съпроводена с враждебни действия, както в централна Унгария. За това османците не са виновни - те биха предпочели да владеят едни добре заселени райони, подходящи за изграждане на *тимари*. Вината за обезлюдяването на низината може да се припише или на унгарските благородници, които не само бягат, но и повеждат със себе си и селяните, или на факта, че

към 1526 г. селскостопанският потенциал на страната е станал толкова незначителен, че типът военни действия, който на други места не унищожава трайно плодородието на земите, има подобни последици в централна Унгария и заставя населението да се насочи към по-плодородни райони. Тъй като през десетилетията преди 1526 г. конфликтът между благородниците и селяните е крайно изостren, втората алтернатива изглежда предлага правилното обяснение за драстичните промени, които протичат в централна Унгария през годините след споменатата дата.

Ако това обяснение се приеме, става очевидно, че катастрофата, която сполетява района между реките Дунав и Тиса, би се случила, дори ако османците не бяха нахлули в низината. Нито благородниците, нито селяните разполагат с необходимите знания или средства, за да спрат трайното изтощаване на почвата, което достига критичната си точка в началото на XVI в. Какво би се случило, ако това окончателно изчерпване на земята бе станало при някакви други, неосмански господари, може само да се гадае, но при османците то води до развитието на *мезьоварошок*, които и днес са най-големите градове в низината, както и до въвеждането на пасищно отглеждане на животни, което се превръща в главна стопанска дейност в региона. То остава основа за икономиката на Унгарската низина и през XIX в.

В останалите "вътрешни провинции" селското стопанство изглежда не се променя толкова драстично след края на войните, когато се възстановява нормалното производство. Старите господари ги няма, данъчната система е променена, но селянинът продължава да работи както и по-рано. При това изглежда доста успешно, ако се съди по размера на данъците, които има възможност да плаща, и по количеството продукция, която предоставя на господаря, на [illegible] и на *джелепа*. Той успява да овладее технологиите, необходими за отглеждането на нови култури, когато те в крайна сметка биват въведени, главно в дните на пазарно ориентираното чифликчийство.

Не може да се твърди, че османското управление води до технологическа изостаналост в селскостопанския сектор.

Въпреки че земеделските сечива са примитивни, те са такива и навсякъде другаде в Европа. В навечерието на Френската революция, с която приблизително завършва и разглеждания в този том период, дървеното рало например се използва по цяла континентална Европа, която още не е докосната от аграрната революция, започнала да променя Англия. Липсват статистически данни в подкрепа на това твърдение, но сведенията на пътешествениците и общите описания от XVIII в. свидетелстват, че османските земи отстъпват на селскостопанските земи в Западна Европа единствено по отношение на използването на впрегатни животни. И в това отношение XIX в. е времето, когато селското стопанство на Югоизточна Европа започва да изостава от другите части на континента.

В най-голяма степен османските приемници са ощетени в областта на транспорта, особено на корабоплаването, и на производство. До XVII в. османският търговски флот, който е в ръцете главно на гърци, все още е важен, но след това започва бързо да запада по познатите причини - възможностите на Великите сили да налагат своята воля на османците по икономическите въпроси - споменати във връзка с производството и търговията. Упадъкът в тази област води до упадък в корабоплаването. Производство страда не само от чуждата конкуренция, а и от неспособността или нежеланието на османците да променят своята система. През XVII в. системата на гилдиите е печално неадекватна и преобразуването ѝ в модерно индустриално производство просто не се осъществява. Въпреки че една случайна фабрика се появява[4], османският период трябва да бъде държан отговорен за това, че завещава един напълно неадекватен средновековен производствен сектор на държавите, които наследяват империята. В това отношение османското наследство създава най-големите трудности на народите от Югоизточна Европа.

---

[4] Вж. Николай Тодоров, *Балканският град*, особено Глава 4.

И когато накрая се обърнем към политическите съображения, към често споменаваните трудности, които народите имат в усилията си да се грижат за себе си след вековете, през които са били изключени от процеса на взимане на решения и от административните дейности, изводите, до които достига настоящото изследване, до известна степен се различават от изводите, предлагани в миналото. Напълно вярно е, че с изключение на дубровнишката олигархия и румънските боляри, "политическите нации" на тези народи, които попадат под османска власт, са напълно елиминирани. Броят на местните първенци, които успяват да запазят своите позиции в Гърция, Албания, Босна и на други места, не е достатъчен да замести предишните "местни водачи", въпреки че в някои области, особено в Албания и Босна, те играят значителна роля. Въпреки това никой от народите, които през XIX в. успяват да установят свои независими държави, не изпитва нужда от квалифициран персонал за новоучредената администрация на своето правителство. По ирония на съдбата единствено при народа, който най-късно изгражда своя държава - българите, една от Великите сили, Русия, приема, че липсата на политически подготвени групи от населението налага попълването на държавния апарат с нейни кадри. Но в този случай Русия бързо се убеждава, че нейното предположение е било погрешно.

Не бива да ни изненадва това, че онези, които векове са живели под османска власт, могат да се грижат за себе си, когато получат тази възможност. Структурата на социалната мрежа не само парцелира населението, но и дава възможност на всяка малка професионално-верска група свободно да управлява вътрешните си дела. Хората, чието задължение става изпълнението на тези задачи, действат като говорители на групата и от нейно име преговарят с външния свят, включително и с властите. По този начин населението се сдобива с един относително голям брой лица с известен административен и управленски опит и известни знания за правителствените регулации, функции и институции, които засягат живота в техните общности. Тези официални представители на общностите, ко-

ито в много случаи включват местните духовници, не взимат политически решения, но придобиват добро познаване на практическата политика, доколкото става дума за функционирането на отделните клонове на правителството. Те научават много повече за местната администрация, основните финансови въпроси и проблемите на социалните групи и овладяват ролята на водачи, научават се да взимат решения и да поемат отговорност.

Точно тази обществена група сравнително лесно поема ролята на политически водач преди или непосредствено след възникването на различните независими югоизточноевропейски държави. В сравнение с изчезналите стари "политически нации" или с румънските благородници, тези нови водачи са по-многобройни и имат несъмнено много по-разнообразен произход и интереси, но не са толкова добре образовани и изтънчени. Те съумяват да се превърнат в истински народни водачи. Това положение има известни предимства, но то създава и възможност онези, с които новите водачи влизат в различни взаимоотношения, особено дипломатите на Великите сили, да ги надхитряват много по-лесно, отколкото биха заблудили един румънски болярин или гръцки търговец. Така че, в това отношение османското наследство има както предимства, така и недостатъци, а окончателната оценка на неговото значение в политическата и административната област не може да се направи, без да се държи сметка за още едно съображение - поведението на водачите.

Когато през XIX и XX в. хора с най-различно обществено положение и професии се изказват иронично за "балканските условия" и "балканизацията", те имат предвид не толкова икономическите условия в Югоизточна Европа, колкото начина, по който водачите изпълняват своите задължения. В това отношение не съществува разлика между Румъния, управлявана от хора, които принадлежат към нейната традиционна висша класа, и другите държави, чиито държавници и бюрократи произлизат от създадените от османците водачески групи. Не липсата на политическа и административна подготвеност, както

често се твърди, принуждава водачите на балканските страни да действат по начин, който предизвиква насмешките на останалата част от Европа. Причината е в османското наследство и подготовка, които се проявяват в техните действия. От всички аспекти на османското наследство, които народите от Югоизточна Европа получават от своите бивши господари, този е най-вреден.

По ирония на историята Османската империя, възможно най-строго и най-всестранно организираната държава, се разпада на държави, в които хаосът доминира. Тъжно е да се наблюдава как наследниците на професионалните османци - една група от всеотдайни, работливи и често самоотвержени хора, стават политикани и администратори, прочути със своя мързел, егоизъм и продажност. Болезнено е да се установи, че една държава, в която законността е толкова важна, че се създава системата на *миллетите*, която трябва да осигури строга регламентация на живота на хората чрез система от закони, е заменена от други държави, в които законите се ценят повече заради тяхното нарушаване, отколкото заради спазването им. Но именно тези белези на обществения живот се имат предвид, когато се говори за "балкански условия".

Няма съмнение, че Югоизточна Европа се "балканизирана" по време на османското владичество. Процесът започва рано, през вековете, когато османската администрация е образцова. Още докато представителите на *миллетите* живеят съседски и не са подчинени на мюсюлманското население, когато относително снизходителното отношение към различните общностни групи е образцово за своето време, все пак съществува ясно разграничение между мюсюлмани и *зимми*, както и между професионални османци и *рая*. Народите от Югоизточна Европа са едновременно *зимми* и *рая* и, поради това, страдат от различни неблагоприятни обстоятелства, които може и да не са особено значителни, но са достатъчно многобройни да ги подтикнат да се опитват да ги заобиколят. Притворството, хитруването и невинните лъжи стават част от ежедневния живот.

Когато добре организираната и управлявана Османска империя се превръща в хаотичната и корумпирана държава, описана в четвърта част на този труд, става задължително да се действа хитро, ако не и нечестно. За около двеста години икономическото и дори физическото оцеляване зависи от способността на хората и особено на техните водачи да надхитряват властите. Най-корумпираните, безмилостните и егоистичните закононарушители сред бюрократите просперират най-много и те олицетворяват типа на "политикана", който служи за пример за онези, които заместват османските функционери. За нещастие именно "системата", въведена от безскрупулните сановници от късния османски период, а не добре функциониращата система от по-ранния се превръща в политическото и административното завещание от дългите години на чуждо управление и именно това престъпно наследство придобива печална слава под името "балкански условия".

Тези условия не само означават продължаване на лошото управление, осъществявано този път от "християнски *паши*", те превръщат Югоизточна Европа в наистина изостанала, в сравнение с останалата част от континента през XIX в. Западът и дори унгарските земи на Хабсбургите и Русия преживяват бързи промени и прогрес, индустриализация и урбанизация, обновление в областта на селското стопанство и драстични промени в образованието. Единствено бившите османски земи, "Балканите" продължават да живеят в миналото, защото то задоволява един елит, който поставя своите егоистични цели над всичко друго. Тъй като този елит, неговата ценностна система и методи на управление представляват продължение на това, което османците са принудени да търпят към края на своето управление в Източна Европа, османското политическо наследство трябва да се разглежда като най-големия проблем пред народите, които отново стават господари на собствените си съдби.

Библиографски преглед

1. Въведение

До много скоро историците на тези народи от Югоизточна Европа, които по-дълго или по-кратко са живели под османско владичество, оценяват вековете на чуждо управление по един еднотипно негативен и дори враждебен начин. Те подчертават, че техните народи са откъснати от останалата част от Европа и от важните процеси, които се осъществяват там, и че са лишени от възможност да се самоизразяват и да развиват своята цивилизация и своите институции. Когато описват вековете, през които османската система функционира добре, тези изследователи подчертават строгото налагане на регулации, които облагодетелстват завоевателите и експлоатират местното население, а когато разглеждат по-късните векове, подчертават беззаконието и произвола на местните сатрапи. Подобен подход е напълно разбираем при историците на новоосвободените народи и на новите държави през XIX и началото на XX век. Тези хора са под въздействието на новопридобитата свобода и злокачествения национализъм и изпитват психологическа необходимост да обяснят вековете на национално безсилие и далеч не задоволителните процеси в новите независими национални държави, които често се приписват на пагубното османско наследство.

Историографията от периода между двете световни войни в тези страни е все още националистическа и разглежда доста тесен кръг от проблеми. Ударението се поставя върху политическата история за сметка на социалния, икономическия и демографския анализ. Османският период, през който политическите действия на местното население практически отсъстват, или бива прескачан от политическите историци, защото "тогава нищо не се случва", или е оценяван негативно, защото на-

родът не натрупва опит от управлението при османците, който да го подготви за освобождението.

След края на Втората световна война и особено след средата на 50-те години положението се променя. Историците от Югоизточна Европа започват да използват своите архиви много по-широко, отколкото през по-ранните периоди, и излизат от рамките на политическата история. Появяват се много по-научни и обективни трудове, които хвърлят нова светлина върху османския период. Все още се твърди, че османците донасят главно разрушения на народите от Югоизточна Европа, но тази преценка се основава на изследване на документи и събития, а не се приписва на планирано нехуманно, съзнателно разрушително поведение на варварските азиатски орди.

Когато османците преминават от хронографския към историографския период, както и историците на всички други империи, те пишат предимно от гледна точка на центъра. Събитията, които се разиграват в столицата или някъде другаде, винаги се оценяват от гледна точка на централната власт. След установяването на републиката първите турски историци са вероятно дори по-националистически настроени и по-политизирани от своите колеги в Югоизточна Европа. Преобразуването на Османската империя - която никога не е била национална държава - в националистическа Турция, загубата на империята и преобразуването на ислямската държава в светска пораждат травма, която трябва да бъде преодоляна по пътя на самооправданията и това обяснява някои от крайностите на ранната турска историография. Към края на периода между двете световни войни се забелязват известни промени, а след 1945 г. турските изследователи създават множество добри трудове.

Някои от ранните западни изследвания са отлични и все още са полезни. Този период е последван от друг, през който тези, които пишат, нямат достъп до османските извори или нямат необходимата езикова подготовка да ги използват. Като разчитат на предишни изследвания, на работата на своите колеги, на работата на историците от Югоизточна Европа, на материалите, съхранявани в западноевропейските архиви на

езици, които владеят, тези автори създават някои солидни, но много ограничени трудове. И на Запад напълно подготвените изследователи също започват да се появяват към края на периода между двете световни войни и оттогава техният брой непрекъснато нараства.

Трудовете на тези изследователи са или монографични, или биографични, а когато са с по-широк обхват, разглеждат политически или административни проблеми, и възприемат една централистка, имперска гледна точка. Нито една обща история на Османската империя не е написана от регионална гледна точка. Въпреки че настоящият том не е детайлна история на Югоизточна Европа под османска власт, а просто общ преглед на живота в тази част от империята, той все пак представлява една най-обща преценка на основните черти на османското владичество и неговите последици, основана на разглеждания материал.

2. Първични извори

Основните колекции документи, съдържащи информация за османското управление в Югоизточна Европа, са в националните и общинските архиви от региона. Работил съм във всички по-големи архивохранилища във всички страни, с изключение на Албания и Гърция, но посетих Турция, преди да почна работа над този том. Въпреки че в бележките не са дадени препратки към архивни материали, работата с документите оформи моите възгледи и ми послужи като основа за общата преценка на османското управление и неговите последици върху подчинените му народи, представени в настоящия том.

Най-важните архиви са *Başvekâlet Arşivi* [сега *Başbakanlık Arşivi*] и *Topkapı Sarayı Müzesi ve Arşivi* в Истанбул. За нещастие голяма част от милионите документи все още са неадекватно каталогизирани и това затруднява изследователите. Два труда предлагат повече сведения за съдържанието на тези архиви: Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi* [Преглед на съдържанието на документите в Башвекялет ар-

хивите] (Ankara, 1955) описва първото хранилище, а каталогът на второто е подготвен от Tahsin Öz, *Arşiv Kilavuzu*, 2 vol. (Istanbul, 1938-1940).

На второ място по значение са османските документи в България. Според румънския изследовател Михаил Губоглу в България има "около един милион османскотурски документи, както и няколко милиона печатни текстове и ориенталски ръкописи"[1]. Тези документи принадлежат към различни колекции, сред които най-важната е на *Ориенталския отдел към Народната библиотека "Св. св. Кирил и Методий"*. До 1966 г., последната дата, за която разполагам със сведения, 138399 документа от този отдел са внимателно идентифицирани и описани.[2] Тъй като познавам блестящите качества на българските османисти и енергията, с която те работят, сигурен съм, че броят на документите вече е най-малкото удвоен.

Най-голямата колекция турски документи в Югославия е в *Orijentalni Institut*, настанен в *Zemaljski Muzej* в Сараево, помалки колекции има в Дубровник, Скопие и други градове. Сараевската колекция е добре организирана и каталогизирана и съдържа истинско богатство от много важни материали. Заедно с *Gazi Hüsrev Bey Arhiv* в същия град, който разполага с много материали, свързани с босненските мюсюлмани, колекцията на Ориенталския институт прави от Сараево най-важ-

---

[1] Mihail Guboglu, "Les Documents de la Section Orientale de la Bibliotheque 'V. Kolarov" de Sofia et leur importance pour l'Histoire des Pays Roumains, *Studia et Acta Orientalia* (Bucharest), 3 (1960-1961): 93. Цялата статия е особено полезна за всеки, който се интересува от тази библиотека, наричана сега *Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий"*, тъй като тя описва организацията на колекцията и включва библиографиите на няколко важни български специалисти.

[2] Elena Savova, ed., *Les Études Balkanique et Sud-est Européennes en Bulgarie; Guide de Documentation* (Sofia: BAN, 1966), p. 40. Тук са дадени и сведения за всички български архиви (с. 36-47), някои от които съдържат интересни материали за османския период.

ния център за османски изследвания в Югославия. *Държавните архиви* на различните страни от [бивша] Югославия съхраняват повечето от останалите османски материали, но никой от тях не разполага с наистина важна колекция.

Северно от линията Дунав-Сава най-важните колекции от документи са в Румъния. Те включват не само материали на турски, но и много по-голям брой от документи на румънски от вековете, които този том изследва. Те се намират в различни държавни архиви, както и в архивите на повечето големи градове. Турските материали в Румъния достигат до около 225000 документа и 600 *дефтера*. За тези, които се съхраняват в Държавния архив [*Arhivelor Statului din Republica Socialista România*], в Библиотеката и в Архива на Академията на науките [*Bibliotecii Academici R. P. R., Arhivelor Academici R. P. R.*] и в Музея за археология и история на Букурещ [*Muzeului de Arheologie şi istorie din Bucureşti*] Mihail Guboglu публикува *Catalogul Documentelor Turcesti*, 2 vols. (Bucharest, 1960-1965), който описва 5048 документа.[3] Двата тома имат чудесни показалци и са много полезни за изследователите.

В Унгария повечето от документи,които ни интересуват, се намират в Унгарски национален архив [*Magyar Országos Levéltár*] в Будапеща. Само малка част от тях са на турски език, останалите са на унгарски, латински и немски. Множество материали, свързани с Трансилвания, също се намират в Будапеща. Те са са включени в различни колекции, но са добре организирани, каталогизирани и достъпни. Отлично описание на тези колекции може да се намери у Domokos Kosary, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába* [Въведение в изворите и литературата за унгарска история] 3 vols. (Budapest, 1951-1958), както и в първият том от планираното петтомно

---

[3] Инициалите R. P. R. се променят на R. S. R. през 1965 г., когато Румъния сменя официалното си име от "народна" на "социалистическа република". [През 1990 определението отпада от официалното име на държавата.]

пространно изследване на същия автор под същото заглавие, публикуван в Будапеща през 1970.

И накрая, множество материали на най-различни езици, включително и турски, се съхранява в *Haus,- Hof und Staatsarchiv* във Виена. Колекциите, свързани със страните от Югоизточна Европа, лесно могат да бъдат идентифицирани с помощта на Ludwig Bitter et al., eds., *Gesamtinventar des Wiener Haus,- Hof und Staats-archives*, 5 vols. (Vienna, 1936-1940). Много по-стар, но изключително добре подготвен и важен за турския период е трудът Gustav L. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Bibliothek zu Wien*, 3 vols. (Vienna, 1865-1867), включващ материалите от Националната библиотека във Виена.

Публикуването на документи от многобройните архиви в Югоизточна Европа започва през XIX в. Въпреки че процесът не протича достатъчно системно, много материали вече са достъпни в печатна форма. Основният проблем, с който се сблъскват изследователите, които се интересуват от тези документи, е че колекциите са публикувани в многобройни, понякога твърде периферни списания. По-голямата част се появяват като приложения към монографии или статии в невероятен брой периодични издания, публикувани от най-различни академии на науките, университети, архивохранилища и музеи. Сигурен съм, че въпреки моя интерес, аз не знам за множество важни документи, които вече са публикувани някъде. Простото изреждане само на имената на възможните списания, които трябва да се имат предвид, би отнел няколко страници и не би отговарял на задачите на един библиографски преглед. Така че съм принуден да се ограничa с това да предупредя читателя, че когато се търсят публикации на документи, трябва да се проверяват множество списания, голяма част от които не са включени и справочниците. Дори специалните томове, посветени на публикуването на първични източници, вече са твърде многобройни за да бъдат изредени тук изчерпателно. Ще посоча само онези, които смятам за най-важни и които дават представа за това, което е достъпно.

В България започна публикуването на поредицата *Документи за българската история*, подготвена от множество съставители. Трети и четвърти том съдържат турски материали. От 1958 г. в София излиза друга поредица - *Fontes Historiae Bulgaricae*. Четвърти и пети том от нея, както и първи и втори том от *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae* са съставени от Христо Гандев и Гълъб Гълъбов (София, 1959-1960). Гълъбов е съставител и *на Турски извори за историята на правото в българските земи* (София, 1961). Не толкова специализирано, но много важно е изданието, подготвено от няколко съставители - *Турски извори за българската история*. Две други колекции представляват специален интерес: *Асимилаторската политика на турските завоеватели. Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания, XV-XIX в.* (София, 1962), съставен от Петър Петров, и *Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали* (София, 1953) на Николай Тодоров.

В [бивша] Югославия водещ в публикуването на турски материали е Ориенталският институт в Сараево, който издава много важната поредица *Monumenta turcica historiam Slavorum meridionalium illustrantia*, която започва да излиза през 1957 г. Изключително добре редактирана и покриваща голямо разнообразие от добре подредени документи, *Monumenta* е много ценно издание. Научните институции в други градове също публикуват турски документи. Няколко примера илюстрират разнообразието от проблеми, към които се насочват югославските изследователи: Хазим Шабанович (съст.), *Турски извори за историје Београда* (Београд, 1964); Душанка Шопова (съст.), *Македонија во XVI и XVII век. Документи од Цариградските архиви, 1557-1445* (Скопије, 1955); Hašan Kalesi, ed., *Najstarije vakufski dokument u Jugoslaviji na arapskom jeziku* (Priština, 1972).

Румъния разполага с три значителни поредици документи, повечето от които са на румънски език. Най-старата от тях запазва името на първия си съставител, Euxodiu Hurmuzaki, ed., *Documente privitoare la istoria Românilor*, 24 vols. (Bucharest, 187[illegible]

1962) и представлява богато хранилище на сведения. Също толкова ценна е поредицата, която започва да излиза през 1929 г. - Andrei Veress, ed., *Documente privitoare la istoria Ardealului Moldovei şi Ţarii Rominesti*, 11 vols. (Bucharest, 1929-1939). Най-амбициозно е начинанието, започнато под общата редакция на Andrei Oţetea и David Prodan през 1951 г. Досега в Букурещ са публикувани повече от 60 тома от *Documenta Romaniae Historica*. Тази поредица не само е разделена на подпоредици (А за Молдова, В за Влашко и С за Трансилвания), но и всеки том внимателно групира документите, свързани с избраните въпроси от дадения период, например икономическа история и селско стопанство. Това е най-полезната поредица и ще продължава да предлага огромно количество сведения. Публикувани са и някои по-малки поредици. И в този случай ще бъдат посочени само няколко примера, които да илюстрират разнообразието на разглежданите проблеми: I. C. Filitti, ed., *Lettres et extraits, concernant les rélations des Principautés Roumaines avec la France, 1728-1810* (Bucharest, 1915); D. Z. Furnică. ed., *Documente privitoare la comerţul rominesc*, 1473-1868); две поредици, посветени на град Букурещ -Florian Georgescu, Paul I. Cernovodeanu, Iana C. Panait, eds., *Documente privind istoria oraşului Bucureşti* (Bucharest, 1960) и Gheorghe Potras, ed., *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti* (Bucharest, 1961).

Унгария е публикувала повече документи от която е друга страна, представена в настоящото изследване. През 1930 г. Emma Bartoniek успява да изреди 3109 заглавия на каталози на изворов материал и публикации на документи в *Magyar Történeti Forráskiadványok* (Budapest, 1930) [Публикации на извори за унгарска история], много повече са обнародвани след тази дата. Най-голямата колекция, по която работят множество съставители, е *Monumenta Hungariae Historica*, която излиза в пет поредици. Една от тях е посветена на Трансилвания от периода 1540-1699 г. - Sándor Szilágyi, ed., *Monumenta comitiala regni Transylvaniae, 1540-1699*, 21 vols., (Budapest, 1875-1892).

Публикуването ѝ започва още през 1857 г. и досега са излезли няколко стотин тома. Публикуването на турски материали също започва доста рано. Áron Szilágyi, Sándor Szilágyi, ed., *Török-Magyarkorú Történelmi Emlékek* [Исторически сведения за турския период на Унгария] е публикувана в Будапеща между 1863 и 1916 г. Първите девет тома съдържат документи, а следващите пет тома обхващат значими турски хроники. Lajos Thallóczy, János Krecsmárik и Gyula Szekfű подготвят през 1914 г. унгарски преводи на много турски документи, които включват в своя труд *Török-Magyar Oklevéltár, 1533-1789* (Budapest, 1915) [Турско-унгарски архив], но само първият том от планираното многотомно издание на Sándor Takáts, Ferenc Eckhart, Gyla Szekfű, eds., *A budai basák magyarnyelvű levelezése*, 1553-1589 (Budapest, 1915) [Унгарскоезичната кореспонденция на пашата на Буда] излиза на бял свят. Споменатият по-горе във връзка с румънски публикации A. Veress подготвя *Fontes Rerum Transylvanicarum*, 5 vls., (Budapest, 1911-1921). Изключително ценен е томът Lajos Fekete, Gyula Káldy-Nagy, eds., *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580* (Budapest, 1962), който предлага оригиналните текстове и отличен коментар. Както бе посочено, томовете с публикувани материали са многобройни и цитираните заглавия само маркират мащаба на начинанието. Други публикации са посветени на по-малки колекции, на архиви на графства, градове, родове, както и на спомени и записки на пътешественици.

Съществуват няколко колекции от документи, посветени на конкретни общности, споменати в този том. Те не са от първостепенна важност за хората, които се интересуват от главните проблеми в настоящия труд, и по тази причина тук ще бъдат дадени само три примера. Károly Szabó, ed., *Székely Oklevéltar, 1211-1750*, 7 vols., (Kolozsvár, 1872-1898) [Архивът на секелите] съдържа важни материали за събитията, които засягат секелите. Четвъртият том от Franz Zimmermann, Carl Werner, Freidrich Müller und Gustav Gündisch, eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, 4 vols., (Nagyszeben/

Sibiu, 1891-1937) пък предлага сведения за германците в Трансилвания.

Сред публикациите на документите, обнародвани извън разглеждания регион, трябва да бъдат споменати следните издания: Gălăb Gălăbov und Herbert W. Duda, eds., *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia* (München, 1960), I. Hudiţa, ed., *Repertoire des documents concernant les négotiations diplomatique entre la France et la Transylvanie au XVII siècle* (Paris, 1926); Gustav Bayerle, ed., *Ottoman Diplomacy in Hungary; Letters from the Pashas of Buda, 1590-1593* (Bloomington, 1972). Много важен е трудът Franz Babinger, ed., *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II, des Eroberers* (München, 1956), който е допълнен от Nicoară Beldiceanu, ed., *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscripts turc de la Bibliothèque National à Paris. I- Actes de Mehmed II et de Bayezid II du MS fond turc ancien 39* (Paris, 1960). Разпространението на турските ръкописи е добре показано в M. J. Blaškovič, ed., *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava* (Bratislava, 1961).

Тези няколко заглавия трябва да покажат обема на публикуваните вече документи и други първични източници. Въпреки че не винаги е възможно или лесно да се работи в самите архиви, ученият може да осъществи не малка изследователска работа на основата на материала, издаден в тези и на други публикации, появили се в многобройните списания.

3. Общи курсове и библиографии

Периодът на турското управление е представян в националните истории на отделните народи. Мястото, отделяно на османските векове, може да бъда доста обширно, както е в трети и четвърти том на *Magyar Történet* [Унгарска история] (1st ed., Budapest, 1928) на Bálint Hóman и Gyula Szekfű или във втория и третия том от колективния труд *Istoria Romînici*, 4 vols., (Bucharest, 1960), или в първите четири тома на *Osmanlı Tarihi*

(Османска история], 8 vols., (Ankara, 1960), написани от Ismail Hakkı Uzunçarşılı, които съдържат много полезен разказ, множество бележки и библиография. Във всеки от тези трудове историята е предадена изцяло от гладната точка на страната на автора.

Докато Узунчаршълъ, от петия том заедно с Enver Ziya Karal, започва *Osmanlı Tarihi*, най-добрите османски истории са старите трудове на Joseph Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 vols. (Pest, 1827-1835), J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, 7 vols. (Gotha-Hamburg, 1840-1863) и Nicolae Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 5 vols. (Gotha, 1908-1913). От тях трудът на Хамер е най-подробен и най-научен, на Цинкайзен в най-голяма степен съответства на предмета на настоящия том, а на Йорга е най-небрежно написан, но изпълнен с отлични прозрения и тълкувания. Узунчаршълъ работи с турски архиви, но за нещастие е някак небрежен към детайлите и често си противоречи.

За обикновения читател, особено ако не познава добре Османската империя, най-препоръчителен е трудът на Halil Inalcık, *The Ottoman Empire; The Classical Age, 1300-1600*, trans. Norman Itzkowitz and Colin Imber (New York and Washington, 1973). От останалите османски истории, включително E. Creasy, *History of Ottoman Turks from the Beginning of the Empire to the Present Time*, 2 vols. (London, 1854-1856), George J. Eversely, *The Turkish Empire, its Growth and Decay* (London, 1917), A. de la Jonquière, *Histoire de l'empire ottoman*, rev. ed., 2 vols. (Paris, 1914), Harry Luke, *The Old Turkey and the New: From Byzantium to Ankara*, rev. ed. (London, 1955), най-полезни, без да се открояват, са следните три труда: William Miller, *The Ottoman Empire in Europe and its Successors* (Cambridge, 1927), Charles Eliot, *Turkey in Europe*, new ed. (London, 1908) и Leon Lamouche, *Histoire de la Turquie* (Paris, 1934). Нуждата от цялостна османска история в един или два тома на някой от основните европейски езици е голяма.

Институциите на централната османска власт в последно време са добре представени в цитираната работа на Иналджък.

но и има и още няколко отлични студии по този въпрос. Наблюденията на Ожие Гислин дьо Бусбек, които се съдържат в неговите писма, писани в Османската империя между 1555 и 1562 г., са издадени в: C. T. Forster and F. H. B. Daniell, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (London, 1881)*, през 1968 г. книгата е преиздадена от Кларендън прес. Най-ранната книга по този въпрос, която заслужава да бъде спомената, и която още е много полезна, отново принадлежи на Joseph Hammer-Purgstall, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches*, 2 vols. (Vienna, 1815). Към това могат да се прибавят два изключителни съвременни труда: A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (London, 1956, бълг. превод 2002) и H. A. R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West* (London, New York, and Toronto, 1957). Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* [Въведение в администрацията на османската държава] (Istanbul, 1941) съчетава предимствата и недостатъците, споменати във връзка с другата книга на същия автор.

Когато преминем от турските институции към институциите на *зимиите*, се натъкваме на едно доста незадоволително положение. Въпреки че литературата за православната църква е обширна, повечето истории на тази църква се насочват към Патриаршията и руската църква. Малко са специализираните трудове, посветени на православието на Балканите по време на османското владичество. От общите църковни истории, които отделят внимание на Балканите, най-полезни са следните: B. J. Kidd, *The Churches of Eastern Christiandom from A.D. 451 to the Present Time* (London, 1927) и A. K. Fortescue, *The Orthodox Eastern Church* (London, 1927). Интересен, въпреки лошия превод, е трудът на N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule* (Salonika, 1967). Две-

---

* Частта за българските земи вж в Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV - XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. С., Наука и изкуство, 1979, 208-223. Бел. ред.

те най-важни монографии по тези проблеми са T. H. Papadopoullos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination* (Brussels, 1952), която е някак недоброномерена към славяните, и по-специализираното изследване на H. Scheel, *Die Staatsrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei. Ein Beitag zur Geschichte der Türkischen Verfassung und Verwaltung* (Berlin, 1942). Най-добрите изследвания, посветени на отделни аспекти на проблема за православието под османска власт са: László Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque* (Paris, 1947) и Иван Снегаров, *История на Охридската архиепископия-патриаршия от падането ѝ под турците до нейното унищожаване (1394-1787 г.)* (София, 1931. 2 изд. 1995), Steven Runciman, *The Great Church in Captivity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1968) и Мирко Мирковић, *Правни положаj и карактер српске цркве под турском влашћу. 1459-1766* (Београд, 1965).

Най-ранното и все още ценно изследване на евреите в Османската империя е Moise Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours* (Paris, 1897). Много изчерпателен, но и доста небрежно написан е трудът на Solomon A. Rosanes, *Divre yeme Yisrael bo-Togarma* [История на евреите в Турция] 6 vols. (Sofia, 1934-1944; Jerusalem, 1945). Isaac S. Emmanuel и Abraham Galante пишат многобройни изследвания, всички те заслужават внимание. Първият от тях е автор на *Histoire des Israélites de Salonique* (Paris, 1935), а вторият - на *Histoire des Juifs d'Istanbul* (Istanbul, 1941).

Освен трудовете на Цинкайзен, Милер и Елиът има и още няколко, които могат да се разглеждат като "регионални истории". F. W. Ebeling, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Leipzig, 1854) е една от най-ранните, след нея излизат още: K. Roth, *Geschichte der christlichen Balkanstaaten, Bulgarien, Serbien, Rumanien, Montenegro, Griechenland* (Leipzig, 1907); Ferdinand Schevill, *History of the Balkan Peninsula from Earliest Times to the Present Day* (New York, 1922); Nikolae Iorga, *Histoire des états balkaniques jusque'à 1924* (Paris, 1924), чиито първи четири гла-

ви са свързани с разглеждания период: Jacques Ancel, *L'unité de la civilization balkanique* (Paris, 1924) и Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas* (München, 1950). Всички тези изследвания са остарели, с изключение на труда на Щадмюлер, който разглежда и Унгария, но за съжаление пренебрегва османския период. За щастие съществуват два труда, които могат да бъдат определени като класически: Фердинан Бродел, *Средиземно море и средиземноморския свят по времето на Филип II*, 2 т. (Paris, 1949; български превод 1998-2001) и Leften S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York, 1958). Прочутият труд на Бродел разглежда целия средиземноморски басейн. Това е оригинално изследване, писано с много въображение, щоего се базира на всички предишни проучвания. Неговите общи идеи и теории, както и наблюденията му върху османския свят са много ценни. Томът на Ставрианос представлява регионалната история на Балканите. Основана на сериозни проучвания, добре композирана и написана, тя несъмнено е най-доброто публикувано изследване. Добрата библиография увеличава стойността ѝ.

Съществуват още много други типове публикации, които могат да бъдат изредени, включително пътеписи, биографии и истории, посветени на отделни проблеми, но ограниченото място не дава възможност те да бъдат представени в пълнота, а споменаването само на някои би било несправедливо спрямо останалите. По-полезно ще е да се изредят някои от по-малко известните, но важни библиографии, които биха били полезни на изследователите на тази материя.

Gerhard Teich, "Bibliographie der Bibliographien Südosteuropas," *Wirtschaftswissenschaftliche Süd-osteuropa Forschung* (1963), pp. 177-213 предлага доста пълен списък на библиографиите по проблема. Léon Savadjian, *Bibliographie balkanique, 1920-1938*, 8 vols. (Paris, 1931-1939) също е полезен и изчерпателен труд. За по-ранните публикации са полезни: J. D. Pearson and Julia F. Ashton, eds., *Index Islamicus, 1906-1955* (Cambridge, 1958) и J. D. Pearson, ed., *Index Islamicus Supplement, 1956-1960* (Cambridge, 1962). В повечето библиотеки лесно мо-

гат да бъдат намерени многобройни библиографии от този тип. За по-конкретна работа по-важни са специализираните библиографии, изготвени от изследователи от Югоизточна Европа.

Румънците са се заели с най-амбициозните и пълни библиографии. Под редакцията на Ioan Lupu, Nestor Camariano и Ovidiu Papadima през 1967 г. започва публикуването на *Bibliografia Analitica a Periodicelor Românești*. Досега са излезли шест тома, които покриват периода 1790-1858 г. При изчерпателността на този добре композиран труд няма какво още да се желае, той е основният справочник за публикациите в румънската периодика. Едно не по-малко впечатляващо начинание започва в Букурещ през 1970 г., когато под редакцията на Ștefan Pascu, Ioachim Crăcium и Bujor Surdu излиза първият том на *Bibliographia Historica Romaniae*, която представя периода 1944-1969. Първият том предлага само подборна библиография, но вторият, с който започва разглеждането на публикации за XIX в., излязъл през 1972 г. под редакцията на Cornelia Bodea, вече е изчерпателен. Добре композиран, с индекси и подзаглавия на френски, това е един изключително важен том.

Най-полезни от съвременните български библиографии са приложенията към втори и пети том на *Études Historiques. La Science Historique Bulgare, 1960-1964. Bibliographie* (Sofia, 1965) и *La Science Historique Bulgare, 1965-1969. Bibliographie* (Sofia, 1970). Първият том е подготвен от Лилия Киркова и Емилия Костова-Янкова, а вторият - от Лилия Киркова. И в двата оригиналните заглавия са транслитерирани на латиница и са дадени във френски превод.

Ten Years of Yugoslav Historiography, 1945-1955 е публикувана в Белград през 1955 г. под редакцията на Jorjo Tadić. Това дълго библиографско изследване с композирано на проблемно-хронологически принцип, което донякъде затруднява използването му. Заглавията са дадени на английски, както и в оригинал, транслитериран на латиница. Същият редактор подготвя и следващия том, публикуван на френски в Белград през 1965 г. - *Historiographie Yougoslave, 1955-1965*. И тук е използвана формата на изследване, но заглавията се намират по-лес-

но, тъй като са поместени в бележките под линия, а не в самия текст.

Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroises, 1945-1959 (редактор не е посочен) е публикувана в Будапеща през 1960 г. Тя е организирана на хронологически принцип с подраздели по проблеми, 2059 заглавия са дадени в оригинал, във френски превод и са придружени от кратки анотации на френски. През 1970 г. като втори том от *Études Historiques*, под редакцията на M. Sz. Gyivicsán, L. Makkai, et al., излиза *Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise, 1964-1968*. Включените 2309 заглавия са представени точно както и в първия том.

През 1966 г. подобен том е публикуван в Атина под редакцията на C. Th. Dimaras, *Quinze ans de bibliographie historique en Grèce, 1950-1964 avec une annexe pour 1965*. Структурата на тома е по проблеми, а представянето на всеки проблем е хронологично. 5500-те заглавия са дадени на гръцки с френски превод. Да се надяваме, че повече подобни библиографии ще се появят скоро и ще бъдат представени на предстоящите срещи на Международната асоциация за югоизточноевропейски изследвания (A.I.E.S.E.E.) през 1974 или на Международния комитет за исторически науки (C.I.S.H.) през 1974 г.

През 1966 г. Институтът по балканистика към Българската академия на науките започна да издава всяка година много ценната *Bibliographie d'Études Balkaniques*, под редакцията на Н. Тодоров, К. Георгиев и В. Трайков. Тези томове представят всички публикации, които се отнасят до Балканския полуостров във всички дисциплини. Показалците са много полезни, единият е на авторите, вторият - на проблемите и географските имена, а третият - но периодичнити издания. Този дял завършва с колективните трудове и новоизлезли библиографии. Дори само приложенията правят българското издание незаменимо. Тази библиография, използвана заедно с четиритомната *Südosteuropa-Bibliographie* (München, 1943-1973), в която всеки том е в две части, покрива всичко значително, което се е появило в сферата на изследванията, посветени на Югоизточна

Европа. Първият том на немското издание е редактиран от Fritz Valjavec, а следващите - от Gertrud Krallert-Sattler. В последно време в Холандия се появи нова важна специализирана библиография: Hans Jürgen und Jutta Kornrumpf, eds., *Osmanische Bibliographie, mit besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa* (Leiden, 1973). Този дебел том се ползва сравнително трудно, тъй като е организиран както по проблеми, така и по автори, а няма показалец. Ако изследователят не се интересува от някой проблем, който съответства точно на някой от разделите и подразделите на тома, трудно би могъл да открие необходимите му заглавия.

Ще завърша този раздел, като спомена няколко колективни труда, издадени главно за конгресите на A.I.E.S.E.E. и C.I.S.H. Заглавията може и да са подвеждащи, но тези томове винаги съдържат важни статии и често включват библиографии, посветени на турския период на Югоизточна Европа. За конгресите на C.I.S.H. през 1955, 1960 и 1970 унгарците издадоха специални сборници, озаглавени *Études Historiques*, а за 1965 г. - *Nouvelles Études Historiques*. Може да настъпи известно объркване, тъй като петте тома, публикувани от българите за конгресите през 1960, 1965 и 1970 също носят името *Études Historiques*, а четирите румънски тома за 1955, 1960, 1965 и 1970 са онасловени *Nouvelles Études d'Histoire*.

Въпреки че споменатите томове съдържат важни статии, за изследователите на османския период те не са толкова значими, колкото *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-est Européennes* (Sofia, 1967-1970). В трети и четвърти том около 500 страници са отделени на исторически изследвания на периода XV-XVIII в., някои от които са особено значими. Сериозни приноси имат и изследователи от други области. Този сборник е необходим на всеки изследовател на османското владичество в Европа. Материалите, представени на Втория конгрес, също са подготвени за печат.

Нито един преглед на общите трудове по нашия предмет не може да бъде пълен, без да спомене четири безценни труда: M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* [Реч-

ник на термините и изразите в османската история], 3 vols. (Ankara, 1946-1955); старото издание на *Encyclopaedia of Islam*, четири тома в осем книги (Leiden-London, 1913-1929), новото й издание (Leiden and London, 1960-) и накрая *Islâm Ansiklopedisi* (Istanbul, 1940-).

4. Списания

Библиографските прегледи обикновено не включват раздели, посветени на списания. Но аз чувствам, че се налага тук да бъдат казани няколко думи за тях, защото те съдържат толкова много важни материали и защото повечето от тях са слабо известни на аудиторията, за която е предназначен този том.

Големите американски и западноевропейски исторически списания са сравнително не особено полезни за изследователя, който се интересува от османския период на Югоизточна Европа, въпреки че от време на време в тях се появява някоя важна статия. Това е разбираемо, тези списания са посветени предимно на националните истории на страните, в които са издавани. Само малко по-важни са специализираните списания като *Slavic Review*, *East European Quarterly*, *Canadian Slavic Studies*, *Slavic and East-European Studies, Slavic and East-European Review*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, *Revue des Etudes Slaves* и някои други, посветени на славянския свят. Тези специализирани списания покриват цялата история на региона, включително Русия/Съветския съюз. Не много често те включват статии, които разглеждат някои проблеми на османската история. Същото важи и за различните списания, посветени на исляма и ориенталските изследвания. Въпреки това тези издания трябва да бъдат проверявани внимателно, тъй като те съдържат статии по интересуващите ни проблеми по-често, отколкото общите исторически списания. Най-важно сред тях е *International Journal of Middle East Studies*.

Следователно познаването поне на най-важни списания, публикувани в страните, които за известно време са били под османска власт, е абсолютно необходимо. До 1965 г. най-важ-

ното албанско издание бе *Universiteti Shtetëror Buletin* [Бюлетин на Държавния университет], но след това по-специализираното *Studime Historikë* [Исторически проучваниу] стана по-важно. В Гърция фактически няма наистина специализирано историческо списание. Много от интересуващите ни материали се появяват в историческия раздел на *Praktika tis Akademias Athenon* [Трудове на Атинската академия] или в *Deltion tis Istorikis kai Ethnologikis Etairias tis Elladis* [Бюлетин на гръцкото историческо и етнографско дружество]. Сред гръцките списания, публикувани на западни езици, най-важно е *Balkan Studies*.

В Турция има сравнително малко значими издания. Най-важно е *Belleten* [Бюлетин] на Турското историческо дружество което през 1937 г. замества *Türk Tarih Encümeni Mecmuasi* [Списание на Турския исторически комитет]. По-старото списание също заслужава да бъде преглеждано внимателно. Трябва да се прибави още *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasi* и *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* [Списание на икономическия факултет на Истанбулския университет и Историческо списание на литературния факултет...], както и *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* [Списание на езиковия, историческия и географския факултет на Анкарския университет], в които са публикувани множество важни статии. И накрая, статии по интересуващите ни проблеми могат да бъдат намерени във *Vakıflar Dergisi* [Списание на *вакъфите*], което публикува както статии, така и документи, докато *Belgeler* [Документи] в Анкара е посветено само на документи. В последно време започна да излиза новото списание *Archivum Ottomanicum*. То е единственото периодично издание, посветено изцяло на османската история, което излиза на западен език. За нещастие в Турция не се издава истинско научно списание на западен език.

Когато преминем от тези три страни към другите четири в региона, броят на важните издания се увеличава. България има няколко исторически списания, от тях най-важни са *Исторически преглед* и *Известия на Института за история при БАН*

Много ценното - *Études Balkaniques* - се публикува в София от 1964 г., от 1973 г. на английски и френски излиза *Bulgarian Historical Review*. Малко важни статии са публикувани в останалите български списания.

Основното румънско историческо с писание е *Studii: Revistă de istorie*. Двете други исторически издания, които трябва да се имат предвид, са *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* и *Studii şi cercetări ştiinţifice. Sectia Istorie, Iaşi*. *Studia et acta orientalia* е по-специализирано и до голяма степен работи с османски материал. На западни езици излиза *Revue roumaine d'histoire*, което често препечатва материали от списанията, публикувани на румънски език. Както показва и името му, по-специализирано е *Revue des études sud-est européennes*, в което всеки брой включва поне една статия по интересуващите ни въпроси. От 1963 г. в Букурещ се публикува и *Bulletin de l'Association Internationale des Études du Sud-Est Européen*. Освен новини от Асоциацията, то помества и статии.

Всяка от републиките в [бивша] Югославия има свое историческо периодично издание. *Историја* се издава в Скопие, *Историјски записи* - в Титоград, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* и *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* излизат в Сараево, *Zbornik Filozofske fakultete* - в Любляна. Двете най-големи републики издават двете най-стари списания: *Istorijski časopis* в Белград и *Historijski pregled* - в Загреб. Съществуват множество *Zbornik* и *Radovi*, издавани от различни университети и академии. От по-специализираните списания сараевското *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju* е свързано с разглежданата тук проблематика. Поради голямото значение на Дубровник трябва да се следи *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*. След 1970 г. в Белград на западни езици излиза отличното списание *Balcanica*.

Унгария също разполага с множество исторически периодични издания. Най-важни са *Századok* [Векове] *Történelmi Szemle* [Исторически преглед]. Въпреки че те са насочени главно към по-късните векове, в тях се появяват и статии, посветени на османския период от унгарската история. Освен споме-

шатите главни списания, важни са още и някои други издания: *Annales Universitatis Scientiarium Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica*, *Acta Universitatis Debreceniensis* и *Acta Universitatis Szegediensis*. По-специализирано е много важното *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. От двете списания, които излизат на западни езици - *Acta Historica* и *New Hungarian Quarterly* - второто не е научно в строгия смисъл на думата, тъй като е насочено към по-широки кръгове образовани читатели. От време на време и двете поместват отлични статии, посветени на османския период.

Предложеният тук списък на периодични издания далеч не е пълен. Не бих искал да продължавам и да изреждам руски, италиански и други периодични издания, но бих прибавил още пет заглавия, които са много важни. Това са холандското издание *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, пражкият *Archiv Orientální*, полските издания *Folia Orientalia* (Краков) и *Przegląd Orientalistyczny* (Варшава) и московското *Народи Азии и Африки*. Читателите, които желят да надхвърлят предложения основен, но, естествено, ограничен подбор, ще трябва да се обърнат към приложените в цитираните по-горе библиографии показалци на периодични издания.

5. Някои подбрани автори и заглавия

Един списък на монографии и статии, подобен на краткия преглед на периодичните издания, би бил невъзможен, тъй като би изключил множество отлични изследователи. Вместо произволен подбор на няколко стотин заглавия, по-долу ще изредя учените, от чиито трудове съм извлякъл най-голяма полза. Този подход също изпуска повече значими автори, отколкото са включените, на тях дължа най-искрени извинения.

От турските автори на първо място трябва да бъде поставен Омер Лютфи Баркан. Той пръв започна да използва систематично данните от турските преброявания на населението и други подобни сведения, за да изследва демографските и икономическите процеси в Османската империя. Доколкото знам той е пуб-

ликувал само една книга - *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Imperatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları* [Юридически и финансови принципи на селското стопанство в Османската империя през XV и XVI в.] (Istanbul, 1943), но множеството важни негови статии го правят най-значителния изследовател в тази област. Сред тях са: "XV Asır Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarının Tanzim Eden Kanunlar" [Закони, регулиращи и следящи цените на стоките и цените в някои големи градове в края на XV в.] *Tarih Vesikaralı* [Исторически документи] (1941); "1079-80 (1669-70) Mal Yılına Ait Bir Osmanlı Büceçi" [Един османски бюджет за фискалната 1079-80 (1669-70) година] и "1070-71 (1460-61) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese" [Старият османски бюджет за фискалната 1070-71 (1660-61) година и едно сравнение] в *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası* (1955-1956). Баркан публикува "Edirne Askeri Kassamına âit Tereke Defterleri (1545-1659)" [Наследствен регистър на военния *кассам* в Одрин] в *Belgeler* (1968), "984 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilançoları" [Счетоводните баланси на данъка *джизие* за 984 (1488/1489) г.] през 1964 г. В 14 т. на *Sosyal siyaset Konferansları* (Istanbul, 1963) може да бъде намерена студията "XVI-XVIII Asırlarda Türkiyede Inşâat Işçilerinin Hukuki-Durumu" [Правното положение на строителните работници в Турция през XVI-XVIII в.]. Този списък може да бъде продължен. Цитираният по-горе библиографски труд на Корнрумпф изброява 31 негови студии, но не е изчерпателен. Все пак тук ще бъдат добавени само неговите най-важни три студии, публикувани на други езици: "Quelques observations sur l'organisation économique st sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles" в *Receuils Société Jean Bodin, VII*. (Bruxelles, 1956), "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles" в *Journal of Economic and Social History of the Orient* (1957) и "Research on the Ottoman Fiscal Surveys" в Michael E. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Near East* (London, 1970).

Днес водещият турски историк на Балканите е Халил Иналджък. Той е невероятно плодовит автор, броят на негови-

то книги, студии и енциклопедични статии достига сто заглавия. Всичко, написано от Иналджък, е ценно, а обхватът на интересите му е широк. Провокативната му студия "XV Asırda Rumelide Hıristian Sipahiler ve Menşeleri; Stefan Duşandan Osmanlı Imparatorluğunda" [Християни *спахии* в Румелия през XV в. и техния произход; от Стефан Душан до Османската империя] в сборника *Fuad Köprülü Armağanı* [Студии в чест на Фуад Кьопрюлю] се занимава с началото на османското управление, докато неговия пленарен доклад, изнесен на Втория международен конгрес на A.I.E.S.E.E. в Атина, отпечатан самостоятелно през 1970 г., *The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya*, се занимава с края на османското управление. Едва ли има някакъв проблем от периода, очертан от тези две студии, по който Иналджък да не е писал.

Узунчаршълъ, който също бе споменат в този преглед, е друг учудващо продуктивен турски историк, чието име се открива във всяка библиография. Специален интерес представлява неговият труд *Osmanlı Devleti Teşkilâtından: Kapıkulu Ocaklârı* [Към организацията на османската държава: корпусът на робите към Портата], 2 vols. (Ankara, 1943-1944), който разглежда изключително важния проблем за набирането и организирането на въоръжени сили от роби. Ако за момент оставим турските изследователи, ще видим, че същият проблем е разглеждан в много интересния труд на Basilike D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich* (München, 1963). В тази връзка трябва да бъдат споменати още два труда, които осветляват от различни гледни точки набирането на воини чрез *девширме*: Ahmed Refik, *Sokollu (911-987)* (Istanbul, 1924) - той представя великият везир в много по-различна светлина от югославския му биограф Радован Самарџић, *Мехмед Паша Соколовић* (Београд, 1967).

От гледна точка на качеството на трудовете им, а и на техния брой, Николай Тодоров и Бистра Цветкова заемат сред българите същото положение, което имат Баркан и Иналджък сред турците. Библиографията на произведенията на Тодоров за периода 1951-1964 включва 107 заглавия, а трябва да се има

предвид, че той публикува основните си изследвания *след* 1964 г. Само между 1964 и 1969 г. той публикува 34 нови заглавия. Въпреки че неговите интереси се простират от публикации на архивни източници до популярни статии и обхващат различни периоди, основните му занимания са свързани с османския период, а главната му специалност е икономическата и градската история. Той поставя доста силен акцент върху икономическата детерминираност на историята, но трудовете му са незаменими за всеки, който изследва османското владичество в Югоизточна Европа. Трудно може да се подбере най-доброто или най-представителното сред многото му статии и книги. Очевидно заглавията, цитирани в бележките и в този преглед, са използвани по-пространно от останалите при работата върху настоящия том.

Интересите на Бистра Цветкова са по-тесни; тя е османист, при това един от най-добрите в целия свят. Нейната библиография също е невероятно голяма и включва публикации на документи, монографии, пространни студии, публикувани на части, както и множество по-кратки статии. Тя изследва администрацията, икономиката на града и селото и практически всички аспекти на османското владичество, но основният й интерес е насочен към нейния народ и живота му през този период. Отново без да цитирам някакви заглавия, извън вече споменатите, без всякакви резерви мога да препоръчам нейните изследвания.

Трудовете на българските автори Гълъб Гълъбов и Вера Мутафчиева също са солидни и полезни, но не са от калибъра на трудовете на Тодоров и Цветкова. Винаги съм смятал трудовете на Иван Снегаров за много интересни, тъй като той се насочва към историята на културата и религията. Неговите сънародници също смятат, че приносите му са ценни и са публикували в *Известия на Института за история* (1964) статията "Научното дело на академик Иван Снегаров" от Д. Ангелов и Й. Николов. По това време той е на осемдесет години. В същия брой на списанието е поместена библиография на най-важните му трудове. Едно заглавие може да послужи за при-

мер на неговите приноси: *Турското владичество - пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи* (София, 1958).

Невъзможно е да се изредят всички български историци, чиито трудове са ценни. Читателят ще трябва да се задоволи със само още няколко премиера. Сред трудовете на Христо Гандев ще спомена *Фактори на Българското възраждане* (София, 1943), тъй като също е свързан с културната история. Тези, които се интересуват от систематизирана икономическа история, трябва да се обърнат към първата част от труда на Жак Натан *История экономического развития Болгарии* (Москва, 1961). Уникално за целия балкански регион е начинанието, предприето под редакцията на Ашер Хананел и Ели Ешкенази *Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи*. Т. 1-2 (София, 1958-1960).

Остава да се отбележат, не толкова като изследователско дело, колкото като показател за интереса към предмета, опитите да се напише история на България под турско владичество. Първи е Йордан Георгиев, *Българите под турско робство (От края на XIV до края на XVIII век.)* (София, 1901). След това идва Alois Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925). През 30-те години на XX в. Ahmed Refik публикува *Türk Idaresinde Bulgaristan, (973-1255)* [България под турска власт (973-1255) = 1565-1840] (Istanbul, 1933), а през следващото десетилетие излиза книгата на Michel Leo, *La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane, tels que les ont vue les voyageurs anglo-saxon (1586-1878)* (София, 1949). Тези заглавия илюстрират разнообразието и богатството на свършеното по отношение на историята на България под османско владичество, главно от български учени.

Не по-лесно е да се избира сред многото отлични изследователи в Югославия. Трябва да се отбележи, че повечето студии, които представляват интерес за читателите на настоящия том, са публикувани под формата на безбройни статии, често с резюмета на основните западни езици, и е препоръчително, преди да се предприеме каквото и да е по-подробно изследва-

не, да се проучат библиографиите. Тези статии често представляват малки монографии. Два примера показват значението им, както поради темите, така и заради начина, по който са разгледани: Бранислав Дурђев, О војницима. Са освртом на развој турској феудализма и питање боснанског агалука. - *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, 2 (1947): 75-137; и Недим Филиповић, Поглед на османски феудализам (са нарочитим обзиром на аграрне односе), *Годишнак Историског друштва Босне и Херцеговине*, 4 (153): 1-146. Сред многобройните други трудове на Филипович голям интерес предизвиква един, който разглежда слабо познатия период на гражданската война, последвала поражението на османците при Анкара през 1402 г. - *Princ Musa i Šejh Bedreddin* (Sarajevo, 1971).

Двамата споменати учени са сред основните изследователи на османския период в земите на Югославия. Джурджев е изключително продуктивен, неговите силни марксически убеждения оцветяват повечето от трудовете му. Въпреки че читателят не е длъжен да се съгласява с всички негови възгледи и тълкувания, неговите трудове се отличават с високи изследователски качества и заслужават специално внимание. Невъзможно е да се отдаде внимание на целият спектър от интереси на Джурджев. Цитираната по-горе статия е посветена на икономически проблеми, но той е автор и на *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda* (Sarajevo, 1964), която по същество представлява история на Печ до 1766 г. Джурджев съставя и няколко сборника с документи. Заедно с други свои колеги той публикува например *Kanuni i kanunname za Bosanki, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak* като първи том от *Monumenta turcici* (Sarajevo, 1953). Като резултат от издателските си усилия Джурджев изковава оригинален подход за представяне на османския материал пред широката публика и заедно с Miloje Vasić издава *Jugoslavske zemlje pod turskom vlašću, do kraja XVIII stoljeća* (Zagreb, 1962), една книга, в която документите, поясненията и свързващите есета образуват един цялостен разказ. Джурджев се насочва към друга част от Югославия в *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI*

i XVIII veku (Sarajevo, 1953). Същият въпрос е разгледан и от Gligor Stanojević, който също има много публикации, в *Iz istorije Crne Gore u XVI i XVIII veku* (Titograd, 1959), както и от Tomica Nikićević и Branko Pavićević, *Crnogorske isprave, XIV-XIX vijeka* [Черногорски документи…] (Cetinje, 1964).

Джурджев представлява образец на югославските изследовател, така както Баркан - на турските. Няколко други учени, чиито трудове са много важни, включително Недим Филипович, също биха могли да бъдат представени по този начин, но мястото позволява да се посочат само някои от тях.

Иван Божич е автор на *Дубровник и Турска у Dubrovnik u XIV-XV веку* (Београд, 1952). Освен авторите, споменати в бележките в главата за Дубровник, изредените по-долу заглавия илюстрират разнообразието на изследваните проблеми, свързани с града-република: Dragan Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVII stoljeću* [Дубровнишките занаяти…] (Zagreb, 1951); Josip Luetić, *Mornarica Dubrovačke republike* [Флотата…] (Dubrovnik, 1962), както и почти безкрайната поредица от статии на Вук Винавер, посветени на всички възможни аспекти на дубровнишката икономика. Литературата, посветена на дубровнишката култура, е богата и когато човек се замисли за нея, веднага си спомня името на И. Тадич. Сред многобройните му изследвания вероятно най-известно е *Грађа о сликарској школи у Дубровнику, XIII-XIV века* [Градиво за Дубровнишката художествена школа…], Т. 1-2, (Београд, 1952). За по-късните векове читателят може да се обърне към Kuno Prijatelj, *Umjetnost XVII i XVIII stoljeća u Dalmaciji* (Zagreb, 1956), а кратък преглед на литературата се съдържа в D. Pavlović, *Iz književne i kulturne istoriji Dubrovnika* (Sarajevo, 1955).

Сред изследователите, чиито трудове са ми били много полезни, са Hazim Šabanović, Hamdija Kreševljaković, Gliša Elesović и Hamid Hadžibegić. Сред публикациите на Шабанович е *Bosanski Pašaluk: Postanak i Upravna podjela* (Sarajevo, 1959), за *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1954) на Крешевлякович вече бе дума в настоящия том. Друг интересен негов труд е *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1957).

Тези четирима учени, както и мнозина други, са публикували множество добри трудове, главно под формата на пространни статии.

Още няколко автори, които работят в областта на икономическата история, трябва да бъдат споменати. Най-старият от все още полезните трудове е М. Нинђић, *Историја аграрно-правних односа: српска тежака под турцима* (Београд, 1902). Konstantin Bastanić се насочва към същия проблем в *Timarsko vlašnistvo u feudalnom sistemu osmanskia Turske, od XV do XVIII stoljeća* (Zagreb, 1958). Броят на трудовете, особено на пространните статии, посветени на практически всеки икономически аспект на турския период, е много впечатляващ. От друга страна най-разпространеният труд - Mijo Mirković, *Ekonomska historia Jugoslaviji* (Zagreb, 1958) е по същество учебник и обръща малко внимание на османските векове.

От многото трудове, посветени на *задругата*, най-лесно се навлиза в предмета с помощта на Emile Sicard, *La Zadruga sud-slave dans l'évolution des groups domestiques* (Paris, 1943). Интересни особени случаи са разгледани от Миленко Филиповић, *Несродничка и превојена задруга* (Београд, 1954).

Няколко заслужаващи внимание труда разглеждат голямата миграция от 1690 г., която оказва въздействие върху всички аспекти на сръбската, югославската, църковната и дори унгарската история: Душан Поповић, *Велика сеоба срба 1690* (Београд, 1954) и по-старото, но по-широкообхватно изследване на Aleksa Ivić, *Migracije Srba u Hrvatsku tokum 16, 17 i 18 stoljeća* (Subotica, 1926).

Накрая трябва да се посочи, че не само Джурджев се занимава с църквата. Най-старият труд, публикуван посмъртно, е Иларион Руварац, *О рећима патријаршима од 1557 до 1690* (Сремски Карловци, 1931). През XIX в. излиза Миленко Вуићевић, *Српске народ, црква и свештенство у турском царству од 1459-1557 год.* (Београд, 1896). По-специализиран е трудът на Светислав Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960 до 1930 год.)* (Сарајево, 1931).

Историографията на останалите две страни - Румъния и

Унгария - е много по-различна. И това е напълно разбираемо. Въпреки че са свързани с Османската империя Дунавските княжества имат свои владетели и в известен смисъл се радват на непрекъсната политическа история. Голяма част от тяхната страна век и половина е под османска власт, но все пак унгарците също имат крал, диета и непрекъсната политическа история. Така че ударението пада върху националната история и изследванията, посветени на османското владичество и многобройните му аспекти, са оскъдни.

Румънската история винаги е била писана от добри учени. Тази традиция започва с големите историци от XIX в., продължава и разцъфтява след Първата и особено след Втората световна война, и поражда почти безкраен поток от публикации. И най-дребният проблем е разгледан поне в няколко статии, местни истории са изследвани редом с националните проблеми, съхранен е споменът за практически всяка личност, която има някакъв принос в някаква област. Естествено това изобилие не се състои само от образцови публикации на документи и отлични библиографии, каталози на архиви и други предимно първични материали, но и от множество статии и колективни трудове. Някои от тях вече бяха споменати в бележките или в този преглед. В следващите няколко абзаца ще се съсредоточа главно върху теми, свързани с османското влияние и, доколкото е възможно, ще се ограничa до основните монографии. В резултат имената на някои много добри учени, включително Andrei Oţetea, Ştefan Ştefănescu, Constantin C. Giurescu, Mihail Berza и отличният икономически историк на османските векове Maria M. Alexandrescu-Dersca ще бъдат пропуснати или само спорадично споменавани, въпреки многото, което съм научил не само от техните трудове, но и от разговорите с тях. Тъй като този преглед се основава на критерия "полезен за моето образование", техните имена трябва да бъдат изредени с благодарност.

Взаимоотношенията между османците и Молдова са разгледани от N. A. Constantinescu, *Începuturile şi stabilirea suzeranităţii turceşti în Moldova* (Bucharest, 1914) и C. Giurescu.

Capitulaţiile Moldovei cu Poarta Otomană (Bucharest, 1908). Тясно свързани с османските проблеми са и H. Dj. Siruni, *Domnii romîni la Poarta Ottomană* (Bucharest, 1941) и Georg Müller, Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliche Verhältnisse Siebenbürgens zur Pforte (Bucharest, 1938).

В сферата на османските изследвания се открояват две имена на румънци: Михаил Губоглу и Карл Гьолер. Губоглу публикува споменатите по-горе каталози, издава документи и е автор на наръчник по османска палеография и на няколко статии. Той е изключителен турколог. Заедно със своя по-млад колега Mustafa M. Mehmed той преведе и издаде провокативните *Cronici turceşti privind ările române (Extrase, sec. XV-mijlocul sec. XVIII)* [Турски хроники за румънските земи...] (Bucharest, 1966). С това издание се поставя началото на поредица.

Carl Göllner стана широко и заслужено известен с *Turcica, die europäischen Türkendrücke des XVI Jahrhunderts*, 2 vols. (Bucharest-Berlin, 1961; Bucharest-Baden-Baden, 1968) и въпреки че неговите интереси и писания покриват широк кръг от проблеми, статиите му, посветени на османския период, заслужават специално внимание.

Големите фигури от румънската история, например Михай Храбри, Щефан Велики или Димитрие Кантемир, естествено са обект на няколко биографии, както и някои по-малки личности, а някои изследвания са посветени на лица, които се прочуват извън Румъния. Сред тях, например, е Camil Mureşan, *Iancu de Hunedoara*, 2nd ed. (Bucharest, 1968) за Я. Хуниади и трудът за важния род Маврокордатос Alexandru A. C. Sturdza, *L'Europe Orientale et la role historique des Maurocordato (1660-1830)* (Paris, 1913).

Три книги, по една за основните румънски земи, представляват пример за изключително богатата литература, посветена на икономическата история: Valeria Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viaţa feudală în Ţara Romanească şi Moldova (sec. XIV-XVII)* (Bucharest, 1957); V. Mihordea, *Relaţiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova* (Bucharest, 1968) и накрая, но не по значение, един от трудовете на отличния икономически ис-

тории на Трансилвания Samuil Goldenberg *Clujul în sec. XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri* (Bucharest, 1958).

Последното заглавие е показателно за историите на градовете, подобни трудове са написани за почти всяко населено място, което има някакво значение. Два труда, посветени на Букурещ, разкриват разнообразието на разглежданите проблеми: Milan Popovici, *Aspecte din istoria finanţelor oraşului Bucureşti* [Аспекти от финансовата история…] (Bucharest, 1960) и Panait I. Panait, *Aspecte din lupta populaţiei bucureştene împotriva regimului turco-fanariot (1716-1821)* [Аспекти от борбата на народа на Букурещ срещу турско-фанариотския режим…] (Bucharest, 1962). Сред различните истории на града предпочитам Dan Berindei, *Oraşul Bucureşti, reşedinţă şi capitală a ţării Româneşti (1459-1862)* (Bucharest, 1963), защото предлага най-богатата библиография.

Историята на Трансилвания също е изследвана от всички възможни гледни точки. За нейната икономика, освен цитираното заглавие на Голденберг, най-добрият пример е монументалното изследване на David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea* [Крепостничеството…], 3 vols. (Bucharest, 1967-1968). За дипломатическата история от критичния период след битката при Мохач от 1526 г. добро изследване е написано от Radu Ciocan, *Politica Habsburgilor faţă de Transilvania în timpul Carol V (1526-1556)* (Bucharest, 1945), а историята на независимото княжество е представена от Ştefan Pascu, *Transilvania în epoca principatului. Timpul suzeranităţii turceşt, 1541-1691* (Cluj, 1948).

Най-добрите въведения в църковната и културната история са един колективен труд, издаден от Дружеството за за православното мисионерско и библейски изследвания *Istoria bisericii române* [История на румънската църква], 2 vols. (Bucharest, 1957-1958) и P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii româneşti* (Bucharest, 1969).

И накрая, в споменатата вече поредица, издавана на чужди езици, *Bibliotheca Historica Romaniae* досега са публикувани три тома, свързани с разглеждания тук период. Седмият том е петтиранният вече труд на Ştefan Pascu, *Der Transsilvanische*

Volksaufstand, 1437-1438 (Bucharest, 1964). Той е последван от том 36 - V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle* (Bucharest, 1971) и том 41 - Paul Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant, 1660-1714* (Bucharest, 1972), който разглежда търговията с румънските земи.

В много отношения положението при унгарските учени и техните изследвания е сходно с румънското. Многобройните статии и монографии не могат да бъдат изредени, защото независимо от тяхното значение, те само отчасти докосват проблемите, на които е посветен настоящият том. Ограниченото място ми дава възможност само да спомена Zsigmond Pál Pach, Kálmán Benda, László Makkai, Klára Hegyi и много други учени, от чиито трудове съм извлякъл голяма полза.

Унгарците отдавна се интересуват от турските дела и, като се почне с Árman Vámbery, сред тях има няколко учени с международна известност - Gyula Németh, Lajos Fekete, Gyula Káldi-Nagy и др. По-голямата част от техните трудове са чиста тюркология, методология или част от разгъната програма за публикуване на документи, свързани главно с графства и градове, но има и други, свързани с региона като цяло. По тези проблеми съществува и голямо множество статии. Дори семейните архиви са претърсени за турски материали, които след това са публикувани.

Съществуват много ценни трудове, но естествено изследванията, посветени на строго исторически проблеми са сравнително редки. Преди да се установи значението на *мезьовароšок* и на някои други въпроси унгарските историци не виждат нещо особено интересно във владените от турците земи, когато сравняват живота и процесите там с развитието на Унгария, Словакия или Трансилвания, които са под хабсбургска власт. Така че малцина се насочват към периода на турската власт. Sándor Takáts публикува *Rajzok a török világból* [Скица на турските дни], 3 vols. (Budapest, 1915-1917). Неговият труд е надминат от Mária Schwab, *Az igazságszolgáltatás fejlödése a török hódoltság idején az alföldi városokban* [Развитие на правораздаването в градовете от Голямата низина по времс на турската

окупация] (Budapest, 1939) и Zsolt Pákay. *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírása alapján, 1531-1609* [История на графство Веспрем под турска власт въз основа на *джизие* регистрите] (Veszprém, 1942). Към същата група изследвания, насочени към турския период, принадлежи и Pál Z. Szabo, *A török Pécs* [Турският Печ] (Pécs, 1958). Значението на периодичните издания не може да бъде подчертано достатъчно ясно, тъй като те съдържат огромно богатство от отлични студии. Gyula Káldi-Nagy, "Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról" [Статистически сведения за притока на стоки от Запад в територите под турска власт], *Történeti Statisztikai Évkönyv* [Годишник за историческа статистика] (1967-1966) pp. 27-97 може да послужи за пример на подобни статии.

Монографиите се насочват предимно към Хабсбургска Унгария, която е предмет на друг том от настоящата поредица, или към Трансилвания. Вече бяха споменати някои от многобройните сборници с документи за това княжество. За всяка значителна фигура има поне един труд; анализирана е политиката на различните князе; многобройните военни кампании са описани и подложени на дисекция - накратко, всеки аспект от обществения живот в Трансилвания е изследван. Няколко примера могат да демонстрират многообразието на разглежданите проблеми: Lajos Szádecky-Kardoss изследва секелите в *A székely nemzet története és alkotmánya* [История и състав на нацията на секелите] (Budapest, 1927), а любопитната двойственост на тази нация е разгледана от György Bónis, *Székely jog, magyar jog* [Секелски закон, унгарски закон] (Kolozsvár, 1942). Най-подробната история на секелите е István Rugonfalvi Kiss, *A nemes székely nemzet képe* [Образът на благородната нация на секелите], 3 vols. (Debrecen, 1939-1940).

Интересно изследване, посветено на проблемите на възприетите нации и религии в Трансилвания, е Miklós Endes, *Erdély Három nemzete és négy vallása autonomiájának története* [История на автономията на трите нации и четирите религии в Трансилвания] (Budapest, 1935). За разглеждания в този том период

от трансилванската история специален интерес представляват следните заглавия: Károly Lám, *Az erdélyi országgyülés szervezete 1541-1848* [Организация на Трансилванската диета...] (Kolozsvár, 1918); Gyula Vajda, *Erdély viszonya a potához és a német császárhoz mint magyar királyhos a nemezeti fejedelemség korában, 1540-1690* [Взаимоотношенията на Трансилвания с Портата и с германския император в качеството му на унгарски крал...] (Kolozsvár, 1891); Johann Lipták, *A portai adó története az erdélyi fejedelemségben* [История на турските данъци в княжество Трансилвания] (Késmárk, 1911); Vencel Biró, *Erdély követei a portán* [Трансилванските посланици при Портата] (Kolozsvár, 1921); Imre Lukinich, *Erdély területi változásai a török hoditás korában, 1541-1711* [Промените в трансилванските територии през периода на турското владичество...] (Budapest, 1918); Mária Szentgyörgyi, *Jobbágyterhek a XVI-XVII századi Erédelyben* [Задълженията на крепостните в Трансилвания...] (Budapest, 1962). F. Gabriella Gáspár, *Az erdélyi fejedelmek tötekvésie a lengyel tronra* [Опитите на трансилванските князе да спечелят полския трон] (Debrecen, 1943) се основава на сериозни изследвания, но изводите са проблематични.

Повечето от тези заглавия са остарели, но те трябва да се имат предвид, тъй като по-новите изследвания се насочват към други проблеми. Въпреки че по-новите трудове са много важни, те са или твърде специализирани, или се занимават с въпроси, които нямат връзка с настоящия том. Желателно е отличните съвременни унгарски историци да публикуват изследване, което да отдаде дължимото на проблема, който френският историк A. Lefaivre не много успешно разглежда в своя труд *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie (1526-1722)*. 2 vols. (Paris, 1902).

По традиция чехите отдавна пишат за Югоизточна Европа, като се почне още с прочутия Константин Иречек, който издава своята *История на българите* (Прага, 1876) и още по-известната си *Geschichte der Serben*, 2 vol. (Gotha, 1911-1918), и двете са превеждани и преиздавани. Продължител на неговото дело е Josef Kabrda, който е автор на многобройни статии, по-

светени на турски и балкански проблеми, и на отличен труд, публикуван на френски - *Le système fiscal de l'Église orthodox dans l'Empire ottoman d'après les documents turcs* (Brno, 1969). В наши дни по-младите изследователи в Чехия и Словакия работят отлично.

Полша също има своите видни османисти, най-известен сред които е Jan Reychmann, който заедно с Ananiasz Zajączkowski публикува *Zarys Dyplomatyki Osmáno-Tureckiej* (Warszawa, 1955), трудът е преведен на английски от Andrew Ehrenkreutz - *Handbook for Ottoman-Turkish Diplomatics* (The Hague, 1968). Заедно със Zygmunt Abrahamowicz, Zajączkowski съставя *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do Djzeijów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672*, vol. 1 (Warszawa, 1959). Към тези два примера ще добавя още само един: Wladislaw Konopczyński, *Polska i Turcija, 1683-1792* (Warszawa, 1936), от който съдим, че и в Полша изследването на турската проблематика продължава.

В заключение трябва да се направят някои общи пояснения за изследванията в западния свят. Авторите и трудовете, за които ще стане дума, са известни и достъпни, така че, надявам се, читателят ще извини конспективния ми подход.

Желанието да се разбере и изследва живота на османците започва отдавна, с най-добрите пътешественици, един от които - Бусбек, бе споменат в този преглед. С труда на Хамер се поставя началото на писането на османска история от западни учени. Тази традиция продължава и до днес. Историците, които пишат за османците, могат да бъдат обединени, най-общо, в две групи: истински специалисти и учени, които са се заинтересували от някой османски проблем и са написали нещо ценно, но по-голямата част от тяхното дело е посветена на други аспекти на историята.

Сред специалистите по османски проблеми са Claude Cahen или Paul Wittek, техните основни интереси са или към предосманските турци, или към началото на Османската империя. Други, като Franz Babinger, Harold Bowen, Alexandre Bennigsen, Bertold Spuler, Carl Brockelmann и Gotthard Jaschke, се занимават с множество проблеми, свързани с различни периоди от

османската история. Техните трудове са незаменими за всеки, който се насочва към някой аспект на историята, имащ отношение към османците, но само периферно засягат проблемите на Югоизточна Европа под османска власт. Същото се отнася и за руските специалисти. Василий В. Бартолд (известен и като Вилхелм Бартолд) е сред изследователите на ранните турци, и Анатолий Ф. Миллер - сред изследователите на късната Османска империя.

Barnette Miller, Sydney N. Fisher, Albert Lybyer, Harold Lamb, Hester D. Jenkins, Roger B. Merriman и други са автори на едно или повече ценни изследвания, които се основават главно, а в някои случаи и изцяло, на източници на западни езици. Едва по-младите учени, сред тях най-добрите примери са Stanford J. Shaw и Speros Vryonis, Jr., съчетават пълноценната османистка квалификация, познаването на езиците от региона и широтата на погледа и публикуват изследвания, които са ценни както по отношение на османците, така и на народите, които живеят под тяхна власт.

Когато преминем от османистите към балканистите ще забележим, че повечето изследователи, споменати в този преглед (учени като Gewehr или Schevill), разчитат предимно на източници на западни езици. Изследователи като Hugh Seton-Watson или унгарския учен Emil Niederhauser, които владеят всички езици и познават всички истории, необходими за да се пише за Югоизточна Европа под османска власт, не са толкова многобройни и за момента се насочват предимно към XIX и XX в. Въпреки че съществуват множество отлични специалисти, които ползват повече от един от езиците в региона - Charles и Barbara Jelavich, Wayne Vuchinich, Michael B. Petrovich, Gale Stokes, Georges Castellan, Georges Haupt и много други - на тях или не им достига познаване на османски език, или се насочват към последните два века. На Запад рядко се срещат хора като Lefteri S. Stavrianos и Traian Stojanovich. Ето защо е толкова важно запознаването с делото на изследователите от Югоизточна Европа. И, ще повторя още веднъж, сред по-младите изследователи се откриват хора, чиято подготовка и интереси, както и доказаните им вече уме-

ния, потвърждават, че специализираните изследвания на Югоизточна Европа под османска власт ще се развиват. Сред тези по-млади изследователи, освен няколко европейци, е и John V. A. Fine, Jr. от Съединените щати.

Зад всяко име, споменато в този преглед, стоят една дузина пропуснати, а зад всяко цитирано заглавие - двадесет и пет пожертвани. Настоящият том представлява панорамно изследване, същото важи и за този преглед, който се опитва да покаже, че вече са публикувани достатъчно извори и изследвания, които позволяват едно задълбочено анализиране на повечето от разгледаните тук проблеми. Ако се осигури достъп до библиотеките в Югоизточна Европа, може да се достигне и повече, но достъпните вече материали позволяват на изследователя, който живее извън региона, да проучва подробно голяма част от въпросите.

[6. Някои актуални заглавия. Допълнение към българското издание]

Първото издание на труда на П. Шугър излиза през 1977. В общи линии обхватът на библиографския му преглед достига до тази година. Междувременно на бял свят излизат редица нови изследвания, които допълват и в някаква степен променят облика на балканската историография. Те са известни на специалистите и едва ли тук е мястото да бъдат изреждани. От друга страна българското издание е насочено към по-широк кръг читатели, които може би по-трудно биха се ориентирали в актуалните балканистични публикации. Затова тук се предлага един подборен библиографски преглед на някои основни издания, появили се на български език, след като историята на П. Шугър е била завършена. Той е максимално кратък, тъй като е предназначен преди всичко за студенти, журналисти и любознателни хора с други основни интереси, и обхваща само книги и периодични издания, които имат по-общ характер и съзнателно не се насочва към немалкото монографии и статии, посветени на по-конкретни проблеми. Допълнението се стреми да след-

ва стила, подреждането и приоритетите на П. Шугър, но съзнателно избягва каквито и да е оценки за научните качества на споменатите или неспоменати трудове.

Сред множеството публикации на изворов материал най-обхватен е подготвения от Мария Тодорова том с *Подбрани извори за историята на балканските народи XV - XIX в.* (С., Наука и изкуство, 1977).

Няколко са общите курсове по балканска история, които имат отношение към разглеждания тук период. Някои от тях имат по две издания, по-долу се посочва последното, за което се предполага, че е и най-достъпно, но подредбата следва появата на първите издания. Подобни трудове са: Кръстьо Манчев, *История на балканските народи от османското нашествие на Балканите до Втората световна война*. (Велико Търново, 1979); Христо Матанов Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354 - 1571 г.* (С., Наука и изкуство", 1997); Страшимир Димитров и Кръстьо Манчев, *История на балканските народи*, (Т. 1, София, Парадигма, 1999); Вера Мутафчиева. *Османска социалноикономическа история* (С., П. Берон, 1999); Хр. Матанов, *Средновековните Балкани*. Исторически очерци (С., Парадигма, 2002). Някъде тук трябва да се спомене и публикуваната първо на английски и предизвикала оживени реакции книга на Мария Тодорова, *Балкани, Балканизъм* (С., Българска наука и култура, 1999).

Сред множеството колективни трудове с балаканистична проблематика заслужава да се спомене поне съставения от Н. Данова, В. Димова, М. Калицин сборник *Представата за "Другия" на Балканите* (С., БАН, 1995).

Съществуват различни български библиографии на балканистичните изследвания. По-обобщен характер има най-новата - *Публикации в България за Балканите, 1985-2001*. Библиографски указател. Съст. Е. Янакиева, Б. Панайотова, Р. Начева, А. Тубакбашян (Фондация Център за академични изследвания и Народна Библиотека "Св. св. Кирил и Методий", С., 2003).

Няколко са по-новите периодични издания. Централно място сред тях заема поредицата *Studia Balcanica* (1970-), в която се публикуват статии на основните европейски езици. За съжаление вече не излизат поредиците *Балкани* (1966-) и *Балканистика* (1986-). Малко по-различен облик има поредицата *Съобата на мюсюлманските общности на Балканите* (1997-2001), в която до момента са излезли осем тома, както и *Балканските идентичности в българската култура*. Т. 1-4. (2001-2003), която включва четири сборника.

През последните години до читателите достигнаха немалко истории на отделните балкански страни: Р. Божилова. *История на Хърватия* (С., Абагар, 1998); Кр. Манчев. *История на Сърбия* (Абагар…); Надя Данова, Апостолос Христакудис. *История на нова Гърция* (С., Абагар, 2003).

Към тях могат да се прибавят очерците от една поредица на издателство "Отворено общество", които представят отделните европейски държави многостранно. Към Балканите са насочени очерците: Боби Бобев, Тома Канори. *Албания* (С., 1998); В. Мутафчиева, А. Желязкова. *Турция. Между Изтока и Запада* (1998); А. Кузманова, Р. Станчева, В. Алексова. *Румъния. На една река разстояние* (1999); В. Лозанова-Станчева, П. Янева, *Гърция. Между мита и реалността* (1999).

Много полезни, а и важни за разширяването на българските представи за балканска история са няколкото големи преводни труда: *История на Османската империя*. Под ред. на Р. Мантран (Прев. Г. Меламед. С., Рива, 1999). Жорж Кастелан. *История на Балканите. XIII-XX век* (С., Хермес, 2002). Едгар Хьош, *История на балканските страни* (С., Лик, 1998); Барбара Йелавич. *История на Балканите XVIII – XX век* (Прев. М. Христова, София, Амет-АХ, 2003). Н. Зворонос. *Кратка история на нова Гърция* (С., Университетско изд. "Св. Климент Охридски", 1993); Ричард Клог. *История на Гърция* и др.

Приложения

Приложение 1
Династията на Осман

	Дата на раждане	Заемане на престола	Край на управление
1. Осман I	ок. 1258	1281/1300[a]	1324[l]
2. Орхан	1288	1324	1360
3. Мурад I	1326	1360	1389
4. Баязид I	ок. 1360	1389	1402
Междуцарствие			
5. Мехмед I	1389	1413	1421
6. Мурад II	1404	1421	1444[l]
		1446[2]	1451
7. Мехмед II	1432	1444	1446[b]
		1451[2]	1481
8. Баязид II	1448	1481	1512[b]
9. Селим I	1470	1512	1520
10. Сюлейман I	1494	1520	1566
11. Селим II	1524	1566	1574
12. Мурад III	1546	1574	1595
13. Мехмед III	1566	1595	1603
14. Ахмед I	1590	1603	1617
15. Мустафа I	1592	1617	1618[b]
		1622[2]	1623[b]
16. Осман II	1604	1618	1622[b, c]
17. Мурад IV	1609	1623	1640
18. Ибрахим	1615	1640	1648[b, c]
19. Мехмед IV	1642	1648	1687[b]
20. Сюлейман II	1642	1687	1691
21. Ахмед II	1643	1691	1695
22. Мустафа II	1664	1695	1703[b]
23. Ахмед III	1673	1703	1730[f]
24. Махмуд I	1696	1730	1754
25. Осман III	1699	1754	1757

26. Мустафа III	1717	1757	1774
27. Абдул Хамид I	1725	1774	1789
28. Селим III	1761	1789	1807[b]/1808[c]
29. Мустафа IV	1779	1807	1808[b, d]
30. Махмуд II	1785	1808	1839
31. Абдул Меджид I	1823	1839	1861
32. Абдул Азиз	1830	1861	1876[b, c]
33. Мурад V	1840	1876	1876[b]
34. Абдул Хамид II	1842	1876	1909[b]
35. Мехмед V Решад	1844	1909	1918
36. Мехмед VI Вахдедин	1861	1918	1922[b]
37. Абдул Меджид II	1868	1922	1924[d]

a. Става феодален владетел през 1281 и независим управник през 1300.

b. Управлението свършва с детрониране.

c. Убит.

d. Има само титлата халиф.

1. Година на абдикация.

2. Връщане на власт.

3. Девир фетрет (Голямото междуцарствие): 28 юли 1402 – 5 юли 1413.

Име на принца	Място на управление	На власт От	До	
Иса	Балъкесир/ Бурса	1402	1403	
Муса	Бурса	1403	1404	завладява Бурса от Иса
Мехмед	Амасия	1402	1404	
	Амасия/ Бурса	1404	1413	завладява Бурса от Муса, обединява Анатолия
Сюлейман	Одрин	1402	1411	
Муса	Одрин	1411	1413	прекъсва се към Европа, завладява Одрин от Сюлейман

В 1413 Мехмед побеждава Муса, завладява Одрин и отново обединява империята.

Приложение 2

Велики везири

Според традицията, която не е потвърдена от документални източници, султан Орхан посочва брат си, а по-късно един от неговите синове за първите двама велики везири. Заедно с тях двамата, общо 178 лица са заемали този пост до отменянето му от султан Абдул Азиз през ноември 1861 г. Някои от великите везири заемат този пост повече от един път.

Постът е много престижен и често осигурява голяма власт, но е и зареден с много опасности. Освен че са подвластни на постоянно сменящите се настроения и предпочитания на султана, заемащите този пост са изложени на многобройни опасности. Шестима велики везири умират по време на битки, трима са убити, а двадесет и един са екзекутирани по заповед на владетеля. Само двадесет и двама умират, докато заемат поста.

Повечето велики везири заемат поста за кратко. Не е нещо необичайно да служат по-малко от година, а в отделни случаи – дори и само няколко часа. Най-дълго и без прекъсване на поста се задържат:

Кара Халил Чандарлъ (при Мурад II) – 25 години.
Али Чандарлъ (при Мурад II и Баязид I) – 18 години.
Мехмед Соколу (при Сюлейман I, Селим II и Мурад III) – 15 години.
Ахмед Кьопрюлю (при Мехмед IV) – 15 години.
Ибрахим (при Сюлейман I) – 13 години.

Два рода – Чандарлъ и Кьопрюлю – успяват да се превърнат във везирски династии.

Велики везири от рода Чандарлъ
Кара Халил – 1359-1385.
Али (син на Кара Халил) – 1386-1404.
Ибрахим (син на Али) – 1411.

Баязид – 1418.
Халил (син на Ибрахим) – 1429-1453.
Ибрахим (син на Халил) – 1497-1499.

Велики везири от рода Кьопрюлю
Мехмед – 1656-1661.
Ахмед (син на Мехмед) – 1661-1676.
Кара Мустафа (племенник на Мехмед) – 1676-1683.
Мустафа (син на Мехмед) – 1689-1691.
Хюсеин (племенник на Мехмед) – 1697-1702.
Нуман – 1710.

Приложение 3

По-големи военни походи, мирни договори, завоевания и териториални загуби на Османската империя в Европа, 1345-1801*

1345	първи османски военен поход в Европа.
1349	втори османски военен поход в Европа.
1352	Завладяване на Цимпе (Чимпе).
1354	Завладяване на Галиполи (Гелиболу, Калиполис).
1354-56	Завладяване на Източна Тракия по западния бряг на Мраморно море (Мармара, Пропонтис), включително градовете Текирдаг (Даидестос, Родосто) и Чорлу (Цорлу, Цурулос), Дидимотихон (Диметока, Димотика).
1360-66	Завладяване на Тракия източно от долното течение на Марица (Еброс, Хеброс, Мерич), включително Стара Загора (Ескизагра).
1365	Завладяване на Одрин (Едирне, Адрианополис, Адрианопол) и Пловдив (Филипополис). Дубровник (Рагуза) се съгласява да плаща данък.
1366	Османците са разбити при Видин, загуба на Галиполи.
1366-69	Завладяване на централна България между Родопите и Стара планина.
1371	Османска победа при Чирмен (Черномен, Черманон), последвана от завладяване на Елхово (Къзълагач), Ямбол (Ямболи), Айтос (Аетос, Айдос), Карнобат (Каринабад), Созопол (Сюзеболу), Ихтиман, Самоков до 1375.
1371	Черна Гора (Монтенегро) обявява независимост.
1372	Владетелят на България приема статута на васал.
1376	Византийците връщат Галиполи на османците.
1380	Преминаване на р. Вардар (Аксиос), завладяване на Битоля (Битола, Манастир).
1383	Завладяване на Серес (Сере).

---

* Всички местни имена са посочени, когато това е възможно. Освен ако градът не е много известен, първо се дава името, посочено в съвременните карти, а когато името се повтаря, се използва най-разпространеният в историческите текстове вариант. Например: 1656 Бозджа Ада (Тенедос), но 1716-1718 Тенедос.

1385	Завладяване на София.
1386	Завладяване на Ниш.
1387	Поражение при р. Тополница (Топлица); първо завладяване на Солун (Тесалоники, Селяник)
1388	Поражение при Плочник; преминаване през Стара планина и завладяване на Шумен (Шумну), Провадия (Правади), Нови пазар.
1389	Първа битка при Косово; първи нахлувания в Унгария.
1390-91	Първи нахлувания на о. Хиос, Халкис (Негропонте) и в Атика (Атике, Атики).
1391	Завладяване на Скопие (Шкупи, Юскюб, Юскюп, Скопле).
1391-98	Първа обсада на Константинопол (Истанбул, Бизантиум).
1393	Завладяване на Силистра (Силистре).
1394	Завладяване на Търново и Никопол (Никополис, Нийболу); нахлувания в Пелопонес (Морея).
1395	Битка при р. Арджеш – Влашко приема да плаща данък. Нахлувания в Унгария.
1396	Битка при Никопол.
1397	Завладяване на Видин.
1397-99	Нахлувания в Тесалия, Дорис, Локрис, североизточна Морея, южна Албания и Епир.
1403	Загуба на Солун.
1416	Незавършена война с Венеция.
1419	Война с Влашко, завладяване на Гюргево (Джурджу)
1420	Първо нападение в Трансилвания.
1421	Нападение в Трансилвания и разрушаване на Брашов (Брасо, Кронщад).
1422	Втора обсада на Константинопол.
1423-30	Война с Венеция.
1430	Ново завладяване на Солун; завладяване на по-голямата част от Епир, южна Албания, нови нахлувания в Пелопонес.
1432	Нахлувания в Трансилвания.
1437	Война с Унгария.
1438	Нахлувания в Трансилвания.
1439	Завладяване на Смедерево (Семендире, Сендрьо); Босна приема да плаща данък; победа в първата битка за Сланкемен (Сланкамен).
1441	Поражение на османците край Белград (Београд, Нандорфехервар).

1441-42	Нахлувания в Трансилвания.
1442	Нападения над Унгария; поражение на османците при Яломица.
1443	Контранастъплението на унгарците достига до Видин и София. Примирието при Сегед дава възможност на Унгария да действа във Влашко и Сърбия.
1444	Унгарците нарушават примирието; голяма османска победа при Варна.
1446	Нахлувания в Пелопонес.
1448	Поражение на унгарците във втората битка при Косово; османците навлизат в Сърбия, нападат централна Албания.
1450	Нападения над Албания.
1453	Завладяване на Константинопол.
1454	Нападения над Сърбия.
1455	Завладяване на Нови брод и Крушевац (Аладжахисар); Молдова приема да плаща данък.
1456	Нападение на Белград.
1459	Окончателна победа над Сърбия.
1460	Завладяване на Атинското херцогството и голяма част от Пелопонес.
1461	Завоюване на владенията на Генуа в Егейско море.
1462	Нахлуване във Влашко.
1456-63	Войни със Скендербег (Георги Кастриоти) в Албания.
1463	Завладяване на южна и централна Босна (северна Босна е унгарска); Венеция завладява Пелопонес.
1464	Ново завладяване на Пелопонес.
1465	Завладяване на Херцеговина.
1467	Завладяване на Албания с изключение на крепостите, които са в ръцете на венецианците.
1463-79	Дълга война с Венеция.
1468	Нахлувания в Далмация и Хърватия.
1470	Завладяване на Негропонте (Евбея, Евиа).
1471	Нахлувания в Хърватия.
1473	Нахлувания в Хърватия.
1474	Обсада на Шкодра (Шкодер, Скутари, Ишкодра); нахлувания в Трансилвания.
1475	Кримските татари стават васали на османците.
1476	Военни действия срещу Унгария и Влашко. Влашко става васална държава.
1477-78	Нахлувания в Италия; завладяване на венецианските кре-

	пости в Албания – Круя (Круйе, Акчахисар), Леше (Леш, Алесио), Дрищи (Дривастум, Дриваство, Дривост).
1479	Мир с Венеция; османците запазват завладените територии и получават Шкодра и остров Лимнос (Лемнос). Нахлувания в Унгария и Трансилвания – поражение на османците при Кениермежо.
1480	Акостиране при Отранто.
1480-81	Обсада на Родос.
1481	Евакуация от Отранто.
1483	Завладяване на Херцеговина.
1484	Война с Молдова, завладяване на Килия (Килиа, Килиа-Ноуа) и Билхород Днистровски (Акерман, Четатеа Алба).
1494	Нападение на Черна Гора.
1497	Окончателно покоряване на Албания.
1499	Завладяване на Черна Гора. Венеция получава Кипър от последния му крал, което води до:
1499-1503	Война с Венеция, която завършва със завладяване на Навпактос (Лепанто, Инебахти), Метони (Модон, Мотон), Корони (Корон) и Наварино (Пилос, Анаварин) от османците.
1512	Молдова става васална държава.
1520	Завладяване на територии в северна Босна.
1521	Завладяване на Белград, нахлувания в Унгария и Австрия.
1522	Завладяване на Родос и Оршова.
1526	Първа битка при Мохач, първа окупация на Буда.
1527	Завладяване на Яйце и цяла северна Босна.
1528	Второ завладяване на Буда (Офен).
1529	Първа обсада на Виена.
1532	Завладяване на Кьосег (Гюнс), но оттегляне от Унгария.
1533	Примирие от Истанбул, Фердинанд и Заполяй приемат да плащат данък.
1535	Османско-френски съюз.
1537-40	Война с Венеция.
1538	Първа Свещена лига (Карл V и папата се присъединяват към Венеция).
1540	Венеция отстъпва Навплион (Науплион, Анаболу) и всичките си владения в Пелопонес.
1541	Трето завладяване на Буда и установяване на пашалък.
1543	Османците завладяват Печ (Фюнфкирхен), Шикловц, Естергом (Гран), Секешфехервар (Щулхайсенбург).

1544 Османците завладяват Вишеград, Ноград (Новиград, Нойград), Хатван, Симонторния.

1547 Фердинанд признава пашалъка, продължава да плаща данък.

1551-62 Война с Австрия.

1551 Завладяване на Зренянин (Нагибечкерек), Орадея (Орадея Маре, Нагиварад, Гросвардейн), Чанад, Липова (Липа).

1552 Завладяване на Тимишоара (Темешвар), Веспрем, Дрегели и Солнок, но поражение при Егер (Ерлау).

1554 Завладяване на Капошвар и Филаково (Фюлек).

1557 Завладяване на Тата.

1560 Наксос е завладян.

1562 Мир: Австрия признава всички завоевания на османците, независимостта на Трансилвания като васал на османците и продължава да плаща данък.

1565 Обсада на Малта.

1566 Гюла и Сигетвар са завладени, но Веспрем и Тата са загубени; завладяване на Хиос.

1570 Война с Венеция (подкрепяна от Испания); завладяване на Кипър.

1571-81 Война с Втората Свещена лига.

1571 Морска битка при Лепанто.

1573 Венеция излиза от войната, признава загубата на Кипър и плаща военно обезщетение; османците атакуват Нагиканижа (Канижа, Гросканиша).

1593-1606 Война с Австрия.

1593 Веспрем отново завладян.

1594 Гьор (Рааб, Яник) е завладян, но няколко малки крепости са загубени.

1595 Естергом е загубен.

1596 Победа на османците при Мезьокерестеш; завладяване на Егер.

1598 Веспрем е загубен; Буда е атакувана.

1600 Нагиканижа е завладяна.

1601 Секешфехервар е изгубен.

1602 Австрийците атакуват Буда, османците си връщат Секешфехервар.

1603 Австрийците атакуват Буда.

1605 Естергом е завладян отново.

1606 Мир при Житваторок; и двете страни запазват това, което

са завладели, но Австрия престава да плаща данък.

1619 Вац (Вайцен) е завладян.

1638 (Приблизително по това време се отменя данъка девширме.)

1645-70 Война с Венеция.

1645 Османците атакуват Крит.

1651 Османците губят морската битка при Парос (Пара).

1656 Османците губят морската битка при Дарданелите: Венеция завладява Лемнос и Бозджа Ада (Тенедос).

1658 Османците атакуват австрийски войски в Трансилвания.

1660 Завладяване на Нагиварад.

1663 Австрия се присъединява към Венеция във войната.

1664 Османците са победени при Сент Готард.

При Вашвар е сключено двадесетгодишно примирие с Австрия.

1669 Османците завладяват Ираклион (Кандия) в Крит.

1670 Мир; Венеция връща всички територии, които е окупирала, османците получават Крит без три крепости.

1672-76 Война с Полша.

1673 Османците са победени при Хотин (Хошим).

1676 Османците са победени при Лвов (Лемберг). Османците побеждават при Журавно. Мирът от Журавно дава на османците западна Украйна и Подолие. В този момент Османската империя достига своето най-голямо разширение в Европа.

1677-81 Първа война с Русия.

1681 Мир от Радзин: османците отстъпват западна Украйна.

1682-99 Първа трайна загуба на територии.

1683 Война с Австрия.

1684 Втора обсада на Виена.

Трета Свещена лига (Венеция и Полша се присъединяват към Австрия). Вишеград и Вац са загубени.

1686 Османците губят Сиклош, Печ, Буда, Веспрем, Сегед и битката за Зента с Австрия. Венеция завладява по-голямата част от Пелопонес.

1687 Османците губят Егер и втората битка за Мохач с Австрия.

Първа руска обсада на Азов.

1688 Османците предават Секешфехервар, Липа и Белград.

1689 Османците предават Сигетвар, Видин и Ниш.

1690 Османците губят Нагикиниже, но си възвръщат Белград и

Видин и побеждават австрийците в Трансилвания

1691 Османците губят втората битка за Саланкамен.

1694 Гюла е изгубена.

1696 Липа е завладяна отново. Азов е завзет от руснаците

1697 Османците отново са победени при Зента.

1699 Мир при Сремски Карловци (Карловиц, Карлоца). Полша си връща Подолието. Венеция завладява Пелопонес и по-голямата част от Далмация. Австрия завладява цяла Унгария с изключение на Банат и Темешвар (Тимишоара, Тимишвар).

1710-11 Война с Русия.

1711 Османците печелят битката при Прут; чрез мира от Прут си връщат Азов.

1714-18 Война с Венеция; Пелопонес, Лимнос, Тенедос и Коринт отново завладени от османците.

1715 Завладяване на Тенос (последно завоюване на нови територии от османците).

1716 Война с Австрия; османците са победени при Петроварадин (Петерврдейн, Петерварад).

1717 Австрийците завладяват Белград.

1718 Мир от Пожаревац (Пасаровиц) с Австрия; османците губят Темешварския Банат и и Мала Влахия (Олтеня).

1736-39 Война с Австрия и Русия.

1736 Руснаците завладяват Азов.

1739 Руснаците навлизат в Молдова.

1739 Договор от Белград с Австрия; османците си връщат Белград. Русия се задължава да премахне укрепленията от Азов и обещава да не поддържа флота в Черно море.

1768-74 Война с Русия.

1769 Руснаците завладяват Яш (Яси) и Букурещ.

1770 Руснаците завладяват, но отстъпват Наварино, спечелват голямата морска битка близо до Хиос и последователно завладяват 18 егейски острови, окупират градовете Килия (Килиа-Ноуа), Билхород Днистровски (Акерман, Четатеа Алба), Измаил, Бендер (Бендери, Тигин) и Браила (Ибраил).

1774 Договор от Кючюк Кайнарджа: руснаците получават свобода при Азов, полуостров Керч, крепостите Кинбурн и Йеникале в Крим, устията на Днепър и Буг; земите на татарския хан стават руски протекторат; всички останали

земи, завладени от руснаците, се връщат на османците; австрийците окупират Буковина.

1783 Русия анексира земите на татарския хан.

1787-92 Война с Русия.

1788 Австрия се включва във войната.

1788 Русия завладява Очаков.

1789 Австрийската армия нахлува в Босна и Сърбия. Руската армия нахлува в Молдова и Влашко.

1790 Руснаците завладяват Измаил.

1791 Мирът от Свищов с Австрия възстановява границите от 1788.

1792 Мир от Яш с Русия; османците отстъпват територии по северните брегове на Черно море. Днестър става руско-османска граница.

Приложение 4

Владетели (императори, царе, крале, принцове, банове и пр.), с които османците влизат в контакт като противници или сюзерени

Византийски императори (династия на Палеолозите)
Андроник II – 1282-1328
Андроник III – 1328-41
Йоан V – 1341-91
Йоан VI (Кантакузин) – съregент – 1341-55
Мануил II – 1391-1425
Йоан VII – 1425-48
Константин – XI 1448-53

Последните селджуци от Рум
Масуд II – 1284-93; 1294-1301; 1303-5
Кайкубад III – 1293-94; 1301-3; 1305-7
Гиатден Масуд III – 1307

Владетели на сръбски държави (титлите се сменят)
Стефан II Урош – 1282-1321
Стефан III Урош – 1321-31
Стефан Душан - 1331-55
Стефан IV Урош – 1355-71
Лазар Хребелянович – 1371-89
Стефан Лазаревич – 1389-1427
Джурадж (Георги) Бранкович – 1427-56
Лазар Бранкович – 1456-58
Стефан Томашевич – 1459

Владетели на Босна
Степан Костроманич – 1314-53
Степан Тврътко I – 1353-91
Стефан Дабиша – 1391-95
Елена Груба (съпруга на горния) – 1359-98
Стефан Остоя – 1398-1404
Стефан Тврътко II Тврътковић – 1404-9
Стефан Остоя – 1409-21 с алтернативни крале: Стефан II Тврътко – 1414-15; Радивой Остоич – 1432-35 и 1443-46

Стефан Тврътко II Тврътдкович – 1421-43
Стефан Томаш – 1443-63

Български владетели
Иван Александър – 1331-71
Иван Шишман (владетел на Търново след смъртта на баща му и разделянето на държавата) – 1371-93
Иван Страцимир (владетел на Видин след разделянето на държавата) – 1365-96

Владетели на Черна гора (династия Зета Балшичи)
Балша I – датите са неизвестни, умрял ок. 1360
Стратимир – ок. 1360-72
Джурадж (Георги) I – 1372-78
Балша II – 1378-85
Джурадж II – 1385-1403
Балша III – 1403-21

Династия Черноевичи
Стефан – 1427-65
Иван – 1465-90
Джурадж 1490-96

Династия Петровичи
Данило – 1696-37
Сава – 1737-82
Петър (Петер) I – 1782-1830

Владетели на Молдова (от 1388, когато османците преминават Стара планина и достигат Дунав)
Петру (Петър) I – ок. 1374-92
Роман I – ок. 1392-94
Щефан (Стефан) I – ок. 1394-99
Иуга – 1399-1400
Александър Добрия (Александру чел Бун) – 1400-31
Илиаш – 1432-33
Стефан II – ок. 1433-35
горните двама управляват заедно – 1435-42
Щефан II (управлява заедно с Петру II) – 1444-45
Щефан II – 1445-47

Петру II (управлява заедно с Роман II) – 1447
Роман II – 1447-48
Петру II – 1448-49
Богдан II – 1449-51
Петру Арон – 1451-55 (редува се с Алексъндрел)
Алексъндрел – 1451-55 (редува се с Петру Арон)
Петру Арон – 1455-57
Щефан (Стефан) Велики (чел Маре) – 1457-1504
Богдан III – 1504-17
Щефъница – 1517-27
Петру Рареш – 1527-40
Щефан Лъуста – 1538-40 (претендент)
Александру Корнеа – 1540-41
Петру Рареш – 1541-46
Илиаш Рареш – 1546-51
Щефан Рареш – 1551-52
Йоан Йолдея – 1552
Александру Лъушняну – 1552-61
Йоан Деспот – 1561-63
Щефан Томша – 1563-64
Александру Лъушняну – 1564-68
Богдан Лъушнеану – 1568-72
Йоан Вода Храбри (чел Витяз) – 1572-74
Петру Шопул – 1577-91 (не заема постоянно трона)
Йоан Подкоава – 1577 (прекъсва управлението на горния)
Янку Сасул – 1579-82 (прекъсва управлението на Петру Шопул)
Арон Тиранул – 1591-95 (не заема постоянно трона),
прекъснато от
Александру Лошия (чел Ръу) – 1592-93
Петру Казакул – 1593
Щефан Ръзван – 1595
Иеремия Мовила – 1595-1600
Михай Храбри (Витязул) – 1600 (вж. Влашко)
Иеремия Мовила – 1600-6
Симон Мовила – 1606-7
Михай Мовила – 1607
Константин Мовила – 1607-11
Щефан II Томша – 1611-15
Александру Мовила – 1615-16
Раду Михня – 1616-19

Гаспар Грациани – 1619-20
Александру Илиаш – 1620-21
Щефан II Томша – 1621-23
Раду Михня – 1623-26
Мирон Барновски-Мовила – 1626-29
Александру Коконул – 1629-30
Моисе Мовила – 1630-31
Александру Илиаш – 1631-33
Мирон Барновски-Мовила – 1633
Моисе Мовила – 1633-34
Василе Лупул – 1634-53
Джордже (Георги) Щефан – 1653-58
Джордже Гика – 1658-59
Константин Шербан – 1659
Щефаница Лупул – 1659-61
Константин Шербан – 1661
Щефаница Лупул – 1661
Еустратие Дабия – 1661-65
Джордже Дука – 1665-66
Илиаш Александру – 1666-68
Джордже Дука – 1668-72
Щефан Петричейку – 1672-78 (с прекъсване)
Димитрашку (Димитри) Кантакузино – 1673, 1674-75, прекъсва управлението на Щефан Петричейку
Антони Русет – 1675-78, прекъсва управлението на Щефан Петричейку
Джордже Дука – 1678-83
Щефан Петричейку – 1683-84
Димитрашку Кантакузино – 1684-85
Константин Кантемир – 1685-93
Димитрие Кантемир – 1693
Константин Дука – 1693-95
Антиох Кантемир – 1695-1700
Константин Дука – 1700-3
Михаил Раковица – 1703-5
Антиох Кантемир – 1705-7
Михаил Раковица – 1707-9
Николай Маврокордатос – 1709-10
Димитрие Кантемир – 1710-11

Начало на фанариотския режим
Николай Маврокордатос – 1711-15
Михаил Раковица – 1715-26
Григоре II Гика – 1726-33
Константин Маврокордатос – 1733-35
Григоре II Гика – 1735-41
Константин Маврокордатос – 1741-43
Йон Маврокордатос – 1743-47
Григоре II Гика – 1747-48
Константин Маврокордатос – 1748-49
Константин Раковица – 1749-53
Матей Гика – 1753-56
Константин Раковица – 1756-57
Скарлат Гика – 1757-58
Йоан Теодор Калимахи – 1758-61
Григоре Калимахи – 1761-64
Григоре III Гика – 1764-67
Григоре Калимахи – 1767-69
Константин Маврокордатос – 1769 (последван от 5 години руска окупация)
Григоре II Гика – 1774-77
Константин Морузи – 1777-82
Александър К. Маврокордатос – 1782-85
Александър И. Маврокордатос – 1785-86
Александър Ипсиланти – 1787-88
Емануел Джани-Русет – 1788-89 (последван от 3 години руска окупация)
Александру Морузи – 1792
Михаил Суцу – 1792-95
Александру Калимахи – 1795-99
Константин Ипсиланти – 1799-1801
Александру Суцу – 1801-2
Александру Морузи – 1802-6

Владетели на Влашко (от 1388, когато османците преминават Стара планина и достигат Дунав)
Мирчо Стари (чел Бътрин) – 1386-1418 (владението му е прекъснато от Влад Узурпатор, 1394-97)
Михаил – 1418-20

Дан II – 1422-31 (прекъснат от Раду II през 1421, 1423, 1424, 1426 и 1427)
Александру I – 1431-36
Влад Дракул – 1436, 1442, 1443, 1446
Мирчо (син на Дракул) – 1442
Басараб II – 1442-43
Владислав II – 1446-56
Влад Цепеш – 1456-62
Раду Красиви (чел Фрумос) – 1462-75
Басараб-Лайота – 1473-74
Влад Цепеш – 1476
Басараб-Лайота – 1476-77
Басараб чел Тинър-Цепелуш – 1477-81
Мирчо – 1481
Влад Кълугърул – 1481
Басараб Млади (чел Тинър) – 1481-82
Влад Кълугърул – 1482-92
Раду Велики (чел Маре) – 1495-1508
Михня Лоши (чел Ръу) – 1508-9
Мирчо – 1509-10
Влад Млади (чел Тинър) – 1510-12
Нягое Басараб – 1512-21
Теодосие – 1521
Влад Кълугърул – 1521-22
Раду де ла Афумаци – 1522-29 (с прекъсване)
Владислав III – 1523-25 (управлението му е прекъснато от Раду Бъдиса – 1523-24)
Моисе – 1529-30
Влад Инекатул – 1530-32
Влад Винтила де ла Слатина – 1532-35
Раду Паисие (Петру де ла Арджеш) – 1535-45
Мирчо Чобанул – 1545-59 (с две прекъсвания)
Раду Илис – 1552-53
Пътрашку Стари (чел Бун) – 1554-57
Пътрашку Млади (чел Тинър) – 1559-68
Петру Млади (чел Тинър) – 1568-77
Александру II Мирчо – 1577-83
Михня Турчитул – 1583-85
Петру Черчел – 1585-91
Михня Турчитул – 1591-92
Шефан Вуки (Сърдул) – 1591-92

Александру Лоши (чел Ръу) – 1592-93
Михай Храбри (Витязул) – 1593-1601
Симион Мовила – 1600-1
Раду Михня – 1601-2
Раду Шербан – 1602-11
Раду Михня – 1611-16
Гаврил Мовила – 1616
Александру Илиаш – 1616-18
Гаврил Мовила – 1618-20
Раду Михня – 1620-23
Александру Коконул – 1623-27
Александру Илиаш – 1627-29
Леон Томша – 1629-32
Раду Илиаш – 1632
Матей Басараб – 1632-54
Константин Шербан – 1654-58
Михня III Раду – 1658-59
Джордже Гика – 1659-60
Григоре Гика – 1660-64
Раду Леон – 1664-69
Антоние дин Попещи – 1669-72
Григоре Гика – 1672-73
Джордже Гика – 1673-78
Шербан Кантакузино – 1678-88
Константин Брънковяну – 1688-1714
Стефан Кантакузино – 1714-15

Начало на фанариотския режим
Николай Маврокордатос – 1715-16
Йон Маврокордатос – 1716-19
Николай Маврокордатос – 1719-30
Константин Маврокордатос – 1730
Михаил Раковица – 1730-31
Константин Маврокордатос – 1731-33
Григоре II Гика – 1733-35
Константин Маврокордатос – 1735-41
Михаил Раковица – 1741-44
Константин Маврокордатос – 1744-48
Григоре II Гика – 1748-52
Матей Гика – 1752-53

Константин Раковица – 1653-56
Константин Маврокордатос – 1756-58
Скарлат Гика – 1758-61
Константин Маврокордатос – 1761-63
Константин Раковица – 1663-64
Щефан Раковица – 1764-65
Скарлат Гика – 1765-66
Александру Скарлат Гика – 1766-68
Григоре II Гика – 1768-69
Еманоел Джани-Русет – 1770-71 (последван от три години руска окупация)
Александър Ипсиланти – 1774-82
Николае Караджеа – 1782-83
Михаил Суцу – 1783-86
Николае Маврогени – 1786-90
Михаил Суцу – 1791-93
Александру Морузи – 1793-96
Александър Ипсиланти – 1796-97
Константин Ханджерли – 1797-99
Александру Морузи – 1799-1801
Михаил Суцу – 1801-2
Константин Ипсиланти – 1802-6

Крале на Унгария
Сигизмунд (Жигмонд) Люксембургски – 1387-1437
Албърт Хабсбург – 1437-39
Владислав (Уласло) Ягело – 1440-44
Янош (Ян) Хуниади (Яноу де Хунедоара), регент – 1446-52
Ласло V (Ладислас) Хабсбург – 1452-57
Матиаш (Матиас) Хуниади – 1458-90
Владислав II (Уласло) Ягело – 1490-1515
Лайош (Луи) II Ягело – 1516-26

Хабсбурги
Фердинанд I – 1526-64
Янош (Ян) Заполия, съперник за трона на Фердинанд I – 1526-40
Максимилиан (Михаил) I – 1564-76
Рудолф – 1576-1608
Матиаш II – 1608-19
Фердинанд II – 1619-37

Фердинанд III – 1637-57
Леополд (Липот) – 1657-1705
Йосиф (Йожеф) I – 1705-11
Карл (Кароли) III – 1711-40
Мария Терезия – 1740-80
Йосиф (Йожеф) II – 1780-90
Леополд II – 1790-92
Франц (Ференц) I – 1792-1835

Князе на Трансилвания

Ян (Янош) Заполяй (крал на Унгария) – 1526-41
Изабела – 1541-51
под Хабсбургско управление – 1551-56
Изабела – 1556-59
Ян-Сигизмунд (Янош-Сигизмонд, Янош-Жигмонд) Заполяй - 1559-71
Стефан (Ищван) Батори – 1571-86 (след 1576 крал на Полша, живее в Краков)
Кристофер (Кшищов) Батори – 1576-81
Сигизмунд (Жигмонд) Батори – 1581-99 (абдикира през 1593, връща се на трона през 1594, през 1598 абдикира и отново се връща на власт)
Андрей (Андраш), кардинал Батори – 1599
Михай Храбри – 1599-1600
Сигизмунд (Жигмонд) Батори – 1601-2 (през 1601 абдикира и след това се връща на трона)
Хабсбургска окупация (генерал Георг Баста) – 1602-3
Мозеш Секели – 1603
Хабсбургска окупация (генерал Георг Баста) – 1604
Стефан (Ищван) Бочкай – 1604-6
Сигизмунд (Жигмонд) Ракоци – 1606-08
Габриел (Габор) Батори – 1608-13
Габриел (Габор) Бетлен – 1613-29
Катерина (Каталин) Бранденбург (вдовица на Габриел Батори) – 1629-30
Стефан (Ищван) Бетлен – 1630
Дьорд (Георг) I Ракоци – 1630-48
Дьорд (Георг) II Ракоци – 1648-57 (носи титлата до 1660)
Ференц Редей – 1657-58
Акош Барчай – 1658-60

Ян (Янош) Кемени – 1661-62
Михаил (Михали) I Апафи – 1662-90
Имре Тьокьоли – 1690 (поставен на власт от османците, управлява един месец)
Михаил (Михали) II Апафи – 1690 (избран от трансилванците, не идва на власт)
Дьорд (Георг) Банфи – хабсбургски управител на Трансилвания, 1692-1704
Ференц II Ракоци – 1704-11

Крале на Полша
Казимир IV Ягело – 1447-92
Ян Алберт Ягело – 1492-1501
Александър I Ягело – 1501-6
Сигизмунд I Ягело – 1506-48
Сигизмунд II Ягело – 1548-72
Анри дьо Валоа – 1572-75
Стефан Батори – 1575-86
Сигизмунд III Васа – 1587-1632
Владислав IV Васа – 1632-48
Ян Казимир Васа – 1648-68
Михаел Вишньовйецки – 1669-73
Ян III Собиески – 1674-96
междуцарствие – 1696-97
Август II Саксонски – 1697-1733

Царе на Русия
Фьодор III – 1676-82
София, регентка – 1682-89, на Иван V (1682-96) и
Петър I (1682-1725)
Екатерина I – 1725-27
Петър II – 1727-30
Анна – 1730-40
Иван VI – 1740-41
Елисавета – 1741-62
Петър III – 176[illegible]
Екатерина II – 1762-96
Павел I – 179[illegible]-1801
Александър [illegible] – 1801-25

Дожи на Венеция

Андреа Контарини – 1368-83
Михаел Моросини – 1383-84
Антонио Веньер – 1384-1400
Михаел Стено – 1400-13
Томазо Мочениго – 1413-23
Франческо Фоскари – 1423-57
Паскуале Малипиеро – 1457-62
Кристофоро Моро – 1462-71
Николо Трон – 1471-74
Николо Марчело – 1474
Пиетро Мочениго – 1474-76
Андреа Вендрамин – 1476-78
Джовани Мочениго – 1478- 85
Марко Барбариго – 1485-86
Агостино Барбариго – 1486-1501
Леонардо Лоредан – 1501-21
Антонио Гримани – 1521-23
Андреа Гритти – 1523-38
Пиетро Ландо – 1538-45
Франческо Донато – 1545-53
Марканотонио Тревизан – 1553-54
Франческо Веньер – 1554-56
Лоренцо Прегули – 1556-59
Джироламо Прегули – 1559-67
Пиетро Лоредан – 1567-70
Алвизе (Луиджи) Мочениго – 1570-77
Себастиан Веньер – 1577-78
Николо да Понте – 1578-85
Паскуале Чикоина – 1585-95
Марин Гримани – 1595-1606
Леонардо Дона – 1606-12
Марканотонио Мено – 1612-15
Джовани Бембо – 1615-18
Никколо Дона – 1618
Антонио Прегули – 1618-23
Франческо Контарини – 1623-24
Джованни Корнер – 1624-30
Никколо Контарини – 1630-31
Франческо Ерицо – 1631-46

Франческо Молин – 1646-55
Карло Контарини – 1655-56
Франческо Корнер – 1656
Бертуччо Валиер – 1656-58
Джованни Пезаро – 1658-59
Джованни Контарини – 1659-74
Никколо Сагредо – 1674-76
Алвизе Контарини – 1676-83
Марчантонио Джустиниан – 1683-85
Франческо Морозини – 1685-94
Сильвестро Валиер – 1694-1700
Алвизе Мочениго – 1700-9
Джованни Корнер – 1709-22
Алвизе Себастиан Мочениго – 1722-32
Карло Ридзио – 1732-35
Лудзио Пизани – 1735-41
Пьетро Гримани – 1741-52
Франческо Лоредан – 1752-62
Марко Фоскарини – 1762-63
Алвизе Мочениго – 1763-70
Паоло Ренье – 1779-89
Лодовико Манин – 1789-97

Съдържание

Предговор към изданието от 1993 5
Въведение 7

Част първа
Османците 10

Глава 1
Ранна история и установяване на османците в Европа 10
1. Мюсюлмански и турски основи
на османската държава 10
2. Първата Османска империя и нейните европейски
провинции 26
3. Гражданската война и установяването на втората
Османска империя 40

Глава 2
Османското социално и държавно устройство 51
1. Основни положения 51
2. Професионалните османци 55
3. Раята 69
4. Проблемът с ислямизацията 79
5. Девширме 86

Част втора
Животът във "вътрешните" европейски провинции
на Османската империя, 1413-1574 93

Глава 3
Окончателното установяване
на османската власт, 1451-1566 93
1. Въвеждащи бележки 93
2. Териториални завоевания в Европа, 1451-1566 96

Глава 4
Градска организация и администрация 106
1. Отношението на османците към търговията: търговски пътища 106
2. Поглед към градовете от "вътрешните" провинции ... 110
3. Системата на гилдиите и градското управление 114
4. "Нетипичният" град от "вътрешните" провинции 128

Глава 5
Селата 137
1. Системата на земевладение 137
2. Селски данъци 147
3. Граничните области 154
4. Заключителна оценка 159

Част трета
Васални страни и страни, които плащат данък 165

Глава 6
Молдова и Влашко 165
1. Периодът на местните князе 165
2. Отношенията на османците с Молдова и Влашко 175
3. Векът на болярите 183
4. Фанариотски период 192

Глава 7
Трансилвания 207
1. Исторически преглед 207
2. Правна основа на трансилванското княжество 217
3. Периодът на Батори, 1571-1613 224
4. Последните князе 230
5. Изводи 237

Глава 8
Дубровник (Рагуза) 245
1. Малко история 245

2. Връзките на Дубровник с османците 252
3. Културното значение на Дубровник 260
4. Обобщение 265

Част IV
Животът в европейските "вътрешни" провинции
на Османската империя, 1574-1804 267

Глава 9
Промяна на съдбата 267
1. Упадък на Османската империя 267
2. Войните през XVII в. и периодът Кьопрюлю 279
3. Войните през XVIII век 290

Глава 10
Променения свят на Европейска Турция 300
1. Въведение 300
2. Новото село 303
3. Демографски промени 318
4. Новият град 323

Глава 11
Окончателното разпадане на реда
в османските провинции в Югоизточна Европа 335
1. Въведение 335
2. Гражданската война в рамките на върхушката 338
3. Народни сили 349

Част V
Общи въпроси 357

Глава 12
Културен живот 357
1. Въведение 357
2. Гърците 362
3. Славяните 368
4. Евреите 381

Глава 13
Изводи 387
1. Османският период 387
2. Османското наследство 404

Библиографски преглед 413
1. Въведение 413
2. Първични извори 415
3. Общи курсове и библиографии 422
4. Списания 430
5. Някои подбрани автори и заглавия 433
[6. Някои актуални заглавия
Допълнение към българското издание] 449

Приложения 452
Династията на Осман 452
Велики везири 454

По-големи военни походи, мирни договори,
завоевания и териториални загуби
на Османската империя в Европа, 1345-1801 456

Владетели (императори, царе, крале, принцове,
банове и пр.), с които османците влизат в контакт
като противници или сюзерени 464

Речник на географските имена 476
Речник на чуждите думи и изрази 485

Показалец 494

ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ ДО 1574-1804 г.

Граници

Съвременни държавни граници

1574

1676-1681

1718

1775

Югоизточна Европа под османско владичество (1354-1804) представлява задълбочен и достъпен преглед на един продължителен и важен период от историята на балканските народи. Питър Шугър (професор по история от университета във Вашингтон) проследява възникването на Османската империя, нейния възход, завоеванията в Европа и постепенния й упадък. Специално внимание е отделено на държавната и стопанската структура на империята и на културния живот на нейните християнски поданици. Представени са както „вътрешните" провинции, така и васалните държави (Молдова, Влашко, Трансилвания, Дубровник). Приложенията помагат на читателя да се ориентира в многобройните владетели, географски имена, в социални, икономически и културни явления.

Книгата е особено полезна за всички читатели, които имат желание да видят българската история в един по-широк балкански контекст. Трудът на П. Шугър търси корените и на днешните демографски, политически и културни процеси и конфликти на Балканите.

ISBN 954-533-055-4

Хеликон
12 лв.